

MÜNÂZARA RİSÂLELERİ

Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî

Mi'yârü'l-Münâzara

Mukaddime-i İlm-i Münâzara

ABDÜNNÂFÎ İFFET EFENDÎ

ALÎ RİZÂ ARDAHÂNÎ

AHMED HAMDÎ ŞİRVÂNÎ

Bilim ve Felsefe Serisi : 76

Kitabın Adı : MÜNÂZARA RİSÂLELERİ
Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî
Mi'yârü'l-Münâzara
Mukaddime-i İlm-i Münâzara

Müellifi : Abdünnâfi İffet Efendi (ö. 1308/1890)
Ali Rızâ Ardahânî (ö. 1912 sonrası)
Ahmed Hamdî Şîrvânî (ö. 1307/1890)

Özgün Dili : Osmanlı Türkçesi, Arapça

Editör : Prof. Dr. İbrahim Çapak

Son Okuma : Hüseyin Örs, Yazma Eser Uzmanı

Hazırlayanlar : Prof. Dr. İbrahim Çapak
Abdullah Demir, Araştırmacı
Hüseyin Örs, Yazma Eser Uzmanı

Kitap Tasarım : Avni Alan

Baskı : Mega Basım Yayın San. Tic. A.Ş., Cihangir Mah. Güvercin Cd. No: 3/1
Baha İş Mrk. A Blok Kat: 2 34310 Avcılar/İstanbul
Tel.: 0212 412 17 00 Sertifika No: 12026

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul, Mayıs 2025

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 1000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Abdünnâfi İffet Efendi, Ali Rızâ Ardahânî, Ahmed Hamdî Şîrvânî

Münâzara Risâleleri, *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî, Mi'yârü'l-Münâzara, Mukaddime-i İlm-i Münâzara*

1. Mantık 2. Münâzara 3. Abdünnâfi İffet Efendi 4. Ali Rızâ Ardahânî 5. Ahmed Hamdî Şîrvânî

ISBN: 978-975-17-6189-7

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayımlanamaz ve çoğaltılamaz.

T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5, 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

tuyek@ktb.gov.tr

www.yek.gov.tr

MÜNÂZARA RİSÂLELERİ

TERCÜME-İ ÂDÂB-I GELENBEVÎ

MÎ'YÂRÜ'L-MÜNÂZARA

MUKADDİME-İ İLM-İ MÜNÂZARA

(İNCELEME - ÇEVİRİ YAZI - ÇEVİRİ)

ABDÜNNÂFÎ İFFET EFENDÎ (ö. 1890)

ALÎ RİZÂ ARDAHÂNÎ (ö. 1912 sonrası)

AHMED HAMDÎ ŞİRVÂNÎ (ö. 1890)

Hazırlayanlar

İbrahim Çapak - Abdullah Demir - Hüseyin Örs

Editör

İbrahim Çapak

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiğı kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, haki-katin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslâm ve Türk tarihinden süzölüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tabâbete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kâhire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu öreceğ değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanların geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
GİRİŞ	15
1) Gelenbevî (ö. 1205/1791), <i>Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî</i> ve Abdünnâfi Efendi (ö. 1308/1890)	17
a) Gelenbevî'nin Hayatı ve Eserleri	17
b) Abdünnâfi Efendi'nin Hayatı ve Eserleri	19
c) <i>Risâletü'l-Âdâb</i> ve <i>Tercüme-i Âdâbi'l-Gelenbevî</i>	21
2) Ali Rızâ Ardahânî ve <i>Mi'yârü'l-Münâzara</i> Adlı Eseri	28
a) Ali Rızâ Ardahânî'nin Hayatı ve Eserleri	28
b) <i>Mi'yârü'l-Münâzara</i> ve İçerik Değerlendirilmesi	29
3) Ahmed Hamdî Şîrvânî (ö.1890) ve <i>Mukaddime-i İlm-i Münâzara</i> Adlı Eseri	37
a) Ahmed Hamdî Şîrvânî'nin Hayatı ve Eserleri	37
b) <i>Mukaddime-i İlm-i Münâzara</i> Risalesi ve İçerik Değerlendirmesi	38
Neşirde Takip Edilen Yöntem	41
KAYNAKÇA	43
TERCÜME-İ ÂDÂB-I GELENBEVÎ (ABDÜNNÂFİ EFENDİ)	
DİBÂCE-İ TERCÜME	47
Dibâce-i Metn-i Gelenbevî	49
Bahs-ı Münâzara ve Müdâfa'a ve Cedel	49
Ta'rîf-i İlm-i Âdâb	50
Mevzû' ve Gâye-i İlm-i Âdâb	52
DELİL TARTIŞMALARI	53
Usûlcülere Göre Delil	53
Mantıkçılara Göre Delil	56
İmâm Eş'arî'ye Göre Delil	58
Filozoflara Göre Delil	59
Mu'tezileye Göre Delil	60

Fahreddîn er-Râzî'ye Göre Delîl	60
Mukaddeme-i Delîl ve Takrîb-i Delîl	61
NÂKİL, MÜDDE'Î, MU'ARRİF VE MUKASSİM	64
Müdde'î-yi Gayr-ı Müstedille Karşı Sâilin Üç Mansıbı	66
Delîl Talebi	67
Nakz-ı Şebîhî	68
Mu'âraza-i Takdîriyye	69
Müdde'î-yi Müstedille Karşı Sâilin Üç Mansıbı	71
Hakîkî Men'	71
Tahkîkî İcmâlî Nakz	79
Tahkîkî Mu'âraza	85
Mu'ârazanın Taksîmi	89
Mu'allilin Sâile Cevap Mansıpları	93
1. Memnû'u Bir Delîl ile İsbat Etmek	93
2. Gerekçeyi İptal Etmek	94
3. Başka Bir Delîle İntikâl Etmek	96
Mu'allilin Sâile Karşı Mansıbı	101
Örnek Tartışma ve Men', Nakz ve Mu'âraza	105
Men'	108
Nakz	111
Mu'âraza	114
TA'RÎF VE TA'RÎFİN ŞARTLARI	118
Ta'rîf ve Taksîm-i İstikrâî	123
Taksîm ve Mukassim	124
Taksîm-i Aklî	124
Taksîm-i İstikrâî	126
Taksîm-i Aklî ile İstikrâînin Hakîkî ve İ'tibârî Oluşu	127
Taksîmlerin İptâl Biçimleri	130
Münâzaranın Dokuz Âdâbı	136
HÂTİME	138
İlimlerin Konusu	138
Tasavvur ve Tasdîk	139

Ta'rifin Cüzleri	139
Ta'rif ve Aksâmı	141
Kaziyye ve Aksâmı	142
Kıyâs ve Aksâmı	144
Lüzûmiyet	147
Küllîlerin Birbirlerine Nisbeti	147
Devr ve Teselsül	149
Bedihîyyât	150
Delîlin Aksâmı ve Sına'at-ı Hams	151
Tenâkuz	152
Beyân-ı Aks	152
Muğâlata	153
Hâtime	154
TAKRÎZLER	155

MÎ'YÂRÜ'L-MÜNÂZARA (ALÎ RIZÂ ARDAHÂNÎ)

Fihris-i Mî'yârü'l-Münâzara	163
DÎBÂCE	163
Sebeb-i Te'lîf	170
Teznîb	171
MUKADDİME: CÎHET-İ VAHDET VE TA'RÎF-İ FENN-İ MÜNÂZARA	172
Ta'rif-i Ahîre Âit Bazı Tavzîhât ve Nükâta Dâir İfâde	173
Maksada Şurû'	174
Ta'rif ve Taksîm-i Bedihîyyât	176
MERSAD-I EVVEL: VEZÂÎF-İ SÂİL	179
Maksad-ı Evvel: Vazîfe-i Ülâ-yı Sâil Olan Münâkazanın Ta'rif ve Taksîmini Mubîndir	181
Men'-i Mücerrede Misâl	181
Men' Me'a's-Senede Misâl	182

İfâde-i Mahsûsa	183
Halle Misâl	183
Men'û't-Takrîbe Misâl	184
Temsîl ve Tatbîk	186
Mebhas-ı Gasb	187
Maksad-ı Sâni: Vazîfe-i Sâniye-i Sâil Olan Nakzın Ta'rîfini ve	
Aksâm ve Emsilesiyle Teferru'âtını Mûbîndir	188
Suâl ve Cevâb	188
Delîl-i Mu'allili Mâdde-i Tahallüfde Aynen Bi'l-İcrâ Îrâd	
Edilecek Nakz-ı İcmâlî Bi-Şâhidi't-Tahallüfe Misâl	190
Delîl-i Mu'allili Mâdde-i Tahallüfde Hulâsaten Bi'l-İcrâ Îrâd	
Edilecek Nakz-ı İcmâlî Bi-Şâhidi't-Tahallüfe Misâl	190
Delîl-i Mu'allilin Müstelzim-i Muhâl Olduğu İddi'âsıyla Îrâd	
Edilecek Nakz-ı İcmâlî Bi-Şâhidi Husûsî'l-Fesâda Misâl	191
İstidrâd	192
Sûret-i Takrîr-i Burhân-ı Bedî'	193
Nakz-ı Meksûre Misâl	194
Suâl ve Cevâb	194
Mebhas-ı Nakz-ı İcmâlî-i Şebihî Bi-Husûsî'l-Fesâd	195
Tetimme-i Mebhas	196
Kelâm-ı Naklî Üzerine Mu'âraza-i Takdîriyyeye Misâl	197
Mebhas-ı Nakz-ı Gayr-ı Mesmû'	198
Maksad-ı Sâlis: Vazîfe-i Sâlise-i Sâil Olan Mu'ârazanın	
Ahkâmını Mûbîn Olup İki Matlabı Mutazammındır	199
Matlab-ı Evvel: Mu'ârazanın Ta'rîf ve Tedkîki Beyânındadır	199
Tezkîr ve Tefsîr	199
Matlab-ı Sâni: Mu'âraza-i Tahkîkiyyenin Aksâm ve Emsilesini	
Hâvîdir	200
Aksâm-ı Mezkûreye Dâir İzâhât	201
Mu'âraza Bi'l-Kalb Fi'l-Müdde'âya Kıyâs-ı İktirâniden Misâl	203
Mu'âraza Bi'l-Kalb Fi'l-Müdde'âya Kıyâs-ı İstisnâiden Misâl	204

Hakikat-ı Rü'yeti Şerh ve Tebyîn ve Mevzû'-i Bahsi Ta'yîn ile Ref'-i İhtilâf-ı Muhâlifeyn	205
Ulemâ-yı İlm-i Usûl Istilâhınca Mu'âraza Bi'l-Kalb Fi'l- Müdde'aya Misâl	209
Mu'âraza Bi'l-Misl Fi'l-Müdde'aya Kıyâs-ı İktirânîden Misâl	209
Mu'âraza Bi'l-Gayr Fi'l-Müdde'aya Kıyâs-ı İktirânîden Misâl	210
Mu'âraza Bi'l-Kalb Fi'l-Mukaddemeye Misâl	211
Mu'âraza Bi'l-Misl Fi'l-Mukaddemeye Misâl	212
Mu'âraza Bi'l-Gayr Fi'l-Mukaddemeye Misâl	213
Tekmile	213
MERSAD-I SÂNÎ: VEZÂİF-İ MU'ALLİL VE AKSÂMI	215
Maksad-ı Evvel: Sâil Tarafından Men' ve Münâkaza Tarîkiyle İ'tirâz Vukû'unda Mu'allile Müteveccih Olan Vezâifi Mühtevidir	215
Temhîd	215
Temsîl ve Tatbîk	217
Mezkûr Tarîk-i Sâniye âit İzâhât İle Emsile-i İcmâliyyesi	218
Temsîl ve Tatbîk	220
Maksad-ı Sâni: Sâil Tarafından Nakz-ı İcmâlî Sûretiyle İ'tirâz Vukû'unda Mu'allile Teveccüh Eden Vazîfeyi Mubîndir	221
Mu'allil-i Mücîb Tarafından Delîlin Müdde'â-yı Mühallif-i Âharda Cereyânını Men' İle İcrâ-yı Müdâfa'aya Misâl	222
Mu'allil-i Mücîb Tarafından Delîl-i Nakzın Mukaddeme-i Sugrâsının Men'yle İcrâyı Müdâfa'aya Misâl	223
Temsîl ve Tatbîk	224
Maksad-ı Sâlis: Sâil Tarafından Bi-Tarîki'l-Mu'âraza İ'tirâz Vuku'unda Mu'allile Teveccüh Eden Vazîfeyi Mubîndir	228
Temsîl ve Tatbîk	228
İ'tirâz ve Müdâfa'a	229
MERSAD-I SÂLİS: ES'İLE VE ECVİBE-İ MAKBÛLE VE GAYR-I MAKBÛLE	231

Tekmile	232
Temsîl ve Tatbîk	233
Nükte	234
Teznîb	234
Lâhika	235
Temsîl ve Tatbîk	236
MERSAD-I RÂBÎ': MÜREKKEB-İ TÂMM-I İHBÂRÎNİN	
TA'RÎF KISMINDA CEREYÂN EDEN VEZÂİF	239
Maksad-ı Evvel: Aksâm-ı Ta'rîfi Mütezammındır	239
İstidrâd	241
Maksad-ı Sâni: Şerâit-i Ta'rîfi Mübîndir	242
Maksad-ı Sâlis: Ta'rîfât Üzerine Vârid Olan Es'ile Ve Ecvibe-i	
Makbûleyi Mübîndir	244
Teznîb	244
MERSAD-I HÂMÎS: MÜREKKEB-İ TÂMM-I İHBÂRÎNİN	
TAKSÎM KISMINDA CEREYÂN EDEN VEZÂİF	245
Maksad-ı Evvel: Taksîmin Envâ' ve Teferru'âtını Hâvîdir	245
Maksad-ı Sâni: Küllîyi Cüz'iyâtına Taksîmin Şerâit-i Sıhhatini	
Mübîndir	246
Maksad-ı Sâlis: Küllîyi Cüz'iyâtına Taksîmin Ta'rîf ve Ahkâm	
ve Envâ'ını Mütezammındır	247
Maksad-ı Râbi': Küllîyi Cüz'iyâtına Taksîmi Bâbında Cereyân	
Eden İ'tirâzât ve Müdâfa'ât-ı Makbûleyi Mübîndir	248
Şart-ı Câmî'iyetin İntifâsına Binâen İbtâl-ı Taksîme Misâl	249
Şart-ı Mânî'iyetin İntifâsına Binâen İbtâl-ı Taksîme Misâl	249
Şart-ı Tebâyün-ı Aksâmın İntifâsına Binâen İbtâl-i Taksîme	
Misâl	250
Kısm-ı Mukassemden Ahass Olmak Şartının Mefkûd	
Olmasına Mebnî İbtâl-i Taksîme Misâl	251
Maksad-ı Hâmîs: Küllü Eczâsına Taksîmin Ta'rîf ve Şerâitini	
Mütezammındır	252

MERSAD-I SÂDÎS: NAKL VE RİVÂYET ÜZERİNE CÂRÎ OLAN USÛL-I MÜNÂZARA	253
MERSAD-I SÂBÎ': NETÎCE-İ MÜNÂZARA	253
MERSAD-I SÂMÎN: ÂDÂB-I MÜNÂZARA	254
HÂTİME: ÜSLÛB-I MÛTÂLA'A	256
LÂHİKÂ: HÂŞİYE-İ SAHİFE	257
Burhân-ı Tatbîk	257
Burhân-ı Süllemî	261
Burhân-ı Tûrs	264
MUKADDİME-İ İLM-İ MÜNÂZARA (AHMED HAMDÎ ŞÎRVÂNÎ)	
Fasl: Men'	267
Fasl: İtiraz Mahalleri	270
Fasl: Gasb	272
Fasl: Takrîb	274
Fasl: Mu'âraza	276
Fasl: Nakz	278
DİZİN	281
EKLER	284

GİRİŞ

Elinizdeki çalışma, Osmanlı ilmî geleneğinde tartışma âdâbına dair kaleme alınmış üç önemli risalenin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Mantığın tatbikî bir disiplini olan münâzara, hem medrese eğitiminde hem de ilmî tartışma kültüründe belirleyici bir yere sahiptir. Bu çerçevede hazırlanan bu neşir, klasik mantık birikimi içinde *âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara* konusunu ele alan üç metni gün yüzüne çıkarmakta ve bir bütünlük içinde okuyucuya sunmaktadır.

İslam mantık/münâzara tarihinde *Mi'yâru'l-Âdâb*, *Âdâbü'l-Münâzara*, *Mi'yâru'l-Münâzara* ve *Risâletü'l-Âdâb* başlıklarıyla birçok risale kaleme alınmış olmasına rağmen, bu eserlerin büyük bir kısmı henüz günümüz Türkçesine kazandırılamamıştır. Bu çalışmada ise, içerik bakımından birbirini tamamlayan üç önemli risale bir araya getirilmiş ve birlikte değerlendirilmiştir. Çalışmada yer alan metinlerden ilki, Osmanlı mantık geleneğinin en tanınmış isimlerinden biri olan Gelenbevî'nin *Risâletü'l-Âdâb*'ıdır (*Risâle fî İlmi'l-Âdâb*). *Âdâb Risâlesi* veya *Gelenbevî ale'l-Âdâb* olarak da bilinen bu metin, Abdünnâfi İffet Efendi tarafından şerh ve tercüme edilerek *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî* adıyla Türkçeye kazandırılmıştır. Derlemedeki ikinci eser ise Türkçe kaleme alınmış en kapsamlı münâzara eserlerinden olan Ali Rızâ Ardahânî'ye ait *Mi'yâru'l-Münâzara*'dır. Bu eser, münâzara ilminin temel prensiplerini açık, özlü ve sistematik bir dille ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Son eser ise Ahmet Hamdî Şirvânî'nin usûl-i fihhın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla kaleme aldığı *Mukaddime-i İlmi-Münâzara* başlıklı risalesidir. Bu metin daha önce yazarın *Levâmi'ü'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâik* adlı eserini yayına hazırlayan Hüseyin Örs ve Seher Erdem Örs tarafından neşredilmiş olsa da, içeriği ve dili itibarıyla bu derlemede yer alması uygun görülmüştür. Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış münâzara metinlerini bir araya getiren bu derleme, hem klasik mantık geleneğini hem de ilm-i münâzaranın Osmanlı ilim dünyasındaki yansımalarını takip etmek açısından önemli bir kaynak olma niteliği taşımaktadır.

Osmanlı ilim geleneğinde münâzara, yalnızca mantık disiplininin bir alt dalı olarak değil, aynı zamanda ilmî disiplinler arasında bir düşünce geliştirme ve tartışma zemini olarak değerlendirilmiştir. Medrese eğitimin-

de, özellikle usûl-i fıkıh ve kelâm gibi teorik ağırlıklı ilimlerde öğrencilerin hem düşünme biçimini hem de delillendirme kabiliyetini geliştirmek amacıyla mûnâzaraya özel bir önem verilmiştir. Bu nedenle, ilm-i mûnâzara yalnızca teorik bir bilgi alanı değil, aynı zamanda bir pedagojik yöntem olarak da işlev görmüştür. Özellikle müderrisler ile öğrenciler arasında düzenlenen tartışmalar ve ilmî meclislerde yürütülen soru-cevap oturumları, mûnâzara yönteminin canlı bir şekilde uygulandığını göstermektedir. Osmanlıda birçok mûnâzara örneğini görmek mümkündür. Ali Kuşçu'nun İstanbul'a geldiğinde Ayasofya'da ulema ile yaptığı mûnâzara, Taşköprüzâde'nin imtihanı, Molla Lütî'nin âlimler ile tartışmaları, âlimlerin medreselere atanmadan önceki imtihanları ve Mollâ Çelebî el-Âmidî ile Hoca Abdurrahîm Efendi önderliğinde birçok âlim arasında geçen geniş çaplı mûnâzara risâleleri buna örnek olarak gösterilebilir.¹

Osmanlı'da kaleme alınan mûnâzara risaleleri, sadece kuralların sıralandığı metinler değil, aynı zamanda ilmî nezaketin, âdâbın ve tartışma etiğinin sınırlarını da belirleyen kılavuzlardır. *Risâletü'l-Âdâb* ve *Mi'yârü'l-Mûnâzara* gibi eserlerde, muhataba nasıl hitap edilmesi gerektiği, delillerin hangi sırayla sunulacağı, itirazın hangi biçimlerde yapılabileceği gibi konular ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Bu yönüyle mûnâzara, sadece bir ikna ve galip gelme sanatı değil, aynı zamanda karşılıklı anlayış ve fikrî derinliği esas alan bir öğrenme biçimidir. Tarafların fikrî sadakat, zihnî disiplin ve usûl bilgisi temelinde tartışmaya katılması beklenir.

Bu bağlamda, Osmanlı mantık geleneğinde mûnâzara metinlerinin Türkçeye kazandırılması, yalnızca tarihî metinlerin gün yüzüne çıkarılması açısından değil, aynı zamanda İslâm düşünce geleneğinin iç dinamiklerinin daha yakından anlaşılması açısından da büyük önem taşımaktadır. Zira bu metinler, yalnızca mantıksal argümantasyonun değil, ilmî bir zihniyetin, ahlâkî bir yaklaşımın ve dilsel bir inceliğin de temsilcileridir. Mûnâzara risalelerinin içeriği, Osmanlı ilim dünyasında fıkıh, kelâm ve mantığın nasıl iç içe geçtiğini, öğrencinin bu disiplinler arasında nasıl bir bağlantı kurarak kendi ilmî yetkinliğini geliştirdiğini gösteren nadide örnekler sunmakta-

1 Hüseyin Örs, "Taşradan Merkeze Sorular: Molla Çelebi el-Âmidî'nin Sorularında Fıkıh," *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh: Âlimler, Eserler, Medreseler*, 2017, s. 257–298.

dır. Bu nedenle, bu tür metinlerin sistematik bir biçimde incelenmesi ve karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi, Osmanlı entelektüel tarihine dair daha derinlikli bir perspektif kazandıracaktır. Bu bağlamda bu derlemede Osmanlı döneminde Türkçe kaleme alınmış eserlerden üç tanesi bir araya getirilerek okuyucunun hizmetine sunulmuştur.

1) Gelenbevî (ö. 1205/1791), *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî* ve Abdünnâfi Efendi (ö. 1308/1890)

a) Gelenbevî'nin Hayatı ve Eserleri

1730 yılında Manisa'nın Kırkağaç ilçesine bağlı Gelenbe kasabasında doğan İsmail Gelenbevî, Osmanlı ilmiyesinde önemli bir yere sahip olan âlimdir. Asıl adı İsmail olup bazı eserlerinde Şeyhzâde lakabını da kullanmıştır. Tanınmış bir aileye mensup olan Gelenbevî'nin dedesi Mahmud Efendi ve babası Mustafa Efendi'nin Manisa yöresinde müderrislik ve müftülük yaptığı bilinmektedir. İlk öğrenimini doğduğu yerde gördükten sonra, İstanbul'a giderek Fâtih Medresesi'ne girmiş, burada devrin önde gelen âlimlerinden Yâsincizâde Osman Efendi'den Arapça ve naklî ilimleri, "ayaklı kütüphane" olarak bilinen Müftîzâde Mehmed Emin Efendi'den ise aklî ilimleri tahsil etmiştir.

1763 yılında rûûş imtihanını kazanarak müderrislik unvanını aldı. Bu tarihten sonra, kaynaklarda fazla bilgi bulunmamakla birlikte, çoğu zamanını İstanbul'un Zeyrek semtindeki evinde mantık ve matematik alanlarında eser telifiyle geçirdiği aktarılır. 1783 yılında huzur derslerine muhatap olarak kabul edilmiştir. I. Abdülhamid döneminde kurulan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn ve İstihkâm Mektebi gibi kurumlarda riyâziye hocası olarak görev yapmıştır.

1787'de İstanbul'a gelen bir Fransız mühendisin sunduğu ancak devrin âlimleri tarafından pek anlaşılmayan logaritma cervellerini şerh ederek *Logaritma Şerhi* (*Şerh-i Cedâvili'l-Ensâb*) adlı eserini yazmış ve bu çalışmasıyla takdir toplamıştır. III. Selim'in huzurunda top atışlarının hesaplanmasında görev alarak padişah tarafından ödüllendirilmiş, 1790 yılında Yenişehir (Larissa) kadılığına tayin edilmiştir. Ancak burada hilâl meselesine dair hesap esaslı görüşleri nedeniyle eleştirilmiş, bu olaydan etkilenerek

beyin kanaması geçirmiş ve 1791’de Yenişehir’de vefat etmiştir. Mezarı, Yenişehir’de Bayraklı Camii Kabristanı’nda bulunmaktadır.

Gelenbevi, aklî ve naklî ilimlerde derin vukûf sahibi olup mantık, felsefe, kelâm, belagat, gramer, matematik, astronomi ve ilm-i mîkat gibi alanlarda çok sayıda eser kaleme almıştır. Eserlerinden bazıları *Resâilü’l-İmtihân* adlı mecmua içinde toplanmış, bazıları ise ayrıca şerh ve tercüme edilmiştir. Bazı önemli eserleri ise şunlardır:¹

1. *el-Burhân (fi İlmi’l-Mantık ve Fenni’l-Mizân)*: 18. yüzyılda klasik mantık alanında telif edilmiş nadir eserlerden biridir. *Burhân-ı Gelenbevi*, *Mizân-ı Gelenbevi*, *Mizânü’l-Burhân* veya kısaca *el-Burhân* olarak tanınan bu esere bizzat müellifi tarafından *Hâşiyetü’l-Burhân* adıyla bir hâşiyeye yazılmıştır. Ayrıca Osmanlı dönemi ilim ve devlet adamlarından Abdünnâfi Efendi tarafından *Fenn-i Mantık (Tercüme-i Burhan-ı Gelenbevi)* adıyla Türkçeye çevrilip şerhedilmiştir.

2. *Şerh-i Îsâgûcî (Gelenbevi alâ Îsâgûcî)*. Esîrüddin el-Ebherî’nin, *er-Risâletü’l-Esirîyye fi’l-Mantık* adıyla da bilinen ve klasik mantığın bazı konularını kapsayan *Îsâgûcî* adlı risâlesinin şerhidir.

3. *Risâletü’l-Kıyâs*: Gelenbevi’nin kıyasa dair görüşlerinin yer aldığı bir eserdir.

4. *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti’l-Lârî alâ Şerhi Hidâyeti’l-Hikme*: Esîrüddin el-Ebherî’nin İslâm felsefesinin mantık, tabîiyyât ve ilâhiyyât gibi ana konularını ele alan ünlü eseri *Hidâyetü’l-Hikme*’ye Kâdî Mîr Meybüdü tarafından yapılan şerhin Muslihuddîn-i Lârî’ye ait hâşiyesine yazılan yeni bir hâşiyedir.

5. *Hâşiyeye alâ Tehzîbi’l-Mantık ve’l-Kelâm*: Teftâzânî’nin *Tehzîbü’l-Mantık ve’l-Kelâm* adlı eserine Devvânî’nin yazmaya başlayıp tamamlayamadığı şerhin, Mîr Zâhid Ebül-Feth es-Saîdî’ye ait olan ve *Tehzîb-i Mîr* olarak da bilinen hâşiyesine yazılmış yeni bir hâşiyedir.

1 Hayatı ve eserleri için bkz. Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevi: Mizân: Şerh-i Mütercim-i Burhân*, haz. İbrahim Çapak, Mesud Öğmen, Abdullah Demir, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019, s. 21-22. Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevi İsmail*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 44; Şerafetin Gölcük, Metin Yurdagür, “Gelenbevi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gelenbevi> (25.03.2025)

6. *Risâletü'l-Âdâb* (*Risâle fî İlmi'l-Âdâb*): Âdâbü'l-bahse dair bir eser olup *Âdâb Risâlesi* veya *Gelenbevî ale'l-Âdâb* olarak da anılır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Abdünnâfi Efendi tarafından *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.

7. *Ta'likât alâ Hâşiyeti's-Siyâlkûtî: el-Akâidü'l-Adudiyye* üzerine Cürcânî tarafından yazılan şerhe Abdülhakîm es- Siyâlkûtî'nin yaptığı hâşiyeye Gelenbevî'nin bir ta'likâtının bulunduğu kaydedilmektedir

8. *Risâle fî'l-Vücûdi'z-Zihni*. Gelenbevî bu eserinde bir nesnenin zihindeki kavramı ile dış dünyadaki varlığı arasındaki münasebeti incelemektedir.

9. *Hisâbü'l-Küsûr* (*Küsûrât-ı Hisâb*): Klasik İslâm cebirinin Osmanlı dünyasındaki son temsilcisi olan Gelenbevî'nin “mesâil-i sitte” ile klasik geleneğe bağlı cebir bilgilerini ele aldığı eseridir.

10. *Risâle alâ Rubi'l-Mukantarât*: Astronomiye dair olan bu eser *Kitâbü'l-Merâsîd*, *Risâletü'l-Ceyyib ve'l-Mukantara*, *Amel bi'r-Rubi'l-Müceyyeb* gibi adlarla anılmaktadır.

b) Abdünnâfi Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

Osmanlı bürokrasisi ile ilmî ve edebî gelenekleri şahsiyetinde mezceden Ramazanzâde Abdünnâfi Efendi, 19. yüzyılın ikinci yarısında hem idarî hem de ilmî faaliyetleriyle temâyüz etmiş mümtaz bir simadır. Ramazanoğulları hânedanına mensubiyeti dolayısıyla “Ramazanzâde” unvanıyla tanınan müellif, nezih ahlâkı ve şahsiyetinde öne çıkan iffet ve edep sebebiyle kaynaklarda “İffet” lakabıyla da anılmıştır. Babası Adana Müftüsü Hacı Mehmed Said Efendi, dedesi ise bazı kaynaklara göre yine müftülük makamında bulunmuş bir şahsiyettir.

İlk tahsilini Buharalı Abdürrahim Efendi'den alan Abdünnâfi Efendi, ilmî icazetini müteakiben Bursa'ya müderris olarak tayin edilmiştir. 1260/1844 yılında Muaccelât nâzırlığı göreviyle İstanbul'a gelmiş; burada başladığı memuriyet hayatı, sergilediği dirayetli ve dürüst idare anlayışı sayesinde Osmanlı taşrasının pek çok önemli vilayetinde sürdüğü yüksek görevlerle devam etmiştir. 1261/1845'te sâlise rütbesiyle Adana Mal Müdürlüğüne tayin edilmiş, ardından Halep Meclis-i Kebîr Reîsliği (1264/1848) ve

müteakiben aynı vilâyetin defterdarlığına getirilmiştir. Harput (1269/1853), Trabzon (1272/1855), Şam (1280/1863), Bosna ve Hersek gibi çeşitli bel-
delerde mali ve idarî görevlerde bulunmuş; 1290/1873 yılında Resmo,
1293/1876'da Ma'mûretü'l-Azîz, 1295/1878'de Musul valiliği gibi üst dü-
zey idarî makamlarda hizmet vermiştir. 1296/1879'da Musul valiliğinden
azledilmiş, iki yıl sonra 1298/1881'de yeniden Ma'mûretü'l-Azîz valiliğine
atanmıştır. 1300/1882 yılı sonlarında kendisine bâlâ rütbesi tevcih olunmuş,
1305/1887-88'de ise İntihâb-ı Memûrîn Komisyonu Reisliği gibi merkezî
görevlerde bulunmuştur. 1308/1890-91 yılı ortalarında hac farzasını yerine
getirmek üzere Hicaz'a gitmiş ve dönüş yolunda Tâif'te vefat ederek oraya
defnedilmiştir.¹

İdarecilik vazifelerinin yanı sıra ilmî ve fikrî faaliyetlerine de ara ver-
meyen Abdünnâfi Efendi; belâgat, hadis, tasavvuf, mantık ve ahlâk gibi
alanlarda hem telif hem de tercüme mahiyetinde birçok eser kaleme almış-
tır. Arap dili, edebiyatı ve felsefesi sahasında sahip olduğu ilmî yetkinlik,
özellikle klasik belâgat ve mantık metinleri üzerine yaptığı tercümelerle
açıkça görülmektedir.

Bu cümleden olmak üzere, Halep Meclis-i Kebîr Reîsi olduğu dönem-
de kaleme aldığı manzum risalesi *Nafi'ü'l-Âsâr*, dönemin padişahı Sultan
Abdülmecid Han'a takdim olunmuştur. Maarif Nezâreti'nden tab' ve neşri
için aldığı izin sonucu bu eseri kendi imkânlarıyla basmış ve dağıtımını
yapmıştır.² Yine valiliği sırasında tercüme ettiği ve ilk olarak *Rehber-i Sâ-
likân* ismini verdiği eserin bir cildinde geçen "es-Seyrû ve's-Sülûk ilâ Me-
lekü'l-Mülk" ibaresi sebebiyle Bâb-ı Fetvâ tarafından isim ve içerik uygun
bulunmamış; müellif bu eserin ismini *Rehber-i Sâlikân fî Seyr u Sülûk* ola-
rak değiştirmiştir.³

Abdünnâfi Efendi'nin önemli hizmetlerinden biri de, Gelenbevî'nin
Fenn-i Mizân adlı mantık eserini Türkçeye kazandırarak, eseri *Mizâ-
nü'l-Burhân* ismiyle neşre hazır hale getirmiş olmasıdır. Kastamonu, Har-
put ve Ma'mûretü'l-Azîz'deki görevleri sırasında gece vakitlerini bu eserin

1 BOA. DH. MKT 1888/30. Bkz. BOA. MV 54/6-1, BOA İ. DH 708/49546, BOA A. MKT UM 88/2.

2 BOA. İ.DH. 347/22889-2-3

3 BOA. MF MKT 112/59

tercüme ve tashihine ayıran müellif, eserin bir nüshasını Sultan II. Abdülhamid'e takdim etmiş; Maarif Nezareti tarafından tedkik edilen eser, padişah iradesiyle taltif edilerek basım ve dağıtım izni almıştır.¹

1. *en-Nefu'l-Mu'avvel fî Tercemeti't-Telhîs ve'l-Mutavvel*: Belâgat ilmine dair meşhur iki klasik eserin (Kazvî'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ı ve Teftâzânî'nin *el-Mutavvel*'i) tahlilî tercümesidir. İki cilt olarak Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından basılmıştır.

2. *Tercüme-i Nuhbetü'l-Fiker*: İbn Hacer el-Askalânî'nin *Nuhbetü'l-Fiker* adlı hadis usulü eserinin tercümesidir (1301).

3. *Nâfiu'l-Âsâr Nevbâve-i Simâru'l-Esmâr*: Ahlâkî, edebî ve tarihî muhtevalı bir Türkçe risâledir (1286).

4. *Mahzen-i Esrâr-ı Şu'arâ*: Şairlere dair kısa bilgiler içeren, taş baskı hâlinde yayımlanmış 79 sayfalık bir risâledir (1273).

5. *Müntehabât-ı Nâfia-i Risâle-i Kuşeyriyye*: Kuşeyrî'nin tasavvufî eseri *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*'den seçmelerden oluşan bir derlemedir (1307).

6. *Kâmilü'l-Âsâr Hikâye-i Cihândâr*: Edebi bir hikâyedir.

7. *Divançe-i Şâir ve Ravzatü'l-Fesâhat*: Şiirlerinden oluşan mecmualardır.²

c) *Risâletü'l-Âdâb ve Tercüme-i Âdâbi'l-Gelenbevi*

Gelenbevi İsmail Efendi'nin kaleme aldığı *Risâletü'l-Âdâb* münâzara ilminin Osmanlı'daki temel metinlerinden biridir. Gelenbevi, bu risalesinde münâzara usûlünün kuramsal çerçevesini çizmiş, kavramları tanımlamış ve tartışma süreçlerine dair yöntemsel ilkeleri özetlemiştir. Risale kısa hacimli olmakla birlikte, muhtevası itibarıyla derin ve yoğun bir içeriğe sahiptir. Tartışmada kullanılan men', nakz, mu'âraza, sened, delil, taksim, tarif gibi

1 Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevi*, haz. İbrahim Çapak, Mesud Ögmen, Abdullah Demir, s. 21-22.

2 Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, (Çev. Seyyid Ali Kahraman), İstanbul 1994. C. III. S. 402; Bkz. Süleyman Şevket'in hâşiyeli nüshası, Belediye Ktp., nr. 688/4'de. Burada Gelenbevi ve Abdünnâfi ile ilgili yer verilen bilgiler daha önce yayına hazırladığımız *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevi* adlı eserden alınmıştır. Bkz. Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevi*, haz.: İbrahim Çapak, Mesud Ögmen, Abdullah Demir, s. 21-23.

temel kategorileri açıklamış; bunlara dair hem mantık hem de fıkıh usûlü literatürünü yansıtan ayrıntılı bir yaklaşım sergilemiştir.

Bu temel metnin şerh ve tercümesi mahiyetindeki *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî*, Osmanlı son dönem devlet ve ilim adamı Abdünnâfi İffet Efendi (ö. 1308/1890) tarafından kaleme alınmıştır. 1299 (1882) yılında tamamlanan bu eser, sadece bir çeviri olmayıp metnin anlam alanlarını genişleten, Arapça ifadeleri sade ve anlaşılır bir Osmanlı Türkçesi ile açıklayan, aynı zamanda kavramsal tahlillerle şerh mahiyeti taşıyan önemli bir çalışmadır.

Abdünnâfi İffet Efendi'nin *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî* adlı eseri, Osmanlı ilim dünyasında münâzara, cedel ve tartışma âdâbı alanında kaleme alınmış en hacimli çalışmalardan biri olup, yalnızca bir çeviri faaliyeti değil, derinlikli bir şerh ve sistemli bir ilmî tahlil çalışmasıdır. Müellif, Gelenbevî İsmail Efendi'nin son derece muhtasar olan *Risâletü'l-Âdâb* adlı Arapça risalesini Türkçeye aktarırken yalnız literal tercüme yapmakla yetinmemiş, eserde geçen teknik terim ve tartışmaları geniş biçimde açıklamış, klasik mantık ve kelâm geleneğinin önemli tartışmalarına atıflarla eseri şerh mahiyetine kavuşturmuştur. Abdünnâfi Efendi, metnin her bir cümlesini yorumlamış, çoğu zaman müellifin kısa ifadelerine uzun açıklamalar getirmiş, gerektiğinde kavramlar arası farkları mukayeseli olarak ortaya koymuştur. Eserin hacminin 156 sayfaya ulaşması, bu yönüyle açıklanabilir. Abdünnâfi Efendi'nin tercümesinde sık sık “şu kelimadan murad budur”, “burada maksat şudur”, “bu kavramla şunun farkına dikkat edilmelidir” gibi metne nüfuz eden açıklayıcı ifadeler dikkat çeker.¹

Abdünnâfi Efendi şerhlerinde sıklıkla kelâm, mantık ve usûl-i fıkıh geleneğinden yararlanmakta; konuları hem teorik temelleriyle hem de örneklerle açıklamaktadır. Örneğin “delil” kavramı, usûlcülere, mantıkçılara, kelâmcılara ve filozoflara göre ayrı ayrı tanımlanmış; her bir tanımın dayandığı epistemolojik çerçeve detaylı biçimde analiz edilmiştir. Bu bölümde Fahrüddîn er-Râzî, İmam Eş'arî, Mu'tezile ve Meşşâî filozofların delil anlayışları mukayeseli olarak ele alınmıştır. Aynı şekilde men', nakz, mu'araza gibi münâ-

¹ Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevî İsmail*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 44; Şerafettin Gölcük, Metin Yurdağır, “Gelenbevî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gelenbevî> (25.03.2025).

zara teknikleri yalnızca tanımlanmakla kalmamış, aralarındaki nüanslar da örneklerle açılmıştır. Örneğin, “nakz-ı şebîhî” ve “nakz-ı tahkîkî” arasındaki farklar, hem teorik hem pratik örneklerle açıklanmıştır.

Abdünnâfi Efendi’nin şerhi, yalnızca kavramların açıklanmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda pedagojik bir yön de taşımaktadır. Metinde geçen birçok teorik açıklama, örnek tartışmalarla somutlaştırılmış, karşılıklı sual-cevap mantığı içinde meseleler ele alınmıştır. Münâzara sahnesi adeta zihinde canlandırılmış, tartışma pozisyonları ve bunlara verilecek cevaplar örneklerle gösterilmiştir. Bu yönüyle eser, klasik medrese eğitiminde kullanılan tartışma pratiğinin yazılı ve sistemli bir ifadesi niteliğindedir.

Eser, müellif tarafından açık bir bölümlenme ile taksim edilmemiş olmakla birlikte, içerik yapısı itibarıyla bir dîbâce, dört ana bölüm ve bir hâtîme kısmından oluştuğu söylenebilir. Dîbâce, yalnızca bir giriş mahiyetinde olmayıp, aynı zamanda eserin ilmî, ahlâkî ve manevî çerçevesini ortaya koyan niteliktedir. Abdünnâfi Efendi burada Gavs-ı Âzam Abdülkâdir Geylânî’ye, Osmanlı padişahlarına ve İslam beldelerine dualarla söze başlar. Ardından, bahs, münâzara, müdafaa ve cedel gibi tartışma ilminin temel kavramlarını tanımlar; ayrıca âdâbu’l-bahs ve’l-münâzara ilminin tarifine, konusu ve gayesine yer verir.¹

Birinci bölüm, münâzara ilminde kullanılan temel terimlerin açıklanmasına tahsis edilmiştir. Bu kısımda delîl, mukaddeme (öncül), takrîb, nâkil, müddeî, ta’lîl ve istidlâl gibi kavramların tanımları yapılmakta, yer yer örneklerle bu tanımlar pekiştirilmektedir. Özellikle nâkil ile müddeî, ta’lîl ile istidlâl kavramları arasındaki farklar ayrıntılı şekilde ele alınmakta; ayrıca fikir, nazar, tasavvur ve tasdik konularına temas edilmektedir. Delîlin öncüllerinin taşınması gereken şartlar açıklanmakta, bu hususta usûl-cüler ile mantıkçılar arasındaki görüş ayrılıkları da ortaya konmaktadır. Öte yandan, delîlin nasıl kurulacağı izah edilmekte; tam ve eksik (nâkis) delîl ayrımı yapılmakta, “kâil”, “nâkil”, “müddeî (muallil)”, “muarrîf” ve “mukassim” gibi münâzara rolleri açıklanarak ta’lîl ile istidlâl arasındaki farklara dikkat çekilmektedir.²

1 Abdünnâfi İffet, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevi*, s. 2-9.

2 Abdünnâfi İffet, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevi*, s. 9-25.

İkinci bölüm, mûnâzaranın tertibi ve tartışma usûlüne dair meseleleri ele almaktadır. Bu bölümde özellikle sâil ve mu'allil rollerine odaklanılmakta; bir müddeinin delilsiz iddiası karşısında sâilin ve mu'allilin kullanması gereken kavramlar, yöntemler ve delil türleri ayrıntılı şekilde açıklanmaktadır. Men'in farklı görünüşleri, özellikle men'-i mecâzî ve mecâz-ı lugavî kavramları üzerinden değerlendirilmekte; mecâz-ı lugavî'nin kimi zaman mecâz-ı örfî, kimi zaman ise mecâz-ı aklî anlamında kullanıldığına dikkat çekilmektedir. Bununla birlikte, nakz-ı şebihî ve mu'araza-i takdîriyye gibi teknik kavramlar açıklanarak, bu ikisi arasındaki farklar örneklerle ortaya konmaktadır. Men' ve men'-i hakikî kavramları etrafında yapılan tartışmalarda, bazen men'in dahl, men'-i hakikînin ise mûnâkaza veya nakz-ı tafsilî olarak adlandırıldığı belirtilmektedir. Men'-i hakikînin hem senedli hem de senedsiz biçimde ileri sürülebileceği ifade edilmektedir. Bu bağlamda, teselsül meselesi ele alınmakta ve filozoflar ile kelâmcılar arasındaki görüş ayrılıkları özetlenerek örneklerle açıklanmaktadır. Ayrıca mu'arazanın yalnızca iddia üzerinde mi, yoksa öncül üzerinde de yapılabileceği tartışması gündeme getirilmekte ve bu husus örnek olaylar üzerinden değerlendirmeye tâbi tutulmaktadır.¹

Üçüncü bölüm, mûnâzara ilminde önemli bir yere sahip olan sened, nakz ve istikrâ gibi temel kavramların ayrıntılı biçimde ele alındığı kısımdır. Bu bölümde öncelikle bedihî öncüller ile nazarî deliller arasındaki farklar üzerinde durulmakta; özellikle bedihî olan, matlûba uygun bir bilgiyle bilinen ve istikrâ yoluyla elde edilen öncüllerin reddedilmesinin doğru olmadığı vurgulanmaktadır. Sened kavramı detaylı biçimde tanımlanmakta; sâilin hangi tür senede dayanarak itirazda bulunması gerektiği, buna karşılık muallilin hangi senedi nasıl iptal etmesi gerektiği örneklerle açıklanmaktadır. Bu bağlamda şahid ve misal getirme yöntemleriyle bu yöntemlerin taşıdığı sınırlar tartışılmakta, istikrâ kavramı özel bir dikkatle ele alınarak istikrâî bilgi ile nazarî çıkarım arasındaki ilişki netleştirilmektedir. Nakz terimi tanımlandıktan sonra, nakz-ı icmâlî-i hakikî, nakz-ı meksûr ve nakzda men' türleri izah edilmekte; bu türlerin tartışmadaki uygulama biçimleri açıklanmaktadır. Müellif, bu konulara dair teorik tanımlamaların

1 Abdünnâfi İffet, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevi*, s. 25-80.

yanında münâzara pratiğinde nasıl işlev gördüklerini de örneklerle somutlaştırmıştır. Mu‘âraza kavramı ise çok yönlü bir biçimde ele alınmakta ve mu‘âraza-i bi’l-kalb, mu‘âraza-i bi’l-misil, mu‘âraza-i bi’l-gayr, mu‘âraza fi’l-müdde‘a ve mu‘âraza fi’l-mukaddeme olmak üzere çeşitli türlere ayrılmaktadır. Bu türlerin her biri bağlamında usûlcülerin “mu‘ârazatün fihâ ma‘ne’l-münâkaza” şeklindeki tabirlerine de yer verilerek, usûl ve mantık geleneği arasındaki ilişkiler dikkatle ortaya konmaktadır. Ayrıca sâilin men‘, nakz ve mu‘âraza türleri üzerinden muallile yönelik stratejileri analiz edilmekte; istidlâl kavramı derinlemesine incelenerek ta‘lîl ile arasındaki fark ayrıntılı bir şekilde ortaya konmaktadır.¹

Dördüncü bölüm, münâzara ilminde önemli bir yere sahip olan ta‘rîf (tanım) ve taksîm kavramlarının münâzara içerisindeki fonksiyonuna tahsis edilmiştir. Bu bölümde hem tanım ve taksimlerin mantıksal işlevi hem de tartışmadaki ahlâkî boyutları birlikte ele alınmaktadır. İlk olarak tanım ve taksimin mahiyeti ve çeşitleri üzerinde durulmakta, ardından tanımın, yani ta‘rîfin men‘ ve mu‘âraza gibi doğrudan tartışma yöntemlerine konu teşkil etmeyeceği fakat içerdiği şartların eksikliği hâlinde nakz ile çürütülebileceği belirtilmektedir. Bu yönüyle tanımın tartışma içindeki dokunulmazlığı sınırlandırılmış, sadece içeriğine değil yapısal yeterliliğine de dikkat çekilmiştir. Bölümde ayrıca, taksîm-i aklî, küllînin cüz’iyâtına taksîm, küllün eczâsına taksîm, taksîm-i istikrâî, taksîm-i hakikî ve taksîm-i i‘tibârî gibi farklı sınıflama türleri ayrıntılı biçimde tanıtılmakta, her birinin kullanım alanı ve mantıksal geçerliliği örneklerle açıklanmaktadır. Bu kısımda dikkat çeken bir diğer unsur, münâzara âdâbına ilişkin ahlâkî ilkelere yapılan vurgudur. Abdünnâfi Efendi, sadece teknik tanım ve sınıflamalarla yetinmeyip, münâzaranın bir fazilet ve edep disiplini olarak yürütülmesi gerektiğini hatırlatmakta; tartışmada hakkaniyet, dürüstlük ve ilme saygı gibi değerlere bağlı kalınmasının önemini özellikle vurgulamaktadır.²

Hâtîme kısmı, eserin sadece münâzara ilmine dair bir metin olmanın ötesine geçtiğini gösteren teorik bir derinliğe sahiptir. Bu bölümde mantık

1 Abdünnâfi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevi*, s. 80-96.

2 Abdünnâfi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevi*, s. 96-122.

ilminin iki temel alanı olan tasavvurât ve tasdikât özetlenmekte; münâzaranın bu iki bilgi kategorisiyle olan ilişkisi açıklığa kavuşturulmaktadır. Böylece münâzara sadece tartışma âdâbı bağlamında değil, aynı zamanda bilgi üretiminin epistemolojik temelleriyle irtibatlı bir faaliyet olarak konumlandırılmaktadır.

Hâtimedede ilmin konusu ve tanımı, tasavvur ve tasdik ayrımı, bilginin bedihî ve nazari türleri, nazar kavramının tarifi ve bunun hem ta'rif hem de delille ilişkisi gibi temel konulara yer verilir. Devamında önermelerin yüklemli ve şartlı olmak üzere ikiye ayrıldığı belirtilerek, önerme analizinin detaylarına girilir. Kıyas konusu ise mantığın merkezî yapılarından biri olarak geniş biçimde ele alınır. Kıyasın başlıca iki türü olan iktirânî ve istisnâî kıyas ayrıntılarıyla açıklanmakta; iktirânî kıyasın dört şekli, devr ve teselsül gibi klasik mantık problemleri üzerinden tartışılmaktadır. Ardından delil kavramı kıyas bağlamında değerlendirilerek delilin türleri, beş sanata (sanâyi-i hamse) ayrımı çerçevesinde sistematikleştirilir. Son olarak tenâkuz, aks ve mugâlata gibi mantığın en temel kavramlarına değinilerek hem kıyasların doğru kurulmasına ilişkin esaslar hem de tartışmalarda karşı tarafı yanıltmaya yönelik hatalı çıkarım biçimleri örneklerle açıklanır.

Bu bölüm, mantık ilminin genel çerçevesini çizdiği gibi, aynı zamanda eserin klasik tartışma kültürü içerisindeki yerini tahkim eder. Böylece *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevi*, yalnızca âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara ilmine dair bir eser değil; aynı zamanda bir mantık usûlü, bir bilgi teorisi metni hâline gelir.¹

Eserin sonunda Abdünnâfi Efendi, mütercim ve şârih olarak kendisini takdim ederken, babasının Adana müftüsü Hacı Mehmed Said Efendi olduğunu, bu çeviri ve şerhi Hicrî 1299 yılı Receb ayı başında tamamladığını belirtir ve Allah'a şükürle duada bulunur. *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevi*, Osmanlı medrese sisteminde âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara ilminin hangi düzeyde kavranıp öğretildiğini göstermesi bakımından da önem arz eder. Bu eser sadece bir çeviri değil, aynı zamanda klasik tartışma geleneğinin geç dönem temsilcisi olarak içerdiği kavramsal sistematikle, medrese pedagojisindeki

1 Abdünnâfi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevi*, s. 122-149.

tartışma eğitiminin bir örneği ve delili konumundadır.¹ Metin-şerh ilişkisi bakımından ise klasik Osmanlı ilmî geleneğinin özgün ve ileri örneklerinden biridir. Abdünnâfi Efendi'nin bu eseri, yalnızca bir tercüme değil, Gelenbevî'nin metnini genişleten, açan ve dönemin medrese zihniyetiyle buluşturan bir ilmî faaliyet olarak değerlendirilmelidir. Bu yönüyle eser, hem münâzara ilminin Osmanlı'daki gelişimi hem de şerh geleneği açısından önemli bir belge niteliğindedir.

Eserin sonunda Muhyiddin Efendi, Gürci Şerif Efendi Hazretleri, Abdülkerim Efendi, Hacı Muhammed Fevzî, Vasfî Efendi Hazretleri, Abdülaziz Âsım Efendi'nin takrîzleri bulunmaktadır. Takrîzlerin geneli Arapça olmakla beraber Türkçe takrîzler de bulunmaktadır. Örnek kabilinden Muhyiddin Efendi'nin takrîzinin bir bölümü şöyledir:

“Derim ki: Devlet-i Âliyye'nin seçkin devlet adamlarından Abdünnâfi Efendi'nin büyük bir gayretle İsmail Gelenbevî'nin *Risâletü'l-Âdâb* adlı eserine yaptığı bu tercümeyi görünce, “Ne güzel bir eser!” dedim. Zira insan, bu eser sayesinde münâzara âdâbını öğrenir ve kötü kimselerin ayartıcı söylemlerinden kurtulma yetisi kazanır. Allah ona, bu faydalı hizmetinden dolayı bolca mükâfat versin.”

Abdünnâfi Efendi'nin *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî*'nin basılan nüshasında Abdülhamid Hamdî el-Harputî'nin² bazı hâşiyeleri bulunmaktadır. Baskıda bu hâşiyeler dipnotta verildiği için biz de bu çalışmada onun hâşiyelerini dipnotta gösterdik. Abdülhamid Hamdî veya Abdülhamid kaydı ile aktarılan bu notlarda müellifin kapalı bıraktığı noktaları veya tashihe muhtaç gördüğü yerleri açıklamaktadır.

1 İlker Kömbe, “Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münâzara İlmi ve Abdünnâfi İffer'in *Tercüme-i Adâb-ı Gelenbevî* Adlı Eseri”, *Divân: İlmî Araştırmalar*, sy. 20 (2006/1), c. XI, s. 119–167.

2 Harput'ta 1245/1829 yılında doğan ve asıl adı el-Hâc Abdülhamid Hamdî Efendi olan müellif, köklü bir ilim ve müftülük geleneğine sahip bir ailenin mensubudur. Babası *Kaside-i Bür'e* şarihi Ömer Na'îmî Efendi'dir. Küçük yaşlardan itibaren ilme yönelen Hamdî Efendi, genç yaşta eserler vermeye başlamış, Arapça şiirler kaleme almış, Kur'an'ı ezberlemiş ve kıraat icazeti almıştır. Medresede uzun yıllar müderrislik yapmış, özellikle Şâzeli tarikatına mensubiyetiyle zühd ve takva ehli bir hayat sürmüştür. Resmî görev tekliflerini çoğunlukla reddetmiş, ilim öğretmeyi hayatının merkezine almıştır. Dönemin önde gelen âlimleri ve devlet adamları (örneğin Abdünnâfi Efendi ve Giritli Sırrı Paşa) onun ilmî görüşlerine büyük değer vermiş, eserlerini ona gönderip tashihini istemişlerdir. Arapça kaleme aldığı çok sayıda eserinin yanı sıra tasavvuf, fıkıh, kelâm ve belâgat gibi pek çok ilim sahasında derin bilgi sahibi olan Hamdî Efendi, 1320/1902 yılında Harput'ta vefat etmiş, babasının yanına defnedilmiştir. Mehmet Arslan, HAMDÎ, “el-Hâc Abdülhamid Hamdî Efendi”, *TEİS*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hamdi-elhac-abdulhamid-hamdefendi>

2) Ali Rızâ Ardahânî ve *Mi'yârü'l-Münâzara* Adlı Eseri

a) Ali Rızâ Ardahânî'nin Hayatı ve Eserleri

Ali Rızâ Efendi, Osmanlı'nın son döneminde ilmi ve idarî alanlarda temâyüz etmiş isimlerinden biridir. 1265/1848 yılında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya sınırında yer alan Ardahan kasabasında dünyaya gelmiştir.¹ Kayapaşazâde ailesine mensup olup, bu hanedan bölgenin eski ve köklü ailelerinden biri olarak bilinmektedir. Babası Derviş Hamza Bey'dir. Eğitime küçük yaşlarda Ardahan'daki sıbyan mektebinde başlayan Ali Rızâ Efendi, daha sonra Ulûm-ı Âliye-i Arabiyye Medresesi'nde tahsilini sürdürmüş ve klasik medrese müfredatına dayalı bir eğitim almıştır. Aldığı bu eğitim, onu Arapça, Farsça ve Türkçeye hâkim bir ilim adamı hâline getirmiştir. Bu dil yetkinlikleri, hem sicil-i ahval kayıtlarında hem de kaleme aldığı eserlerde açıkça müşahede edilmektedir.

Ali Rızâ Ardahânî, 1291/1874 yılında memuriyet hayatına başlamış, ilk görev yeri Ardahan kazası Tahrirat Kalemi olmuştur. Ardından Erzurum Vilayeti Mektûbî Kalemi'nde görev alarak bürokratik kariyerinde ilerlemiştir. 1298-1300 (1880-1882) yılları arasında Erzurum'da maaşsız olarak Maarif ve Evkaf muhasebe kayıtlarının tetkiki amacıyla kurulan komisyonda görev yapmıştır. Bu görev onun hesap, defter ve muhasebe işlerine vukufunu da ortaya koymaktadır. 29 Receb 1300 (5 Haziran 1883) tarihinde Erzurum Vilayeti Aşar Müdüriyeti Başkitabetine 600 kuruş maaşla atanmış; ancak Aşar İdarelerinin lağvı üzerine bu görevden ayrılmıştır. Ardından Adliye Nezareti Celîlesi İstatistik bölümü ve Hazine-i Maliye'de çeşitli görevlerde bulunmuştur. 25 Şaban 1305 (7 Mayıs 1888) tarihinde Hazine-i Maliye Müdürü olarak tayin edilmiş ve bu vazifesini 11 Safer 1312 (14 Ağustos 1894) tarihine kadar sürdürmüştür. Daha sonra Bidayet Mahkemesi Riyaseti görevlerine geçiş yapan Ali Rızâ Efendi, 4 Receb 1313 (21 Aralık 1895) tarihinde Yemen vilayetindeki Hüdeyde Sancağı Bidayet Mahkemesi Riyasetine atanmış ve burada uzun yıllar görev yapmıştır. Bu süre zarfında Arap vilayetlerinde görev yapmış olması, onun Arapça'ya olan vukufiyetini pekiş-

¹ Kaynaklarda Ali Rızâ Efendi'nin 1848 (1265) tarihinde doğduğuna yer verilse de Konya Meclis İdaresi'nin 2 Temmuz 1912 (19 Haziran 1328) tarihli kararında Ali Rızâ Ardahânî'nin 1851 (1268) tarihinde doğduğu ifade edilmektedir. Bkz. COA. DH. SAİD. d No: 77/426

tirmiştir. 1317/1902 yılında kendi talebi üzerine Kırşehir Sancağı Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Reisliğine tayin edilmiş, ancak aynı yıl içinde görevinden azledilmiştir. Bu azil kararının “vazifesini gereği gibi yapmaması” şeklinde gerekçelendirildiği anlaşılmaktadır. Bunun ardından 6 Mayıs 1319 (19 Mayıs 1903)’da Gümüşhane, 1320/1904’te Amasya, 1321/1906’da Havran, 1323/1907’de Kayseri Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi reisliklerine tayin edilmiştir. En nihayetinde 1325/1909 yılında Ankara Vilayeti İstinaf Mahkemesi Azalığına, ardından 1326/1910’da Yozgat ve 1327/1912’de Konya Vilayeti İstinaf Mahkemesi Azalığına atanmıştır. Sicil kayıtları, bu görevin onun devlet hizmetindeki son vazifesi olduğunu göstermektedir. Ölüm tarihi ve yeri kesin olarak bilinmemektedir. *Mi’yârü’l-Münâzara* eseri dışında başka bir eserin varlığı ise bilinmemektedir.¹

b) *Mi’yârü’l-Münâzara* ve İçerik Değerlendirilmesi

Ali Rızâ Ardahânî’nin en önemli eseri, Osmanlı’da münâzara geleneğinin son ve mütekâmil örneklerinden biri olarak kabul edilen *Mi’yârü’l-Münâzara* adlı metnidir. Bu eser, yalnızca münâzara ilkelerini değil, aynı zamanda bu alandaki teorik çerçeveyi de detaylandırması bakımından klasik literatürde özel bir yere sahiptir. *Mi’yârü’l-Münâzara*’nın ilk baskısı 1889 yılında yapılmak istenmiş, müellif bu amaçla Sadaret makamına bir dilekçe ile başvurmuştur. Sadaret, eserin basılmasında sakınca olmadığı yönünde görüş bildirerek eserin neşrine izin vermiştir.² Ardahânî, ikinci baskı için 1904 yılında Gümüşhane Sancağı Ceza Mahkemesi Ceza Dairesi Başkanı iken Dahiliye Nezaretî’ne müracaat etmiş, yine olumlu cevap almıştır. Bu süreç, eserin resmî makamlarca da değerli bir ilmî kaynak olarak kabul gördüğünü de gösterir niteliktedir.³

Ardahânî, eserinin başında yer alan “Sebeb-i Te’lif” kısmında, münâzara ilminin, ilmî meselelerde doğruların ortaya çıkması için gerekli olan bir “âlet-i kanûniyye” (hukukî araç) olduğunu belirtmektedir. Ona göre münâzara, özellikle kelâm ve usûl-i fıkıh gibi akli ilimlerdeki meselelerin

1 Bkz. COA. DH. SAİD. d No: 77/426

2 Eserin ilk baskısı 1891/1307 yılında İstanbul’daki Mahmud Bey Matbaasında yapılmıştır.

3 COA. İ.DH. 1162/90877. COA. ME. MKT 819/38

kavranması için vazgeçilmez bir yöntemdir.¹ Bu nedenle, mantık ilminin ötesine geçerek daha işlevsel ve pratik bir yapıya sahip olan mûnâzara ilminin Türkçe literatürde de güçlü bir şekilde temsil edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. *Mi'yârü'l-Mûnâzara'yı* da bu ihtiyaca binaen kaleme aldığını belirtmiştir. Bu bağlamdaki ifadeleri ise şöyledir:

“İlm-i mûnâzara ta'rifât-ı âtiyesinden bi'l-etrâf müstebân olacağı üzere es'ile ve ecvibe-i umûmiyyenin makbûl ve merdûdunu yekdiğerinden temyîz eder bir âlet-i kânûniyye idüğünden bi'l-cümle mebâhis-i ilmiyyeyi ve bâhusûs mesâil-i ilm-i kelâm ve usûl-ı fıkıh ve mizânı kemâliyle fehm ve izânın mevkûfün aleyhi ve bu cihetle hangi fenn ve mes'eleye âit olur ise olsun müdde'âlardan bir müdde'âyı isbât emeliyle sevk-i kelâm eden her zâta ilm-i mezkûrun şiddet-i lüzûmu bedîhîdir.”

“Velî-yi ni'met-i bî-minnetimiz sultân-i bî-müdânâ “Abdülhamîd Hân-ı Sâni” Efendimiz Hazretlerinin her biri bir mülkûn saâdetine kâfil bulunan bunca eltâf-ı seniyye-i cihânbanîleri cümlesinden olarak memâlik-i mahrûsa-i mülkdârilerinde ulûm ve ma'ârifin dahi ta'ammüm ve intişârına bî-derîğ ve sezâvâr buyurdıkları inâyet-i mahsûsa-i şehriyâriyelerinin bahşettiği şevk ve cesâret her türlü mevânî ve mülâhazâta galebe etmiş ve “ilm-i mûnâzara” ve “ilm-i sînâ'atî't-tevcîh” ve “ilm-i âdâbî'l-bahs” ünvânlarıyla benâm ve fenn-i mantıkın ma-fevkinde hâiz-i makâm olan ilm-i azîmül-fevâidin lisân-ı Osmanî libâs-ı mehâsin-i iktibâsında henüz hakkiyla neşr-i envâr-ı füyûzât edemediği anlaşılmış olduğundan ilm-i mûnâzaraya dâir Türkçe bir eserin te'lîf ve telfikine bi'l-ibtidâr şu günlerde itmâmına muvaffak olarak “Mi'yârü'l-Mûnâzara” tesmiyye eyledim.”

Yukarıdaki alıntıda da görüldüğü üzere Ali Rızâ Ardahânî, *Mi'yârü'l-Mûnâzara'yı* hazırlarken ‘Veliyyü'n-ni'met-i bî-pâyân’ olarak andığı Sultan II. Abdülhamid’in eğitime verdiği destekten cesaret aldığını ve dönemin eğitim politikalarına bir destek olarak eserini hazırladığını belirtmektedir. Nitekim bilindiği gibi II. Abdülhamid döneminde bütün alanlarda dönemin âlimlerince yeni telif eserler kaleme alınmış ve dönemin eğitim anlayışı çerçevesinde okutulmuştur.

Eser, bir dîbâce, bir mukaddime, sekiz ana bölüm (mersad), bir hatime ve bir lâhikadan oluşmaktadır. Ayrıca eserin başında mûnâzara ilminin temel kavramlarına dair bir “ıstilahât ve ta'rifât” bölümü yer almaktadır.

1 Mûnâzara genellikle “Hakkın ortaya çıkması için sözü müdafaa etmek ve mûnâzırları mûnâzara esnasında hatadan korumaktır” şeklinde tanımlanmaktadır. Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevi*, İstanbul, h. 1302, s. 5; Taşköprülüzâde, *Mevzûâtü'l-ulûm*, c. II, İstanbul, h. 1313, s. 250; Saçaklızâde, *Takrirü'l-Kavânîn*, İstanbul h. 1289, s. 2-3.

Bu yapı, eserin didaktik yönünü ve sistematik tertibini gözler önüne sermektedir.

Dîbâce ve Mukaddime: İlmin tanımı, gayesi ve önemine dair klasik Osmanlı metinlerindeki girizgâhlara uygun olarak kaleme alınmıştır. Ayrıca eserin yazılış amacı ve kapsamı da burada izah edilir. Ali Rızâ Efendi, münâzara ilminin çok önemli olduğunu, bu alanında esere ihtiyaç duyulduğunu, yazdığı eserin de münâzara alanına ciddi katkı sağlayacağını ve bu alandaki önemli bir eksikliği gidereceğini dile getirmektedir. Ayrıca dibace kısmında “teznîb” başlığına yer veren Ali Rızâ Efendi, bu başlık altından münâzaranın önemine dikkat çekerek, münâzarada tarafların bir meseleyi savunurken dikkat etmeleri gereken kurallara vurgu yapmaktadır.

Birinci Mersad: Münâzara sürecinde tartışmayı yönlendiren taraf olan sâilin görevlerine tahsis edilmiştir. Bu bölümde, sâilin üstlendiği görevler üç ana başlık altında sistematik bir şekilde ele alınmakta; her bir görev hem teorik çerçevede tanımlanmakta hem de örneklerle somutlaştırılmaktadır. Sâil’in birinci görevi, münâzara sürecinde ileri sürülen iddiaların ve bunlara ilişkin delillerin ta’rîf ve taksîmini yapmaktır. Bu çerçevede, men’ türleri üzerinde durulmakta; özellikle men’-i mücerred, men’-i me’âs-sened, hall, men’-i takrîb ve men’-i mahsûs gibi alt başlıklar açıklanmakta, bu reddetme biçimlerinin münâzara içindeki yeri izah edilmektedir. İkinci görev, nakz kavramının tanımı ve uygulamasına da iridir. Sâilin muhatabın delilinde ya da öncüllerinde çelişki veya eksiklik arayarak ortaya koyduğu nakz türleri ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Bu bağlamda, burhân-ı bedî’, nakz-ı meksûre, nakz-ı icmâlî ve nakz-ı gayr-i mesmû’ gibi teknik terimlerin tanımları verilmiş ve örneklerle açıklanmıştır. Üçüncü ve son görev, mu’âraza yani delile karşı delil ileri sürme ile ilgilidir. Bu kısımda, mu’ârazanın tanımı yapılarak, geçerlilik şartları ve uygulama biçimleri tartışılmıştır. Özellikle mu’âraza-i tahkikiyye ve bunun alt kısımları üzerinde durulmuş, mu’allilin sunduğu delilin yapısını sarsmak üzere geliştirilen itiraz biçimlerinin teknik arka planı ortaya konmuştur. Bu bölüm genel olarak, sâilin münâzara sürecindeki fonksiyonunu ortaya koyarak, onun hem muhatabını sınaama hem de tartışmayı yönlendirme kapasitesine dair teorik ve pratik esasları belirlemektedir.

Böylelikle eserin ilk mersadı, tartışmanın seyrini belirleyen sâilin rolünü ilmî bir disiplin içinde değerlendirir.

İkinci Mersad: İkinci bölüm münâzara sürecinin diğer ana aktörü olan **mu'allilin** görevlerine ayrılmıştır. Bu bölümde, mu'allilin ileri sürdüğü delillere yöneltilen farklı türdeki itirazlara karşı nasıl bir tavır takınması gerektiği detaylı şekilde açıklanır ve konu örneklerle somutlaştırılır. Münâzara geleneğinde mu'allil, savunduğu görüşü temellendirmek üzere delil sunan taraftır. Sâil tarafından yöneltilen her bir itiraz türüne karşı, mu'allilin nasıl bir cevap stratejisi izlemesi gerektiği bu bölümde sistematik olarak ele alınmıştır. Özellikle **men'** ve **münâkaza** yoluyla yapılan itirazlarda mu'allilin tutumu, delilinin yapısını koruyacak şekilde nasıl savunma yapması gerektiği üzerinden değerlendirilmiştir. Burada men'in gerekçeli yahut gerekçesiz olması durumuna göre farklı tepkiler öngörülmekte; mu'allilin kendi delilinin bağlamını koruyarak nasıl karşılık vermesi gerektiği ayrıntılarıyla belirtilmektedir. Ayrıca **nakz-ı icmâlî** şeklinde yapılan itirazlar karşısında mu'allilin, delilinin öncüllerini açıklığa kavuşturması ve çelişkiyi gidermesi gerekliliği vurgulanır. Bu tür nakzlarda, delilin açık olmayan yönlerini netleştirmek, gereksiz genellemeleri veya kapalılıkları bertaraf etmek mu'allilin temel sorumluluğudur.

Üçüncü Mersad: Münâzara sürecinde yöneltilen soruların ve verilen cevapların geçerlilik ölçütlerini konu edinir. Bu bölümde, sâil tarafından yöneltilen soruların ve mu'allil tarafından verilen cevapların hangi şartlar altında makbul sayılacağı, hangi durumlarda gayr-ı makbul olarak değerlendirileceği sistematik biçimde ele alınmaktadır.

Dördüncü ve Beşinci Mersadlar: Münâzaranın en teknik boyutlarından biri olan mürekkeb-i tâmm-ı ihbârînin farklı yönleri üzerine bina edilmiştir. Bu iki bölümde münâzarada söz konusu olan tasdikî önermeler üzerinde gerçekleşen ta'rîf ve taksîm faaliyetleri ve bu süreçlerde taraflara düşen görevler detaylı biçimde ele alınmaktadır. Özellikle mu'allilin delil olarak sunduğu tanımların sâil tarafından ne şekilde sorgulanabileceği ele alınır. Tanımın geçerliliği, hem şartlarının uygunluğu hem de münâzaraya konu olan meseleyle ilgisi bakımından değerlendirilir. Ardahânî burada, ta'rîfin kısımlarını (ta'rîf-i hakikî, ta'rîf-i resmî, ta'rîf-i lâzımî vb.) ve her

birinin taşınması gereken şartları açıklar. Sâilin tanıma yönelik sorularla tanımın geçerliliğini test etmesi, eksik veya kusurlu yönlerini ortaya koyması gibi görevleri örnekli bir şekilde gösterilir. Ayrıca tanımlar üzerine yöneltilen sorular ve bu sorulara verilen cevapların geçerliliği de tartışılır.

Beşinci bölümde ise mürekkebi-i tâmm-ı ihbârînin taksîm yönü üzerinde cereyan eden münâzara faaliyetlerine ayrılmıştır. Bu bölümde, taksîmin tanımı yapılmakta ve taksîm-i hakîkî, taksîm-i i'tibârî, taksîm-i istikrâî gibi taksim türleri sistematik bir şekilde açıklanmaktadır. Ardahânî, geçerli ve geçersiz (gayr-ı makbul) taksimlerin ayırımına dikkat çekerken, taksimin sınırları, maksada uygunluk ölçütleri ve tartışma zeminine katkısı gibi hususlara yer verir. Özellikle usûl-i fıkıh ve mantık ilimlerinde büyük ehemmiyet taşıyan taksimin, taraflar arasında meseleyi anlaşılır ve kavranabilir parçalara ayırmada oynadığı rol vurgulanır.

Altıncı Mersad: Münâzara sürecinde rivâyet ve nakil temelli önermelerin nasıl değerlendirileceğini konu edinir. Bu bölümde Ali Rızâ Ardahânî, tartışma sırasında haberî bilgiye, yani doğrudan aklî delillerle değil, rivâyet, şehâdet veya otoriteye dayalı yollarla elde edilen bilgilere başvurulması durumunda hangi yöntemlerin izlenmesi gerektiğini sistematik biçimde ele alır. Özellikle İslâmî ilimlerde sıklıkla başvuru alan haber-i vâhid, mütevatir haber, icmâ', nass, şer'î delil gibi kaynakların, tartışma esnasında delil olarak kullanılabilirliği bu bölümde değerlendirilir. Ardahânî, bu tür bilgilere dayalı delillerin isnad zinciri, muhteva doğruluğu ve kabul ölçütleri açısından ne şekilde sorgulanabileceğini ortaya koyar. Rivâyet deliline dayanarak bir müdde'â ileri süren mu'allilin, bu delilin kabul edilebilirliği için taşınması gereken şartları yerine getirip getirmediği sâil tarafından test edilir. Buna karşılık sâilin, rivâyetin zayıf olduğunu, senedinde inkıta bulunduğunu, yahut metninde tenakuza veya aklen mümkün olmayacak bir ifadeye yer verildiğini iddia ederek ileri süreceği itirazlar, naklî delilin geçerliliğini doğrudan etkiler. Bu çerçevede, naklin senedsizliği, rivâyetin makbûliyet derecesi, nakil-delil ilişkisi ve usûl-i münâzara içindeki yeri, altıncı mersadın temel meseleleri arasında yer alır. Bu bölüm, sadece haber ve rivâyet üzerinden yürütülen tartışmaların teknik boyutunu ele almakla kalmaz, aynı zamanda naklî bilginin mantukî değerlendirilebilirliğini de ortaya koyar.

Yedinci Mersad: Münâzara sürecinin nihai amacı olan netîce-i münâzara, yani tartışmanın sonucu üzerinde odaklanmaktadır. Bu bölümde, münâzaranın yalnızca karşılıklı itiraz ve savunmalardan ibaret bir süreç olmadığı, aynı zamanda ilmî bir hükme, yani “tercih edilen görüşe” ulaşma çabası olduğu vurgulanır. Ali Rızâ Ardahânî, bu bağlamda tartışmanın hangi şartlar altında tamamlanmış sayılacağını ve hangi tür neticelerin ilmî değer taşıyacağını sistematik biçimde açıklamaktadır. Münâzara sırasında taraflardan biri delilini ispatla, diğeri ise itirazlarını geçerli bir şekilde temellendirme ile yükümlüdür. Tartışma süreci boyunca ortaya konan delillerin gücü, karşı itirazlara verdikleri cevapların yeterliliği ve tartışmanın ahlâkî çerçevede sürdürülmesi, münâzaranın sonucunun geçerliliğini doğrudan etkileyen unsurlar olarak değerlendirilir. Bu mersad-da ayrıca, bir münâzaranın tamamlanmış, kararsız kalmış ya da düşmüş sayılacağı durumlar da ayrıntılı biçimde ele alınır. Eğer mu‘allil, müdde‘âsını ispat edecek nitelikte bir delil ortaya koyamamış ve sâil tarafından yapılan men‘, nakz veya mu‘âraza gibi itirazlara makul cevaplar verememişse, münâzara mu‘allil aleyhine neticelenmiş sayılır. Ters durumda, delil güçlü ve itirazlar yetersiz ise hüküm, mu‘allilin lehine tecellî eder. Ali Rızâ Efendi bu bölümde, münâzaranın neticesini sadece bir “kazanan-kaybeden” ikiliğiyle değil, ilmî doğrulara ulaşma süreci olarak değerlendirmekte; bu yönüyle münâzarayı bir tartışma tekniğinden öte, hakikatin ortaya çıkmasına hizmet eden bir tahlil yöntemi olarak konumlandırmaktadır.

Sekizinci Mersad: Münâzaranın sadece bir bilgi ve delil savaşı olmadığını, aynı zamanda ahlâkî ve ilmî disiplin içinde yürütülmesi gereken bir faaliyet olduğunu ortaya koyan bölümüdür. Bu bölüm, münâzara esnasında tarafların uyması gereken adâbı yani tartışma ahlâkı ve ilmî nezâket ilkelerini sistematik bir şekilde ele alır. Ali Rızâ Ardahânî’ye göre, münâzara ilminin gayesi yalnızca karşı tarafı susturmak değil, hakikatin ortaya çıkmasına vesile olmak ve ilmî gelişimi sağlamak olmalıdır. Bu sebeple münâzaranın doğru sonuçlar verebilmesi için, tarafların hem niyetlerinde hem de eylemlerinde birtakım kurallara riayet etmeleri gerekir. Bu kurallar, münâzaranın ilmî vasfını muhafaza eden ve kişisel husumetlerin önüne

geçen bir çerçeve oluşturur. Bu bağlamda eser, münâzara esnasında gözetilmesi gereken başlıca âdâb-ı münâzara ilkelerini şu esaslar çerçevesinde değerlendirir:

- Hasımı küçük düşürmek veya tahkir etmek amacıyla konuşmaktan kaçınmak,
- İftiraya, alaycılığa veya laf kalabalığına başvurmamak,
- Delîle dayanmayan iddialardan ve şahsî kanaatleri mutlaklaştırmaktan uzak durmak,
- Tartışmayı şahsileştirmemek ve ilmî zeminde tutmak,
- Doğruyu teslim etmekten çekinmemek,
- Karşı tarafı anlamaya gayret göstermek.

Bu ilkeler hem sâil hem de mu'allil için geçerlidir. Ardahânî'ye göre, ilim ehli arasında cereyan eden bir münâzara, bilgi üretiminin en seçkin yollarından biridir; ancak bu üretim, ancak tartışmanın belli bir ahlâkî ve metodolojik disiplin içinde sürdürülmesiyle mümkün olabilir. Sekizinci mersad, eserin önceki bölümlerinde yer alan teknik ve teorik bilgileri, ilmî sorumluluk bilinci ile tamamlayarak münâzaranın hakikate yönelen bir faaliyet olarak icrasını temin eder. Bu yönüyle, *Mi'yârü'l-Münâzara*'nın sadece fikhî ve kelâmî cedel tekniği öğretmediğini, aynı zamanda bir ilmî şahsiyet ve edep terbiyesi sunduğunu da açıkça göstermektedir.

Hâtime: Eserde ortaya konan kavram, yöntem ve tekniklerin genel bir muhasebesini sunan kısımdır. Ali Rızâ Ardahânî bu bölümde, münâzara ilminin esas gayesi olan hakikatin ortaya çıkarılması, mantıklı düşünme becerisinin gelişimi ve ilmî müzakerelerde disiplinin korunması gibi temel ilkeleri yeniden vurgular. Ayrıca eserde kullanılan yöntem ve sistematığe dair kısa fakat özlü değerlendirmelerde bulunarak, okuyucuya hem eserin bütününe dair bir kuşatıcı bakış hem de ilmî maksatların özeti sunar. Bu yönüyle hâtime, eserin yalnızca sonu değil, aynı zamanda münâzara ilminin ahlâkî ve epistemolojik zeminine yapılan bir vurgu olarak değerlendirilebilir.

Lâhika: Eserin lâhika kısmı, münâzara ve kelâm literatüründe sıklıkla başvurulmuş bazı delil türlerinin teknik izahına ayrılmıştır. Özellikle üç önemli delil türü burada ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır:

- **Burhân-ı Tatbîk:** Bir öncülün diğer öncül ya da sonuçla uyuşup uyuşmadığını ortaya koyan, kıyasın geçerliliğini test etmeye yönelik bir delil biçimidir. Ardahânî, bu tür burhanın kullanım koşullarını ve uygulama örneklerini ayrıntılandırır.
- **Burhân-ı Süllemî:** Klasik mantıkta çok kademeli ve zincirleme akıl yürütmeye dayalı bir delil sistemidir. Bu yöntemle, karmaşık meseleler sistematik bir mantıksal silsileyle çözülmeye çalışılır.
- **Burhân-ı Türs:** Özellikle devr (kısır döngü) ve teselsül gibi aklen muhal durumların imkânsızlığını ispat etmek üzere geliştirilen bir delildir. Ardahânî bu delilin kelâmî tartışmalardaki işlevini ve kullandığı bağlamları detaylı biçimde açıklamaktadır.

Bu delillerin teknik tahlili, eserin genel yapısı içinde mantıkî temellendirme ve kelâmî savunma yönünü güçlendiren bir ilmî katkı olarak öne çıkar. Lâhika, eserin teorik düzeyini derinleştirdiği gibi, *Mi'yârü'l-Münâzara*'yı klasik tartışma literatürünün ötesine taşıyan bir yön kazandırır.

Osmanlı entelektüel birikiminin geç dönem mahsullerinden biri olan *Mi'yârü'l-Münâzara*, yalnızca münâzara ilminin temel esaslarını ele alan bir risale değil, aynı zamanda klasik İslâmî düşünce disiplinlerinin Türkçe telif geleneği içinde nasıl temsil edilebileceğine dair örnek bir çalışmadır. Ali Rızâ Ardahânî bu eserle, mantık, cedel, kelâm ve usûl-i fıkıh gibi alanlar arasında güçlü metodolojik bağlar kurmuş; tartışma kültürünü sistematik, ahlâkî ve ilmî bir zemine oturtmuştur. Disiplinler arası yaklaşımı, didaktik örgüsü ve kavramsal açıklığıyla *Mi'yârü'l-Münâzara*, Osmanlı düşünce tarihinde adâb-ı münâzara literatürünün geç döneminde telif edilmiş, ancak ilmî süreklilik ve iç tutarlılık açısından klasik birikimi layıkıyla temsil eden nadide metinlerden biri olma özelliğini taşımaktadır.

3) Ahmed Hamdî Şîrvânî (ö.1890) ve *Mukaddime-i İlm-i Münâzara* Adlı Eseri

a) Ahmed Hamdî Şîrvânî'nin Hayatı ve Eserleri

Ahmed Hamdî Şîrvânî, günümüz Azerbaycan sınırları içinde kalan Şîrvân bölgesinin merkezi idare şehri olan Şemâhî'de doğmuştur. Doğum tarihi hakkında 1828 (1243) ve 1831 (1247) olmak üzere iki farklı rivayet bulunmaktadır. Arşiv kayıtlarındaki bilgiler esas alındığında 1831(1247) tarihinin daha doğru olduğu anlaşılmaktadır. Müderris Abdullah Efendi'nin (d.1790) oğlu olan Ahmed Hamdî, ilk eğitimini memleketi Şîrvân'da aldıktan sonra müderris olarak göreve başlamıştır. Memleketinde almış olduğu eğitimle Arapça ve Farsça'yı iyi derecede öğrenmiştir. Daha sonra 1855 yılında İstanbul'a göç etmiş ve eğitimine burada devam etmiştir. Arapça ve Farsça'nın yanında Fransızca'yı da iyi derecede öğrenmiş ve her üç dili üst düzeyde kullanarak bu dillerden çeviriler yapmıştır. 1860 (1277) yılında 29 yaşındayken Maârif Meclisi'nde girdiği bir imtihanda başarılı olmuş ve Şebinkarahisar Rüştîye Mektebine başmuallim olarak atanmıştır. Burada iki yıl öğretmenlik yaptıktan sonra İstanbul'a dönmüştür. Daha sonra İzmir Rüştîye Mektebi başmuallimliğine atanmıştır. Birçok farklı görevi başarı ile yürüten Şîrvânî'nin başarısı soyu tarafından da devam ettirilmiştir. Sıddıka Hanımla evli olan Şîrvânî'nin bir oğlu ve iki kızı vardır. Oğlu Mehmet Tevfik Biren, Osmanlı'nın son döneminde önemli görevler üstlenmiş, Osmanlı'nın son Şûrâyı Devlet Reisliği ve Maliye Nazırlığı gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Ahmed Hamdî Şîrvânî 4 Ocak 1890 (13 Cemâziyelevvel 1307)'de yılında İstanbul'da ansızın vefat etmiş ve Eyüp kabristanına defnedilmiştir.¹

Ahmed Hamdî üstlenmiş olduğu idâri görevlerinin yanında birçok alanda eser te'lif ve tercüme etmiş âlim bir devlet adamıdır. Toplamda 21 kitap, 4 makale ve bir risalesi bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: *Usûl-i Coğrafya* (1283/1866), *Suverü'l-Kevâkib* (1868), *Makâletü'l-Urefâ fî Mesâilî'l-Hukemâ* (1285/1868), *Hulâsatü'l-Ferâiz fî Halli'l-*

1 Müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler daha önce yayımlanmış olan şu eserden istifade edilerek hazırlanmıştır. Ahmed Hamdî Şîrvânî, *Levâmi'u'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâik*, Hz. Hüseyin Örs, Seher Erdem Örs, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017, s. 46-67

Gavâmiz (1291/1874), *Levâmi'ü'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâik* (1293/1877), *Mukaddime-i Mantık* (1293/1877), *Mukaddime-i İlmi-i Mûnâzara* (1293/1877), *Mukaddime-i İlmi-i Cedel* (1293/1877), *Risale-i Bâhire fî'l-Makâleti'z-Zâhire* (1293/1877), *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh* (1882/1884), *Tecârib-i Hikemiyye ve Kimyeviyye* (1301/1884).

b) Mukaddime-i İlmi-i Mûnâzara Risalesi ve İçerik Değerlendirmesi

Bu risâlenin içinde bulunduğu *Levâmi'ü'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâik* adlı eser, Ahmed Hamdî Şîrvânî tarafından Mekteb-i Hukuk'un müfredatına alınan *Mecâmi'u'l-Hakâik* adlı klasik usûl-i fıkıh metnini öğrenciler için daha anlaşılır hâle getirmek amacıyla yapılmış tercüme ve şerh çalışmasıdır. Ahmed Cevdet Paşa'nın tavsiyesiyle *Mecâmi'*, hukuk eğitimi alan öğrencilere usûl-i fıkıh bilgisi kazandırmak amacıyla ders kitabı olarak seçilmiştir. Bu ders ise Ahmed Hamdî Şîrvânî'nin uhdesine verilmiştir. Şîrvânî öğrencilerin zorlanması üzerine bu eseri hem şerh hem de tercüme etmiştir. Dildeki sadeliği ve ilmi birikimiyle tanınan Şîrvânî, eseri sadece çevirmekle kalmamış, şerhler ekleyerek zenginleştirmiş ve öğrencilerin anlamasını kolaylaştıracak açıklamalarla metni genişletmiştir. Ayrıca metnin sonunda mantık, mûnâzara ve cedel ilimlerine dair ek risalelere yer vererek, öğrencilerin tartışma usulü ve doğru düşünme yöntemlerini de öğrenmelerini amaçlamıştır.

Şîrvânî'nin usûl-i fıkıhın daha iyi anlaşılması için kaleme aldığı veya tercüme ettiği mantık, mûnâzara ve cedel ilimlerine dair risâleleri dikkate değerdir. Mantık ve mûnâzara risâleleri dışında Ebherî'nin cedel ilmine dair *Risâletü'l-Bâhire fî'l-Makâleti'z-Zâhire* adlı risâlesinin tahkikli metni de Şîrvânî'nin tercümesiyle beraber çalışmada yayımlanmıştır. Bu derlemede yer alan mûnâzara risâlesi ise Ahmed Hamdî Şîrvânî tarafından hazırlanmış ve *Levâmi'* ile beraber basılmıştır. Risâlenin müstakil baskıları ise sonraki tarihlerde yapılmıştır. Ancak Şîrvânî tarafından söz konusu fıkıh usulü kitabının sonuna mantık, mûnâzara ve cedel ile ilgili risalelerin eklenmesi, Şîrvânî'nin de Gazzâlî gibi fıkıh usulünün mantık olmadan tam anlaşılamayacağı kanaatinde olduğunu göstermektedir. Nitekim Ahmed Hamdî Şîrvânî bu durumu şöyle ifade etmektedir: "... Kâffe-i usûl kitaplarında

olduğu gibi kitâb-ı mezkûrun mukaddimesiyle sâir bir takım mahallerinde bulunan bazı mesâili anlamak “ilm-i mantık”ı ve bilhassa kıyâs bahsinde def-i kıyâs mâddeleri bütün “ilm-i münâzara” ve “ilm-i cedel ve hilâfiyyât”ı bilmeye mevkûf olduğundan o ilimlerden dahi Türkiyyü’l-ibâre birer risâle tertîbiyle kitâbın âhirine vaz‘ edilerek bunlara mürâca‘atı lâzım gelen meselelerin üzerine işâret olunmuştur.”¹ Şîrvânî her bir ilme dair risaleleri incelerken kendi içinde diğer risalelere atıflarda bulunmakta ve konunun ileride nasıl inceleneceğini belirterek bunların bir bütün olarak tasarlandığını göstermektedir.²

Mukaddime-i İlm-i Münâzara, Osmanlı’nın son döneminde usûl-i fıkıh, mantık ve münâzara eğitiminde metodolojik bütünlüğü önceleyen, klasik cedel literatürünün bir devamı olarak değerlendirilebilecek nitelikli bir eserdir. Şîrvânî bu metninde, cedelî münâzaraların teknik boyutunu, klasik İslâmî mantık ve usûl geleneği içinde ele alır. Münâzara ilmini, yalnızca bir tartışma biçimi olarak değil, ilmî bir yöntem olarak görür ve bu bağlamda delîl, ta’lîl, mu‘âraza, nakz, men‘, sened gibi kavramların tanımlarını yapar, bu kavramlar üzerinden mantıksal süreçleri ayrıntılı bir biçimde analiz eder. Eserde yer alan bölümler, münâzaralarda iddia (müdde‘â) ve delîlin yapı taşları (mukaddime) ile ilgili muhtemel itirazları ve bunlara verilecek cevapları klasik terminolojiyle açıklar.

Eser yalnızca teorik değil, aynı zamanda didaktik bir metindir. Şîrvânî, Mekteb-i Hukuk’ta görevli bir hoca sıfatıyla kaleme aldığı bu metinde, öğrencilerin kavramları doğru kavrayıp uygulamaya dönebilmesi için açıklamaları bol örneklerle destekler. Bu yönüyle, eser bir tür ders kitabı karakteri taşır. Özellikle mantık ve usûl-i fıkıh metinlerinde soyut olarak ele alınan kavramların münâzara pratikleriyle iç içe geçirilmesi açısından dikkate değerdir.

Risâlede münâzarada ileri sürülen bir delîlin hangi yollarla çürütülebileceği veya savunulabileceği detaylı şekilde tasnif edilir. Şîrvânî, bu bağlamda men‘, nakz-ı icmâlî, nakz-ı tafsîlî, münâkaza, mu‘âraza gibi beş ana itiraz türünü işler. Özellikle sened kavramı etrafında geliştirdiği tasnif

1 Şîrvânî, *Levâmi’ü’l-Dekâik*, s. 347.

2 Şîrvânî, *Levâmi’ü’l-Dekâik*, s. 46-67.

-ki bu senedin “nakîz-i memnû‘a müsâvî”, “ehass”, “e‘amm”, “mübâyin” gibi alt başlıklarla açıklanması- derinlikli bir analitik bakış açısına işaret etmektedir.

Metnin dili dönemin ilmî dili olup yoğun teknik terimlerle örülü olmakla birlikte açık ve akıcıdır. Hem içerdiği kavramsal tasnif hem de sunduğu örnekler açısından mûnâzara ilmi üzerine yazılmış önemli eserler arasında yer almayı hak etmektedir. Klasik eserlerde bulunmayan yeni bir örneklendirme mantığına sahip olan Şîrvânî bu eserinde genellikle fikhî örneklere yer vermekle birlikte kendi dönemini yansıtacak şekilde mektep, hoca ve kalem gibi unsurların mevcut olduğu örnekleri de zikretmektedir.¹

1 Şîrvânî, *Levâmi‘ûd-Dekâikfi*, s. 66-67; 345-359.

NEŞİRDE TAKİP EDİLEN YÖNTEM

Bu çalışmada yer verilen üç önemli münâzara metni, klasik Osmanlı dönemine ait matbu nüshaları esas alınarak günümüz alfabesine aktarılmıştır. Neşirde takip edilen yöntemde, her bir eserin ilmî ve neşir tarihi bağlamı gözetilmiş; metinlerin özgün yapısı korunarak, terminolojik tutarlılık içinde sade ve anlaşılır bir aktarım hedeflenmiştir. Bu çerçevede Ali Rızâ Ardahânî'nin *Mi'yârü'l-Münâzara* adlı eseri, 1307 (1890) tarihli Dersââdet Mahmud Bey Matbaası baskısına; Abdünnâfi İffet Efendi'nin *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî* adlı eseri, 1302 (1885) tarihli İstanbul Matbaa-i Osmâniyye baskısına; Ahmed Hamdî Şîrvânî'nin *Mukaddeme-i İlm-i Münâzara* adlı metni ise, *Levâmî'ü'd-Dekâik*'le birlikte 1293/1877'de el-Hâc Mustafa Efendi Matbaası'nda yayımlanan baskılarına dayandırılmıştır.

Eserlerin Latin harflerine aktarımında, Türkiye Yazma Eserler Kurumu'nun benimsediği hafif transkripsiyon esasları dikkate alınmıştır. Bu çerçevede metinlerdeki uzatma harfleri aynen korunmuş, terkipler uygun şekilde oluşturulmuş, ayn (') ve hemze (') harfleri için ilgili işaretler kullanılmıştır. Türkçede telaffuzu zorlaştıran “up/üp” biçimleri yerine yaygın kullanım doğrultusunda “ıp/ip” tercih edilmiştir. Ayetler metin içinde ﴿﴾ işaretleri arasında gösterilmiş, diğer Arapça ibareler ise normal parantez () içinde yer almıştır. Ayetlerin ve Arapça ifadelerin Türkçe karşılıkları dipnotta verilerek metnin anlaşılabilirliği ve akademik değeri artırılmıştır.

Gelenbevî'nin Arapça metni, Abdünnâfi Efendi tarafından verilen şekliyle esas alınmış; ancak metin günümüz Arapça imlasına uygun olarak tashih edilip düzenlenmiştir. Gelenbevî'ye ait bu Arapça metin, tarafımızdan Türkçeye tercüme edilmiş olup söz konusu tercüme ana metnin orijinalinde bulunmadığı için ayırt edilebilirlik amacıyla köşeli parantez [] içinde gösterilmiştir. Bu yöntemle hem metnin orijinal yapısına sadakat korunmuş hem de günümüz okuyucusunun anlam dünyasına erişimi kolaylaştırılmıştır.

Mi'yârü'l-Münâzara'da eserin fihristinde “Lâhika” olarak belirtilen üç önemli konu, matbu nüshada metnin farklı yerlerine dipnot şeklinde dağı-

nık olarak yerleştirilmiştir. Bu çalışmada ise söz konusu bölümler, metnin yapısal bütünlüğünü sağlamak ve fihrist düzenine uygunluğu temin etmek amacıyla eserin sonunda “Lâhika” başlığı altında bir araya getirilmiş ve müstakil bir bölüm olarak düzenlenmiştir. Böylece hem metin içi akış korunmuş hem de araştırmacıların bu teknik tartışmalara topluca ulaşmaları kolaylaştırılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdünnâfi İffet Efendi. (1302). *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî*. İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye.
- Abdünnâfi İffet Efendi. (2019). *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî* (Haz. İbrahim Çapak, Mesud Ögmen, Abdullah Demir). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Abdülküddüs Bingöl. (1988). *Gelenbevî İsmail*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ahmed Hamdî Şirvânî. (2017). *Levâmi'ü'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâik (Mecâmi'u'l-Hakâik Tercümesi)* (Haz. Hüseyin Örs, Seher Erdem Örs). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- BOA (Osmanlı Arşivi).
- DH. MKT 1888/30
- MV 54/6-1
- İ.DH 708/49546
- A. MKT UM 88/2
- İ.DH 347/22889-2-3
- ME. MKT 112/59
- DH. SAİD. d No: 77/426
- İ.DH. 1162/90877
- ME. MKT 819/38
- Gölcük, Ş., & Yurdagür, M. (t.y.). Gelenbevî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/gelenbevi> (Erişim: 25.03.2025).
- Kömbe, İlker (2006). *Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münâzara İlmi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Adâb-ı Gelenbevî Adlı Eseri*. *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 11(20), 119–167.
- Köse, H. (2022). *Âdâbu'l-Bahs Geleneğinde Ali Rızâ Ardahânî'nin Mi'yârü'l-Münâzara Adlı Eseri* (Yüksek lisans tezi, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı). Kastamonu.

- Mehmet Arslan. (t.y.). Hamdî, el-Hâc Abdulhamîd Hamdî Efendi. *TEİS Türkiye Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim adresi: <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hamdi-elhac-abdulhamid-hamdefendi>
- Mehmed Süreyya. (1994). *Sicil-i Osmânî* (çev. Seyyid Ali Kahraman), Cilt III. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Örs, H. (2017). Taşradan Merkeze Sorular: Molla Çelebi el-Âmidî'nin Sorularında Fıkıh. *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh: Âlimler, Eserler, Medreseler* (ss. 257–298). İstanbul: İSAR Yayınları.
- Taşköprülüzâde. (1313 h.). *Mevzû'âtü'l-Ulûm*, cilt II. İstanbul.
- Saçaklızâde. (1289 h.). *Takrîrü'l-Kavânîn*. İstanbul.

TERCÜME-İ ÂDÂB-I GELENBEVÎ

ABDÜNNÂFÎ İFFET EFENDÎ

Maârif Nezâret-i Celîlesi tarafından verilen
ruhsat ve imtiyâz üzerine tab‘ olunmuştur.

İSTANBUL

MATBA'A-İ OSMANÎYYE

TERCÜME-İ ÂDÂB-I GELENBEVÎ

DÎBÂCE-İ TERCÜME

بسم الله الرحمن الرحيم

سبحان من أفحمت دلائل بيناتہ مناظرۃ المعاندين، وألزمت جلائل آیاتہ مکابرة المتحادين، منعت جزالة بیانه نقض المعترضين، وأبطلت جلالة برهانه اعتراض المعارضين، دل بأنوار اهتدائه على مطالب أسرار جبروته، وأرشد باقتداء شرائعه إلى طريق الصواب في مكاسب آثار ملكوته. صلّ اللهم على نبيک المجتبى، ورسولک المصطفى، الذي دلّنا على أحسن مناهج الآداب في الدين، وعلى آله وأصحابه الذين حازوا بمراقبي متابعتہ وانتصار شريعته أعلى مقامات أهل اليقين. وقدّس اللهم أسرار مشايخنا وأساتيذنا الأخيار، خصوصاً منهم من قدّمته على رقاب الأبرار، أعني به الغوث الرّبّاني والقطب الصمداني، سيدي عبد القادر الجيلاني. وأيد اللهم خليفتك الأعظم، مالك رقاب الأمم، الذي مننت عليه بالسلطنة العظمى والخلافة الكبرى، وخصّصته بفضل عميم وخلق عظيم، وشيّدت ملكه بحسن توفيقك، وأعنته على حماسته وحراسته، ودوام عمره، وشمول عدالته. وانصره على أعدائه أعداء الدين، واحفظه من مكائد المفسدين، واحرس بجنود لا قبل لها ثغور بلاد المسلمين، وفرّج الكرب عن قلوب المؤمنين. آمين يا رب العالمين، بحرمة نبيک الأمين.

[Gelenbevi şöyle buyurdu: Mucizelerinin delilleri inatçıların münâzarasını çürüten, yüce delilleri meydan okuyanları inadını ilzam ettiren Allah'ın şanı yücedir. O'nun beyanının güzelliği, itiraz edenlerin itirazını önlemiş ve burhanının heybeti, muarızların itirazını geçersiz kılmış, hidayet nurlarıyla büyüklüğünün sırlarına giden yola iletmış, şeriatine uyarak melekût âleminin eserlerini kazanmada doğru yola iletmıştır. Dinde bize âdâbın en güzel biçimini öğreten seçilmiş Nebi'n ve Rasulün (Muhammed) Mustafa'ya, ailesine ve yakın ehlinin en yüksek makamlarını kazanan ashabına salat ve selam olsun. Allah ahyâr olan şeyhlerimizin ve hocalarımızın sırlarını, özellikle de iyi olanlarını mübarek kılsın. Hususen salihlerin önde geleni, yani Gavsı Rabbanî ve Kutbu Samedânî Seyyid Abdulkadir Geylânî'nin maneviyatını yüceltsin. İlahi, kendisine saltanat-ı uz mâyî ve hilafet-i kübrayı lütfettiğin, büyük iyilik ve güzel ahlak bahşettiğin üm-

metlerin padişahı büyük halifene yardım et. Güzel başarısı, şevki, koruyuculuğu, ömrünün devamlılığı ve adaletinin kapsamlılığıyla mülkünü güçlü kıl. Düşmanlarına, din düşmanlarına karşı ona yardım et ve bozguncuların entrikalarından onu muhafaza et, İslam beldelerini eşi benzeri görülmemiş askerlerle koru, müminlerin kalplerindeki sıkıntıyı gider. Amîn, Emîn olan Nebî'n hürmetine, Yâ Rabbelâlemîn!]

[3] Bu ahkar-ı adimü'l-bidâ'a ya'nî ahfâdî İbn Ramazan'dan esbak Adana Müftüsü İshak Efendi hafîdî Abdünnâfî mehcûrî'l-istitâ'a akdemce meşâhir-i esâtize-i Rum'dan Gelenbevi İsmâil Efendi merhûmun Fenn-i Mizân'dan her katrede müntahab ve mergûb ehl-i ulûm olan *Burhân* nâm eser-i bî-adilini bi-ihsânihi Te'âlâ derc-i izâhât ve tefâsîl ile lisân-ı azbû'l-beyân-ı Türkî üzere şerh ve tercüme ve dest-i a'sâra böyle bir hüsn-i tekaddüme muvaffak olmuş idim. Fenn-i Mizân ise ilm-i münâzaranın esâs ve mukaddemesi denilse müvecche ve ahrâ ve işbu Fenn-i Münâzara cemî'-i fûnûn-ı 'âliyye ve âliyyenin ve husûsuyla ilm-i üsûl ve kelâm ve hikmetin hüsn-ı insicâm-ı mübâhisinde hâdim-i hâss ve kadr u meziyyeti müsellemin-i havâss bir fenn-i mühim ve mergûb idüğü nezd-i nekkâdân-ı fezâilde şek ve irtiyâbdan mü'arrâ olmasıyla Musul vâililiğinden bi'l-infisâl peygûle-i uzlette du'â-yı mütehattim-i ömr u şevket-i şâhâneye meşgul ve mülâzim olduğum bin iki yüz doksan dokuz [1299] sene-i hicriyyesi hilâlide merhûm-ı müşârun ileyhin işbu fenn-i âdâbdan insânî'l-ayn erbâb-ı nazar olan risâle-i matbû'alarının dahi eser-i ma'rûza zeylen ibârat-ı selîse ve ta'birât-ı me'nûse ile şerh ve tercümesi bazı efâzıl-ı benâm câniblerinden teşvîk ve ibrâm buyurulmuş olduğundan "sohbet-i ravşen-dilân miftâh-ı kufî-ı hâmu-şist-i tûtî-i tasvîr ezîn âyîne gûyâ mişved" terânesiyle dîde-i hâb-ı [4] âlûd ref'-i gişâve-i fûtûr ve milel ve bi'z-zarûre râh-ı icâbete sevk-i metâyâ-yı verziş ve emel ederek bu fen-i mu'teberde dahi bir eser-i muhtasar tedvîn ve ibrâziyla me'ârifperverân-ı ehl-i Rûm'a yadigâr ve nâm-ı Nâfi'ânemin hayr ile yâd ve zikrine medâr olmak üzere teshîlât-ı samedâniyye ve füyûzât-ı celîle-i rûhâniyet-i Nebviyyeden bi'l-istimdâd bi-havlihi ve tevfiikihi Te'âlâ bu fezâ-yı nazar peymâda dahi kemiyet-i yerâ'aya âcizâne ve kâsırâne irhâ-yı inân edilmiştir (والله هو الموفق في كل الأمور) [Her işte başarıya ulaştıran Allah'tır]

Kâle'l-musannifü rahmetüllahi aleyhi mübtedeen:

Dîbâce-i Metn-i Gelenbevî

بسم الله الرحمن الرحيم

يقول الفقير إلى ربّ العباد القدير: لما كانت المتون علم الآداب لم تشتمل على تفصيل أمثلة البحث لجميع الأبواب، إذ بهذا التفصيل تنتقش صور كيفية المناظرة في صفائح أذهان الطلاب، جعلت هذه الرسالة المشتملة على ذا هدية شافية لصدور الإخوان أولي الألباب.

[**Gelenbevî şöyle buyurdu:** Kulların Rabbi ve mutlak kudret sahibi olan Allah'a muhtaç olan müellif der ki: Âdâb ilmi metinleri, araştırma örneklerinin tüm bölümler için ayrıntılı bir şekilde sunulmasını içermendiğinden –ki bu ayrıntı sayesinde münâzara yöntemlerinin şekilleri öğrencilerin zihin levhalarında kazınır– bu risaleyi işte bu içeriği kapsayan, akıl sahiplerinden olan kardeşlerin göğüslerini şifayla dolduran bir hediye olarak hazırladım.]

Cenâb-ı mü'ellif beyne'l-esma'i'l-hüsnâ recâ-i tevfiğ ve istigâseye münâsib ve hakîk olan sıfat-ı celîle-i Rubûbiyyet ve Kudret-i İlahiyyeye arz-ı istinâd ve tevassul ederek beyân-ı sebeb-i te'lîf ile mukaddeme-sâz olmuşlardır. Şu zemînde ki ilm-i âdâbda tasnîf ve tedvîn edilmiş olan mütûn-ı bahs-ı münâzaranın her bir ebvâbı için tafsîl-i emsileyi müştemil ve kâfil olmayıp ve çünkü misâl-i vâhidde makâmât-ı bahs ve münâzarada sâil ve mücibe ait vezâif ve menâsıbın keşf ve ibrâzı elvâh-ı ezhân ve sahâif-i iz'ânda sûver ve temâsil-i keyfiyâtının hüsnü temessül ve intikâşını mûcib olacağından işbu risâle-i bedî'ü't-temsîli tafsîlât-ı mühimme-i mezkûreyi câmi' ve ber müktezâ-yı [5] ¹ (فيه شفاء لما في الصدور) ¹ ihvân-ı zevî'l-iz'ân için şâfi ve nâfi' olmak üzere bi't-tertîb ithâf ve ihdâ ettiklerini beyân ve îrâd ve i'dâd-ı zahîre-i me'âd buyurmuşlardır. ² (لله درّه وجزيل برّه)

Bahs-ı Münâzara ve Müdâfa'a ve Cedel

قال رحمه الله: فاعلم أنّ البحثَ والمناظرةَ مدافعةُ الكلامِ ليظهر الحق، وعلمُ الآدابِ موضعٌ لتمييزِ صحيحِ البحثِ عن سقيمِهِ.

1 Göğüslerde olanlar için şifa vardır.

2 Onun Allah katında hayrı çok ve kazancı bol olsun.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Şunu bil ki araştırma (bahs) ve münâzara, hakikatin ortaya çıkması için sözlü bir mücadeledir. Âdâb ilmi ise sağlam araştırmayı fâsid olandan ayırt etme yeridir.]

Ma'lûm olsun ki bahs ve münâzara elfâz-ı müterâdifeden olup zuhûr-ı hakk için mütehâsimeynin kelâmda müdâfa'asından ya'nî kendi kelâmının tashîhiyle hasmının kelâmını def' eylemesinden ibârettir. Zîrâ ıstılâh-ı fende müdâfa'a şahseyn beyninde kelâm-ı mütereddid olarak her birisi kendi kavlini tashih ve hasmının kelâmını ibtâl eylemektir. Ve müdafa'a-i tarafeyn zuhûr-ı hak için olmasıyla takyîdi, cedelden ihtirâzdır. Zîrâ garaz-ı mücâdele izhâr-ı hakk olmayıp belki ister hakka makrûn ve ister bâtil her nasıl ve ne vaz' üzere olursa olsun kendi müdde'âsını muhâfaza ve hasmını def' ve ilzâma hasr-ı ihâta olarak cedel, bahs ve münâzaranın gayrıdır. Hâsılı bahs ve münâzaradan maksûd hakikat-i hâl her ne ise onun tahakkuk ve zuhûru olup cedel ise mücerred hıfz-ı müdde'â ve hedm-i hasma agraz-ı nefsâniyyesine mübtenî ve zuhûr-ı hakk ve savâb maksadından ârî olarak yekdiğere mübâyindir. Ve ilm-i âdâbdan garaz, bahs ve münâzaranın sahîh ve müstakîmlerini sakîm ve nâ-müveccehelerinden temyîz ve tefrîk olarak bu vazîfeyi tefhîm ve ta'lîm için vaz' ve tedvîn edilmiştir. [6]

Ta'rîf-i İlm-i Âdâb

قال رحمه الله: فهو علمٌ يُبحثُ فيه عن أحوال الأبحاث الكلية من حيث إنها موجهة مقبولة أو غير موجهة مقبولة.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Âdâb ilmi, tümel bahislerin durumlarını geçerli makbul yönlendirme ile makbul olmayan yönlendirmeler açısından inceleyen bir ilimdir.]

İmdi ilm-i âdâb ki ilm-i sına'at-ı tevcîh dahi ıtlâk olunur bir ilimdir ki kendide ebhâs-ı külliyyenin müveccehe-i makbûle olduğu ve yâhûd müveccehe-i makbûle olmadığı haysiyyetten ahvâl-ı ârızasından bahs olunur. Ebhâs-ı külliyyeden murâd men' ve nakz ve mu'âraza ile teferrü'âtıdır. Ebhâs-ı külliyye olmasıyla kayd eylemesi mebâhis-i fenn ancak ebhâs-ı külliyyeye ârız olan ahvâlden olup münâzırîn beyninde husûsî olarak cereyân eden ebhâs-ı cüz'iyeden değildir. Şöyle ki mebâhis-i fenn ebhâs-ı cüz'iy-

yenin ahvâline husûl-i ma'rifet için ebhâs-ı külliyyenin ahvâline bahs ile kavânin-i külliyye olup ve illâ cüz'îyyât-ı ebhâsı ihâta gayr-ı mümkündür. Ve bu bahislerin müveccehe ve makbûl olmasından murâd münâzara eden kimse kelâmını hasmının kelâmına mukâbil ve kelâm-ı hasmı dâfi' kılmasıdır. Ve bunun adem-i vasfeyn birlikte ahz olunduğu cihetle ya ikisinin de intifâsıyla ya'nî ne kelâm-ı hasma mukâbil ve ne de dâfi' olmasıyla ve yâhûd kelâmı kelâm-ı hasma mukâbil ise de dâfi' olmamasıyla olur. Meselâ bir kimse "Şu şey hayevândır, zîrâ insândır." deyip ve bir şahs-ı mu'teriz "Bu şey'in Rûmî olduğunu teslim etmeyiz." dese bu men', mu'allilin sugrâyı delili olan "Zîrâ insândır." kelâmına mukâbil olmamasıyla ne müveccehe ve ne dâfi'dir. Belki kelâm-ı mezkûre mukabeleye sâlih olan kelâm "İnsân olduğunu teslim etmeyiz." denilmesidir. Ve ammâ mukâbil olup da dâfi' olmaması meselâ hasmın "Küll cüz'den a'zamdır." emsâli [7] bedîhiyye-i evveliyeden olan mukaddemesini men' etmek ve yâhûd mu'allilin delilini bilâ şâhid nakz eylemek emsâlidir ki her ne kadar müveccehe ve mukâbil ise de dâfi' ve makbûl olmak hilyesinden âtıldır.

قال رحمه الله: بأن يُقال: كلُّ ما هو منعٌ مقدِّمةٌ معيَّنة فهو موجهة، وكلُّ ما هو نقضٌ أو مناقضةٌ فهو موجهة، وكلُّ ما هو إثباتٌ المقدِّمة الممنوعة أو إبطالُ السندِ المساوي فهو موجهة، وهكذا.

[**Gelenbevî şöyle buyurdu:** Şöyle denilir: Belirli bir önermenin reddilmesi tevcih edici bir müdafaadır. Nakız veya çelişki bildiren her şey tevcih edilmiş bir müdafaadır. Men' edilmiş önermenin ispatı ya da sened-i müsâvîsinin iptali tevcih edilmiş bir müdafaadır. Ve bunun gibi diğer durumlar da böyledir.]

Zikr olunduğu vechle bu ilimde ebhâs-ı külliyyeden ne tarîk ile bahs olunduğunu bazı mebâhisin ityânıyla izâhdır. Meselâ, "her bir kelâm ki mukaddeme-i mu'ayyeneyi men' ola, bu kelâm müveccehe-i makbûledir" kavli ebhâs-ı külliye-i fenden bir bahisdir. Ve kezâlik her bir kelâm ki nakz ve yâhûd mu'araza ola müveccehe-i makbûledir ve keza her bir kelâm ki mukaddeme-i memnû'ayı isbât ve yâhûd sened-i müsâvîyi ibtâl ola bu kelâm müveccehedir vesâir bunlar gibi meselâ her bir şey ki ibtidâen müdellele olmayan mukaddemeyi ibtâldır ister delîl ile olsun ve ister delîlsiz

olsun müveccehe değildir denilir. Bunların cümlesi kavânîn-i külliye olup bunlar ile ebhâs-ı cüz'iyenin ahkâmı ma'lûm olur. Bu da işbu kaziyye-i külliyelerin sugrâyı sehleti'l-husûle zammıyla olacağı karîben kelâm-ı mu-sannifden müstebân olur. Ve işbu ebhâsın cümlesi âtîde ber-tafsîl serd ve ityân olunarak sırasıyla kesb-i ittizâh edeceği cihetle bu mahâlde arz-ı taf-sîlâta hâcet görünmez.

Mevzû' ve Gâye-i İlm-i Âdâb

قال رحمه الله: فموضوعُ هذا العلم هو الأبحاثُ الكلية.

[Gelenbevi şöyle buyurdu: Bu ilmin konusu tümel bahislerdir.]

İmdi izâhât-ı mesrûdeden müstebân olduğu vechle fenn-i münâzarada [8] bahs ancak müveccehe ve gayr-ı müveccehe olması haysiyetten ebhâs-ı külliyye ârız olan ahvâlden olmasıyla bu ilmin mevzû'u ebhâs-ı külliye olduğu tahakkuk eder. Bu sûrette ebhâs-ı mezkûrenin ahvâli mahmûlat olur. Mevzû'-ı ulûm hakkında olan tafsîlât hâtîmede müstakillen îrâd olunur.

قال رحمه الله: وغايته العَصْمَةُ عن الخطأ في الأبحاث الجزئية، فإنَّ عالمَ هذا العلم يعرفُ صحَّةَ البحثِ الجزئيِّ أو فسادهُ بأن يضمِّمَ إلى قاعدةٍ من قواعده صغرى سهلةُ الحصول، بأن يقول: هذه معارضة، وكلُّ معارضةٍ موجهة، فهذه موجهة.

[Gelenbevi şöyle buyurdu: Bu ilmin gayesi, tikel araştırmalarda hata-dan korunmaktır. Çünkü bu ilmi bilen kişi, bir tikel araştırmamanın doğru mu yanlış mı olduğunu, bu ilmin kurallarından birine kolayca elde edilebilecek bir küçük önerme ekleyerek anlar. Örneğin şöyle der: "Bu bir mu'arazadır, her mu'araza yönlendirilmiş/müveccehe bir müdafaadır, o hâlde bu da yönlendirilmiş/müvecceh bir müdafaadır."]

Ve bu ilmin gâyeti ya'nî tahsîline bâ'is olan fâide-i müterettibi ebhâs-ı cüz'iyede hatâdan ismet ve selâmettir. Zîrâ bu ilmin kavânîn ve kavâ'idine kesb-i vukûf ve ma'lûmât eden zât-ı ebhâs-ı cüz'iyeden bir bahsin sıhhat veya fesâdını bu ilmin kavâ'id-i külliyesinden bir kâ'ide-yi sugrâ-yı sehleti'l-husûlü zamm etmek tarîkiyle bilir. Ya'nî kâ'ide-i külliyyeyi kübrâ edib sugrâ-yı sehleti'l-husûle zammederek şekl-i evvelden bir kıyâs-ı müntic tanzîmiyle mebhas-ı cüz'iyenin sıhhat veya fesâdını ta'yin eder.

Sugrâ-yı sehleti'l-husûldan murâd kânûn-ı küllînin vâsf-ı mevzû'unu işbu ferd-i mevzû için mahmûl kılmaktır ki işbu akd-ı vaz'dan hâsıl olacak kazıyye-i sugrâ-yı sehleti'l-husûldür. Meselâ bir i'tirâzın müveccehe olduğuna isbât etmek murâd olunup ve bi'l-farz bu i'tirâz hasmın delîl ikâme eylediği müdde'ânın hilâfı üzerine delîl ikamesiyle olursa işbu i'tiraz [9] mu'âraza olarak ebhâs-ı fenden olan her bir mu'âraza müveccehedir külliyesinin ahad-ı efrâdı demek olduğundan bu ferd üzerine ünvân-ı mu'âraza ile hükm ederek "Bu i'tiraz mu'ârazadır." deriz. Bu kazıyye-yi sugrâ ve zikr olunan "Her bir mu'âraza müveccehedir." kâ'ide-i külliyesini kübrâ itti-hazıyla birleştirdiğimiz sûrette şekl-i evvelden bir kıyâs-ı muntic te'ellûf ederek "Bu i'tiraz müveccehedir." matlûbunu intâc eder.

DELİL TARTIŞMALARI

Usûlcülere Göre Delil

قال رحمه الله: ومما يجب أن يُقدَّم أنَّ الدليل عند الأصوليين ما يمكن التوصلُ بصحيح النظر فيه أو في أحواله إلى مطلوبٍ خبريٍّ توصُّلاً يقينيًّا أو ظنِّيًّا، فهو عندهم قد يكون مفردًا، كالعالم الذي يمكن التوصلُ بصحيح النظر والتأمل في أحواله إلى وجود الصانع، وقد يكون مركَّبًا، كقولنا: العالم ممكنٌ، وكلُّ ممكنٍ يحتاج في وجوده إلى مؤثِّر، فإنَّه يمكن التوصلُ بالنظر والتأمل الصحيح في نفسه إلى مطلوبٍ خبريٍّ، أعني احتياج العالم في وجوده إلى المؤثِّر والخالق.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Öncelikle belirtilmesi gereken husûslardan biri de, delîlin usulcüler nezdindeki tanımıdır. Usulcülere göre delîl, doğru bir düşünme (nazar) veya onun hallerinde (durumlarında) doğru bir inceleme ile bilgiye (haberî bilgiye) kesinlik (yakîn) veya zan derecesinde ulaşmayı mümkün kılan şeydir. Bu bağlamda delîl, usulcülerin nezdinde bazen tek bir unsur (müfred) olabilir; örneğin âlem, ki onun üzerinde doğru bir düşünme ve hallerine yönelik tefekkür ile yaratıcının (sânî'in) varlığına ulaşılabilir. Bazen de delîl, bileşik (mürekkeb) olabilir; örneğin, 'Evren mümkündür ve her mümkün, var olması için bir müessire ihtiyaç duyar.' şeklindeki söz. Bu tür bir delîl ile doğru düşünme ve inceleme sayesinde evrenin varlığında bir etkileyiciye (müessir) ve yaratıcıya muhtaç olduğu bilgisine ulaşılabilir.]

Makâsıd-ı ilme şürû'dan mükaddem îrâdı mühim olan fevâidden birisi de ıstılâhda delil neden ibaret idüğünü ma'rifettir. Şöyle ki, delili ta'rifte usuliyiyyûn ile ehl-i ma'kûl beyninde ihtilâf olup inde'l-usuliyiyyîn delil bir şey'e ıtlâk olunur ki o şey'in nefsine veyâhûd ahvâline nazar-ı sahîh ile matlûb-i haberiyye tavassul mümkün olur. Ya'nî bu vâsita ile matlûb olan hükme vusûl müyesser olur. Bu da ya yakînî ve yâhûd zannî olur. İmdi indlerinde delil bazen müfred olur. Meselâ âlem isbât-ı sâni' için delil-i [10] müfred olup ahvâlinde te'emmül ve nazar-ı sahîh ile vücûd-ı sâni'e ya'nî "Âlemin bir sâni' ve hâlıkı mevcuttur." deyü cezm ve iz'âna tavassul mümkün olur. Ve bazen mürekkeb olur. Meselâ "Âlem mümkündür ve her bir mümkün vücûdunda mü'essire muhtâc olur." kavlimiz delil-i mürekkeb olarak nefsinde nazar ve te'emmül-i sahîh ile matlûb-ı haberiyye ya'nî âlemin vücûdunda mü'essir ve hâlıkı muhtâc olduğuna vusûl mümkün olur.

Hafî olmasın ki fikr ve nazar için madde ve sûret olup madde umûr-ı ma'lûmeden ve sûret umûr-ı mezkûrenin tertibinde lazım gelecek hey'et-i ictimâ'iyeden ibâret olarak işbu mâdde ve sûret şerâitini câmi' olarak sahîha oldukları hinde fikir dahi sahîh ve ahadühümâda fesâd bulunursa fikr dahi fâsid olur. Binâenaleyh nazarı, nazar-ı sahîh olmasıyla takyîd etmişlerdir ki müfâdı mâddeten ve sûreten şerâit-i intâcî câmi' olan nazar-ı sahîh ile vusûl-i matlaba vâsita olmaklığının imkânıdır. İmkândan murâd bazıları imkân-ı hass olmasına kâil olmuşlardır ki tavassulün tarafeyninde zarûret yoktur. Ya'nî tavassul olunup olunmaması câizdir demek olur. Ve bazıları cânib-i vücûd ile mükayyed olan imkân-ı âemme hamlini ihtiyâr etmişlerdir. Bu sûrette mümteni'a mükâbil olarak adem-i tavassulde zarûret olmadığını ifâde eder. Ve bazıları temekkün ve iktidâr ma'nâ-yı lugavisine haml etmişlerdir.

el-Hâsıl imkân ile takyîdden murâd delilde bi'l-fiil tavassul mu'teber olmadığına tenbîhtir. Onun için Kasım bin Kutluboğa [11] rahimehül-lâhın delili (ما يتوصل بصحة النظر فيه الى العلم) Ya'nî "Kendiye sıhhat-ı nazarla ilme tavassul olunan şeydir." deyü ta'rifine şârih cânibinden ibare-i meşâyihde musannifin bu tasarrufu iki sûretle ifsad-ı ibâreyi mûcibdir ki evvel; kayd-ı imkânı terk etmesi ve sâni; tavassulü sıhhat için kılmasıdır.

Tavassul ise mevsûf-ı sıhhat olan nefs-i nazar iledir diye i'tiraz eylemiştir. Ta'rifde vusûl mahallinde tavassul ta'bîri nazarda olan tekellüfe mebnîdir. Çünkü nazarın hakikati, insân bildiği şeyler vâsıta ve i'ânesiyle bilmedikleri şeylerden istediklerini öğrenmek için işbu öğrenmesini istediği emre münâsib ve mülâyim göreceği ma'lûmat ve müstahzarâtını toplayıp bir tertîb ve hey'et-i mahsûsa-i muvassalaya vaz' ve idhâl etmekden ibârettir. Bu ise matlûbun zâtıyyat ve araziyyâtından ma'lûmat-ı münâsebeye muzaffer oluncaya değin nefsinde olan suver-i münâsebe-i mahzûneden bir sûretten sûret-i uhrâya intikâl ile zihnin harekesine mütevakkıf olarak sehlû'l-icrâ değildir.

Ve delîl ile tavassul olanacak matlûbu, matlûb-i haberi olmasıyla takyîd eylemeleri akvâl-ı şârihayı ya'nî ta'rifâtı ihrâc içindir. Zîrâ ta'rifât ile tavassul matlûb-ı tasavvuriye olduğu hâtimede zikri âtî-yi tahkîkattan ma'lûm olur. *Şerh-i Süllemi'l-Uyûn*'da denilmiştir ki eser-i tasavvur, mücerred bir şey'in zihinde temessülü olup bu şey'in hakk veya bâtıl ve nefsû'l-emirde hâsıl ve yâhûd gayr-ı hâsıl olmasından nazar-ı ma'zuldür. Ve eser-i tasdik bir şey için vâki' ve yâhûd gayr-ı vâki' olması [12] haysiyetten husûl ve yâhûd lâ-husûlü olup ve bu ma'nâyı tahsilden maksûd ta'alluk-ı iz'ân ve teslîmdir. Binâenaleyh tasavvurdan tasdik ma'lûm olamaz.

el-Hâsıl beyân-ı Seyyid Allâme üzere hükm ile müsemmâ olan idrâk için bir tarîk-ı hass olup bu tarîk ile akl bu nev'i idrâkin meçhûlâtını istih-sâl eder, bu tarîk ise delîl ve hüccettir. Ve bu idrâkin ma'adası olan idrâkât için dahi diğer tarîk musıl olup bu dahi kavî-i şârihdır ve tavassulün yakînî ve zannîden ta'mîmi ta'rîfin delîl-i kat'î ve zannî ile emmâreye şümûlü maksadına mebnîdir. Ve meşhûr olan inde'l-usûliyyîn delîlin vücûd-ı sâni'a nisbetle âlem gibi ancak müfred olması ise de tahkîk olan meşhûrun hilâfı olarak beyân-ı musannif vechle indlerinde delîl bazen müfred ve bazen mürekkeb olmasıdır. Şöyle ki nazar musıl-ı matlûb olacak sûrette te'lîf-i mukaddemâta mütevakkıf olmasıyla nazar, nefs-i delîle ta'alluk ettiği hinde delîl-i mürekkeb ve bu tertîb ahvâlinde icrâ olunup da nefs-i delilde cereyân etmediği sûrette delîl müfred olur.

Ve ahvâl-i delîlden murâd meselâ âlemin hudûsu ve sâni'a ihtiyâcı ahvâl-i âlemden olup bunlara nazar-ı sahîh ve tertîb-i mukaddemât ile nazar

olunduğu hinde vücûd-ı sâni'î ilme musıl olur. Ve delîl-i mürekkebin ya mükaddemat-ı müteferikkadan ve yâhûd hey'ete ma'rûza olarak mukaddemât-ı mürettebeden olmasını ihtiyâr ederek indlerinde mantıkıyyîn gibi mukaddemâtın hey'etiyle beraber me'hûze olması mu'teber olmayıp hey'etin mukaddemâta ârıza ve delîlden [13] hârice olmasına kâillerdir. Ve mukaddemâtın mürettebe olmasıyla murâd kendisinde tertîb-i lugavî mülâhaza kılınmasıdır ki bu da her bir şey'i mertebesinde kılmaktır. Ve müteferrika olmasıyla murâd meselâ kübrâyı sugrâ üzerine takdîm etmek gibi tertîb-i melhûz olmamasıdır.

Ve hafî olmasının ki farîkeyn beyninde olan nizâ' lafz-ı delîlde olup şöyle ki meselâ "Âlem, mümkün-i mevcûttur. Ve her bir mümkün-i mevcûd için elbette bir sâni' vardır. İmdi âlem için bir sâni' vardır." kavlimizde mantıkıyyûn hey'etiyle beraber işbu mukaddemeteynin mecmû'una delîl ıtlâk ederler. Ve usûliyyûn işbu lafz-ı delîli gerek mürettebe ve gerek gayr-ı mürettebe olsun işbu mukaddemeteyn üzerine ıtlâk ettikleri misillü hadd-i asgar olan yalnız âlem üzerine de ıtlâk ederler ve illâ ehl-i usûl mantıkda keyfiyyet-i sıhhatlarından bahs olunan tertîb ve heyetsiz tavasule kâil değillerdir. Nitekim musannif bazı te'lifâtında bu vechle beyân etmiştir.

Mantıkçılara Göre Delîl

قال رحمه الله: وعند المنطقيين هو المركب من القضيتين، يستلزم لذات هَيْئَتِهِ العلم المتعلق بهما علمًا بقضيةٍ أخرى.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Mantıkçılara göre delîl, iki önermeden oluşan ve kendi yapısı gereği, bu iki önermeye ilişkin bilgiyi başka bir önermeye dair bilgiye götüren bileşik bir yapıdır.]

Ve mantıkıyyûn indinde delîl kaziiyyeteynden mürekkeb olup zât-ı hey'etinden için işbu kaziiyyeteyne müte'allik olan ilim, kaziiyye-i uhrâya ilmi müstelzim olur.

Kaziiyyeteynden murâd delîlin mukaddeme-i sugrâ ve mukaddeme-i kubrâsı olup kaziiyye-i uhrâ dahi netîce-i kıyâsıdır. Ve bu kaziiyyeye delîlden husûlü münasebetiyle *netîce* ıtlâk olunduğu misillü delîl ile iddî'â olundu-

ğu ve matlûbü'l-isbât olduğu cihetlerden *müdde'â* ve *matlûb* dahi tesmiye kılınır. [14]

Ekser-i mütûnda delîl, kaziyeteyn ve yâhûd kazâyâdan mürekkeb olmak üzere ta'rîf olunup hatta musannif dahi *Burhân* risâlesinde قول مؤلف ile ta'rîf etmiştir. Burada ise *fe-sâ'id*en kaydını ahz etmeyecek yalnız kaziyeteynden terekübünü beyân eylemesi ya tahkîk olan delîl fi'l-hakîka ancak kaziyeteynden mürekkeb olup onun için kıyâs-ı mürekkebler nefsü'l-emrde kıyâs-ı müte'addid olarak kıyâs-ı vâhid olmadığına ve kıyâsın mürekkeb ve basîte taksîmi zâhire nazar ile olduğuna îma ve yâhûd murâd-ı kaziyeye-i vâhide delîl olamayıp akalli kaziyeteynden mürekkeb olacağına tenbîh olmasıyla akalli eczâsını îrâd ile iktifâ içindir. Ve delîlin matlûbu iltizâmı zât-ı hey'etinden için olmasıyla murâd, mukaddemeteynden birine lâzım gelen mukaddeme-i garîbe veyâhûd mukaddeme-i ecnebiyye vâsıtasıyla iltizâmıdan ihtirâz olup hâsılı hâricden bir şey inzimâmına muhtâc olmayarak zât-ı delîlin matlûbu iltizâm eylemesidir diye şârih-i merhûm beyân-ı murâd ve bu ta'rîfin sînâât-ı hamseden yalnız kıyâs-ı burhânîden gayrısına şümûlü olmayıp bu ise ehl-i mîzânın itbâk ve iltizâm ettikleri şey'in hilâfı olduğunu îrâd eylemiştir.

Ve hafî olmasın ki bazıları delîli bu vechle matlûbu istilzâmıyla ve âharleri matlûbun husûlü ve keynûnetiyle ta'rîf edip hatta *Hüseyniyye*'de ta'rîf-i sâniyi bi't-tercîh sebebini beyânda istilzâm ile takyîdi takdîrde aksâm-ı delîlden burhândan mâ'adâsı hâric kalarak mâ'adâya müte'allik olan vezâifin terkîni [15] mûcib olacağını ityân eylemiştir. İmdi ta'rîf-i mezkûrde olan istilzâmı lüzûm-ı küllîye ve istilzâmın zât-ı heyet-i delîlden için olmasından murâdı mukaddeme-i ecnebiyye ve garîbe vâsıtalarıyla olmamak ma'nâsına haml ettiğimiz sûrette kıyâs-ı burhânîden mâ'adâsına şâmil olmayarak yalnız umde-i edilleye hasr edilmiş olur ve fakat istilzâmı iltizam fi'l-cümleye haml ile zât-ı hey'etten için olmasıyla takyiddeden garaz mantıkıyyûn indinde hey'et-i delîlde dâhil olduğunu tasrîha atfederek hey'etten için vâsita-i ecnebiyye ve garîbe vesâtatıyla olan istilzâmıdan ta'mim edildiği sûrette ta'rîf efrâd-ı sâiresine dahi şâmil olarak gubârdan sâlim olur. Aksâm-ı edille ile lüzûma dâir îzâhât-ı kâfiye hâtimede îrâd olunacağı cihetle bu mahalde tafsîline hâcet görülmemiştir. Ve musannifin

ta'rifde ta'bir-i istilzâmı ihtiyâr ve iltizâm-ı mezâhib-i erba'anın mebnâ-yı ihtilâfı olduğuna mübtenî ve bu cihetle *Hüseyniye* sâhibinin vehn-i zehâbı beyândan müstağnîdir.

İmâm Eş'arî'ye Göre Delîl

قال رحمه الله: أعني يلزم العلم بالنتيجة من العلمين السابقين لزوماً عادياً عند الأشعري، بمعنى أن عادة الله تعالى جرت على خلق العلم بالنتيجة عقب العلمين السابقين، وإن لم يجب خلقه عليه تعالى.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Yani önceki iki bilginin sonucunun bilgisi, Eş'arî'ye göre alışılmış bir gerekliliktir (âdî bir zorunluluktur). Çünkü Allah Teâlâ'nın âdeti, sonucu yaratması kendisine zorunlu olmamakla birlikte, önceki iki bilgidен sonra sonucu yaratma yönünde olmuştur.]

Ta'rifden müstebân olduğu vechle kazıyyeteyne ilmin kazıyye-i uhrâya ilmi müstelzim olması, müttefakün aleyh olup fakat lüzûmu tefsîr ve beyânda akvâl ve mezâhib-i muhtelifedir. Şöyle ki nazar-ı sahîh ile ilm bil-matlûba tavassul ya zarûrî olup bu da ya tarîk-i a'dâd ile olarak [16] mezheb-i hukemâ budur veyâhûd tarîk-i tevîd ile olarak Mu'tezile bu sûrete kâillerdîr ve yâhûd zarûrî olmayıp bi-tarîki'l-âde olarak mezheb-i Eş'arî budur. Ve İmâm-ı Fahr-ı Râzî [Fahreddîn er-Râzî] lüzûmdan murâd beyân olunacak ma'nâ üzere lüzûm-i aklî olmasına zâhib olmuştur. Musannif işbu hadîs-i icmâlîyi tafsîl ederek buyurur ki, mukaddemeteyne ta'alluk eden ilmeyn-i sâbıkayn ilmi bi'n-neticeyi istilzâmı inde'l-Eş'arî lüzûm-ı âdî iledir. Eş'arî'den murâd pişvâ-yı tarîk-i ehl-i sünnet olan Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'dir. Şu ma'nâca ki her ne kadar Cenâb-ı Bârî-i Teâlâ üzerine vâcib değil ise de ilmeyn-i sâbıkayn akîbeynde ilm bi'n-neticenin halkı üzere âdetullah cârî olmuştur. Ve bu kelâm mes'ele-i halka müte'allik olup çünkü Hazret-i Şeyh indinde cemî'-i mümkinât ibtidâen ve bilâ vâsıtatın Cenâb-ı Bârî'yi Teâlâ'ya müstenide olarak kâdir-i muhtâr olmasıyla mümkinâttan bir şeyin Hakk Sübhânehü ve Teâlâ'dan sudûru vâcib olmayıp ve üzerine hiçbir şey vâcib değildir.

Ve havâdis-i müte'akkibe beyninde hiçbir vechle alaka olmayıp ancak bazısını müte'akib bazısını halk ve icâd buyurması ya'nî meselâ temâs-ı nâr akîbinde ihrâkı ve şurb-ı mâdan sonra riyye ya'nî suya kanmaklığı halk

eylemesi icrâ-yı âdetledir, ya'nî temâs-ı nâr ve şurb-ı mânın vücud-i ihrâkı ve riyyde medhali olmayıp cümlesi Cenâb-ı Hallâk-ı Müte'âlin kudret ve ihtiyârıyla olarak bi-dûni'l-ihrâk temâs-ı nârı ve bi-dûn-i iltimâs ihrâkı icad etmek yed-i kudret ve meşiyetindedir ve sair ef'âl [17] dahî böyledir. Ve ef'âlden bir fiilin Cenâb-ı Hudâ'dan sudûru dâimî ve yâhûd ekserî olarak tekerrür ederse icrâ-yı âdetle sâdır ve eğer tekerrür etmeyip ve yâhûd kalilen sudûr ederse hârik-ı âdet ve yâhûd nâdir denilir. Ve ba'de'n-nazar ilm dahi cümle-i mümkinâtta olarak bir mü'essire muhtâc olup ve Zât-ı Bârî-i Te'âlâ ve Tekaddeseden başka mü'essir yoktur. Bu cihetle işbu akîb-i nazarda olan ilm dahi bilâ vücûb-i Cenâb-ı Bârî'den fiil sâdır olup bu ise dâimî ve yâhûd ekserî olmasıyla âdîdir.

Filozoflara Göre Delîl

قال رحمه الله: ولزوماً إعدادياً عند الحكماء بمعنى أنه يجب عليه تعالى خلق العلم بالنتيجة عقيب العلمين، لأنهما يُعدّان الذهن إعداداً تاماً، فلو لم يخلق النتيجة يلزم البخل، وهو من المبدأ الفياض محال.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Delîl, filozoflara göre hazırlayıcı/i'dâdî bir gerekliliktir. Şundan dolayı, Allah Te'âlâ'nın iki bilgidен (öncüllerden) sonra sonucun bilgisi olan hükmü (sonuç bilgisini) yaratması gerekir. Çünkü bu iki bilgi, zihni tam olarak (sonuca ulaşmaya) hazır hale getirir. Eğer sonucu yaratmasaydı, bu durum (O'nun için) cimrilik (buhl) anlamına gelirdi. Ancak bu, taşma (feyz) ilkesine dayanan bir başlangıç için imkân-sızdır (muhaldir)]

Ve delîlin netîceyi istilzâmı inde'l-hükemâ lüzûm-ı i'dâdî iledir. Şu ma'nâyâ ki akîb-i ilmeynde ilm bi'n-netîceyi halk etmek, Cenâb-ı Bârî üzerine vâcibdir. Zîrâ ilmeyn zihni i'dâd-ı tamm ile i'dâd ve müteheybie kılmasıyla eğer netîceyi halk etmese buhl lâzım gelir. Buhl ise feyyâz olan mebdeden muhâldir derler. el-Hâsıl zehâb-ı hükemâ üzere işbu âlemimizde olan havâdisin mebd'e-i mûcib ve feyzi âmmıdır ve mebdeden feyzin husûlü feyzi istid'â edecek isti'dâd-ı hass üzerine mütevakkıf olup ve feyzde olan ihtilâfat-ı kavâbilin ihtilâf-ı isti'dâdâtı hasebiyledir. İmdi "Nazar-ı zihni i'dâd-ı tamm ile tehyi'e ve i'dâd ederek netîce dahi Cânib-i mebdeden feyezân eder." derler. [18]

Mu'tezileye Göre Delil

قال رحمه الله: ولزومًا توليدًا عند المعتزلة، بمعنى أن العلمين السابقين يولدان العلم بالنتيجة، فهو مخلوق بالواسطة لا ابتداءً عندهم.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Mu'tezile'ye göre de bunun gerekliliği doğurma (tevlîd) gerekliliğidir. Yani önceki iki bilgi (öncül), sonuç olan bilgiyi doğurur. Bu durumda, sonuç bilgisi onların görüşüne göre başlangıçtan (ibtida) değil, bir vasıta (aracılık) ile yaratılmıştır.]

Ve Mu'tezile indinde istilzâm-ı delîl lüzûm-ı tevlîdî iledir. Şu ma'nâya ki delîlin mukaddemeteynine olan ilmeyn-i sâbıkayn ilm bi'n-netîceyi tevlîd eder. İmdi indlerinde ilm-i mezkûr ilmeyn vâsıtasıyla mahlûk olup ibtidâen mahlûk değildir. el-Hâsıl Mu'tezile bazı havâdis için Cenâb-ı Rabb-ı Müte'âlin gayrı mü'essir isbât ederek işbu isbât ettikleri mü'essirden sâdır olan fiili ya mübâşeretle ve yâhûd tevlîd ile olmak üzere iki kısım i'tibar etmişlerdir. Ve indlerinde ma'nâ-yı tevlîd bir fiilin fâili için fiil-i âheri îcâb etmesinden ibârettir. Meselâ hareke-i yed ile hareke-i miftâh böyle olup yedin harekesi fâili olan kimse için miftâhın harekesini îcâb eyler, nazar dahi diğer bir fiil vâsıtasıyla olmayarak abdin mübâşeretle vâki' fiili olup bu fiilden manzûrûn fih olan şey'e ilm tevellüd eder, derler.

Fahreddîn er-Râzî'ye Göre Delil

قال رحمه الله: ولزومًا عقليًا عند الإمام الرازي، بمعنى أن انفكاك العلم بالنتيجة عن العلمين السابقين محالٌ في نفس الأمر، وإن كان كلٌّ من العلوم مخلوقًا لله تعالى من غير واسطة، بناءً على تحقق اللزوم بين بعض أفعاله وبعض آخر، ولا يلزم أن يجب على الله تعالى شيءٌ لعدم وجوب خلق العلمين السابقين عليه تعالى.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** İmam Râzî'ye göre bunun gerekliliği akli-dir. Yani nefsü'l-emrde sonucun bilgisiyle önceki iki bilginin birbirinden ayrılması imkânsızdır. Her ne kadar bu bilgilerin her biri, Yüce Allah tarafından vasıtasız olarak yaratılmış olsa da, Allah'ın herhangi bir fiilinde zorunluluk bulunmaz. Çünkü önceki iki bilginin yaratılması Yüce Allah için zorunlu değildir.]

Ve İmâm Fahr-ı Râzî [Fahredden er-Râzî] rahimehüllah indinde istilzâm-ı mezkûr lüzûm-ı aklî ileidir. Şu ma'nâyâ ki, [19] her ne kadar ulûmdan cümlesi min gayr-ı vâsıtatin mahlûk-ı İlâhî ise de bazı ef'âl-i İlâhiyye ile bazısı beyninde tahakkuk-i lüzûma mebnî ilm bi'n-netîcenin ilmeyn-i sâbıkaynden infikâkî fi nefsi'l-emr muhâldir. Ve bu kelâmdan Cenâb-ı Bârî-i Te'âlâ şe'nühü üzerine bir şeyin vücûbu lâzım gelmez. Zîrâ ilmeyn-i sâbıkaynin halkı Cenâb-ı Bârî üzerine vâcib değildir. Hulâsa inde'l-Eşâ'ire bazı eşyâ beyninde istilzâm-ı zâtînin tahakkuku gayr-ı münker olup ve bu istilzâm vâcib-i Te'âlâ'nın bir fiili halk ve icâdda muztar olmasıyla kavli iktizâ etmez. Zîrâ istilzâm-ı zâtînin vücûduyla berâber Cenâb-ı Bârî-i Te'âlâ'nın netîceye ilm i'tâ edup ve yâhûd müsebbibi olan nazar-ı sahîhi adem-i i'tasıyla ilm bi'n-netîceyi i'tâ etmemekte muhtârdır.

Mukaddeme-i Delîl ve Takrîb-i Delîl

قال رحمه الله: وأن المقدمة قضية حقيقة أو حكماً، يتوقف عليها صحة الدليل، فهذا التعريف صادق على مثل الصغرى؛ لأنها جزء الدليل، وصحة الدليل تتوقف على جزئه، وعلى مثل إيجاب الصغرى وكلية الكبرى وغيرهما من الشرائط التي بينها أهل المعقول، فإن كلاً منهما قضية حكماً، بأن يقال: صغرى دليل هذا موجبة، وكبراه كلية.

[Gelenbevi şöyle buyurdu: Öncülün, gerçekte (hakikaten) ya da hükmen bir önerme olması, delilin sıhhatine dayanır. Bu tarif, delilin bir parçası olmasından dolayı küçük önermeye (sugra) uygulanabilir. Çünkü delilin sıhhati, onun parçasına dayanır. Ayrıca küçük önermenin olumlu olması, büyük önermenin (kubra) tümel olması ve akıl ehlinin açıkladığı diğer şartlara dayanır. Çünkü bu şartlardan her biri, bu delilin küçük önermesinin olumlu ve büyük önermesinin tümel olduğunun söylenmesiyle, hükmen bir önerme olur.]

Matlûba şurû'dan mukaddem bilinmesi vâcib olan umûrdan birisi de mukaddeme-i delîl neden ibâret olduğunu ma'rifettir. Istilâhda mukaddeme-i delîl sıhhat-ı delîlin tevakkuf eylediği kaziyyedir. Bu da hakikaten kaziyye olmasıyla hükmen kaziyye olmasından e'ammıdır. İmdi bu ta'rîf efrâd-ı [20] mukaddemeden sugrâ-yı delîl emsâline sâdıkıdır. Zîrâ sugrâ ve

kezâ kübrâ cüz'-i delîl olup delîlin sıhhati ise cüz'üne mütevakkıfdir. Ve kezâlik îcâb-ı sugrâ ve külliyyet-i kübrâ emsâli ehl-i ma'kûlun beyân ettikleri şerâite dahi sâdıkdır ve bu şartlar her ne kadar sûrette hakîkaten kazıyye değİller ise de hükmen kazıyye olup benim delîlimin sugrâsı mûcibe ve kübrâsı küllîyedir denilmesi hükmündedir. Ve bunu beyânda mantıkta îrâd ettikleri kelâmın hulâsası şu vechledir ki sıhhat-ı delîl sıdkına tevakkuf eden kazıyye mukaddeme-i delîldir. Ya'nî hangi kazıyye ki kâzibe olması sıhhat-ı delîlin ihlâlini mûcib olarak delîlin sıhhati onun sıdkına tevakkuf eder, işbu kazıyye mukaddeme-i delîl olup bu da sugrâ ve kübrâ gibi delîlden cüz' olmaktan ve mukaddeme-i ecnebiyye ve garîbe ve şekl-i evvelin îcâb-ı sugrâ ve külliyyet-i kübrâsı ile hükm-i zımnî emsâli delîlden hâric olmakdan e'amm olarak cümlesi mukaddeme-i delîl ıtlâkında müsâvîlerdir. Lâkin bu ma'nâ mukaddeme için ma'nâ-yı e'amm olup bazen mukaddeme ta'bîri yalnız sugrâ ve kübrâ gibi kazâyâ-yı hakikiyye olan eczâ-ı delîle muhtass olur.

قال رحمه الله: ومنه التقريب، وهو سوق الدليل على وجه يستلزم المطلوب، والتقريب إنما يتم إذا كان ما يستلزمه الدليل عين الدعوى، أو ما يساويها، أو أخص منها. وأما إذا كان اللازم من الدليل أعم من الدعوى مطلقاً أو من وجهه، فلا تقريب له¹. كما يُقال: هذا إنسان؛ لأنه متحرك بالإرادة، وكل ما هو كذلك حيوان، فهذا حيوان، أو لأنه مفرق للبصر، وكل ما هو مفرق للبصر أبيض، فهو أبيض.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Bunlardan biri de takrîbdir. Takrîb, matlubu gerektiren bir şekilde delîli sunmaktır. Ancak takrîb, delîlin gerektirdiği şey iddiayla aynı, onunla eşit ya da ondan daha özel olduğunda gerçekleşir. Eğer delîlden çıkan sonuç, iddiadan tamamen (mutlak) ya da bir yönüyle

1 قوله: «فلا تقريب له» فيه إشارة إلى أن وجود التقريب وتماثيته متلازماً، كما يشهد به تعريفه. وما قيل: إنه إذا انتج الأعم مطلقاً أو من وجهه، فهنا تقريب، لكنه ليس بتمام. وأما إذا انتج المبين، فلا تقريب أصلاً؛ فليس يجيد، كما لا يخفى على ما ذكره المولى الجنبابي في شرح الرسالة الولدية، وأوضحه الوالد العلامة في حواشيه عليه، روح الله روحه، وزاد في أعلى غرف الجنان فتوحه. لمحرره عبد الحميد حمدي الخربوتي. [“Onda takrîb yoktur” ifadesi, tanımında da belirtildiği üzere takrîbin varlığı ve tam olduğu ayrılmaz şekilde beraberdir. Denildiği gibi, eğer umum mutlak olarak veya umum min vech açısından sonuç verirse, burada bir takrîb vardır ancak bu tam değildir. Eğer tamamen farklı bir sonuç verirse, o zaman asla takrîb yoktur ve olamaz. Bu, Mevlâna Hicâbî'nin *Risâletü'l-Velediyye* şerhinde ifade ettiği, babam Allâhın -Allah ruhunu yüceltsin ve cennetin en yüksek makamlarına eriştirsin- aynı eserin haşiyesinde açıkladığı bilgidir. Bunu yazan eserin yazarı Abdülhamid Hamdi el-Harputî'dir.]

daha genel ise, bu durumda takrîb gerçekleşmez. Tıpkı şu ifadeler gibi: ‘Bu bir insandır, çünkü o irade ile hareket edendir ve irade ile hareket eden her şey canlıdır, dolayısıyla bu da canlıdır.’ Ya da: ‘Çünkü onun gözü yarıktır, gözleri yarık olan herkes beyazdır, dolayısıyla bu da beyazdır.’]

Takdîmi mühim olan mevâddan birisi de delîlin takrîbini ma‘rifettir ve takrîb delîlin ne şart ve erkânından ve ne de hâric-i mevkûfün aleyhi olan şurûtundan olup belki delîlin istikmâl-i şerâitinden sonra eser-i müteretti-bi olmasıyla bu dakikaya tenbîh için tağyîr-i üslûb ile “ve minhû’t-takrîb” ta‘bîr eylemiştir.

Takrîbden murâd delîlin matlûbu müstelzim olacak tarîk üzere sevk edilmesidir. Ve bazıları delîlin müdde‘â üzerine tatbîk olunmasıyla ta‘rîf etmişlerdir. Ve Siyâlkûtî merhûmdan mervî olduğu vechle delîlin matlûbu müstelzim olacağı tarîkden maksûd matlûba intikâl için münâsebet-i musahhahanın vücûdundan ve müdde‘â üzere tatbîki delîlin müdde‘âya muvâfık olacak vech ile îrâdından ibâret olarak meâl-i ta‘rîfeyn müttehid ve yalnız ibâreler muhtelifdir.

Ve hafî olmasın ki bir delîl hakkında mukaddeme-i müstedrekeyi müştemildir ve yâhûd makeddeme-i uhrâya muhtâcdır diye olunan [22] dahl ve îrâd fi’l-hakîka istilzâmın men‘ine âittir ki mufâdı matlûbu müstelzim değildir demek olur ve “delîlin takrîbi tamdır” ta‘bîrinden murâd makbûl ve gayr-ı medhûl demektir. el-Hâsıl delîlden lâzım gelen şey matlûbun gayrısı olur ve matlûb delîlden lâzım gelmeyerek matlûba îsâl edemezse bu misillü delîller için takrîbi tâm değildir. Ve yâhûd “takrîb yoktur” denilir ve takrîbin tamâmîyeti ancak delîlin müstelzim olduğu şey da‘vânın aynı ve yâhûd müsâvîsi ve yâhûd ahası olmasıyla olur. Ve netîcenin müsâvatından murâd da‘vaya mün‘akis olmasıdır. Meselâ “Bazı hayevân insândır.” diye iddi‘â olunup bunu isbâtta “Zîrâ bazı hayevân nâtıktır ve her bir nâtık insândır.” denilse şekl-i evvelde, “Bazı hayevân insândır.” kavlini müntic olarak bu ise ayn-ı müdde‘â olmasıyla takrîb-i delîl-i tâmmidir. Kezâlik bu da‘vâyı isbâtta “Zîrâ her bir insân irâdesiyle müteharriktir ve her bir müteharrik bi’l-irâde hayevândır.” denilse “Her bir insân hayevândır.” kavlini intâc edip bu netîcenin aks-i müstevîsi ise “Bazı hayevân insândır.” olarak müdde‘âya müsâvîdir. Kezâlik bu da‘vâyı isbâtta “Zîrâ hayevândan bazıı

nâtık-ı esveddir ve her bir nâtık-ı esved zencîdir.” denilse netîcesi “Bazı hayevân zencîdir.” demek olur. Bu ise müdde‘â olan “Bazı hayevân insân- dır.” kavlinden mutlakan ahassdır. Zîrâ Zenci insândan bir sınıftır, ahass ise e‘ammı müstelzimdir ve da‘vâya müsâvî ve mün‘akis olan şeyden ahass olan netîce dahi aynıyla böyledir. Meselâ “İnsândan hiç [23] bir şey hacir değildir.” müdde‘âsını isbât için “Zîrâ hacir cemâddır ve cemâddan hiç bir- şey hayevân değildir.” denilse netîcesi olan “Hacerden hiçbir şey hayevân değildir.” kaziyyesi “Hacerden bir şey insân değildir.” kavlinden ahassdır. Bu ise “İnsândan bir şey hacir değildir.” müdde‘âsına mün‘akis olur.

Binâenaleyh bu delîller dahi tâmü’t-takrîbdır, lâkin delîlden lâzım gele- cek şey mutlakan ve yâhûd min vechin da‘vâdan e‘amm ve yâhûd da‘vâya mübâyin olursa bu misillü delîllerin takrîbi gayr-ı tâmmıdır. Meselâ “Bu şey insândır, zîrâ insân îrâdesiyle müteharrikdir, ve her bir şey ki îrâdesiyle müteharrik ola hayevândır.” denilse “Bu şey hayevândır.” netîcesi “Bu şey insândır.” müdde‘âsından e‘ammıdır. Ve müdde‘â-yı mezkûru isbâtta “Zîrâ bu şey basarî müfarriktir ve basarî müferrik olan her bir şey ebyazdır.” de- nilse netîcesi olan “Bu şey ebyazdır.” kavli müdde‘âdan min vechin e‘amm olup insân-ı Rûmî’de ictimâ‘ ve zenci ile hacir abyezde iftirâk ederler ve netîce-i da‘vâya mübâyin olduğu sûrette adem-i takrîb hâl-i evleviyette ol- duğundan ta‘arruz etmemiştir.

NÂKİL, MÜDDE‘Î, MU‘ARRİF VE MUKASSİM

قال رحمه الله: ثم اعلم أنك إذا قلت بكلام، فإما أن تكون ناقلاً فيطلب منك الصحة فتحضر المنقول عنه، أو تثبتها، أو مدعياً في دعوى صريحة أو ضمنية مستفادة من قيود الكلام، أو معرفاً أو مقسماً.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Sonra bil ki, bir söz söylediğinde ya ak- tarıcı olursun ve dolayısıyla senden aktarılan şeyin doğruluğu veya ispatı istenir, ve sen de bunu getirirsin; ya da sözün kayıtlarından istifade ederek açık ya da örtülü bir iddiayı savunan bir müdde‘î olursun; ya da tarif eder veya taksimde bulunursun.]

Mebâdiden ferâgatla metâlibe şurû’dur ma‘lûmun olsun ki bir kelâm ile kâil olduğun sûrette bu kelâmı îrâd etmekliğin ya bir mahalden nakl

ve rivâyet tarîkiyle olur bu takdîrde işbu nakli teslim etmeyecek [24] hasm için vazîfesinden sıhhat-ı nakil ki talep etmesidir. Ve buna mukâbil senin için vazîfe eğer naklin bir kitâb ve emsâlinden ise onu ihdâr ve eğer istimâ‘ ile ise tashîhini teysîr edecek bir tarîk ile isbât eylemektir. Ve yâhûd kâil olduğun kelâmı sarâhaten ve yâhûd kuyûd-ı kelâmdan müstefâd olacak vechle zımnî müdde‘î ve yâhûd bir şey‘-i mu‘arref ve yâhûd mukassem olursun bunlara ait olan vazâif mütenevvî‘ ve tafsilâtı şâmil olduğundan sırasıyla serd ve beyân olunur. Ve nakl-i kelâm ister lafzıyla ve ister mefhûmuyla olsun beyanlarında vazîfe fark yoktur. Ve nakilde vazîfe-i sâilin talebi-i sıhhat-ı nakle sebeb-i inhisârı, garaz-ı kâil mücerred rivâyet ve hikâyete münhasır olarak nakl eylediği kelâmın sıhhati mültezimi olmamasıyla talebi-i tashîh-i nakilden başka medâr-ı muhâseme olacak esbâbdan âzâde olmasıdır. Ve ammâ sûret-i nakl böyle olmayıp da nakl eylediği kelâmın sıhhatini iltizâm tarîkiyle olursa ol-hâlde nâkil add olunmayup müdde‘î sınıfından ma‘dûd olur. Bu cihetle iddi‘â vechiyle olan nakiller nakl-i mücerredin hâricinde olarak taht-ı iddi‘âda dâhil olmasıyla nâkil ile müdde‘înin vech-i tekâbüleri gubârdan sâlimdir.

Müdde‘îyi (من نصب نفسه لبيان الحكم إما بالدليل أو بالتنبيه)¹ ile ta‘rîf etmişlerdir. Ya‘nî müdde‘î delil ve yâhûd tenbîh ile beyân-ı hükm için nefsinı nasb ve ikâme eden kimsedir. Tenbîhden murâd izâle-i hafâ olup onun için ta‘rîfi li-beyânî‘l-hükm vech-i ta‘mîmiyle ityân ederek li-isbâtı‘l-hükm [25] ta‘bîr edilmemiştir ve bu vechle beyân-ı hükm eden şahsa “müdde‘î” denildiği gibi “mu‘allil” dahi ıtlâk olunur. Ve her bir müdde‘î makâm ve vazîfe-i ta‘lîli hâiz olmasıyla velev bi‘l-fiil hükmün illetini beyân etmemiş olsa da bu kuvvede olarak mu‘allil ıtlâkına sâlih görünüyor ise de müdde‘î ta‘bîrinin sarâhat-i şümûlû bâ‘is-i tercih addolunur. Ve ta‘lîl ve istidlâl ta‘bîrlerinde ihtilâf olup ekser-i ehl-i fenn mu‘allili delil ile isbât-ı hükme nasb-ı nefis eden kimse olmak üzere ta‘rîf ederek ta‘lîl ile isbâtı bir şey‘in illetini beyân etmek ma‘nâsında müterâdif addeylemiştir. Bu sûrette illetten murâd husûl-i tasdîka vâsıta demek olup burhân-ı innî ve limmîye şâmil olur. Ve bazıları ta‘lîli illetten ma‘lûl üzerine istidlâl ve bi‘l-aks istidlâli ma‘lûlden illet üzerine istidlâle tahsîs etmişlerdir. Bu sûrette evvel limmî ve sâni innî olur.

1 Kendini ya delil ya da ispat yoluyla hükmü açıklamaya adanmış kişi.

Ve da'vânın sarîhiyye olmasından murâd hakîkaten melfûza olması ve zımnîyye olmasından murâd bi-hasebi'l-karâin fehîm olunmasıdır. Meselâ bir şey'in beyânı esnâsında kâilin sükût eylemesi karînesiyle fehîm olunan da'vâyı hasr-ı zımnîyyedir. Ve kâilin mu'arrif olması bir şey'i ta'rîf-i lafzî veya tenbîhî ve yâhûd ta'rîf-i hakîkî veya ismî ile ta'rîf eylemesidir. Ve mukassim olması bir şey'i taksîm-i hakîkî veya i'tibârî ile taksîm etmesidir.

Müdde'î-yi Gayr-ı Müstedille Karşı Sâilin Üç Mansıbı

قال رحمه الله: فصل: إن كنت مدعياً فإن لم تشتغل بالاستدلال عليها فهناك للسائل ثلاثة مناصب.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Eğer müdde'î iseniz ve iddiânıza delîl getirmeyle uğraşmıyorsanız, bu durumda sâilin üç durumu söz konusu olur.]

Bu fasl sebîk eden o müdde'âyâ [26] kavline ait vezâîfî tafsîl ve beyân içindir. Ya'nî eğer kâil olduğun kelâmda müdde'î olarak "Bu emr böyledir yâhûd değildir." diye mefhûmu olan hükmü iltizâm ettiğin sûrette ya istidlâl ya'nî iddî'â etmiş olduğun da'vâ üzerine "zîrâ şöyledir" diye ikâme-i delîl ile müştâgîl olur. Ve yâhûd istidlâl ile iştigâl göstermeyerek ya'nî delîl îrâdına ta'arruz etmeyerek mücerred ikâme-i da'vâ edersin. İmdi delîle ta'arruz etmeksizin bir kelâmı iltizâm mefhûmuyla îrâd eylediğin hinde bu takdîrde sâil için turuk-ı muhâsamadan menâsib-ı selâse vardır ya'nî üç tarîk ile muhâsama edebilir.

Hafî olmasın ki tafsîlât-ı âtiyede ma'lûm olacağı vechle ehl-i fenn turuk-ı münâzaradan men'î, müstedillî delîlinden mukaddeme-i mu'ayyene üzerine men' ve dahl sûretiyle delîl taleb olunmasıyla ve nakzı, bilâ ta'yîn cemî'i mukaddemâtıyla delîl-i fâsittir diye mukaddeme-i gayr-ı mu'ayyeneyi men' ile ve mu'âraza-yı mu'allîlin delîline mukâbil olarak nakîz müdde'âsına delâlet edecek delîl îrâd edilmesiyle ta'rîf etmişlerdir. Ve bu ta'rîfler ise birer sûretle hasmın delîline ta'arruz ve yâhûd mukâbeleden ibâret olarak bu cihetle bilâ delîl îrâd olunan da'vâlar üzerine teveccüh eden i'tirâzâtâ şümûlû olamayacağından işbu da'vâ-yı mücerrede üzerine îrad olunan i'tirâzâtı aksâm-ı mezkûre için ma'nâ-yı mecâzî addederek bu ma'nâlara delâlet edecek men' ve nakz ve mu'âraza lafızlarını dahi hakîkî-

lerden tefrîk için men‘-i mecâzî ve nakz-ı şebihî gibi birer kayd ile takyîd etmişlerdir. Nitekim beyânı ârîden ma‘lûm olur. [27]

Delîl Talebi

قال رحمه الله: الأول: طلب الدليل عليها بأن يقول: هذه غير مسلمة، أو مطلوبة البيان، أو ممنوعة مجردًا أو مستندًا. واستعمال لفظ المنع فيه مجازي، ولذا اشتهر بينهم أنه منع مجازي لغوي. وأما استعمال عدم التسليم وطلب البيان، فلا يجوز فيهما.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** İlki, “Bu doğrulanmamıştır”, “Açıklama gerekir” ya da “Mücerret veya dayanaklı olarak memnudur” diyerek delîl talep etmektir. Bu konuda men lafzının kullanımı mecazîdir ve bu sebeple onların arasında bunun lügavî bir men‘ mecazı olduğu yaygındır. Ancak kabul etmeme ve beyan talep etme ifadelerinin kullanımı, bu ikisinde de mecazî değildir.]

Müdde‘î-yi gayr-ı müstedilden suâl eden hasm için olan menâsıb-ı selâseden mansıb-ı evvel; da‘vâsı üzerine delîl taleb eylemesidir. Ve delîl talebi istifsâr sûretiyle olmayıp belki “işbu iddi‘â ve beyân eylediğin şey müsellemdir” yâhûd “matlûbü’l-beyân” ve yâhûd “memnû’dur” denilmek tarîkiyle olur. Ve bu sûretle i‘tirâzâtın mefhûmu da‘vâ ettiğin şey’i isbât ile demek olup bu ise taleb-i delîl demek olduğu ma‘lûmdur. Ve sâil bu i‘tirâzını mücerred ya’nî senedden ârî ve yâhûd senede müstenid olarak îrâd edebilir. Ya’nî her iki vechde muhayyerdir ve bu vechle da‘vâ üzerine taleb-i delîl ma‘nasında men‘ lafzını ve kezâlik “bu kelâm memnû’dur” gibi men‘den müştak olan lafzı isti‘mâl etmek mecâz kabîlindendir. Ve bundan dolayı bu ma’nâca men‘e ehl-i fenn indinde “men‘-i mecâzî-i lügavî” ıtlâkı şayi‘ olmuştur.

Ve ammâ zikr olunduğu vechle taleb-i delîlde “hazihi gayru müsellemetin” ve yâhûd “matlûbetü’l-beyân” denilerek adem-i teslîm ve taleb-i beyânı isti‘mâlde bazılarının zehâbı vechle mecâz olmayıp ikisi de ma’nâyı hakikîlerindedir. Ve hâsıl-ı kelâm müdde‘â-yı gayr-ı müdellel üzerine taleb-i delîl men‘-i mecâzî olup lafz-ı men‘ ma’nâ-yı hakikîsinde gayr-ı

müsta‘meldir. Lâkin taleb [28] ve adem-i teslim ta‘bîrleri¹ delîle hâss ol-
mamasıyla işbu men‘-i mecâzîyi îrâdda isti‘mâlleri ma‘nâ-yı hakîkîleri üze-
redir. Mecâz-ı lugavî bir lafzın vaz‘ olunduğu ma‘nâyı murâd etmekden
mânî‘ olacak karîne mevcûd olmasıyla beynlerinde alâka-i mu‘tebere olan
ma‘nâ-yı âhârda isti‘mâl olunmasıdır. Ve alaka eğer külliyyet ve cüz’iyyet
emsâli müşâbehetten gayrısı olursa “mecâz-ı mürsel” ve müşâbehet olursa
“isti‘âre”dir. Ve lugavî olmasıyla takyîdî² “أثبت الربيع البقل” emsâli bir şeyi
mülâbisine isnâdda olan mecâz-ı aklîden ihtirâzdır. Ve bu mahâlde mecâz-ı
lugavî ile örfide âmm ma‘nâsı murâd olunması iktizâ eder.³ Zîrâ men‘in
[29] zikrolunan ma‘nâyı hakîkîye vaz‘ı ve işbu ma‘nâ-yı mecâzîde isti‘mâli
işbu fenn-i münâzaraya mahsûs olup ehl-i lugat, vaz‘ ve isti‘mâlinde ol-
mamasıyla örf-i hâssdır.

Nakz-ı Şebîhî

قال رحمه الله: الثاني: النقض الشبهى، وهو أن يُبطل هذه الدعوى ببيان
التزامها شيئاً من الفسادات كالدور والتسلسل، من غير تقدير دليل من جانبك
عليها.

[Gelenbevi şöyle buyurdu: İkincisi, nakz-ı şebîhîdir. Bu da herhangi
bir delîl öne sürülmeksizin, bu iddianın devir veya teselsül gibi bazı fesat-
lara yol açtığını göstermek suretiyle geçersiz kılınmasıdır.]

Sâil-i mezkûr için olan mansıb-ı sâni, *nakz-ı icmâlî-i şebîhîdir*. Bu da
üzerine istidlâl ile iştigâl etmeyerek îrâd etmiş olduğun da‘vâyı devr ve
teselsül gibi fesâdattan bir şey’i istilzâmını beyân ile tarafından da‘vâ-yı
mezkûre üzerine delîl farz ve takdîr etmeyerek ibtâl eylesidir. Ya’nî işbu
da‘vâ meselâ “Devr ve yâhûd teselsülü müstelzimidir, bu da bâtıldır.” diye

1 Kavluhu: *Lâkin taleb ve adem-i teslim ta‘bîrleri*... Ya’nî men‘, ıstılâh-ı münâzirinde “talebü’-delîl âlâ mukaddemeti’-delîl” ma‘nâsına vaz‘ olunduğu cihetle mukaddeme-i delîle mahsûs olduğundan müdde’â-i mücerred üzere delîl taleb etmekte isti‘mâli mecâzdır. Ammâ taleb-i delîl ve adem-i teslim böyle olmayıp da‘vâ-yı mücerrede üzere delîl taleb etmekte isti‘mâlleri hakîkidir. Li-muharrihi Abdülhamid ufiye anhu.

2 İlkbahar baklagilleri bitirdi/yeşertti.

3 Kavluhu: *Bu mahâlde mecâz-ı lugavî ile örfiden*... ya’nî mecâz-ı lugavî gâh kerre indlerinde örfî mukâbelesinde ıtlâk olunup yalnız ehl-i lugatın vaz‘ eylediği ma‘nânın gayrında isti‘mâl olunan lafz murâd olmakla mecâz-ı örfiye şâmil olmaz. Ve gâh kerre mecâz-ı aklî mukâbelesinde isti‘mâl olunup mutlakla ma vudî’a lehinin gayrında isti‘mâl olunan lafz murâd olunur. Bu makâmda murâd, ma‘nâ-yı sânidir ki şârih-i muhakkik *sellemebüllahü te’âlâ* zîrâ men‘in ilâ nihâye, kavlîyle vechini beyân buyurmuşlardır. Li-muharrihi Abdülhamid ufiye anhu.

ibtâl olunur. Ve “bu da‘vâ delîlden hâlî olduğu misillü müdde‘inin indinde bunu isbat edecek delîl mevcuttur.” diye farz ve takdîr ederek bi’l-mukâbele da‘vâ-yı mezkûrenin hilâfını isbât etmek sûretinde olmaması labüddür. Ve illâ nakz-ı şebîhî olmayıp zikrolunacağı vechle mu‘âraza-i takdîriyye olur. Ve bu beyândan nakz-ı şebîhî ile mu‘âraza-i takdîriyye beyninde fark işbu takdîr-i delîl idüğü ma‘lûm olur. Ve bu i‘tirâza nakz-ı şebîhî ıtlâk edilmesi husûs-ı fesâdı istilzâmdan dolayı mücerred ibtâlde nakz-ı tahkîkiyye müşâbehetinden içindir. Zîrâ zikrolunacağı vechle nakz-ı tahkîkî tahallûf ve yâhûd lüzûm-ı fesâd-ı mahsûs ile ibtâl-i delîl olup işbu nakz-ı şebîhî ise husûs-ı fesâdı [30] istilzâmını beyân ile nakz-ı hükümdür.

İmdi meselâ mütekelliminden birisi “Mutlak ilim nazarî olup tahdîdi mümkündür.” dese bu kelâm da‘vâ-yı mücerrededir. Bunun üzerine mütekellim-i âhar tarafından “Müdde‘inin delîli mevcuttur.” diye takdîr etmeyerek “Bu da‘vâ batıldır, zîrâ devri müstelzimidir.” Şu cihetle ki “İlmin gayrısı ancak ilm ile bilinir, ilim dahi âhariyle bilinse her birinin ma‘lûmiyeti diğerinin ma‘lûmiyetine mütevakkıf olarak devr lâzım gelir ve her bir şey ki şe‘ni bu ola batıldır.” dese nakz-ı şebîhî olur. Devr ve teselsüle dâir kelâm, mebâhis-i hâtîmede mündericidir.

Mu‘âraza-i Takdîriyye

قال رحمه الله: الثالث: المعارضة التقديرية، وهي إقامة الدليل على خلاف تلك الدعوى، بأن يُفرض ويُقدَّر دليلاً من جانبك عليها. ولفظ النقض والمعارضة مجاز فيهما أيضاً.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Üçüncüsü, mu‘âraza-i takdîriyyedir. Bu, senin tarafından bir delîlin farz edilip takdir edilmesi suretiyle o iddiaya karşı bir delîl ortaya koymaktır. Nakz ve mu‘âraza lafızlarının bu bağlamdaki kullanımı da mecazdır.]

Sâil-i mezkûr için olan menâsıb-ı selâseden üçüncüsü *mu‘âraza-i takdîriyyedir*. Bu da da‘vâ-yı mücerrede-i mezkûre üzerine senin cânibinden delîl farz ve takdîr etmek tarîkiyle da‘vâ-yı mezkûrenin hilâfı üzere delîl ikâme eylesesidir. Ve bunun misâlî şu vechledir ki meselâ mütekelliminden birisi delîle ta‘arruz etmeyerek “Cism, eczâ-i lâ-yetecezzâdan ya‘nî

kâbil-i inkisâm olmayan cüzlerden mürekkebdır.” diye iddi’â eylemesi üzerine hükemâdan bulunan bir mu’teriz bu kavı, hilâf-ı mezhepleri olmasıyla farz edelim ki indinizde bu da’vâya delâlet edecek delil mevcûd olsun lâkin bizim indimizde bunun hilâfına delâlet edecek delil vardır. Şöyle ki [31] “Eğer cismin eczâ-i la-yetecezzadan terekkebû mümkün olsa bu cüzlerden birinin cüz’eyn beyninde ve yâhûd iki cüz’ün mültekâsı üzere vukû’u mümkün olur, tâlî ise bâtıldır.” dese mu’âraza-i takdîriyye olur.

Îzâh-ı mes’ele şu vechledir ki: Bir cüz’-i la-yetecezzânın iki cüz beyninde vukû’unu farz eylesek bu cüz’-i mütevasıt tarafeyninde olan cüzlerin birbirine temâs ve ittisâline hâcib ve mâni’ olarak birbirine temâs edemeyüp cüz’-i mütevassıtâ temâs ederler ve ma’lûmdur ki ahad-ı tarafeynin temâs ettiği şey taraf-ı âharın temâs ettiği şey’in gayrisıdır. Bu sûrette müteccezi ve münkasım değildir. Addeylediğiniz cüz’-i mütevassıt kâbil-i inkisâm olmuş olur. Kezâlik iki cüz birbirine iltikâ edip de diğer bir cüz de bunların mültekâsı üzerinde vâki’ olsa bu cüz elbette ikisine de memâs olması iktizâ eder. Ve eğer böyle olmayıp da yalnız birine temâs eylese mültekâda vâki’ olmayıp belki ahad-ı cüz’eyn üzerine vâki’ olmuş olur. Bu hâlde cüz’-i mezkûrdan bazı cüz’eynden birine ve bazı âhari cüz’-i diğere memâs olması iktizâ eder. Ma’nâ-yı inkisâm ise bundan ibârettir. Tafsîlâtı kütüb-ı kelâmiyyededir. Ve işbu nakz-ı şebîhî ile mu’âraza-i takdîriyyede nakz ve mu’âraza lafızlarının isti’mâli dahi zikr-i güzerân eden lafz-ı men’ gibi mecâzdır. Ve bunların mecâz-ı mürsel ve yâhûd isti’âreye hamliyle beyân-ı keyfiyâtı mebhâhis-i fennden hâric olmasıyla sarf-ı nazar kılındı.

قال رحمه الله: مثال هذه الأبحاث أن تقول: هذا التصنيف يجب تصديره بالحمد، ولا تشغل بالاستدلال عليها، فيتوجه عليك منع هذه الدعوى، أو نقضها، أو معارضتها.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Bu bahislerin bir örneği, “Bu tasnif hamd ile başlamalıdır” demen ve bunu delillendirme zahmetine girmemendir. Bu durumda bu iddiaya yönelik men’, nakz veya mu’âraza sana yöneltilir.]

Musannifin mukaddime-i kitâbda va’d eylediği misâlin îrâdına şurû’dur. Ya’nî zikr olunan da’vâ-yı mücerrede ile üzerine vârid olacak men’-i mecâzî ve nakz-ı şebîhî ve mu’âraza-i takdîriyye ebhâsının misâli şu vechle kâil

olmaklığındır ki “bu tasnîfin hamd ile tasdîri vâcib olur.” İşte bu müdde’â olup üzerine delîl îrâdına mütesaddî ve müştağil olmazsın, ol hâlde sâil cânibinden üzerine bir da’vânın men’i ve yâhûd nakzı ve yâhûd münâkaza edilmesi teveccüh eder. Ammâ men’in tevcihi ya bilâ sened olarak “Bu tasnîfin hamd ile tasdîri vâcib olduğu müselleme değildir.” denilmesiyle ve yâhûd “Zîrâ vücûb cânib-i şâri’den bir emrin vürûduna mütevakkıfıdır.” diye senede istinâd edilmesiyle olur. Ve ammâ nakzın tevcihi “Bu da’vâ bâtıldır, zîrâ hamd ile tasdîr olunduğu takdîrde hamd ile mecmû’-i tasnîfin diğer bir hamd ile tasdîri dahi vâcib olarak kezâ ve kezâ teselsül eder, bu ise bâtıldır.” Ve ammâ mu’ârazanın tevcihi “Bu da’vâ için indinde delîl olduğunu farz ve takdîr etmiş olsak dahi indimizde bu da’vânın hilâfını isbât edecek delîl mevcuttur. Zîrâ tasnîfin besmele ile tasdîri hadîs-i şerîf ile sâbittir.” denilmesiyle olur.

Müdde’î-yi Müstedille Karşı Sâilin Üç Mansıbı

Hakîkî Men’

قال رحمه الله: وإن اشتغلت بالدليل عليها، فهناك أيضًا للسائل ثلاثة مناصب: الأول: المنع الحقيقي، وهو طلب الدليل على مقدمة معينة بأن يقال: صغرى دليلك هذا أو كبراه أو شرطيته أو مقدمته الواضحة أو الرافعة أو تقرّيبه، ممنوع.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ona delil getirmeyle meşgul olursan, bu durumda soru soran (sâil) için de üç durum söz konusudur. Birincisi hakîkî men’dir. Bu, belirli bir öncül hakkında delil talep etmektir; mesela, delilinin suğrası (küçük öncülü), kübrası (büyük öncülü), şartı, vaz’ eden, ref’ eden mukaddimesi veya takribi memnudur, diyerek.]

Ve eğer sen kâil olduğun da’vâ üzerine delil ile iştigâl eder, ya’nî da’vânı isbât etmek üzere delil îrâd eyler isen bu takdîrde yine sâil için üç mansıb vardır. Ya’nî işbu vücûh-ı selâseden hangileriyle mümkün ve müyesser olursa o tarîk ile îrâd-ı suâlê salâhiyeti olur. İşbu menâsıb-ı selâseden mansıb-ı evvel men’-i hakîkîdir. “Men’-i hakîkîden murâd, delilün mukaddeme-i mu’ayyenesi üzerine taleb-i delildir. Bu da îrâd ettiğin delilün eğer kıyâs-ı iktirânî ise suğrâsı ve yâhûd kübrâsı ve yâhûd kıyâs-ı istisnâî ise şartiyyesi ve yâhûd mukaddeme-i vâzî’a ve yâhûd râfi’ası ve yâhûd delilün takribi

memnû'dur" denilmesiyle olur. Ve bunlardan takrîbe dâir tafsilât, metn ve tercümede murûr ettiği misillü eczâ-i kazâyâyâ dâir olan îzâhâtın dahi hâtimedeki zikri mukarrer olmasıyla beyâna hâcet görülmemiştir. Ve hafî olmasının ki işbu men'-i hakîkiye bazı mevâridde ibtâlî müstelzim olmasıyla münâkaza ve mukaddeme-i mu'ayyene ve mufasssalaya te'alluku hasebiyle nakz-ı tafsilî dahi ıtlâk ederler. *Takrîr-i Kavânîn*'de bazen men' münâkaza ve nakz ve mu'arazadan e'amm olarak mukâbele-i delilde ister mütâlebe tarîkiyle ve ister ibtâl vechiyle olsun dahl ma'nâsında dahi isti'mâl olduğunu beyân etmiştir. Ve musannıfın zikr eylediği vechle men' de taleb-i delil mukaddeme-i mu'ayyene üzerine olması mezheb-i cumhûr-ı muhakkıkîn olup bazıları bu şartı ittihâz etmemişlerdir. Fakat mukaddeme-i mechûle [34] üzerine taleb-i delil hasmı it'âbdan başka bir ma'nâyı müfid olamayacağından gayr-ı mu'teberdir. Ve mukaddeme-i mu'ayyeneden murâd mukaddemât-ı delilden ale't-ta'yîn bazısı ve yâhûd mu'ayyen olarak birer birer cümlesi olmakdan e'ammıdır.

قال رحمه الله: وذلك إما مجرد أو مع السند، وهو في المشهور على ثلاثة أنحاء: الأول: لم لا يجوز أن يكون كذا؟ الثاني: إنما يلزم هذا لو كان كذا، وهو ممنوع. الثالث: هذا كيف، والأمر كذا؟ لكن قد يُذكر السند في صورة الدليل تنبيهاً على قوته.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Bu ya mücerret olarak ya da bir senedle olur ki, bu sened meşhur olarak üç şekilde bulunur: Birincisi, "Bunun niçin böyle olması caiz değildir?" şeklinde bir sorgulamadır. İkincisi, "Bu ancak şöyle olsaydı lazım gelirdi; fakat bu, memnudur." Üçüncüsü ise, "Bu nasıl olur ki, oysa durum şöyledir?" Ancak kuvvetini vurgulamak için senedin delil suretinde zikredilmesi de mümkündür.]

İşbu men'-i hakîki ya senedden mücerred ve yâhûd me'as-sened olur ve men'in senedi meşhûr olan üç nev' olup evvel; "Teslîm etmeyiz ki emr öyle olsun niçin câiz olmaz ki şöyle olsun?" Sâni; "Bu lâzım gelirdi, eğer şöyle olaydı lâkin böyle olduğu memnû'dur." Ve sâlis; "Bunu teslîm etmeyiz ne keyfiyette teslîm olunur ki emr şu vechledir." denilmesidir. el-Hâsıl senede istinâdda aklen cevâz kâfi olmasıyla bazen tecvîz tarîkiyle olup meselâ "O şeyin insân olmadığını teslîm etmeyiz niçin nâtık olması câiz değildir." denilir.

Ve bazen alâ sebîlî'l-kat' zikr olunarak ya menşe-i galat beyân olunur, meselâ “Senin dediğin lâzım gelir ve yâhûd sahîh olurdu eğer o şey nâtık olmaydı, lâkin nâtık olmadığı memnû’dur.” denilse böyledir. Ve yâhûd menşe-i galat zikr olunmayarak “İnsân olmadığını teslim etmeyiz, ne keyfiyette teslim ederiz ki o şey nâtıktır.” denilir ve menşe-i galat zikr olduğu sûrette hall [35] tesmiye olunur. İşte bunlar ekser ve eşher isti’mâlde olup bazen dahi sened sened-i kavî olduğuna tenbîh için sûret-i delilde zikr olunur. el-Hâsıl men’ için sâilin delil îrâdına salâhiyeti olmayıp istidlâl mu’allilin vazîfesi olmasıyla sâilin bu bâbda delil ityânı âharin vazîfesini gasb etmektir. Şu kadar ki “bazen sened sûret-i delilde îrâd olunur ve bundan için sâil müstedil üzerine îrâd eylediği men’, delile mukârin olmasıyla gasbdır diye reveccüh edecek dahl ve i’tirâzdan cevâben murâdı istidlâl olmayıp senedini sûret-i delilde ityân etmiş olmasıyla i’tizârı medâr-ı tahlis olabilir” denilmiştir.

قال رحمه الله: والسند ما يذكر لغرض تقوية منعه، وهو إما مساوٍ للمنع - أعني نقيض المقدمة الممنوعة - وإما أخص منه مطلقاً، وإما أعم منه مطلقاً، أو من وجه. كما إذا قيل: هذا الشيء لا ناطق، لأنه لا إنسان، وكل لا إنسان لا ناطق. فمع السائل صغراه. فإن استند بأنه كاتب فالسند مساوٍ، وبأنه رومي فأخص، وبأنه حيوان فأعم مطلقاً، وبأنه أبيض فأعم من وجه.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Senet (delil), men’ini kuvvetlendirmek amacıyla zikredilen şeydir. Bu, ya men’e eşittir (yani men’ edilen öncülün zıddıdır) ya mutlak olarak ondan daha özeldir ya da mutlak olarak ondan daha geneldir veya bir yönden daha geneldir. Örneğin: “Bu şey nâtık değildir, çünkü insan değildir ve her insan olmayan nâtık değildir.” denildiğinde sâilin suğrası (küçük öncülü) “lâ-insân”dır. Eğer sened, bu şeyin yazar olduğuna dayanıyorsa sened eşittir; Rum olduğuna dayanıyorsa daha özeldir; canlı olduğuna dayanıyorsa mutlak olarak daha geneldir; beyaz olduğuna dayanıyorsa bir yönden (min vech) daha geneldir.]

Sened birkaç vechle ta’rif edilmiştir. Meşhûr olan المانع (ما يذكر بزعم المانع) ibâresi olup musannif bu mefhûmu ibâre-i mazbûta ile îrâd etmiştir. Şöyle ki “Sened ıstılâh-ı ehl-i fennde mâni’in men’ini takviye ve tahkîm etmek ya’nî metânet vermek garazından için zikr ve îrâd

eylediği şeydir.” Ya’nî nefsü’l-emrde takviyyeti mûcib olması icâb etmeyib fakat [36] men’ eden kimsenin zu’m ve i’tikâdında mûcib-i takviyyet ad-dedilmesi kâfidir. Ve meşhûr olan ta’riflerden birisi de “Men’ olunan şey’in nakîzi ya’nî ref’ini müstelzim olacağını zu’m ve i’tikâdından için mâni’in zikr eylediği şeydir.” Ve sened ya men’e müsâvî ve yâhûd men’den mutlak ahas ve yâhûd umûm mutlâk veya umûm min vech ile e’amm olur. Ve bu nisbetlerin tafsîlâtı hâtimedeki zikr olunur ve senedin men’e müsâvatından murâd men’ olunan mukaddemenin nakîzine müsâvî olmasıdır.

Kusûr-ı umûm ve husûs dahi yine mukaddeme-i mezkûrenin nakîzine nisbetledir. el-Hâsıl kavmin sened-i men’e müsâvî ve yâhûd men’den e’amm ve yâhûd ahas olmasıyla ta’birleri nisbetinde mecâz olup¹ ve’l-emrâd mukaddeme-i memnû’anın nakîzine senedin müsâvâtı ve yâhûd işbu nakîzden ahas veya e’amm olmasıdır. Meselâ “Şu görünen şey lâ-nâtıktır.” müdde’âsını isbâtta îrâd olunan “Zîrâ o şey lâ-insândır, ve her bir lâ-insân lâ-nâtıktır.” delîlinin sugrâsı olan “Zîrâ o şey lâ-insândır.” mukaddemesini men’de “Lâ-insân olduğunu teslim etmeyiz. Zîrâ o şey ne keyfiyette lâ-insân olur ki kâtibdir.” denilse bu sened memnû’ olan lâ-insânın nakîzi olan insâna müsâvî olur. Zîrâ her bir insân bi’l-kuvve kâtib ve her bir [37] bi’l-kuvve kâtib insândır. Ve eğer “Ne keyfiyette lâ-insân olur ki Rûmî’dir?” dese bu sened nakîz-i sugrâ olan insândan mutlak ahas olur. Zîrâ Rûmî insândan bir sınıf olup insân Rûmî ve zencide e’ammıdır. Ve eğer “Ne keyfiyette lâ-insân olur ki o şey hayevândır?” dese bu sened-i nakîzden mutlak ahas olur. Zîrâ hayvânın nakîzi lâ-insân olan insândan e’amm idiğü müstağnî-i beyândır. Ve eğer “Ne keyfiyette lâ-insân olur ki zîrâ ebyazdır?” dese nakîzden min vech e’amm olur. Zîrâ feres-i ebyaz, ebyaz olup insân değildir. Ve recül-i esved insân olup ebyaz değildir. Ve recül-i ebyaz hem ebyaz ve hem insândır. Bu cihetle ebyaz insândan min vechin e’ammıdır.

1 Kavluhû “nisbetinde mecâz olup” zîrâ müsâvât ve e’ammîyet ve ahasîyetin men’-i mekânı menzile-sinde olmakla bunları men’e nisbet etmek “sâltü’l-mizâb” kavillerinde olduğu gibi bir şeyi mahal ve mekân-ı hakikisine nisbet gibi olmakla mecâz-ı akli olur. Ve bu mecâzın mecâz-ı mürsel ve isti’âre-i tahyiliye olmak ihtimâlleri dahi mutavvelâtta mukarrerdir. Li-Muharrir Abdülhamid Hamdi.

قال رحمه الله: ولا ينفع السائل إلا إسناد الأولين، ولا المعلى إلا بإبطال المساوي أو الأعم مطلقاً من نقيض المقدمة الممنوعة، ومن وجه من عينها، إذ بإبطالهما يبطل نقيض المقدمة الممنوعة، فيثبت عينها.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Sadece ilk ikisinin isnat edilmesi, soru soran kişiye (sâile) fayda sağlayabilir; muallile ise ancak eşit olanın iptali veya yasaklanan öncülün zıddından ve bizzat kendisinden bir yönle mutlak olarak daha genel olanın iptali fayda sağlayabilir. Çünkü her ikisinin de iptal edilmesiyle yasaklanan öncülün zıddı da iptal edilmiş olur ve böylece bizzat kendisi sabit olur.]

Ve zikrolunan senedlerden sâile fâide bahş olacak yalnız “sened-i müsâvî” ile “sened-i ahassâ” istinâddır. Ve sâili redd için mu‘allile nef verecek şey ancak sâilin sened-i müsâvisini ve yâhûd mukaddeme-i memnû‘anın nakîzinden mutlak ve mukaddeme-i memnû‘anın aynından min vechin e‘amm olan senedini ibtâl etmektir. Zîrâ işbu senedlerin ibtâliyle mukaddeme-i memnû‘anın nakîzi bâtil ve irtifâ‘-ı nakîzeyn muhâl olmasıyla mukaddeme-i memnû‘anın aynı sâbit olur. Tafsil-i makâmı şu vechledir ki sâil için sened-i müsâvinin nâfi‘ olması zîrâ sened nakîz-i memnû‘a müsâvî olduğu sûrette nakîz sâbit olarak [38] aynı olan mukaddeme-i memnû‘anın intifâsı tahakkuk eder. Bu ise zâhirdir. Ve ammâ sâil için sened-i ahassın nef vermesi zîrâ her ne kadar ahassın intifâsı e‘ammın intifâsını müstelzim olmaz ise de ahassın sübûtu e‘ammın sübûtunu müstelzim olur. Mesalâ bir şey’in insân olmamasından hayevân olmaması lâzım gelmez ise de insân olmasından hayevân olması lâzım gelir. Bu cihetle sened-i ahassın sübûtüyle nakîzi olan e‘amm sâbit ve aynı olan mukaddeme-i memnû‘anın intifâsı mütehakkık olur. Lâkin mutlak e‘amm olan sened sâile fâide vermez. Zîrâ âmm üzerine dâll olan şey “mutâbakat” ve “tazammun” ve “iltizâm” delâlat-ı selâsesinden hiç biriyle hass üzerine delâlet etmediği cihetle sübût-ı e‘amm sübût-ı ahassı müstelzim olamaz ki hatta nakîz sâbit olup da mukaddeme-i memnû‘a olan aynı müntefi olsun. Meselâ hayevân âmm ve insân hass olup insân hayvânın tamâm-ı mâ vudî‘a lehi olmadığı cihetle bi’l-mutabâka insân üzerine delâlet edemeyeceği misillü, insân hayvânın tamâm-ı mâ vudî‘a

lehinden cüz olmamasıyla bi't-tazammun dahi delâlet edemez. Kezâlik zihinde hayevânın mâ vudî'a lehine lâzım gelen hâric dahi olmadığı cihetle bi'l-iltizâm delâleti dahi mütesavver olmaz. Ve bir de nakîzden e'amm olan şey ayn-ı olan mukaddeme-i memnû'a ile mecâmi' olarak nakîzine melzûm olmaz ki hatta sübût-i nakîzde istinâda sâlih olsun e'amm min vech dahi böyledir.

Ve ammâ mu'allil için sâilin nakîz-i memnû'a müsâvî olan senedini ibtâl etmekliğin fâide vermesi zîrâ sened-i müsâvinin butlânı [39] nakîz-i memnû'un butlânını müstelzim olup, butlân-ı nakîz ise aynının sübûtunu mûcib olduğundan içindir. Ve ammâ nakîz-i memnû'dan mutlakan ve ayn-ı memnû'dan min vechin e'amm olan senedin ibtâli mu'allile fâide vermesi, çünkü nakîz-i memnû'dan e'amm olan sened iki kısım olup, evvel nakîz-i memnû'dan mutlakan e'amm olduğu gibi ayn-ı memnû'dan dahi min vechin e'amm olmasıdır. Meselâ "lâ-insânın" nakîzi "insân" olup ve hayevân insândan mutlakan ve lâ-insândan min vechin e'ammdır. Ve bu kısım bu nev'de gâlib olarak bu vechle olan senedin ibtâli mu'allile müfiddir.

Zîrâ işbu sened-i e'ammın butlânı ahass olan nakîzin butlânını ve bu dahi aynın sübûtunu müstelzim olacağı misillü kısım-ı sâinde beyân olunacağı vechle mu'allilin mazarratını da mûcib olmaz. Çünkü ayn-ı memnû'dan mutalakan e'amm olmayıp belki min vechin e'ammdır. Min vechin e'ammın butlânından ise min vechin ahassın butlânı lâzım gelmez. Meselâ sâil lâ-insânı men' ile hayevân olmasının cevâzına istinad eylese ibtâl-i e'amm-ı mutlak, ibtâl-ı ahassı müstelzim olmasıyla bunu ibtâl-i nakîz olan insânı ibtâl olup aynı olan lâ-insânın sübûtunu mûcib olacağı gibi lâ-insân olmaklığa da zarar vermez. Zîrâ lâ-insân ile hayevân beyinde umûm min vech olmasıyla bir şey'in hayevân olmamasından lâ-insân olmaması lâzım gelmez. Meselâ "hacer", hem lâ-insân ve hem lâ-hayevândır.

Ve kısım-ı sâni gerek nakîz ve gerek ayn-ı memnû'dan mutlakan e'amm olan sened olup bunu ibtâl etmek mu'allile fâideyi mûcib olacağı mahalde mazarratı müstelzim [40] olur. Zîrâ ayn-ı memnû'un dahi butlânını müstelzim olarak maksûd isbât-ı mukaddeme iken bi'l-aks hedmini icâb eder. Ve bu kısım için şârih-i merhûm bazılarının kelâmından ahz ile "leyse

(لم لا يجوز أن يكون ما يمكن bi-hayevânin” mukaddemesinin men‘inde أن denilmesini misâl olmak üzere îrâd etmiş ise de hak olan bazı muhakkikînin beyân-ı vechle bu kısım için ukalânın seneddir diye zikr edeceği bir misâl bulmak müte‘assir ve belki müte‘azzirdir.

Ve eğer sened-i nakîzden mutlakan ahasş olursa bu senedin ibtâli dahi mu‘allile nef‘ vermeyüp fakat mazarrı dahi olmaz. Zîrâ bir şey’in nakîzinden ahasş aynına mübâyin olup intifâ-i ahasş intifâ-i e‘ammı müstelzim olamadığı gibi butlân-ı mübâyin dahi aynı ibtâl etmeyeceği zâhirdir. Meselâ lâ-insânın nakîz olan insândan ahasş olan Rûmî, lâ-insâna mübâyindir. Ve ammâ nakîz-i memnû‘dan min vechin e‘amm olan senedi ibtâl etmek bu dahi mu‘allil için asla fâideyi mûcib olmayıp belki bazen vâki‘ olur ki ayn-ı memnû‘dan mutlakan e‘amm olarak ibtâli mu‘allil için mûcib-i mazarrat olur.

قال رحمه الله: وأما منع المدعى المدلل فراجع إلى دليل مجازاً.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Müdellilin iddiasının men‘ine gelince, delîle mecazen başvurulur.]

Ve ammâ üzerine delîl îrâd olunan müdde‘ânın men‘i, delîline râci‘ olup mecâzdır. Zîrâ zikrolunduğu vechle men‘den murâd taleb-i delîl olup müdde‘â ise müdellel olarak matlûbu hâsıldır. el-Hâsıl müdde‘ânın men‘iyle mukaddemât-ı delîlinden bir mukaddemenin men‘i murâd edilirse nisbetinde mecâz olur. Ve illâ hakikat-ı müdde‘â-yı müdelleli men‘ etmek gayr-ı sahîhdir. [41] Fakat bazı muhakkikîn-i müte‘ahhirînden evvelâ müdde‘â-yı müdellelin men‘iyle ba‘dehü mukaddemât-ı delîlinden bir mukaddemenin men‘ olunması vâki‘ olmuştur. Şu cihetten ki men‘ ile matlûb olan delîl, delîl-i müsellemler olup mu‘allilin îrâd etmiş olduğu delîl ise bazı mukaddemâtı memnû‘a olarak müsellemler olmamasıyla hükm-i müdellelde addedilmemiş demek olur. Ve bundan ma‘lûm olur ki müdde‘â-yı müdellelin delîli müsellemler olmaması tarîkiyle men‘-i müdde‘â meslek-i müte‘ahhirînde sahîh olup şu kadar ki delîlin müsellemler olmadığına menş‘ini ta‘yin ve ibrâz için bu vechle men‘-i müdde‘âdan sonra mukaddemât-ı delîlinden bir mukaddemenin ta‘kib-i men‘iyle meşrût olmuş olur.

1 Kendisinden haber verilen şeyin mümkün olmaması niçin caiz olmasın?

قال رحمه الله : ولا تمنع المقدمة البديهية الجلية.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Apaçık bedihi mukaddime de men‘ edilmez.]

Ve bedihî-i celî olan mukaddemeler gerek şâhid ile ve gerek şâhidsiz men‘ olunmaz. Ya’nî bedihî-i celînin mutlakan men‘i câiz olmayıp bu men‘e “mükâbere” denilir. Bedihiyyâtın hâtimede îrâd olunacak tafsîlâtta ma‘lûm olacağı vechle celî olanları bedihî-i ûlâ ve bedihî-i fitriyyü’l-kıyâs ile menşei âmme-i nâss beyninde bedâheti olan bedihiler olup bunlardan mâ-adası bedihî-i hafî olarak me‘âş-şâhid men‘ olunur. Bazılar bilâ şâhid dahi men‘e kâil olmuşlardır.

قال رحمه الله: ولا المقدمة المعلومة بالعلم المناسب للمطلب.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ve talep edilen şeye münasip ilim ile bilinen öncül de men‘ edilmez.]

Ve matlaba münâsib ilm ile ma‘lûma olan mukaddeme dahi kat‘an men‘ olunmaz. Bu da matlab-ı yakîniyye ta‘alluk eden ilmin yakînî ve matlab-ı zannîyye ta‘alluk eden ilmin zannî ve taklîdiyye müte‘allik olan ilmin taklîdî olmasıyla olur. [42] İmdi eğer mukaddeme-i yakîniyyeye ta‘aluk eden ilm-i yakînî olur. Ya’nî işbu mukaddeme-i yakîniyye mâni‘in yakînen ma‘lûmu olursa mutlakan ya’nî ne şâhid ile ve ne şâhidsiz men‘i câiz olamaz ve mukaddeme zanniyâtta olup da ilm-i mâni‘ dahi zannî olursa kezâlik men‘i câiz olmaz.

قال رحمه الله: ولا المقدمة المستقرأة إلا بشاهد محقق.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ve istikra (tümevarım) ile elde edilen öncül de sadece hakiki bir şahitle men‘ edilir.]

Bi’l-istikrâ sâbite olan mukaddeme dahi men‘ olunmaz. Fakat bunu isbât eden delîl-i istikrâinin halelini ibrâz ve izhâr edecek şâhid-i muhakık ile men‘ olunursa câiz olur. Hafî olmasın ki nakz-ı delîl için olan delile “şâhid” ıtlâk olunur. İmdi şâhid fesâd-ı delîl üzerine delâlet eden şeydir ve bazen şâhid denilip sened murâd olunur. Bu mahâlde ma‘na-yı evvele mahmûldür. İstikrâdan murâd bir şey ile ekser cüz’iyyâtından vücûdundan

için küllî üzerine hükm olunmasıdır. Meselâ insân ve feres ve sâir cüz'iyât-ı hayvânın inde'l-madğ fekk-i esfellerini tahrik ettikleri görülmesiyle bununla hayevân üzerine hükm edilmesi bu kabildendir. Ve bunu men' etmek bir hayevânda tahakkuk-ı hilâfını isbât ile olur.

Tahkîkî İcmâlî Nakz

قال رحمه الله: الثاني: النقض الإجمالي التحقيقي، وهو إبطال الدليل ببيان جريانه في مادة أخرى لم تتصف بحكم مدعاك، أو ببيان استلزامه فساداً آخر، كالـدور والتسلسل، واجتماع النقضين وارتفاعهما، ونحو ذلك.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** İkinci tür, tahkîkî icmâlî nakızdır. Bu, delilin senin iddianın hükmüyle nitelenmeyen başka bir meselede de geçerli olduğunu göstermek veya onun başka bir fesada yol açtığını ortaya koymak suretiyle iptal edilmesidir. Bu fesadlar arasında devir, teselsül, iki nakîzin bir araya gelmesi ve her ikisinin de ortadan kalkması gibi durumlar yer alır.]

Müdde'a-i müdellele mukâbil sâil için olan menâsib-ı selâseden ikincisi, nakz-ı icmâlî-i tahkîkîdir. Ve bunun icmâlî ile [43] tavsîfî delilin tafsîl-i mukaddemesine ta'arruz olunmamasından ve tahkîkî ile tavsîfî mustalah-ı ehl-i fenn olan ma'nâ-yı mâ-vudî'a lehinde müsta'mel olmasından için olup zikri murûr eden nakz-ı tafsîlî-i şebihîye mukâbildir. Ve işbu nakz-ı icmâlî-i tahkîkî ta'rîfât-ı adîde ile mu'arref olup her birerleri halelden ârî ve cevâbları tekellüfâtan berî olmamasıyla nakzın iki kısmını câmi' olmak üzere bazı mertebe-i tafsîlî şâmil olarak ta'rîfini ihtiyâr etmiştir ki bu da bazı muhakkikînin fesâd-ı delîli şâhid ile da'vâ etmek mefhûmunda olan ta'rîfin ma'nâsındadır. Ya'nî nakz-ı icmâlî-i tahkîkî mu'allilil delîli-ni iki tarîkin biriyle ibtâl olup evvel, delîlin hükm-i müdde'â ile muttasîf olmayan mâdde-i uhrâda cereyânını, ve sâni delîlin işbu cereyânıyla beraber tahallüfün gayrı olarak devr ve teselsül ve nakizeynin ictimâ' ve irtifâ'ları emsâlî fesâd-ı istilzâmını beyân ile ibtâl edilmesidir. Kısım-ı evvelin hulâsa-i mefhûmu iddi'â olunan hükmün diğerk mâdde-i mahsûsada dahi mevcûd olmasını delîli muktazî olmasıyla beraber vâki'de hükm-i mezkûr işbu mâdde-i mahsûsa-i uhrâda müntefi olarak hükmün delîlden tahallüf eylesmesidir. Ve kısım-ı sâninin hâsılı devr ve teselsül gibi delîlin fesâdı

müstelzim olması olup bu da nakîzeynin ictimâ' ve irtifâ'ı ve muhâlin imkânı ve bir şey'in nefsinden selbi ve nakîzin misli üzerine hamli ve a'zamın asgara müsâvâtı ve bilâ müreccih bir şey'in tercihi ve bi-dûni'l-e'amm ahas- sın vücûdu ve zıddının cem'i ve bi-dûni'l-lâzımı [44] melzûmun mevcûd olması emsâli bedâhetle tesâdüm eden fesâdât-ı mahsûsadan ibârettir.

قال رحمه الله: بأن يقول: هذا الدليل جارٍ في مادة كذا مع تخلف الحكم المدعى عنه فيها، أو ملتزمٌ لفساد كذا، وكل دليلٍ هذا شأنه فاسد، فهذا الدليل فاسد.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Şöyle denilmesiyle gerçekleşir: “Bu delil, falan meselede de geçerlidir ancak orada iddia edilen hüküm bulunmamaktadır veya şu fesadı gerektirmektedir. Bu niteliğe sahip her delil geçersizdir, dolayısıyla bu delil de geçersizdir.”]

Delil mu'allilin zikrolunan kısmeyn ile tarîk-i nakz ve ibtâlî şu vechledir ki; “Bu delil fâsittir. Zîrâ falan mâddede cârî olup me'a hâzâ o mâddede hükm müdde'â-yı delilden tahallüf etmiştir.” “Ve yâhûd “Delil-i mezkûr husûs-ı fesâdı müstelzimdir. Ve her bir delil ki şe'ni bu ola fâsittir. İmdi bu delil fâsiddir.” denilir bu kıyâs şekl-i evvel tarîkasında olarak “hâzâ'd-delîlü cârrun ilâ âhirihi”, suğrâya “ve küllü delîlin hazâ şe'nühü ilâ âhirihi” kübrâya ve “fe-hâzâ'd-delîlü fâsidün” netîceye işârettir. Ve hükm-i müdde'ânın delilden tahallüfünden murâd takrîr-ı sâbıkdan fehm olunmuş olacağı vechle delil hükmü muktazî olmasıyla berâber vakî'de hükmün intifâsıdır. Bundan ma'lûm olur ki tahallüfün butlân-ı delîle şehâdeti intifâ-ı lâzım ile melzûmun intifâsı üzerine istidlâl kabîlindendir. Şöyle ki, hükm-i müdde'â delîle lâzım olmasıyla bunun intifâsı melzûm olan delîlin intifâsına delâlet eder. Fesâd-ı delil ise bundan ibârettir. İmdi meselâ felsefinin kıdem-i âlemi isbât için “Âlem kadîmdir, zîrâ âlem eser-i kadîmdir ve her bir eser-i kadîm kâdîmdir.” diye îrâd eylediği delîlini [45] nakz ile “Bu delil havâdis-i yevmiyyede dahi cârî olarak havâdis-i yevmiyyenin dahi kıdemini intâc eder. Hâlbuki bi'l-bedâhe hâdise olarak hükm-i müdde'ânın delilden tahallüfû sâbit olur. Ve her bir delil ki şe'ni bu ola fâsittir. İmdi bu delil dahi fâsittir.” deriz. Ve ammâ husûs-ı fesâdı istilzâmının butlân-ı delîle şehâdeti yine intifâ-ı lâzım ile intifâ-ı melzûm üzerine istidlâl

kabîlindendir. Zîrâ delîl devr ve yâhûd teselsülü müstelzim olduğu sûrette devr ve teselsül muhâl olmasıyla vâkı'da müntefî olup intifâ-ı lâzım ise intifâ-i melzûmu mûcib olduğundan melzûm olan delîlin intifâsını iktizâ eder. Meselâ, ahad-ı aksâm-ı ta'rîfât olan haddin haddi olduğunu isbât için "Zîrâ had ta'rîfdır ve herbir ta'rîf için ta'rîf vardır. İmdi hadd için ta'rîf vardır." denilse bu delîl fâsittir. Zîrâ "Teselsül ve yâhûd ta'rîf evvele rücû' ile devri müstelzimdir." denilse kısm-ı sâni'den nakz-ı icmâlî olur.

قال رحمه الله: ولا مجال لمنع كبرى هذا النقض، بل يُمنع الجريان أو الالتزام تارة، والتخلف أو الفساد أخرى، كما سيجيء.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Bu nakzın büyük önermesinin engellenmesine imkân yoktur. Ancak bazen delîlin başka bir meselede geçerli olduğu veya belirli bir sonucu gerektirdiği reddedilir, bazen de hükmün orada bulunmadığı veya fâsid bir duruma yol açtığı reddedilir. Bu ilerde açıklanacaktır.]

Ve bu nakzın kübrâsını men'e mecâl yoktur. Belki bazen cereyân ve yâhûd istilzâm-ı fesâd ve bazı kerre de tahallûf ve yâhûd fesâd-ı men' olunur. Tahkîk-i makâm şu vechledir ki cumhûr-ı Hanefiyye ve nuzzâr indinde bu nakzın kübrâsı men' olunamaz. Zîrâ şurût ve irtifâ'-ı müdâfi' indlerinde tetimme-i delîldendir. Ve ammâ bunları tetimme-i delîlden ittihâz etmeyenler men-i kübrâ [46] ile de cevâbın cevâzına kâil olmuşlardır. Şöyle ki meselâ, "Şu şey muhtarîk olur. Zîrâ ateşe ilkâ edilmiş hatabdır ve her bir ateşe atılmış olan hatab muhtarîk olur." denilse mezheb-i muhâlîfe göre her bir ateşe atılan hatabın ihtirâkını adem-i teslîm ile men' ederek hataba talk ya'nî alçı sürüldüğü takdîrde adem-i ihtirâkına temessük ederler. Lâkin inde'l-cumhûr mâni'in irtifâ'ı kaydı evsatta melhûz olmasıyla men'ine mecâl olamaz. Belki nakz-ı mezkûre cevâb icâbına göre bazen sugrâyı delîlin ahad-ı cüz'eyni olan cereyân ve yâhûd istilzâmın ve bazen dahi tahallûf ve yâhûd fesâdın men' edilmesiyledir. Çünkü kısm-ı evvelde cereyân-ı delîli müfid olan sugrâ me'a tahallûf kavliyle mukayyed olmasıyla iki mukaddemeyi mütezammın olarak men'inden birisi işbu mukaddemeteynden birine ve âhari mukaddeme-i uhrâya ta'alluk eder. Lâkin mukaddemeteynden ikisini de men' etmek ister ise bundan birisini ba'de'l-men' teslîmini farz

ve takdîr ettikten sonra men‘ eylemesi icâb eder. Ve illâ min gayr-i şu‘ûr delîlinin fesâdını i‘tirâf etmiş olur. Zîrâ evvelâ men‘ eylediği şeyi ya‘nî delîlin cereyânını teslîm etmeksizin hükmün tahallüfünü men‘ eylese bir taraftan işbu mâdde-i mahsûsa da delîlin cereyânını inkâr edip bir taraftan da mâdde-i mezkûrede hükmün delîlden adem-i tahallüfüne kâil olmuş olur. Bu ise delîl-i hükmü hem müstelzim ve hem gayr-ı müstelzim olduğunu i‘tirâf olarak ictimâ‘-ı nakîzeyn ile ibtâl-ı delîli mûcib olur. [47]

İmdi delîl-i nakzın sugrâsından mukaddeme-i ûlânın ya‘nî “bu delîl madde-i fülânide cârîdir.” mukaddemesinin men‘ini murâd eder ise “Delîlimin beyân olunan mâddede cereyânını teslîm etmeyiz. Zîrâ delîl madde-i mezkûrede olmayan falân kayıd ile mükayyedir.” denilir ve eğer hükmün delîlden tahallüfünden ibâret olan mukaddeme-i uhrâyı men‘ etmek istenilirse “Mâdde-i mezkûrede hükmün delîlden tahallüfünü teslîm etmeyiz. Zîrâ eğer müdde‘âdan ve yâhûd mâdde-i mezkûreden murâd senin fehm ettiğin şey olmuş olsa tahallüf vâki‘ olursa da lâkin bunlardan şu şey murâd olunursa hükm-i müdde‘âda dâhil olarak delîlden tahallüf etmez.” denilir. Ve eğer işbu mukaddemelerden ikisi de men‘ edilmek murâd olunursa zikr olunduğu vechle evvelâ cereyânı teslîm etmeyiz diye “Bu mukaddeme men‘ olunduktan sonra velev teslîm edilmeğe cârî olsun hükmün tahallüfünü teslîm etmeyiz.” denilmesi iktizâ eder.

Ve istilzâm-ı fesâd ile olan kısım-ı sâni-i nakîzin kıyâs-ı delîlinde iki tarîk olup evvel sugrâsını mukaddeme-i vâhîde ahz etmektir. Bu da sugrânın yalnız nefs-i fesâd üzerine binâsıyla meselâ “Bu delîl devri müstelzimdir.” denilmesiyle olur. Bu sûrette mu‘allil için eğer istilzâm-ı bedîhî celî değil ise mutlakan sugrâyı men‘ etmek muvâfık-ı vazîfe olup kübrâyı dahi men‘ edebilir ise de fesâdın bedîhî olmaması lâbuddür. Meselâ, “Devr ve yâhûd teselsülü istilzâmıyla olan işbu nakzda fesâd gayr-ı bedîhîdir. [48] Zîrâ devrden bir kısım olan devr-i ma‘î ve ma‘iddâtta¹ ve umûr-ı i‘tibâ-

1 Ma‘iddât, ma‘iddenin cem‘i olup iller-i ma‘idde şol bir şey’e ıtlak olunur ki ma‘lûl onun vücûd ve ademine tevakkuf ede. Menzil-i mu‘ayyene vüsûl hutuvâtın vücûd ve ademine tevakkufu gibi ba‘deza hafî olmaya ki ma‘iddâtta olan teselsülün adem-i istihâlesi butlân-ı teselsülde umûr-ı gayr-ı mütenâhiyyenin vücûdda ictimâ‘ını şart eden felâsife mezhebine mebnî olup mütekellimin şart-ı mezkûru kâil olmadıkları cihetle ma‘iddât ve umûr-ı müte‘akibe-i gayr-ı mütenâhiyede mutlakan teselsülün butlânına zâhib olmuşlardır. Umûr-ı i‘tibâriyye dahi iki kısım olup kısım-ı evveli mevhûm ve mün-tezi‘ olup hâricde gayr-ı mevcûd ise de menşe-i intizâ‘ı mevcûdât-ı hâriciyyeden olmakla mevcûdat nefsi‘l-emriyyeden ma‘dûddur. Tahkik-i mezheb-i mütekellimîne göre müteceddid-i ma‘lûmdan

riyyede teselsül muhâl olmamasıyla mutlakan devr ve teselsülde fesâd bedîhî olamaz. Binâenaleyh bu delîl devri müstelzimdir.” suğrâsının men’i sahîh olacağı misillü her bir delîl ki şe’ni bu ola ya’nî devri müstelzim ola fâsittir. Kübrâsının men’i dahi sahîh olur. Ve eğer fesâd-ı ictimâ’ veya irtifâ’-ı nakîz ve yâhûd asgara müsâvât-ı a’zam ve yâhûd ictimâ’-ı zıddeny gibi zarûrî olursa ve yâhûd fesâdda bedâhet olmasa da nefis-i kübrâ [49] bedîhiyye olsa bu mahalde kübrânın men’i câiz olmaz. Ve kübrânın bedîhiyye olması meselâ “her bir şey ki fesâdı müstelzim ola fâsittir” denilmesi gibidir. Zîrâ “fesâdı müstelzim olan şey’in fâsid olduğu bedîhî ve müsellemdir. Ve devri istilzâm emsâliyle nakz sûretinde mu’allil-i mücîb cevâbında eğer murâdın bu delîl-i muhâl olan devri müstelzim demek ise suğra müsellemler değildir ve eğer mutlakan devri müstelzim demek ise kübrâ müsellemler değildir” diye mukaddemeteyn beyninde terdîd eder. Ve bunda murûr eden cereyân ve tahallûf beynindeki terdîdde olduğu vechle evvelin takdîr-i teslîmine hâcet olmayıp zikri murûr eden muhâlî istilzâmı mahzûründen sâlimdir.

Ve istilzâm ile olan nakzın kıyâsında tarîk-i sâni suğrânın iki mukaddemeye işâret eder sûrette ahz edilmesidir ki bu da suğrânın nefis-i fesâd üzere istimâliyle beraber istihâlesine de tenbîh edilmesidir. Meselâ, “Bu dalîl teselsül müstelzim olup bu ise muhâldir ve her bir delîl ki muhâlî müstelzim ola fâsittir.” denilir. Bu tarîk ile îrâdî takdîrde men’-i kübrâyı mecâl olmayıp belki men’-i suğrâ için olan mukaddimeteynden cereyân eder. Bu da delîlin husûs-ı fesâdı istilzâmını ve husûs-ı fesâd add olunan meselâ, teselsülün istihâlesini men’den ibârettir. Lâkin bu dahi husûs-ı fesâdın bedîhî olmamasıyla meşrûr olup ve illâ men-i kübrâ kat’ân câiz olmadığı gibi men-i istihâle dahi aslen câiz olmaz. İmdi musannıfın men’-i kübrâ için mecâl olmadığını beyânı istilzâm-ı fesâd ile olan nakzda işbu tarîk-i sâniye ve *Hüseyniye*’de “men’-i kübrâyı her ne kadar bazılar tecvîz etmiş [50] ise de gayr-ı ceyyiddir” ta’bîr eylemesi tarîk-i evvele mebnîdir.

müntezî’ olan imtidâd-ı mevhûmeden ibâret olan zaman gibi, kısm-ı sâni sırf mevhûm ve enyâb-ı ağıvâl gibi muhterî’ olup mebbe-i intizâ’ı aslen hâricde mevcûd olmayan emirlerdir. Teselsülün kısm-ı evvelde butlânı ve kısm-ı sanide adem-i istihâlesi müttefakün aleyh olduğu musannıfın muhakkikin *Hâşiyeye Şerh-i Celâl*’de zib-i sahife beyân eylediği tahkikât-ı nefise cümlesinden olmakla bu makâmda umûr-ı itibâriyyeden murad kısm-ı sâni olduğuna tenbîh lâzımdır. Li-muharrihi Abdülhamid Hamdî.

قال رحمه الله: وقد يُنقض الدليل بإجراء خلاصته وزبدته، فيُسَمَّى نقضًا مكسورًا.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Delil, onun özetinin ve özünün uygulanmasıyla da nakzedilebilir; bu durumda nakz-ı meksûr (kırık nakız) olarak adlandırılır.]

Ve bazen delil, delilin hulâsa ve zübdesini mâdde-i tahallüfde icrâ etmek tarikiyle nakz olunur ve bu nevi‘ nakz “nakz-ı meksûr” tesmiye kılınır. Ya’nî tarik-i tahallüf ile delil-i mu‘allili nâkız olan kimse bazı kerre delilin bazı evsâf ve husûsiyatını terk ile zübde ve hulâsasını zikr ederek müdde‘â-yı âharde hükmün tahallüfünü beyân eder. Meselâ İmâm-ı Şâfiî rahimehüllahü gâibin bey‘ olunması sahîh olmadığını isbâtta “Bey‘-i gâib sahîh değildir. Zîrâ gâib ahad-ı âkideyn indinde mebî‘-i mechûlû’s-sıfattır ve her bir mebî‘ ki şe’ni bu ola ya’nî sıfatı mechûl ola bey‘i sahîh değildir.” diye istidlâl edip Hanefiyye cânibinden “Bu delil mer’e-i gâibeyi tezevvüce cârîdir. Zîrâ hâl-i akdde ahad-ı âkideyn indinde sıfatı mechûledir. Hâlbuki mer’e-i gâibenin tezevvücü mezheb-i Şâfiî’de dahi sahîh olmasıyla bu maddede hükm delilden tahallüf etmiştir. Ve her bir delil ki şe’ni bu ola fâsittir.” diye nakz edilmiştir. Ve bu nakzda sıfat-ı mebî‘ terk olunmuş olmasıyla nakz-ı meksûrdur. Şöyle ki delil-i Şâfiî olan kıyâs-ı iktirânîde hadd-ı evsat “Ahad-ı âkideyn indinde mebî‘-i mechulû’s-sıfattır.” mukaddemesi olup nakzda ise mebî‘ kayd-ı gayr-ı me’hûz olarak had-ı evsatın bazı husûsiyatı terk edilmiştir. Ve bu nakzdan men‘-i cereyân ile cevâb verilerek terk olunan vasfın illiyette medhali olduğuna istinâd olunur ve tekrâr [51] nâkız tarafından terk olunan vasfın illiyette medhali olduğunun ibtâliyle men‘-i mezkûr def olunabilir. Ve meselâ, “Bir şey’in hayevân olduğunu kıyâs-ı istisnâi ile isbâtta eğer bu şey nâmî-i hassâs ise hayevândır. Lâkin nâmî-i hassâsdır. İmdi hayevândır.” denilip ve bu delili nakz ile “Bu delil şecer ile menkûzdur, zîrâ nâmîdir.” denilse cüz’-i mükerrer ki nâmî-i hassâsdır, mahmûlünden hassâs kaydı terk edilmiş olmasıyla işbu nakz, nakz-ı meksûrdur.

Tahkîkî Mu‘âraza

قال رحمه الله: الثالث: المعارضة التحقيقية، وهي إقامة الدليل على خلاف ما أقام عليه الخصم الدليل.

[**Gelenbevî şöyle buyurdu:** Üçüncü tür, tahkîkî mu‘ârazadır. Bu, muhalifin delil getirdiği şeyin aksine bir delil ortaya koymaktır.]

Menâsıb-ı selâse-i sâilden üçüncüsü “mu‘âraza-i tahkîkiyye”dir. Istılâh-ı münâzirinde mu‘âraza-i tahkîkiyyeden murâd hasmın delil ikâme-iyle isbât eylediği şey’in hilâfı üzerine delil ikâme edilmesidir. Hasmdan murâd mu‘allil ise de âtîde beyân edileceği vechle cereyân-ı münâzara ile vezaîf tebeddül ederek sâil ve mu‘allilin makamları tahavvül edeceğinden li-ecli’t-ta’mîm hasm ta’bîrini ihtiyâr eylemiştir. Ve hâsılı mu‘âraza-i tahkîkiyye müdde‘â-yı müdellelin hilâfını ikâme-i delil ile isbât etmek olup ve hilâf-ı müdde‘âdan murâd bi-eyyi vechin kâne muhâlifî demek değildir. Belki murâd müdde‘ânın nakîzi ve yâhûd müsâvî-i nakîzi ve yâhûd mutlak anahass-ı nakîzidir. Zîrâ tahkîkât-ı sâbıkadan müstebân olduğu vechle nakîzden e‘amm-ı mutlak ve yâhûd e‘amm min vechin isbât, ibtâl-ı aslı mûcib olamayacağından bunlardan hiçbirisi medâr-ı i’tirâz olamaz. Meselâ bir şey’in lâ-insân olduğu iddi‘â [52] ve üzerine “Zîrâ bu bu şey hacerdir ve hacerden hiçbir şey insân değildir.” diye istidlâl olursa taraf-ı sâilden icrâ-yı münâzara ya o şey’in nakîzi lâ-insân olan insân ve yâhûd işbu nakîza müsâvî olan dâhik ve yâhûd nakîz-i mezkûrdan ahass olan zenci olmasını isbât ile olur. Ve bunu takrîrde de’b-i münâzirin şu gûne ta’bîr iledir ki bu delil iddi‘â olunan şey üzerine delâlet eylediği ve yâhûd o şey’i istilzâm edeceği teslim edilmiş olsa da lâkin müdde‘â-yı mezkûru nefy edecek delil-i âhar mevcûttur. Ya’nî hilâf-ı müdde‘â olarak o şey’in insân olduğunu intâc eyleyecek delil vardır. Zîrâ o şey müte‘accib ve esved bir şeccdir ve müte‘acib ve esved olan her bir şecce insândır ve yâhûd dâhikdir ve yâhûd zencidir denilir. Ve takrîr-i sâilde “iddi‘â ettiğin şey sâbit ve sâdık olsa da” denilmesi câiz olamaz. Zîrâ bu sûrette bir şey’in hem sübût-ı aynî ve hem sübût-ı nakîziyle kâil olunmuş olur. Bu ise tanâkuzdur.

Şerh-i Âdâb-ı Mes'udi'de denilmiştir ki takrîr-i mu'ârazada her ne kadar mu'allilin delîli müdde'âsının sübûtuna delâlet etse de ta'bîr olunarak "ve in sebete" ve yâhûd "ve in sadaka" ya'nî "her ne kadar sâbit ve yâhûd sâdık olsa da" denilmez. Zîrâ bu ta'bîrlerin muktezâsı medlûl-i delîlin indi mu'ârazada sübûtlu olup bu ise i'tirâza münâfidir. Ve musannif bazı mü'ellifâtında "ve in dalle" ta'bîrinde "Mu'âraza teslîm-i delîl olup teslîm-i medlûl olmadığının iş'âr vardır." diye tasrîh eylemiştir. Ve bazılarının "Medlûl-i delîle lâzım olmasıyla melzûmun teslimiyle beraber lâzımın teslîm olunmaması ne vechle [53] sahîh olabiliyor?" diye îrâdına mu'ârazın delîli teslim eylemesi delîlde olan halelin indinde hafâsından neş'et edip yoksa indinde delîlin sıhhatinden nâşî değildir. Ve delîlde hâlel olduğuna te'âruz delâlet eder ve bu sebepten için "delîlûküm ve in dalle" ya'nî "delîliniz her ne kadar müdde'âya delâlet eder ise de" denilip "ve in sahha" ve yâhûd "sebete" ya'nî delîliniz "her ne kadar sahîh ve yâhûd sâbit olsa da" denilmez diye cevâb verilmiştir. Ve her ne kadar te'âruz delîlinden hangisinde hâlel olduğunu ta'yin edemez ise de bu hâlel delîl-i mu'allilde olmasının ihtimâli sıhhatini adem-i tasdîkde kâfidir. Onun için mu'âraza müsâkata olup delîleynin ne sıhhat ve ne de haleli ta'yîn olunabilir.

Ve hafî olmasın ki hasmın ikâme-i delîli hakîkaten ve yâhûd hükmen olmaktan e'amm olarak sûreten üzerine delîl ikâme edilmemiş olan müdde'â-yı bedihîler hükm-i müdelleldedir. Zîrâ bedâhet makâm-ı delîle kâim olmasıyla bunu ibtâl, müdde'â-yı müdelleli ibtâldir. Ve ma'lûm ola ki men'in mevrîdi mukaddeme-i delîl olduğu müttefakun aleyh olup ve mevrîd-i nakz kavl-i asahhda delîldir. Lâkin "mevrîd-i mu'ârazada ihtilâf olarak mu'âraza müdde'â-yı müdelleli isbât hilâfıyla ibtâldir" diye kâil olanlar mevrîd-i müdde'â-yı müdellel olduğunu iltizâm etmişlerdir. Azhar olan da budur. Ve "hilâf-ı müdde'âyı isbat tarîkiyle delîli ibtâldir" diye zâhib olanlar mevrîd-i mu'âraza delîl olmasını ihtiyâr etmişlerdir. el-Hâsıl tarîk-i mu'ârazada cânib-i mu'allil ve mu'ârazdan ikisinde de müdde'â ve delîl mevcûd olmasıyla "eğer [54] feth-i "ra" ile mu'âraz-ı müdde'â-yı mu'allil i'tibâr edilir ise müdde'â-yı sâil dahi kesr ile mu'âraz i'tibar olunur. Ve eğer evvel delîl-i mu'allil i'tibar olunur ise sâni dahi delîl-i sâil i'tibâr olunur." denilmiştir.

قال رحمه الله تعالى: ويُشترط فيها مساواة الدليلين قوةً وضعفًا حتى يتعارضاً ويتساقطاً، إذ لو كان أحدهما قويًا والآخر ضعيفًا لم يتعارضاً. ولا ترجيح بكثرة الأجزاء¹ ولا الأدلة، وإنما الترجيح بالقوة.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** İki delilin güç ve zayıflık bakımından eşit olması şarttır ki birbirleriyle te‘âruz etsinler ve birbirlerini düşürsünler. Çünkü eğer biri güçlü, diğeri zayıf olursa te‘âruz olmaz. Çoklukla yani delilin unsurlarının fazlalığıyla veya delil sayısının çok olmasıyla bir tercih yapılmaz; ancak tercih, delilin kuvvetine göre yapılır.]

Ve mu‘ârazada delîleynin te‘âruz ve tesâkutları için kuvvet ve za‘af cihe-tinden müsâvâtı şarttır. Zîrâ eğer delîleyinden birisi kavî ve âhari za‘îf olsa bu sûrette te‘âruz ya’nî yekdiğere mukâbele edemezler ve hâsılı bu şart mutlakan mu‘âraza için olmayıp belki ta‘âruz ve tesâkutun illet-i husû-lüdür. Şöyle ki ilm-i usûlde mübeyyen olduğu vechle mu‘âraza iki kısım olup birisi mu‘âraza-i bilâ tercih ve diğeri mu‘âraza me‘a-tercihdir. Ve evvel ya’nî mu‘âraza-i bilâ tercih delîlinin kuvvet ve za‘af cihetlerinden tesâvileri olup bu kısım mu‘ârazanın hükmü müsâkâta ve tevakkufdur, musanifin müsâvât-ı delîleyni beyân eylediği bu kısımdır. Ve kısmı sâni olan mu‘âraza me‘a-tercih ahad-ı delîleynin vasf-ı tâbî [55] vâsıtasıyla âharinden akvâ olmasıyla olup bunun hükmü akvâ ile vücûb-ı amel ve terk-i azâfdır ve musannifin velâ tercihe bi-kesreti’l-eczâ kavli bu kısma işâret ve tayîn-i sebeb-i rüchâniyettir.

1 قوله: "ولا ترجيح بكثرة الأجزاء": الظاهر بقلة الأجزاء، لأن ما عده أهل الأصول من الوجوه الفاسدة للترجيح إنما هو قلة الأجزاء، وذلك كترجيح الشافعي وصف الطعم في باب الربا على التعليل بوصف الكيل والجنس ببساطته، لسهولة إثباته والاتفاق على صحته. قلنا: الوصف يُستبطن من النص، فيكون فرعاً له، وقلة الأجزاء فيه بمنزلة الإيجاز في النص، ولا خلاف في عدم ترجيح النص الموجز على المطلوب، ولا العام على الخاص، على ما في التلويح وغيره. عبد الحميد

[Ve onun sözü: 'Ve parçaların çokluğu tercih sebebi değildir.' Görünene göre, burada kastedilen aslında azlıkla tercih edilemeyeceğidir, çünkü usûl âlimlerinin zayıf tercih sebeplerinden saydıkları şey, delilin unsurlarının az olmasıdır. Bunun bir örneği, Şâfi'nin ribâ konusunda bir şeyin tu'm (yiyecek oluşu) esas alınarak illetlendirilmesini keyl ve cins niteliği ile illetlendirmeye tercih etmesidir. Çünkü tu'm illet olarak belirlenmesi daha basittir, ispat edilmesi daha kolaydır ve üzerinde ittifak sağlanmıştır. Biz diyoruz ki: Bir vasf (illet), nasstan istinbat edilir, yani ondan türetilir; dolayısıyla nasstan türetilen bir şey, ona bağlı bir alt unsur (fer') olur. Delilin unsurlarının az olması (yani basitliği), nasstaki icâz (özlü ve kısa olma) gibi değerlendirilir. Ancak özlü bir söz talep edilen şeye (matluba) tercih edilmez, tıpkı genel hükmün (âmm) özel hükme (hâss) tercih edilmemesi gibi. Bu *Telvîh* ve diğer kaynaklarda da açıkça belirtilmiştir. (Abdülhamid)]

Ya'nî mu'âraz ile mu'âriz beynlerinde tercih bi'l-ittifâk kesret-i eczâ ile olmadığı misillü kavîl-i muhtârda edillenin kesret ve te'addüdüyle de olmayıp belki yalnız delilin kuvvet-i te'siriyledir.¹ Meselâ "Savm-ı Ramazanda siyâm müte'ayyen olmasıyla ta'yîni vâcib değildir." diye istidlâl-i Hanefiye, Şâfi'iyenin "Savm-ı Ramazan farz olmasıyla ta'yîni vâcibdir." kavillerinden evlâdır. Zîrâ vâsf-ı farziyyet savm üzere kâsıra olup lâkin vâsf-ı ta'yîn ale'l-ıtlâk adem-i vücûb-i ta'yînde mü'essir olmasıyla bu vâsf-ı evvelden esbettir. Hâsılı medâr-ı tercih sebât-ı vâsfın kuvvetidir. Ve sebât-ı vâsfıdan [56] murâd vâsfın sübûtuna şehâdet eylediği hükm üzerine sebatıdır. Ve meselâ, "Mesh-i re'sde tekrâr, mesnûn olmadığına mesh-i huff ve mesh-i teyemmüm ve mesh-i cebîre ki sâir memsûhâtta tekerrür mesnûn olmasıyla" istişhâd-ı Hanefiye, Şâfi'iyenin "Mesh-i re's rûkn olup gâsl gibi tekrârı mesnûndur." diye istidlâllerinden evlâdır. Ve bunda medâr-ı tercih usûl-i vâsfın kesreti olup evvelde vâsf-ı mesh-i re'sin mesh olması ve sâni'de rûkn olmasıdır.

Ve tercihin iki darbı ya'nî sebebini ta'âruz eyleseler zâtta olan şey ile rûchân-i hâl ile olandan evlâ bi'l-i'tibârdır. Meselâ, ahh-ı meyyitin oğlunun oğlunda zükûriyyet ve karındaşının kızının kızında meyyite kurbiyyet vâsıfları olup ve vâsf-ı zükûriyyet bi'z-zât ve vâsf-ı kurbiyyet hâl ile olmasıyla evvel râcihtir. Hâsılı kıyâseyn beyinde vukû-i te'âruzda inde'l-usûliyyin beyân olunan medâr-ı tercih vâsfın kuvvet-i eser ve kuvvet-i sebât-ı eser ve kesret-i usûl ile bi'z-zât olması olup tafsîlât ve îzâhâtı kütüb-i usûlde mebsûttur.

Ve hâfi olmasın ki delilin medlûlünü istilzâmı ya "yakîn" ve yâhûd "zann" ile olur. Ve sâni ya istikrâ ve yâhûd temsîlidir. Ve evvelin terekkübü ya mukaddemât-ı kar'iyyeden ve yâhûd gayrısında olup evvel delîl-i

1 Pess musannif-i merhûmun "ve innemâ et-tercihu bi'l-kuvveti" kavlinde kuvveden murâd kuvve-i eser ve kuvve-i sebâtta e'amm olup kesret-i usûl dahi kuvve-i sebâtta indirâcî i'tibâriyle kıyâseyn-i müte'ârizeyn beyinde inde ehli'l-usûl zikri müte'âref olan vücûh-ı erba'a-i tercihten üçüne şümûlü vardır. Dördüncüsü dahi vâsfın ademi indinde hükmün ademi ile müfesserdir ki "aks" ta'bir olunur. Meselâ bizim mesh-i re's de meshdir. Pess "tekrârı mesnûn olmaz" dediğimiz "mesh olmayan şey'in tekrârı mesnûn olur" demeye mün'akis olmakla Şâfi'iyenin rûkündür. Pess "tekrârı mesnûn olur" kavillerinden evlâdır ki onların bu kavli "rûkn olmayan şey'in tekrârı mesnûn değildir" demeye mün'akis olmaz. Zîrâ mazmaza rûkn olmadığı hâlde mütekerredir. Musannif-i merhûmun akse ta'arruz buyurmadıkları ademe hükm ta'allük etmediği cihetle az'af-ı vücûh tercih olduğundandır. Alâ mâ fî *Usûli'l-Pezdevî*, ravvahullâh. Li-muhasşîhi Abdülhamid *ufiye anh*.

kat'î ve sâni emmâre-i akliyyedir. İmdi dört kısım olarak evvel ve sâni zikr olunan delîl-i kat'î ve emmâre ve sâlis istikrâ ve râbi' temsîldir ki işbu temsile fukahâ "kıyâs" tesmiye etmişlerdir. Ve işbu edille-i erba'adan evvel bâkilerinden akvâ [57] ve kusûru bi-hasebi'n-nev' mütesâviyedir. Şu kadar ki bunlardan bazıları bazen galebe-i zann ile âharlerinden akvâ olur. Ve evvel ne bi-nefsihi ve ne kesretle kendi mislinden akvâ olamaz. Ve sâni kesretle ve bi-nefsihi akvâ olur. Şöyle ki mukaddemâtında zannın ağırlığı tezâyüd-i kuvvetini iktizâ eder. Sâlis dahi böyle olup kendide istikrâ ekser olanlar ekalden akvâ olur. Ve ammâ râbi'in ya'nî "kıyâs-ı fihî" tesmiye olunan temsîlin akvâ olması bi-nefsihi olup İmâm-ı Muhammed ta'addüd ve kesretle de akvâ olmasına zâhib olmuşlar ise de inde'l-İmâmeyn gayr-ı marzîdir.

Mu'ârazanın Taksîmi

قال رحمه الله تعالى: وهي ثلاثة أقسام، لأن الدليل المعارض إن كان عين الدليل المعلل مادة، أعني ذات الكلام، وصورة، أعني شكلاً، بأن يكونا من الشكل الأول أو الثاني، أو من الاستثنائي المستقيم أو غير المستقيم، فتسمى المعارضة بالقلب.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Mu'âraza üç kısımdır. Çünkü karşı delil, gerek madde (yani sözün kendisi) gerekse suret (yani şekil) açısından, delil getirenin kullandığı delilin aynısı olursa – yani birinci veya ikinci şekilden ya da istisnâî kıyâsın doğru veya yanlış formundan olursa – buna kalb yoluyla mu'âraza denir.]

Ve mu'âraza aksâm-ı selâseye münkasimedir. Zirâ eğer mu'ârazın delîli, delîl-i mu'allilin mâddeten ve sûreten aynı olursa bu kısım mu'ârazaya "mu'âraza bi'l-kalb" ve "mu'âraza alâ sebîl-i'l-kalb" tesmiye olunur. Mâdde-den murâd nefsi kelâmdır ve sûreten aynı olmasından murâd, kıyâs-ı iktirânide şekilde ittihâdlarıdır ki delîl-i mu'allil, şekli evvel ve yâhûd sâniide ise delîl-i mu'âraz dahi tıbkıyla o şekilden olmasıdır. Ve darbda lüzûm-ı ittihâdlarında ihtilâf olunup beyân-ı muhâkkikin üzere darbda ihtilâfları mu'âraza bi'l-kalbden ihrâc etmez. Ve kıyâs-ı istisnâide delîl-i evvel mukaddemin vaz' ve isbâtıyla müstakîmden ise sâni dahi mustakîm, ve evvel

tâlinin ref'iyle [58] gayr-ı müstakîmden ise sâni dahi gayr-ı müstakîm olmasıdır.

İmdi meselâ “Âlem hâdisdir. Zîrâ eser-i kadîmdir ve her bir eser-i kadîm hâdisdir.” kavlimize felsefî tarafından mu‘âraza olunarak “Âlem kadîmdir. Zîrâ eser-i kadîmdir ve her bir eser-i kadîm, kadîmdir.” denilse işbu mu‘âraza “mu‘âraza bi'l-kalb” olur ve fesâd-ı delîl-i felsefî kübrâsındadır. Zîrâ havâdis-i yevmiyye dahi eser-i kadîmdir ve hafî olmasının ki delîleynin mâddeten ittihâdından murâd cemî‘-i mukaddemâtta ittihâdları demek olmayıp belki medâr-ı istilzâm olan şeyde ittihâdlarıdır ki bu da kıyâs-ı iktirânîde dâima hadd-ı evsat ve bazen hadd-ı asgar ve ekberde ve kıyâs-ı istisnâide nefyen veya isbâten bi-aynihi cüz'-i mükerrerde ittihâdlarıdır. Ve delîl-i mu‘ârazada takrîr ve yâhûd tefsîri ifâde için tebdîl ve tağyîr olmaya-
rak ziyâde bir şey bulunması mu‘âraza bi'l-kalb olmasına mâni‘ değildir. Ve usûliyyûn bu kısım mu‘ârazaya mu‘âraza fihâ ma‘ne'l-munâkazavtesmiye ederler. Ya'nî “kendîde ma'nâ-yı münâkaza olan mu‘ârazadır” derler. Ve bunda münâkazadan murâd nakz-ı icmâlî idüğü zâhirdir. Ammâ mu‘âraza olması nakîz-i hükmü isbât ettiğinden ve münâkaza olması delîl-i mu‘alili ibtâl ettiği haysiyetten içindir. Zîrâ nakîzeyn üzerine delîl-i sahîh kâim olmaz.

el-Hâsıl delîleyn mâddeten ve sûreten müttehid olduğu hâlde mu‘allilin müdde‘âsı üzere dâll ve kâim olmasıyla berâber bunun nakîzi olan müdde‘â-yı mu‘ârız dahi müstelzim olması ictimâ‘-ı nakîzeyn olacağından bu cihetle ma'nâda delîl-i mu‘allilin istilzâm-ı fesâd ile nakîzini ifâde eder. Ve bu kısma “kalb” tesmiyesi mu‘allilin lehine ikâme eylediği delîlin aleyhine kalb olunmasından [59] içindir. Nitekim muğâletât-ı ammetü'l-vürûdda icrâ olunur. Bunun beyânı hâtimede îrâd edilmek üzere bu mahâlde zikrinden sarf-ı nazar kılındı.

قال رحمه الله تعالى: وإن كان عينه في الصورة فقط، فُسمي معارضة بالمثل.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Eğer karşı delîl, sadece suret (şekil) bakımından aynı olursa, buna mu‘âraza bi'l-misl denir.]

Ve eğer mu‘ârızın delîli mâddeten delîl-i mu‘allilin gayrı ve fakat sûrette aynı olursa “mu‘âraza bi'l-misl” tesmiye olunur. Meselâ felsefî, kîdem-i

âlem üzerine “Zîrâ âlem mü’essirden müstağnîdir ve her bir şey ki mü’essirden müstağnî ola kadîmdir.” diye istidlâl ettiği hinde ehl-i kelâmdan mu‘âriz dahi bunun hilâfını isbât ile “Âlem mütegayyirdir ve her bir mütegayir kadîm değildir.” dese ikisi de şekl-i evvelden olarak sûrette müttehid ve evvelde hadd-ı evsat mü’essirden istiğnâ ve sâniye tagayyür olmasıyla mâddeleri muhâlifdir. Ve iki şey’in sıfatta ittihâdı mümâselet olup, sıfat ise sûret kabîlinden olmasıyla mu‘âraza bi’l-misl denilmesinde vech-i münâsebet mevcuttur.

قال رحمه الله تعالى: وإلا فُتْسَمَى معارضة بالغير.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Eğer böyle değilse, buna mu‘âraza bi’l-gayr denir.]

Ve eğer delîl-i mu‘âriz sûrette delîl-i mu‘allilin aynı olmazsa “mu‘âraza bi’l-gayr” tesmiye olunur. Ve sûrette aynı olmaması ya mâddeten aynı olup da fakat sûreta aynı olmasıyla ve yâhûd gerek sûret ve gerek mâdde ciheteyninde hakikat yekdiğerin gayrı olmasıyla olur. Bu sûrette işbu kısm-ı sâlis mu‘âraza iki kısma münkasım olmuş olur. Evvel, sûreten ve mâddeten delîlinin yekdiğerine mugâyir olmasıdır. Meselâ, kıdem-i âleme felsefinin “Zîrâ âlem eser-i kadîmdir ve her bir eser-i kadîm kadîmdir.” deliline mukâbil mütekellimin “Âlem [60] hâdisdir, zîrâ eser-i fâil-i muhtârdır ve kadîmden hiçbir şey eser-i muhtâr değildir.” diye îrâd eylediği delîl mâddeten evvelin gayrı olduğu misillü evvel, şekl-i evvelden ve sâniye, şekl-i sâniyeden olmasıyla sûrette dahi mugâyiri olarak mu‘âraza bi’l-gayrın bu kısımdandır. Ve sâniye, sûrette evvelin gayrısında da misli olmasıdır. Meselâ felsefinin mugâlata-i âimme tarîkiyle “Kıdem-i âlem üzerine eğer vücûd ve ademi kıdem-i âlemi müstelzim olan bir şey mevcûd ve yâhûd ma’dûm olursa âlem kadîmdir. Lâkin evvel hakk ve tâli mislidir.” diye istidlâline yine tarîk-i mezkûr ile bi’l-mukâbele “Eğer âlem kadîm olsa vücûd ve ademi hudûs-ı âlemi müstelzim olan şey ne mevcûd ve ne ma’dûm olurdu. Lâkin “tâli bâtil ve mukaddem mislidir” denilse delileynden ikisi de istisnâi ise de evvel vâzi‘ ve sâniye râfi‘ olarak sûretleri muhtelif lâkin mâddeten müttehidlerdir.

قال رحمه الله: وأيضاً، إن كانت المعارضة في مقابلة دليل المدعى، فتُسَمَّى معارضة في المدعى، وإن كانت في مقابلة دليل المقدمة، فتُسَمَّى معارضة في المقدمة.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ayrıca eğer mu‘âraza, iddia sahibinin deliline karşı yapılmışsa ‘iddiada mu‘âraza’ olarak adlandırılır. Eğer mu‘âraza, öncülün deliline karşı yapılmışsa, ‘öncülde mu‘âraza’ olarak adlandırılır.]

Mutlak mu‘ârazayı vech-i âharla kısmeyne taksîmdir. Ya’nî eğer mu‘âraza müdde‘ânın delili mukâbilinde olursa ya’nî mu‘âriz hükm-i müdellel-i matlûbun hilâfî üzere delil ikâme ederse “mu‘âraza fi’l-müdde‘â” tesmiye olunur. Nitekim sebk eden emsile bu kısımdandır. Ve bunda mu‘ârazanın mu‘allil, müdde‘âsını isbât ettikten sonra olması lâzımdır. Ve illâ gasb olur ve eğer mu‘âraza mukaddemenin delili mukâbelesinde olursa ya’nî mu‘âriz mukaddemenin hilâfî üzere delil ikâme ederse [61] “mu‘âraza fi’l-mukaddeme” tesmiye olunur. Meselâ, vudû‘da tertîb farz olduğunu isbâtta “Zîrâ tertîb mansûsun aleyhdir ve herbir şey ki şe’ni bu ola farzdır. Ammâ kübrâ ya’nî hakkında nass olan şey’in farziyeti zâhirdir. Ve ammâ sugrâ zîrâ âyet-i vudû‘dan tertîb müstefâddır. Ve âyetten müstefâd olan her bir şey mansûsun aleyhdir.” denilir. Ve sâil işbu mukaddeme-i sugrânın deliline mukâbele ile “İndimizde tertîbin mansûsun aleyh olmadığına delâlet edecek delil vardır. Zîrâ cumhûr-ı nühât indinde vâv-ı âtîfın medlûlü mutlak cem‘ olup tertîbe delâlet etmez. Hâlbuki Kurân-ı Mübîn lisân-ı Arabî üzere münezzeldir. Bu sûrette tertîb-i vudû‘ mansûsün aleyh değildir.” denilse bu mu‘âraza, mu‘âraza-i fi’l-mukaddeme kısmından olur. Ve bu mu‘ârazanın mukaddeme-i delil isbât olunduktan sonra îrâd edilmesi lâzım gelir. Fakat Seyyid Şerif *kuddise sırruhü*, mu‘allil mukaddeme-i delili ba‘de’l-îrâd beyânına ta‘arruz etmediği sûrette kâin mukaddemenin bedâhetini iddi‘â etmiş hükmünde olup bu ise burhân menzilesinde olarak sâil tarafından işbu mukaddemenin fesâdı üzere ikâme-i delil câiz olacağı *Şerh-i Hikmeti’l-Ayn* hâşiyesinde zikr eylemiştir. Bu sûrette mukaddeme-i gayr-ı müdellele üzerine îrâd olunan mu‘âraza gasb add olunmayıp kânun-i tevcîh üzere dahl vârid olmuş olur. Ve kelâm-ı Seyyid her ne kadar beyne’l-münâzırın meşhûrun hilâfî ise de ma‘den-i tahkîkden sâdir seyyidi’l-kelâm [62] olarak mevâzi‘-i kesîrede nef‘i mûcib olduğundan hıfzı mühimdir.

Mu'allilin Sâile Cevap Mansıpları

1. Memnû'u Bir Delîl ile İsbat Etmek

قال رحمه الله: فلك في مقابلة كل من تلك المناصب مناصب، أما مناصبك في مقابلة المنع الحقيقي أو المجازي فثلاثة: الأول إثبات الممنوع بدليل يدل عليه، سواء كان الممنوع دعوى غير مدللة أو مقدمة دليل، وسواء كان المنع مجرداً أو مع السند.

[**Gelenbevî şöyle buyurdu:** Bu konumlardan her birine karşı senin de konumların vardır. Hakikî veya mecazî men' karşısındaki konumların üç tanedir: Birincisi, yasaklanan şeyi, onu destekleyen bir delille ispat etmektir; ister yasaklanan şey delilsiz bir iddia olsun, isterse bir delilin öncülü olsun ve ister bu yasaklama sadece bir mücerred men' şeklinde olsun, isterse bir gerekçeli men' ile birlikte gelsin.]

Musannif tarîk-i münâzarada sâile âit olan menâsıb ve vezâifi ba'de'l-beyân bu suâllere mu'allil tarafından cevâb ne yolda olmak lâzım geleceğini îrâde şürû' etmiştir. İmdi tafsîlâtı murûr eden menâsıb-ı sâilden her birerlerinin mukâbilinde senin için dahi menâsıb-ı mu'ayyene vardır. Ammâ sâilin men'-i hakikî ve yâhûd mecazî ile olan i'tirâzına mukâbelede mu'allilin menâsıb-ı selâsesi olup mansıb-ı evvel, memnû' olan şey üzerine delâlet edecek delîl ile memnû'u isbât etmektir. Ve memnû' olan şey da'vâ-yı gayr-ı müdellele ve yâhûd mukademme-i delîl olmakdan ve kezâlik men' dahi senede gayr-ı müstenid men'-i mücerred ve yâhûd men' me'âs-sened olmasından e'amm olarak bunların cümlesi isbât-ı memnû' ile mukâbeleye sâlihdir. Meselâ, mu'allil me'âs-sened âlemin bir muhdisi olduğunu beyân ile "Her ne zaman ki âlem hâdis olduysa onun için muhdis vardır. Lâkin mukaddem hakıdır." dediği hinde bir sâil işbu kıyâs-ı istisnâinin vaz'ını men' ederek "Âlemin hâdis olduğunu teslîm etmeyiz, niçin kadîm olması câiz değildir?" dese mu'allil işbu mukaddemeyi isbât ederek "Zirâ âlem mütegayyirdir ve her bir mütegayyir hâdisdir." der ve eğer sâil âlemin [63] mütegayyir olduğunu adem-i teslîm ile sugrâyı men' ederse mu'allil cânibinden bu mukaddemenin dahi isbâtıyla "Zirâ harekât ve sekenâtı ya'nî bunlarda olan tağayyürâtı ve eyyâm ve leyâlîde cârî olan muzîyy ve tahavvülâtı müşâhede ederiz." denilir.

2. Gerekçeyi İptal Etmek

قال رحمه الله: الثاني: أن تُبطل السند المساوي أو الأعم كذلك، إن كان المنع مقترناً بأحدهما، ومثله تحرير المدعى أو المقدمة الممنوعتين.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** İkincisi: Eğer yasaklama, eşit veya daha genel bir gerekçeyle birlikte gelmişse bu gerekçeyi iptal etmektir. Aynı şekilde yasaklanmış olan iddianın veya öncülün tahriri de buna benzer bir yöntemdir.]

Ve mukâbele-i men‘de mu‘allil için mansıb-ı sâni eğer men‘-i sened müsâvî ve yâhûd sened-i e‘amma mukârin ise işbu sened-i müsâvinin ve yâhûd e‘ammın ibtâlîne delâlet edecek delil ile ibtâl edilmesidir. Ve bunlara tahsîsi zîrâ mu‘allil için ibtâlî fâide verecek sened ancak sened-i müsâvî ile bir de mukaddeme-i memnû‘anın nakîzinden mutlakan ve ayn-ı mukaddemeden min vechin e‘amm olan sened olup bu senedlerin ibtâlîyle mukaddeme-i memnû‘anın nakîzi bâtil ve aynı sâbit olacağı (ولا ينفع المعلن) kavlinde ve teferrü‘ât-ı muktaziyyesi bu kelâmın tercümesinde murûr etmiştir. Ve memnû‘ olan mudde‘âyı ve yâhûd mukaddeme-i memnû‘ayı tahrîr etmek dahi işbu ibtâl-i senedin mislidir ve tahrîrden murâd müdde‘â ve yâhûd mukaddeme-i memnû‘alardan ve yâhûd cüz‘-i delîlden men‘in def‘ine sebep olacak haysiyette mu‘allilin murâdını beyân eylesesidir. Şu vechle ki lafzın muhtemel olduğu me‘ânîden men‘-i sâili mûcib olan ma‘nâ-yı maksûdu olmayıp belki murâd eylediği ma‘nâ, ma‘nâ-yı âhar idüğünü îrâd ve hâsılı takrîr ve beyân murâd eylesesidir. [64]

Takrîr-i Kavânin’de mübeyyen olduğu vechle men‘in ibtâlî men‘ olunan şey’in inde‘l-mâni‘ nazarı müselleme ve yâhûd bedîhî-i ulâ ve yâhûd bedîhî-i fitriyü’l-kıyâs ve yâhûd menşe‘-i bedâheti âme-i nâss beyninde müşterek olan bedîhî olmasına mütevakkıftır ve ibtâlî men‘-i da‘vâ olup bunun delîle mukâreneti ve delîlinin takrîri lâbüddür. Şu vechle ki meselâ “Bu men‘ bedîhî olan da‘vâ ve yâhûd mukaddemeyi men‘dir. Ve her bir men‘ ki bu vechle ola bâtildir.” denilip ba‘dehü “Men‘-i mevrûd bâtil olduyse memnû‘ sâbittir. Lâkin mukaddem hak olup tâlî dahi hakdır.” denilerek butlân-ı delil ile memnû‘un sübûtu üzerine istidlâl edilmiş olur. Ve

bunu takrîrde diğer bir tarîk dahi “Bu memnû‘ bedîhî ve yâhûd inde’l-mâ-nî‘ müsellemdir ve her bir şey ki bu vechle ola men‘i bâtıldır ve her bir şey ki men‘i bâtıl ola o şey sâbittir.” denilmesiyle olur.¹

Ve memnû‘un bu vechle bedîhî ve yâhûd inde’l-mâ-nî‘ müsellemlenmesi bazen zâhir olarak bedâheti üzerine istidlâle tevakkuf etmez ve bazen mu‘allilin memnû‘dan irâde ettiği ma‘nâyı murâd etmekte hafâ olmak hasebiyle hafî olur. Bu sebebe mebnî sâil indinde müsellemlenmeyen ma‘nâ-yı nazarîyye haml ederek men‘e tasaddî eder. Ve ol hâlde mu‘allil sâile, [65] sâile hafî olan ma‘nâ-yı murâdı tahrîr ve beyân ile cevâb îtâ eyler ve bu tahrîr hakîkatte zikri murûr eden takrîrlerde me’hûz sugrâ üzerine delîldir. Ve takrîr-i evvelde sugrâ bu men‘-i bedîhî olan da‘vâ ve yâhûd mukaddemeyi men‘dir. Ve takrîr-i sâ-nîde “Bu memnû‘ bedîhî ve yâhûd inde’l-mâ-nî‘ müsellemdir.” kavlimiz olup tahrîr-i müdde‘â ve yâhûd mukaddemeden bu sugrâ için “Müstefâd olan delîl-i memnû‘dan murâd fehmi ettiğin ma‘nâ-yı nazarî olmayıp belki bedîhî ve yâhûd indinde müsellemlen olan ma‘nâ-yı fülânîdir.” denilmesinden ibârettir. Ve çok kerre mu‘allil, cevâb-ı men‘de tahrîr-i memnû‘ ile iktifâ ederek mukaddemât-ı sâireyi tayy ve terk eder.

Ve nefis-i mu‘allil için ma‘nâ-yı murâdı ta‘yîninde velev bu ma‘nâ lafz ve yâhûd karîneden zâhir olmasa dahi hak ve salâhiyet olup fakat ma‘nâ-yı mecâzî olduğu takdîrde yalnız ma‘nâ-yı hakîkî ile işbu ma‘nâ-yı mecâzî beyninde vücûd-ı alâka lâzımdır. Ve illâ sâil tarafından “Bu irâde bilâ alâka irâde-i ma‘nâ-yı mecâzîdir.” diye redd olunur. Ve eğer mu‘allil cânibinden mücîb-i âhar bir kimse olursa mecâzda karîne-i sâ-rife ve mu‘ayyeneden lâbüddür. Zîrâ mu‘allilin kendi murâdını tasrîh ve beyân-ı edille ve karâin-i sâ-rifenin akvâsı olarak murâdı bu ma‘nâ olduğuna delîl ikâmesiyle ve karîne-i sâ-rife irâesiyle mutâlebe olunamaz ise de mücîb, mu‘allilin gayrısı olduğu hinde ma‘nâ-yı hakîkî-yi gayr-ı zâhirde murâd bu olduğunu ta‘yîn edecek karînenin ve ma‘nâyı mecâzîde karîne-i sâ-rife ve mu‘ayyenenin ibrâzı iktizâ eder. Ve illâ bu ma‘naları iddi‘âsı men‘ [66] ve redd olunur.

1 Bu dahi ma‘lûm olsun ki Şârih-i Muhakkik *sellemebüllâhü te‘âla* beyân eydiği vechle ibtâl-i men, mu‘allile müfîd olur ise de ibtâl-i mezkûr cevâb-ı ilzâmî ve delil-i cedeli olup tahkîki olmadığından izhâr-ı hakk murâd olduğu halde sahîh olamaz. el-Muhaşşi Abdülhamid, ufiye anhu.

Şu kadar ki eğer tahrîr-i murâd ile cevâb-ı nakz ile suâlden ise işbu tahrîr nakzın men'î için sened olup senedde ise cevâz-ı vukû'u kâfi olmasıyla mücib her kim olursa olsun yalnız irâde-i ma'nâ-yı mecâzide vücûd-ı alaka lâbüd olarak kusûr hiçbir şey ile mütâlebe olunmaz ve hafî olmasın ki memnû' takrîb-i delîl olur ise takrîbi tahrîr etmek kâbil ve mütesavver olmamasıyla bazen müdde'ânın ve bazen delîlin müdde'â üzerine intibâkı hâsıl olacak bazı eczâ-i delîlin tahrîriyle ve delîlde şerâit-i intâcın men'-i vücûduna kezâlik eczâ-ı delîlin tahrîriyle cevâb verilip gerek eczâ-ı delîl ve gerek şerâit-i intâcdan bir şey'in men'inden tahrîr-i müdde'â ile cevap verilmez, tahkîkât-ı mühimmeden olmasıyla bi'z-zarûre ihtiyâr itnâb edilmiştir. Ve minhû't-tevfîk.

3. Başka Bir Delîle İntikâl Etmek

قال رحمه الله: الثالث: أن تنتقل من هذا الدليل إلى دليل آخر، لكن بشرط عدم العجز عن إتمام الدليل الأول.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Üçüncüsü: Bu delîlden başka bir delîle geçmektir; ancak bu, ilk delîli tamamlamaktan aciz olmamak şartıyla yapılmalıdır.]

Men'e mukâbeledede mu'allil için olan mansıb-ı sâlis işbu mevrîd-i men' olan delîlden müdde'âyı isbât edecek delîl-i âhare intikâl eylesidir. Lâkin delîl-i evveli itmâmdan adem-i acz şart olup ve bunun turuk-ı itmâmı mansıbeynde olan izâhattan ma'lûm olmasıyla tekrârdan müstağnidir. Beyânı murûr ettiği vechle bir müdde'ânın delîleyn ile isbâtı akyise-i iktirâniyyelerde ancak yalnız hadd-ı evsatın, istisnâilerde aynen ve yâhûd nefyen ve isbâten cüz'-i mütekerrerin teğâyürüyle olur. Meselâ bir şey'in hayevân [67] olduğunu isbât için mügâyeret-i mezkûre ile yekdiğere mügâyir edille bulunabilip bazısından âherine intikâl olunabilir. Meselâ kıyâs-ı iktirânîden "Bu şey hayevândır. Zîrâ müteneffisdir ve her bir müteneffis hayvândır." kıyâsıyla istidlâl olunacağı misillü "Zîrâ o şey müteharrik bi'l-irâdedir ve her bir müteharrik-i bi'l-irâde hayvândır." kavli dahi delîl-i âhardır. Ve bu delîller kıyâs-ı istisnâ ile de takrîr olunarak "Eğer bu şey müteneffis ise hayevândır, lâkin müteneffisdir, imdi bu şey hayevândır." ve yâhûd "Zîrâ eğer bu şey müteharrik bi'l-irâde ise hayevândır, lâkin müteharrik bi'l-irâ-

dedir, imdi bu şey hayevândır.” denilir. Bu istisnâiler ayn-ı mukaddemin istisnâsıyla olup evvelde cüz-i mütekerrer-i müteneffis ve sânde müteharrik bi’l-irâde olarak aynen mütegâyirlerdir. Ve eğer o şey’in hayevân olmadığı isbât etmek istenilir ise “Bu şey hayevân değildir. Zirâ eğer bu şey hayevân ise müteneffisdir, lâkin müteneffis değildir, öyle olunca hayvân değildir.” Ve kezâlik “Zirâ eğer bu şey hayevân ise müteharrik bi’l-irâdedir, lâkin müteharrik bi’l-irâde değildir, öyle olunca hayvân değildir.” denilir. Bu misâller dahi kıyâs-ı istisnâ olarak nakîz-i tâlînin istisnâlarıyla olup cüz-i mütekerrer aynen mütegâyirlerdir.

Keyfiyyet-i intikâle gelince eğer mu’allilin delil-i âhara intikâli i’tirâz-ı sâil vârid olup da mu’allil itmâm-ı delile cevâba muktedir olamayarak delil-i âhare intikâl etmeye mecbûr ve muztar olmasından neş’et etmiş olursa mu’allilin ifhâmıyla inkitâ’-ı bahsden ma’dûd olur. Ve eğer bu vechle aczden neş’et etmeyüp de inde’s-sâmi’în iştibâha mahal [68] kalma- mak üzere daha zâhir ve vâzih delil ile istidlâl etmek garazına mübtenî olursa inkitâ’-ı bahs add olunmaz. Lâkin sâhib-i *Telvîh* şikk-ı evvelin inkitâ’-ı bahsden addolunması bi-sebebi’l-intikâl tatvîl-i bahsden ihtirâzen mücerred ehl-i münâzaradan bir ıstılâh olup ve illâ hakîkaten inkitâ’-ı bahs addolunacak intikâl-i mu’allilin setr-i ifhâm için matlûba münâsib ya’nî matlûbun sübûtunu mûcib olmayan delile intikâl etmesi idüğünü beyân etmiştir.¹

Takrîr-i Kavânîn’de mebsût olduğu vechle beyne’n-nüzzâr iki şey müş-tehir olup bundan birisi delil-i âhare intikâl ve diğeri tağyîr-i delildir. Ve bunların beyninde fark olup ve yâhûd müttehid olduklarına dâir bir tasrîhât olmamasıyla sâhib-i *Kavânîn* şu vechle tahkîk-i makâm eylemiştir ki; işbu tağyîr-i delil ile [69] delil-i âhare intikâlden ikisinin dahi tahakkuku delil-i sâninin evvele mügâyeretine mebnî olduğu bî-iştibâh ve bu mügâyeret zikrolunduğu vechle iktirânide hadd-ı evsat ve istisnâide cüz-i mütekerrerin mu-

1 Bu mehasda zübde-i kelâm ve hulâsa-i tahkîk-i makâm şöyledir ki delil-i evvelde olan mâ-bihî’t-tagayyür delil-i sânde olan mâ-bihî’t-tagayyür müstelzim olur ise buna örf-i münâzirinde tağyîr-i delil ıtlak olunur ki mutlakane muvecche ve makbûldür. Müstelzim olmadığı sûrette delil-i âhare intikâl tesmiyye kılınıp eğer bu intikâl mücerred sâmi’ine müştebih olmayan delilin ve yâhûd sened-i mâni’ ile mutakavvem olan delilin irâdi için olursa ve yâhûd mu’âraza ale’l-mu’âraza sûretinde olduğu gibi delil-i evvel bi’l-vâsita makdûh olup bi’z-zât makdûh olmaz ise bu sûretlerde yine makbûl olup inkitâ’-ı bahsden add olunmaz. Bu sûretlerin gayrında inkitâ’-ı bahsden addolunup indlerinde müvecche ve makbûl tutulmaz. Li-Muharrihi Abdülhamid, *ufîye anbu*.

gâyetleridir. Ve “Leys” ve “Esed” gibi müterâdifinin ittihâd-ı mefhûmları hasebiyle müteğâyireyn addolunmayacağı zâhirdir. İmdi eğer delîl-i evvel ve sâninin mütezammın oldukları hadd-ı evsat ve yâhûd cüz-i mütekerrerleri beyninde tebâyün ve yâhûd umûm ve husûs min vech olmasıyla delîl-i evvelin mütezammın olduğu hadd-ı evsat ve yâhûd cüz’-i mütekerrerin tahakkuku hinde delîl-i sâninin mütezammın olduğu hadd-ı evsat ve yâhûd cüz’-i mütekerrerin tahakkuku lazım gelmezse ve yâhûd delîl-i sâninin mütezammın olduğu şey delîl-i evvelin mütezammın olduğu şeyden mutlakan ahas olurlarsa bunlardan sûret-i tebâyünde örf-i nüzzârda delîl-i âhare intikâlî mütehakkıktır. Ve buna tağyîr-i delîl ıtlâk olunmayacağı dahi meczûmdur ve ammâ iki sûret-i ahîre ki birisi delîlinin mütezammın oldukları şey’eyn beyninde umûm ve husûs min vech olması ve diğeri delîl-i sâninin mütezammın olduğu şey’in evvelden mutlakan ahas olmasıdır. Bunlarda dahi zâhir olan örflerinde delîl-i âhare intikâl kabilinde olup tağyîr-i delîlden addolunmamasıdır. Zîrâ umûm ve husûs min vechde bazen tasâduk bulunması ve sânîde âmmın ahasa lâzım gelmesi hasebiyle delîleyn beyninde nev’-i münâsebet olmasına nazaran sûret-i tebâyünde olduğu vechle cezmen intikâlden addi mûcib-i tereddüd olursa da lâkin bu ta’allukdan nâşî delîl-i sâninin evvele lâzım gelmemesini intikâlden addini [70] müreccahdır. Ve ammâ beyinlerinde müsâvât bulunduğu ve yâhûd sâninin mütezammın olduğu şey evvelden mutlakan e’amm olduğu hasebiyle evvelin mütezammın olduğu şey’in hîn-i tahakkukunda sâninin dahi tahakkuku lâzım gelirse örflerinde bu iki sûrette tağyîr-i delîlin vücûdu şekk ve iştibâhdan âzâdedir. Ve zâhir olan işbu sûreteyne örflerinde delîl-i âhare intikâl tesmiye olunmayıp ve inkitâ’-ı bahs addedilmemesidir. Ve bir delîlin kıyâs-ı iktirânîden olup da istisnâîye ve yâhûd kıyâs-ı istisnâiden olup da iktirânîye nakl edilmesi ahad-ı akyisenin âhereyne keyfiyet-i istirdâdını ma’rifete mütevakkıf olup tafsîlatı *Takrîr-i Kavânin*’de mebsûttur.

قال رحمه الله: كما انتقل إبراهيم عليه السلام، من غير عجزٍ منه عن دليل الإحياء والإماتة، إلى دليل إتيان الشمس من المشرق إلى المغرب.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Nitekim İbrahim aleyhisselâm, diriltme ve öldürme delîlini getirmekten aciz olmaksızın güneşin doğudan doğup batıdan batması delîline geçmiştir.]

Nitekim Hazret-i İbrâhim *salavâtüllâhi alâ nebiyyinâ ve aleyhi* ile Nemrud *aleyhi'l-la'nenin* isbât-ı Rubûbiyyet-i İlâhiyye için muhâce ve muhâse-mesinde cenâb-ı Halil *aleyhi's-selâmın* delil-i ihyâ ve imâteden şemsin meş-rikden mağribe ityânı deliline intikâl buyurmaları min gayr-i aczin delil-i âhare intikâl kabîlindendir. Şöyle ki: Hazret-i Halil *salavâtüllâhi alâ nebiyyinâ ve aleyhi*, kesr-i asnâm üzerine eyyâm-ı adîde sicine ilkâ ve ba'dehü li-ec-li'l-ihrâk mahbesden ihrâc olunduğu hinde Nemrud *aleyhi'l-la'ne* Nebî-yi zîşândan halkı cânib-i rububiyyetine da'vet eylediği kim idügünü suâl etme-siyle isbât-ı Rubûbiyyet-i İlâhiyye için ¹ «رَبِّی الَّذِیْ یُحِیِّیْ وَیُمِیتُ» ya'nî halkı kendime da'vet eylediğim Rabb-ı Müte'âl ihyâ ve imâte yed-i kudret [71] ve meşiyet-i İlâhiyesinde olan Hallâk-ı Kerîm'dir buyurduklarında la'in-i mer-dûd-i Nemrûd mescûnünden bir şahsı aff ve ıtlâk ve diğerini karl ve i'dâm ederek ² «أَنَا أَخِی وَأُمِیتُ» kavliyle muhâsamaya kıyâm edip ihyâ ile ıtlak-ı mescûnu kasd eylemiştir. İhyâ ise i'tâ-i rûh ile ifâza-i hayât olup ıtlâk-ı mes-cûn ihyâ olmadığı cihetle Nemrûd'un makâm-ı hüccette îrâd eylediği işbu kelâm-ı nâ-ma'kûlün inde'l-ukalâ butlânı zâhir olmuştur. Ve Hazret-i Halil *aleyhi's-selâm* delil-i evveli itmâmdan kat'ân âciz olmadıkları hâlde telbîs-i la'in sebebiyle cehele-i mütereddidin için husûlû maznûn olan şübühâtı def ve izâle ve müdde'âlarını ba'de't-tenvîr taz'if-i izâ'e maksadıyla delil-i âhare intikâl buyurarak «إِنَّ اللَّهَ یَأْتِی بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِی بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ» buyurup Nemrud-ı merdûdu «فَبُهِتَ الَّذِیْ كَفَرَ» hufre-i hizlânında bırak-mışlardır. Ancak Kadî Beyzâvî *rahmetüllâhi aleyhi* cenâb-ı Hâlil *aleyhi's-selâm* Nemrud'un işbu mu'âraza-i fâsidesi üzerine i'tirâzdan i'râz ederek temvîh ve telbîsine iktidârı ta'allük etmeyecek şey ile ihticâc buyurmuşlardır ki bu vechle işbu sâniyen îrâd buyurdıkları «إِنَّ اللَّهَ یَأْتِی بِالشَّمْسِ» kavli-i kerîmleri fi'l-hakîka mâ-sivânın ityândan âciz oldukları makdûrât-ı İlâhiyye'den bulu-nan misâl-ı hafîden misâl-ı celîye udûl olup yoksa bir hüccetten hüccet-i uh-râya intikâl olmadığını beyân eylemiştir. Bu sûrette musannifin işbu nazm-ı celîli min gayr-i aczin delil-i âhare misâl olmak üzere îrâd eylemesi takrîr-i evvele ve yâhûd zâhire binâen olmuş olur. [72]

قال رحمه الله: ولا يجوز لك في مقابلة المنع أن تمنع المنع وما يؤيده.

1 Bakara Suresi Ayet 258

2 Bakara Suresi Ayet 258

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Men'e karşılık olarak men'i ve onu destekleyen şeyi men' etmen caiz değildir.]

Ve mu'allil için mukâbele-i men'de men'i ve yâhûd men'i te'yîd eden senedi ve yâhûd senedi te'yîd için zikrolunan tenvîri men' etmek câiz olmaz. Çünkü mu'allilin kelâmından bir şey men' olduğu hinde mu'allil üzerine vâcib olan mu'âmele ancak müdde'asını isbât etmek ya'nî hakikaten ve yâhûd hükmen üzerine istidlâl eylemektir. Nâkızın nakzı ve mu'ârızın mu'ârazası indinde delîlinden işbu nakz veya mu'ârazayı def' etmektir. Men'-i men' ise memnû'u isbât edemeyeceği cihetle mûcib-i nef' olamaz ve men'-i men'den murâd men'in sıhhat-ı vürûdunu men'dir. Bu da "İşbu men'in sıhhat-i vürûdu müsellemler değildir. Niçin câiz değildir ki memnû'-ı bedîhî-i celî ve yâhûd indinde müsellemler olsun?" demekden ibârettir. Ve ammâ zât-ı men'i men' "Sâile delîl taleb etmekliğin müsellemler değildir." denilmesiyle olmak iktizâ eder. Hâlbuki müşâhede olan taleb-i delîl üzerine taleb-i delîlde bir ma'nâ olmayıp mahzâ mukâberedir.

Ve men'-i sened üç vech ile olup evvel sûret-i kat'îyyede olan senedin men'i olarak bu men' bilâ şübhe evvel sûret-i kat'îyyede olan senedin men'i olarak bu men' bilâ şübhe bahs-i âhare intikâldir. Vech-i sâni alâ sebîl-ı cevâz îrâd olunan senedin men'i cevâzı olup meselâ sâil "Bu müdde'âyı teslim etmeyiz. Niçin câiz değildir ki emr şu vechle olsun?" dediği hinde mu'allil cânibinden "Emrin ol-vechle olmasının cevâzını teslim etmeyiz. Niçin ol-vechle olmağının imtinâ'ı câiz olmasın?" denilmesi gibidir. Bu dahi bilâ şübhe bahs-ı âhare intikâl etmektir. Vechi sâlis müte'allik-i cevâzı men' ile meselâ [73] sûret-i mezkûrede mu'allilin "Emr öyle olduğunu tecvîz etmeyiz, niçin câiz değildir ki şöyle olsun?" demesi gibidir ve mu'allilden bu men' hasma mukâbele olamaz. Zirâ emrin öyle olmasının tecvîzi cevâz-ı nakîzinin men' edemez, mâni' için bu cevâz ise men'de kâfidir, bu hâlde işbu vech-i sâlis bahs-ı âhare intikâl olmayıp belki bahs-ı müdâfa'a ile tahakkuk edeceğinden i'dâd-ı bahsden add olunmaz.

Hâsılı bu vech sarf-ı mukâbere olarak gayr-ı müvecchedir ve hafî olmasının ki nakîz-i memnû'dan mutlak ve yâhûd min vechin umûmiyetine ve yâhûd nakîz-i memnû'a mübâyenetine istinâd ile senedin senediyyete salâhiyetini men' etmek dahi nef' vermeyeceği beyân olunmuş ise de bazı

fuzalâ senedin salâhiyetini men' ve ibtâl müfid olduklarını beyân edip ve bu kelâmı te'yîdde denilmiştir ki senedin salâhiyetini ibtâl etmek müfid olarak bahs-ı âhare intikâl dahi değildir. Zîrâ sâilin bir şeyi sened ile men' eylemesi ancak bu senede nakîz-i memnû'ü müstelzimidir diye zu'muna mebnî olup eğer adem-i istilzâmı ma'lûmu olsa sened-i mezkûre istinâden men'e tasaddî etmeyeceğini iktizâ eder. el-Hâsıl i'tikâd-ı istilzâm sebeb-i men'i olarak bu i'tikâd zâil olmasıyla berâber men'i dahi zâil olur. Şu kadar ki eğer sâniyen men'i tekerrür ederse ol-hâlde memnû'ü isbât eylemesi lâzım gelir.

Ve setîr olmasın ki mâni'in ve kezâlik nakîz ve mu'ârızın ibâresini nahv ve sarf emsâli kânûn-ı Arabiyyeye muhâlefetini îrâd ile ibtâl etmek dahi mu'allile nef' vermez. Hulâsa-i makâl mu'allil-i sâilin men' eylediği [74] şey'i isbât etmeyerek bu yolda i'tirâzât ile iştigâli bahsi nihâyete îsâl ve bahs-ı âhare intikâl demek olarak sâil mu'allili mukâbeleden izhâr-ı acz ile ifhâm etmiş olur. Ve bu vechle mu'allilin mansıbının hâricinde serd-i makâlât eylesmesinden garaz, sâilin i'tirâzını def' etmek ve üzerine terettüp eden vazîfe-i mukâbeleyi ifâ eylemek kasdına mebnî olursa bahs-ı müveccehe olmayarak fuzûl-i kelâmdan ma'dûd olur. Ve böyle olmayıp da sâilin men'ini teslîm ederek fakat zikrelediği senedin fesâdını izhâr için isbât ederse bu sûrette sâil üzerine i'tirâz-ı mezkûrun def'i vâcib olur.

Mu'allilin Sâile Karşı Mansıbı

قال رحمه الله: وأما مناصبك في مقابلة كلٍّ من النقص الإجمالي الحقيقي، والشبيه، والمعارضة الحقيقية والتقديرية، فمناصب السائل المقدمة.

[**Gelenbevî şöyle buyurdu:** Senin tahkikî icmâlî nakız, şebihî nakız, tahkikî mu'âraza ve takdirî mu'âraza karşısındaki konumların daha önce açığlanan sâilin konumlarıdır.]

Ve ammâ mu'allil muhâtabın nakz-ı icmâlî-i tahkikî ve nakz-ı şebihî ile mu'âraza-i tahkikiyye ve mu'âraza-i takdiriyyeden her birerlerine mukâbelede olan menâsıbı aynıyla sâilin zikri sebk ve mürûr eden menâsıbıdır. Nakz-ı icmâlî-i tahkikî tafsîlât-ı sâbıkadan ma'lûm olduğu vechle ya delîl-i mu'allilin mâdde-i uhrâda cereyânıyla berâber o mâddede hükmün delîlden tahallüfü ve yâhûd delîlin devr ve teselsül emsâli husûs-i fesâdı istilzâ-

mıyla ibtalden ibâret olup işte buna mükâbil mu‘allil için men‘ ve nakz ve mu‘âraza menâsıbından her biriyle cevâba salâhiyet vardır.

Şöyle ki men‘ tarikiyle evvelden ya‘nî cereyân ve tahallûf ile nakzdan cevâb zikri murûr ettiği vechle sâilin sugrâ-yı [75] delilinin mütazamının olduğu cüz‘eynin ya‘nî gâh cereyânın ve gâh tahallûfün ve yâhûd kâ‘idesine tevfikân ikisinin men‘iyledir. Ve sâniden ya‘nî husûs-ı fesâdı istilzâm ile nakzdan cevâb yine murûr eden tafsîlâta tevfikân men‘-i sugrâ ile olup bu men‘ bazen kübrâda dahi cârî olur. Ve nakzdan müdde‘ânın delil-i âhar ile isbâtı ve kezâlik delilin tahrîr ve tağyîri sûretleriyle de cevâb verilmesi mümkün olabilir ise de tafsîlât-ı sâbıkaya tevfiği lâzım gelir. Ve nakzın yine nakz ile def‘i tahallûf ve yâhûd husûs-ı fesâdı istilzâmdan ibâret olan şâhid-i nakzın tahallûf ve yâhûd husûs-ı fesâdı istilzâmından dolayı ibtâl edilmesiyle olur. Ve nakzın mu‘âraza ile def‘i delil-i menkûzun sıhhatini isbât ile olur. Şu tarîk ile ki ibtidâ-i delilin mukaddemelerinden her birinin sıhhatini ba‘de’l-isbât bu vâsıta ile delilin sıhhati isbât olunur. Ve mu‘âraza-i tahkikiyyeden cevâb ya delil-i mu‘ârızın mukaddemesini men‘ ve yâhûd delil-i mu‘ârızın tahallûf ve yâhûd husûs-ı fesâdı istilzâmıyla nakz ve yâhûd sâilin delil ikâme eylediği nakîzin hilâfı olan asıl üzerine delil-i âhar ikâmesiyle ve hâsıl delil-i akvâ îrâd ve yâhûd delil-i evvel ve sâninin birleşmesinden hâsıl olan kuvvete istinâd edilmesiyle isbât-ı müdde‘â ederek mu‘âraza ale’l-mu‘âraza tarikiyle olur. Tahrîr dahi hükmen isbâttır. Ve bazıları mu‘âraza mukâbilinde mu‘ârazanın adem-i cereyânına kâil olmuşlar ise de bu kavlin mu‘temedün bih olmadığı *Şerhu Adudiyye’de* beyân [76] olunmuştur. Ve bu bâbda cârî olacak deliller ile sâireye dâir *Takrîr-i Kavânîn’de* tafsîlât vardır. Ve nakz-ı icmâlî-i şebihî ile mu‘âraza-i takdîriye dahi bu takrîrlerden münfehim olur.

Ve hafî olmasın ki ıstılâh-ı kavimde şâyi‘ olan mücârât-ı hasm ta‘bîrine hasm ile mümâşât ve hasma irhây-ı inân ve hasm ile müsâhele dahi ıtlâk ederler. Hakîkati şundan ibârettir ki sâil bir şey’in şey-i âhari istilzâmını zu‘m eder. Ve bu zu‘m vâki‘de lüzûmun butlânıyla berâber bir sebepten için vehmin istilzâm ile hükm eylemesinden neş‘et eyler, hâlbuki mu‘allil için şey-i evveli inkâra mecâl olmayıp şey-i sâni ise da‘vâ-yı mu‘alli-

le münâkız olmasıyla sâil bu vechle da'vâ-yı mu'allile münâkız olan şey'-i sâniyi müstelzim olduğunu zu'm etmesinden nâşi şey'-i evveli iddi'â etmek tarîkiyle mu'allile i'tirâz eder. Ol hâlde mu'allil için cevâbda iki emr olup evvel sâilin mu'âraza ettiği şey'e iltifâtı terk ederek müdde'âsını delîl-i âhar ile isbâtıdır ki bu sûret zikrolunduğu vechle mu'âraza ale'l-mu'ârazadır. Ve emr-i sâni sâilin da'vâsını teslim ederek istilzâmı men' eylemesidir ki işte mücârât-ı hasm budur. Ve bu tarîk tebkît-i hasmda evvelden ziyâde mü'es-sirdir. Zîrâ sâilin şübhesini izâle etmek ancak bu tarîk ile hâsıl olur. Ve musannıfın cevâblarında "kultu ne'am, velâkinne'l-emr kezâ" ta'bîrleriyle mücârât kesret üzere vâki'dir. Ve ıstılâh-ı münâzirinde mücârât teslimin gayrıdır. Zîrâ örflerinde teslim, sâilin men' eylediği [77] şey'in min gayr-i i'tikâd sıhhatini teslim olup mücârât ise böyle değildir.

قال رحمه الله: لأن كلاً من النقص والمعارضة استدلالاً وتعليل، فصار السائل في كلٍ منهما معللاً، وصرت أيها المعلل سائلاً، فلك مناصب السائل. وهكذا تقع انقلابات المناصب إلى أن يعجز أحد الخصمين، فعجز المعلل يُسمَّى إفحاماً، وعجز السائل يُسمَّى إلزاماً.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Çünkü nakz ve mu'âraza, her ikisi de istidlâl ve ta'lîl/gerekleştirme sayılır. Böylece sâil bu durumlarda mu'allil konumuna geçerken sen ey mu'allil, sâil konumuna geçmiş olursun. Dolayısıyla artık sana sâilin konumları düşer. İşte böylece tarafların konumları değişerek devam eder; ta ki taraflardan biri âciz kalana kadar. Eğer mu'allil âciz kalırsa buna ifhâm (susturma) denir, eğer sâil aciz kalırsa buna ilzâm (mecbur bırakma) denir.]

Ve nakz ile mu'ârazaya mukâbil mu'allil için menâsıb-ı sâil olup olmadığı hakkında beyne'n-nüzzâr ihtilâfât olup ve musannıf-i merhûm menâsıbdaki sâilden her birine mukâbil mu'allil için işbu menâsıb olduğu kavli-i muhtârını ihtiyâr ile bunu mu'ârız-ı isbâtta der ki zîrâ gerek nakz ve gerek mu'âraza istidlâl ve ta'lîl olmasıyla bunlardan her birisinde sâil mu'allil olduğuna binâen müdde'î olan mu'allil dahi sâil olarak bu cihetle menâsıb-ı sâili ihrâz eder. Ve bu vechle ahad-ı hasmeynin tahakkuku aczine değin menâsıbdaki inkılâbât ve tahavvülât vâki' ve câri olarak bu mansıblar yekdiğere intikâl eyler. İmdi eğer mu'allilin aczi tahakkuk eder ise ifhâm ve

acz-ı sâile ilzâm denilir. Şöyle ki mu'allil müdde'âsını isbâtta âciz kalarak iskât edilmiş olur ise bu vechle acz-ı mu'allile ifhâm ve kendisine müfhim denilir. Ve eğer sâil mu'allili ifhâmdan bi-mecâl olarak kabûl-i müdde'â-ya muztarrü'l-hâl olur ise bu vechle acz-ı sâile ilzâm ve kendisine mülzim ta'bîr olunur. Ve bu vechle acz-i mu'allile ifhâm ve acz-ı sâile ilzâm [78] ıtlâkı ıstılâh-ı kavmdır. Ve lugaten ifhâm ebsem etmektir ki efham esket ya'nî sükût ettirildi ma'nâsına ve ilzâm-ı lâzım etmek olup iltizâm mu'âna-ka ma'nâsına da gelir. Ve müdde'inin aczi ihtiyâr-ı sükûtu ve sâilin husûmetten aczi müdde'îye teslimîyetle tardiyeye etmeğe mecbûriyeti mûcib olacağından ma'nâ-yı luğâvîlerince de münâsebet zâhirdir.

İstılâh-ı kavmda tebkît ta'bîri tevbiîh ve galabe ma'neyeynde müsta'mel olup teşdid-i kâf ile *bekkete* kavli teşdid bâ ile *vebbaha* ya'nî tevbiîh eyledi ve yâhûd sohbet ile galabe eyledi ma'neyeynini ifâde eder. Ve ma'nâ-yı sâni ile tebkît iskât ve ilzâm ma'nâsıyla tefsîr edilmiştir. Ta'bîr ve ta'yîb ve tevbiîh ve levîm dahi bir ma'nâyadır.

İstidlâlîn ma'nâ-yı lugavisi taleb-i delîl olup örfde mutlakan ve yâhûd delîlden nev'-i hâss üzere delîl ikâmesidir ve Seyyid Şerîf medlûlü isbât için takrîr-i delîl müfâdıyla tefsîr eylemiştir. Bu da ya vücûd-ı duhândan nâr üzerine istidlâl gibi eserden mü'essire istidlâl olarak delîl-i innî denilir ve yâhûd nâr ile duhân üzerine istidlâl gibi mü'essirden esere istidlâl olarak delîl-i limmî tesmiye olunur. Ve yâhûd istidlâl bir eserden eser-i âhar üzerine olur ve ta'lîl isbât-ı eser için mü'essirin sübûtunu takrîrdir. Bu ma'nâlarca istidlâl ta'lîlden e'âmm olmuş olur. [79] Ve *Mukaddeme-i Burhânîyye*'de istidlâl zihnin ma'lûlden illete intikâli ve ta'lîl bunun aksi olmasıyla beyân edip bu takdîrde beyanlerinde tebâyün olur ve bazıları ta'lîli bir şey'in illetini beyândır, deyü ta'rîf ve illetten murâd "emr-i matlûba husûl-ı tasdîkde vâsıta olan şeydir" deyü beyân ettiler.

Hafî olmasın ki ıstılâh-ı münâzırinde ta'yîn-i tarîk şundan ibârettir ki bazen mu'allilin matlûbu üzerine ityân eylediği delîl, tatvîl ve yâhûd istidrâk ve yâhûd hafâyı müştemil olmasıyla sâil bu şeylerden hâlî diğer bir delîle işâretle "Evlâ olan bu delîl ile istidlâl olunmasıdır." diye i'tirâz edip ol-hinde mu'allil "Bu i'tirâz ta'yîn-i tarîk kabîlindendir, bu ise de'b-i münâzırinde değildir, ve yâhûd kânûn-ı münâzaradan hâricdir, ve yâhûd kânûn-ı tevcîh üzere değil-

dir.” deyü cevâb verir. Kezâlik bazen vâki’ olur ki mu’allil bir şeyi ifâde etmek üzere bir tarîki tayîn ve tercîh ederek bu tarîk şey’-i matlûbu müfid olduğu üzerine delîl ityân eyledikten sonra sâil tarafından “Bu delîl tarîk-i mezkûru tercîh edemez. Zirâ bu şeyi müfid olan tarîk-i âhar mevcuttur.” deyü i’tirâz etmesiyle mu’allil cânibinden “Bu kelâm ta’yîn-i tarîk üzerine i’tirâzdır, bu ise de’b-i münâzirînden değildir.” diye cevâb verilir. İmdi makâm-ı evvelde ta’yîn-i tarîk sıfat-ı sâil ve sâni’de sıfat-ı mu’allil olur. [80]

Örnek Tartışma ve Men‘, Nakz ve Mu‘ârâza

قال رحمه الله تعالى: مثال ذلك البحث، كما إذا اشتغلت بالاستدلال على دعواك السابقة بأن تقول: لأن هذا التصنيف أمرٌ ذو بال، وكل أمرٍ ذو بالٍ يجب تصديره بالحمد.¹

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Örneğin tartışma şöyle gerçekleşir: Daha önceki iddianı delillendirmekle meşgul olursan ve şöyle dersin: “Çünkü bu tasnif, önemli bir meseledir ve her önemli mesele, hamd ile başlamalıdır.”]

Musannif makâsıda hîn-i şurû‘da [81] müdde‘iyi iki kısma taksîm ederek evvel da‘vâsı üzere istidlâl ile meşgul olmayan kimse idüğünü beyân ve misâl olarak (هذا التصنيف يجب تصديره بالحمد) ya’nî bu tasnîfin hamd ile bed’ ve tasdîri vâcibdir, da‘vâsını senedden ârî olarak ityân etmişti. Ba‘dehü müdde‘iden kısm-ı sâni’ da‘vâsı üzere istidlâl ile iştigâl eden kimse idüğünü bi’l-beyân teferru‘ eden vezâif-i es’ile ve ecvibenin tafsîlâtını serd ve îrâd etmesiyle bunların dahi misâl-i mezkûr ile temsiline şurû‘ ederek der ki zikrolunan (هذا التصنيف يجب تصديره بالحمد) da‘vâsı üzerine istidlâl ile iştigâlde (لأن هذا التصنيف أمرٌ ذو بال) ya’nî zirâ bu tasnîf kadr u şân sâhibi

1 Bu makâmda tahkîk-i neffs vardır ki musannif-i merhûm hevâmîş-i *Hâşîye-i Şerh-i Celâlide* işaret etmiştir. Şöyle ki tayîn-i târik iki nev’ olup evvelkisi şârih-i muhakkıkın beyân buyurduğu vechle meselâ sâil bir delil-i mu‘ayyene işaret edip evlâ olan bu delil ile istidlâl olunmasıdır, diye i’tirâz etmesidir. İkinci delil-i mu‘ayyene işaretle “vâcib olan bu delil ile istidlâl olunmasıdır” diye serd-i suâl eylesmesidir. Tarîk-i sâni’ ile i’tirâz delil-i mu’allilin adem-i sıhhatını müstelzim olduğu cihetle delil-i mu’allil mefâsidden hâlî olduğu sûrette mükâbere-i gayr-ı mesmû‘adır ki bunun emsâlinde ta’yîn-i tarîk kânûn-ı tevcihden hâricdir derler ve ammâ tarîk-i evvel ile i’tirâz-ı mu’allil delilin sıhhatını da’vâ ettiğ gibi evleviyetini dahi da’vâ edeceğine zâhir olmakla mâ-adasının evleviyeti ile suâl-ı müdde‘â-yı mu’allile mükâbil olacağından kânûn-ı münâzaraya muvâfık ve vech-i evleviyet zâhir olduğu hâlde makbûl ve kâ’ide-i tevcihe mutâbıktır. Ammâ hakk olan budur ki mu’allil ve emsâlinin murâdı hangi tarîk ile olur ise olsun kelâmın mefâsidden hulûvviyeti iddi‘â ile berâber ifâde-i merâm olup mâ-adası olan turuk-ı mümkineden evlâ olmasını iddi‘â etmez. Pes evleviyet ile suâl-i mukaddeme-i gayr-ı mültezime üzerine vâridir. Kezâlik beyân-ı tarîk eden kimsenin dahi murâdı i’tirâz olmayıp belki bahsî tarîk-i evzâh ile bileler diye makâmda bulunan tarîk-i ulâya tenbîh kabilindendir. Fahfahzü. Abdülhamid, *ufiye anhu*.

te'lifât-ı mu'teberedendir. بال محمد Ve her bir zî-bâl ve i'tibâr olan emrin hamd ile bed' ve tasdîri vâcibdir dersin işte bu kıyâsdan mukaddeme-i ulâ sugrâ ve sâniye kübrâ olarak şekl-i evvelden kıyâs-ı iktirânî-i tâmmü's-şürûl olup hadd-i evsat olan emr-i zî-bâl cüzleri iskât olunduğu hinde (فهذا التصنيف يجب تصديره بالحمد) ya'nî imdi bu tasnîfin hamd ile tasdîri vâcibdir, matlûbunu intâc eder.

قال رحمه الله: فيتوجه على كبراه المنع مجرداً أو مستنداً، بأنه ليس بمأمور به من جانب الشرع، وأن يُنقض هذا الدليل بأنه جارٍ في قراءة شيء من القرآن أو في كتابة، مع أنه ليس بواجب التصدير بالحمد، أو بأنه مستلزم للتسلسل، لأن الحمد نفسه أيضاً أمرٌ ذو بال، فيجب تصديره بالحمد، وهكذا فيتسلسل.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Bu durumda, onun büyük önermesine ya sadece men' ya da gerekçeli bir men' yöneltilir; çünkü bu, şeriat açısından emredilmiş bir şey değildir. Ayrıca bu delîl şu şekilde nakzedilir: Kur'ân'dan bir şey okumada veya bir şey yazmada da geçerli olurdu, oysa bunlarda hamd ile başlama zorunluluğu yoktur. Veya şu şekilde nakzedilir: Bu, teselsülü gerektirir. Çünkü hamdın kendisi de önemli bir meseledir, dolayısıyla onun da hamd ile başlaması gerekir ve böylece süreç sonsuza kadar devam eder.]

Müdde'î-i mu'allilin zikrolunan da'vâsına mukâbeleda sâil için menâ-sıb-ı selâsenin sûret-i cereyânını temsildir. Ya'nî mu'allil bu tasnîfin hamd ile vâcibü't-tasdîr olduğunu iddi'â ve emr-i zî-bâl olup ve her bir emr-i zî-bâlin hamd ile tasdîri vâcib olmasıyla istidlâl etmiş olduğundan taraf-ı sâilden delîlin kübrâsı üzerine men' teveccüh eder. Kübrâsı delîl (وكل أمر ذي بال يجب تصديره بالحمد) mukaddemesidir. Ve men'in sûret-i teveccühü (لا نسلم أن كل أمر ذي بال يجب تصديره بالحمد) ya'nî her bir emr-i zî-bâlin hamd ile tasdîri vâcib olduğunu teslîm etmeyiz demekden ibârettir. Ve bu men' ya men'-i mücerred olarak bir senede istinâdsızca îrâd olunur. Ve yâhûd ityân-ı sened ile (لأنه ليس بمأمور به من جانب الشرع) ya'nî emr-i zî-bâlin hamd ile tasdîri hakkında kıbel-i şer'den emr yoktur denilir. Ve kezâlik mu'allilin zikrolunan delîlini nakz etmek dahi tevec-cüh eder, bu da ya cereyân ve tahallûf tarîkiyle olarak bu delîl Kur'ân'dan bir şey'i ya'nî meselâ bir âyet ve bir cüz'ün kırâatinde cârîdir, zîrâ kırâat dahi emr-i zî-bâldir. Ve yâhûd Kur'ân'dan bir şey'in kitâbetinde cârîdir.

Zîrâ kitâbiyet de emr-i zî-bâldır, hâlbuki bunlardan hiçbirisi hamd ile vâcibi't-tasdîr değildir. Hâsılı delîl-i mezkûr bu mâddelerde cârî olup me'â hâzâ hükm-i müdde'â-i delîlden mütehalfe'dir. Ve yâhûd husûs-ı fesâdı istilzâm tarîkiyle nakz olunarak bu delîl teselsülü müstelzimdir, zîrâ nefs-i hamd dahi emr-i zî-bâl [83] olmasıyla işbu hamdelerin dahi hamd-ı âhar ile tasdîri vâcib olması iktizâ eder. Kezâlik işbu hamd-ı sâni dahi zî-bâl olarak hamd-ı âher ile tasdîri vâcib olup ilâ gayr-i nihâye müteselsil olur. Ve her bir delîl ki şe'nî bu ola bâtıldır. İmdi bu delîl bâtıldır denilir.

قال رحمه الله: وأن يُعارض بأن يُقال: الواجب هو التصدير بالسملة، لقوله عليه السلام: كل أمر ذو بالٍ لم يُبدأ بالسملة فهو أبتَر. وكلما كان الأمر هكذا لا يجب التصدير بالحمدلة.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ve şu şekilde bir mu'âraza yapılabilir: "Asıl gerekli olan, besmele ile başlamaktır. Çünkü Peygamber aleyhisselâm şöyle buyurmuştur: *'Önemli bir işe besmele ile başlanmazsa, o iş eksiktir.'* Dolayısıyla böyle bir durumda hamdele ile başlamak zorunlu değildir."]

Ve sâil cânibinden mu'allilin da'vâ-yı mezkûresi üzerine mu'âraza vechle teveccüh i'tirâzı temsîldir. Şu tarîk ile ki vâcib olan ancak besmele ile tasdîr olunmasıdır. Zîrâ hadîs-i Nebevî'de بالسملة (كل أمر ذي بالٍ لم يُبدأ بالسملة) buyurulmuştur. Ya'nî her bir şeref ve şân sâhibi olan emr ki besmele-i şerîfe ile bed' olunmaya bu emr ebter, ya'nî hayır ve bereketten maktû'dur. Ve her ne zamanki vâcib olan besmele ile tasdîr olduysa hamd ile tasdîr vâcib olmaz denilir. İmdi bu mu'âraza isbât-ı nakîziyle müdde'âyı ibtâl kabilinden olup ve îrâd olunan delîl delîl-i mu'allilin ayn-ı sûreti olmamasıyla mu'âraza bi'l-gayrdır. Ve kezâlik müdde'ânın delîli mukâbilinde olmasıyla mu'âraza bi'l-hükm kısmındandır ki mu'âraza fi'l-müdde'â dahi ıtlâk olunduğu murûr etmiştir. Takrîri şu vechledir ki zikr olunan delîl her ne kadar müdde'â-yı mezkûre delâlet etse de lâkin indimizde bunu nefy edecek delîl vardır. [84] Şöyle ki hamd ile tasdîr vâcib değildir. Zîrâ ne zaman ki besmele-i şerîfe ile tasdîri hakkında olan hadîs-i mezkûrun hadîs-i sahîh idüğü sâbit olduysa besmele ile tasdîr vâcib olur. Ve ne zaman ki vâcib olan besmele ile tasdîr olduysa hamd ile tasdîr vâcib olmaz. İmdi ne zamanki hadîs-i besmelenin hadîs-i sahîh idüğü sâbit olduysa hamd ile tas-

dir vâcib olmaz, lâkin mukaddem ya'nî hadîs-i besmelenin sübût-ı sıhhati hakdır, tâlî ya'nî hamd ile tasdîr vâcib olmadığı dahi hakdır.

Men‘

قال رحمه الله: وأما عند منعه، فلك أن تثبت المقدمة الممنوعة بأن تقول: كلما قال النبي عليه السلام: كل أمر ذو بالٍ لم يبدأ فيه بالحمدلة فهو أبتَر، فيجب تصدير كل أمر ذو بالٍ بالحمدلة، لكنه عليه السلام قال هكذا، فيجب تصديره بالحمد.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ve eğer bu iddiayı men‘ ettiğinde yasaklanan öncülü şu şekilde ispat edebilirsiniz: “Ne zaman ki Peygamber aleyhisselâm, ‘Önemli bir işe hamdele ile başlanmazsa o iş eksiktir.’ demişse o halde her önemli işe hamdele ile başlanmalıdır.” Ancak Peygamber aleyhisselâm bunu söylemiştir, dolayısıyla her önemli işe hamd ile başlamak gerekir.]

İ‘tirâzât-ı meşrûha-i sâile mu‘allil cânibinden verilecek ecvibenin tem-sîl ve izâhına şurû‘dur. Ya’nî sâilin zikr olunduğu vechle bi-tarîki’l-men‘ i‘tirâzına cevâbda mu‘allil için vazîfe-i sâilin men‘ eylediği mukaddeme-i delîlini ya’nî delîlinin kübrâsı olan “her bir emr-i zî-bâlin hamd ile vücûb-ı tasdîrini isbât etmektir.” Bu da her zaman ki Hazret-i Nebî-yi Zîşân aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm (كل أمر ذي بالٍ لم يبدأ فيه بالحمدلة فهو أبتَر) bu-yurdular ise her bir emr-i zîbâlin hamd ile tasdîri vâcibdir. Lâkin Nebî aleyhi’s-selâm bu vechle buyurmuşdur. İmdi her bir emr-i zî-bâlin hamd ile tasdîri vâcibdir denilmek tarîkiyle olur. [85]

قال رحمه الله: ولك أن تبطل سنده بهذا الدليل، لأنه سندٌ مساوٍ.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Bu delîl ile onun dayanağını iptal edebilirsiniz, çünkü bu eşit/müsâvî bir sened sayılır.]

Ve bu delîl ile sâilin men‘-i vücûbda istinâd eylediği senedini ya’nî “Hamd ile tasdîr cânib-i şer‘de me’mûrûn bih değildir.” kavlini ibtâl ile de cevâb vermekliğin müvecchedir. Zîrâ sened-i sâil nakîz-i memnû‘a müsâvîdir. Ve sened-i müsâvînin ibtâli mu‘allile müfîd olduğu sâbıkda beyân edilmiştir. Ve bu ibtâl şu tarîk ile olur ki ne zamanki Hazret-i Nebî-yi Zîşân aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm “Küllü emrin zî-bâlin ilâ ahiri’l-hadîs” buyurdular ise sâilin senedinde “Hamd ile tasdîr kıbel-i şâri‘den me’mûrûn bih değildir.” kavli bâtıldır. Ve her ne zamanki bu sened bâtıl olduysa

butlân-ı nakîziyle memnû‘ olan hamd ile vücûb-i tasdîr sâbittir denilir. Ve bu senedin nakîz-i memnû‘ olan hamd ile tasdîrin adem-i vücûbuna müsâvî olması zîrâ her ne zaman cânib-i şer‘den me‘mûrün bih olmaması tahakkuk eylese vâcib olmadığı tahakkuk eder, aksi dahi böyle olup her ne zaman vâcib olmadığı tahakkuk eylese me‘murün bih olmadığı tahakkuk eder, ma‘nâ-yı müsâvât ise bu vechle tarafeynden vech-i küllî üzere ahadühümânın tahakkuku hinde âharinin tahakkukundan ibârettir. Ve ahad-ı mütesâviyeyni ibtâl âherini ibtâl olup nakîz-i aynını isbâtır.

Ve hafî olmasın ki vücûb ile murâd emirden müstefâd olan hükm-i şer‘îdir ve sîga-i emr bazen nedb ve ibâhayı müfid olarak vücûb ta‘ayyün etmez, bu cihetle evvelâ lafz-ı hadîs sîga-i emr olmamasıyla ve sâniyen [86] nedb ve ibâhaya muhtemel olmasıyla istifâde-i vücûb mahall-ı i‘tirâz görünüyor ise de emrin ifâl sigasına ihtisâsı olmayıp kütüb-ı usûl ve me‘ânîde mübeyyen olduğu vechle sıyag-ı ihbâr ile me‘ânî-yi inşâ kasd olunması kesîrû‘l-vukû‘ olup ve kezâlik usûlde mukarrer olduğu üzere karîne-i sârifeden ârî olan emr-i mutlak vücûbda hakikat olmasıyla i‘tiraz-ı mezkûr mündefî‘ olur.

قال رحمه الله: وأن تنتقل من هذا إلى دليل آخر، بأن تقول: لأن التصنيف نعمة من الله تعالى، وكل نعمة كذلك يجب أن يُحمد عليها، فالتصنيف يجب أن يُحمد عليه. لكن يُرد على هذا الدليل أيضًا منعُ تقريبه، فثبت التقريب بتحرير كلٍّ من الكبرى والدعوى، بأن المراد أنه يجب أن يُحمد عليها أولاً. ثم يُرد المنع على نفس الكبرى مستندًا بأن الحمد إنما يجب بعد وصول النعمة إلى المنعم عليه وتمامها، وليس لك أن تُبطل هذا السند، لأنه سندٌ أخصّ؛ بل ثبت الكبرى بتحرير الحدِّ الأوسط، بأن تقول: المراد لأن هذا التصنيف نعمةٌ مطلوبةٌ الزيادة، بمقتضى وعد الله تعالى بقوله الكريم: ﴿لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ﴾، وكل نعمة كذلك يجب تصديرها بالحمد. وهذا تغييرٌ للدليل الأول، لا انتقالٌ إلى الدليل الثالث.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ve bu delilden başka bir delile geçebilirsin; şöyle diyerek: “Çünkü tasnif, Allah Teâlâ’nın nimetlerinden biridir ve böyle olan her nimet için hamd edilmesi gerekir. Dolayısıyla tasnife hamd edilmesi gereklidir.” Ancak bu delilin gerekçelendirilmesine de bir itiraz yöneltilir. Buna karşılık, hem büyük önerme hem de iddiayı netleştirerek, “Bundan kastedilen şey, öncelikle hamd edilmesi gerektiğidir” diye-

rek bu itirazı geçersiz kılabilirsin. Daha sonra büyük önermenin kendisine bir itiraz daha yöneltilir ve “Hamd ancak nimet, nimeti alan kişiye ulaşıp tamamlandıktan sonra gerekir.” denilerek delillendirilir. Sen bu senedi iptal edemezsin çünkü bu daha özel bir sened sayılır. Bunun yerine, büyük önermeyi orta terimi açıklayarak ispat etmelisin. Bunu şu şekilde yaparsın: “Bu tasnif, Allah’ın şu vaadi gereği artması talep edilen bir nimettir: *“Eğer şükrederseniz, elbette size artırırım.* Ve böyle bir nimet mutlaka hamd ile başlamalıdır.” Bu, birinci delilin değiştirilmesi sayılır; üçüncü bir delile geçiş değildir.]

Ve yine men‘-i sâilden cevâbda hadîs-i şerîf ile istidlâlden delîl-i âhâre intikâl etmeğliğin dahi müvecccehedir. Şu vechle ki “Hükm-i mezkûr ya’nî hamd ile vücûb-i tasdîr sâbittir. Zîrâ tasnîf ni‘am-ı İlâhiyyeden bir ni‘mettir ve bu vechle olan her bir ni‘met üzerine hamd etmek vâcibdir. İmdi bu tasnîf [87] üzerine hamd etmek vâcibdir.” denilir. Lâkin bu delîl üzerine de takrîbini men‘ ile i’tirâz vârid olur. Şöyleki “Bu delîl matlûb olan hamd ile vücûb-ı tasdîri müstelzim değildir. Zîrâ delîlden lâzım gelen ni‘met için mutlak hamd olup bu ise tasdîr ve te’hîrden e‘amm olarak lâzım gelen şey matlûbun gayrıdır.” denilir. Ve bu mahâlde musannıfın men‘den murâdı mutâlebe ve ibtâlden e‘amm olan ma’nâca men‘ olup ma’nâ-yı istılâhî değildir.

Ve bu vechle sâil cânibinden olunan men‘-i takrîbe mukâbil takrîb-i delîli isbât için zikr olunan (وكل نعمة كذلك يجب أن يحمد عليها) kübrâ-sıyla da’vâdan murâd (أن يحمد عليها أولا) ya’nî ibtidâ-yı ni‘mette hamdin vucûbudur diye tahrîr olunması iktizâ eder. Ve bu tahrîrden sonra sâil cânibinden nefis-i kübrâ üzerine men‘ vârid olarak hamdin vucûbu ancak ni‘metin mün‘amün aleyhe vusûl ve tamâm-ı husûlünden sonra olacağı senedine istinâd olunur. Bu da hamdin ol ni‘mette vucûbu müselleml olmayıp hamdin vucûbu ancak mün‘amün aleyhe vusûl ve tamâmından sonradır denilmesiyle olur ve bu sened mukaddeme-i memnû‘adan ahasş olduğu cihetle senin için bunu ibtâle mesâğ yoktur. Çünkü mukaddeme-i memnû‘a ol ni‘mette hamdin vucûbu olup ve bunun nakîzi ol ni‘mette hamdin adem-i vucûbudur, sened ise hamdin mün‘amün aleyhe vusûlünden sonra vâcib olmasıdır. Ol ni‘mette hamdin vâcib olmaması

ise ba'de'l-vusûl vucûb ile vucûbun külliyyen intifâsı [88] sûreteyninde ikisiyle de tahakkuk eder. Zîrâ sâlîbe-i basîta vucûd-ı mevzû'u iktizâ etmediği cihetle mûcibe-i muhassaladan e'ammıdır. İntifâ-ı ahass ise intifâ-ı e'ammı mûcib olmaz, hâsılı mu'allil için sened-i ahassı ibtâlde fâide olmadığı sebk eden tafsilâtta ma'lûm olmuştur. Belki bu men'î def için hadd-ı evsatı tahrîr ederek tasnîfin ni'am-ı İlahiyye'den olmasıyla murâd Cenâb-ı Bârî-yi Te'âlâ'nın «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ» kavlı-i şerîfinde olan va'ad-ı kerîmi muktezâsı olarak tezâyüdü matlûb olan ni'am-ı celîledir. Ve bu vechle olan ni'metin evvela hamd ile tasdîri vâcibdir. İmdi işbu ni'met-i tasnîfin evvela hamd ile tasdîri vâcibdir denilmesi îcâb eder. Ve bu tahrîr îzâh-ı mûcib ve ibhâm-ı dâfi' olmak üzere hadd-ı evsat üzerine nev'anmâ ziyâde ile delîl-i ulâ tağyîr olup bir üçüncü delîle intikâl değildir.

Nakz

قال رحمه الله: وأما عند نقضه، فلك أن تمنع الجريان مجرداً أو مستنداً، بأن المراد كلُّ أمرٍ لم يكن جزءاً مما بُدئ بالحمد، وأن تمنع التخلف مستنداً بأنه لم لا يجوز أن تكون البسملة الواجبة مشتملةً على الحمد، لأن توصيفه تعالى بأنه ذاتٌ مستجمعٌ لجميع الكمالات، وأنه من يُتبرك باسمه الشريف، وأنه الرحمن الرحيم، أعلى مراتب الوصف الجميل. كذا قيل، وليس بشيء، لأنَّ تضمّنه غير كافٍ، وإلا لم يقع حديث الحمدلة بعد حديث البسملة.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ve eğer bu delil nakzedilecekse sen şu iki şekilde karşı çıkabilirsin: 1. Geçerliliğini ya doğrudan ya da bir gerekçeyle reddedebilirsin. Şu şekilde: “Burada kastedilen hamd ile başlayan şeyin bir parçası olmayan her iştir.” 2. İddia edilen eksikliğe karşı çıkabilirsin (tehallûf) ve şöyle diyebilirsin: “Neden zorunlu olan besmelenin hamdi de içermesi mümkün olmasın?” Çünkü Allah Teâlâ'nın mutlak kemâl sıfatlarını taşıyan bir Zât olması, ism-i şerifiyle bereketlenen olması ve Rahmân ve Rahîm olması, en yüce güzel nitelendirmelerdendir. Böyle denilmiştir, ancak bu görüş bir şey ifade etmez. Çünkü hamdi içermesi yeterli olsaydı, hamdele hadisi besmele hadisinin ardından gelmezdi.]

Ve ammâ sâilin tarîk-i nakz ile hîn-i i'tirâzında eğer i'tirâzı zikri murûr ettiği vechle delîlin [89] mâdde-i uhrâda cereyânıyla berâber hükmün delilden tahallüfûyle olursa bu sûrette mu'allil delîlin madde-i uhrâda cereyânını men' eder. Ve bu men' ya senede istinâdsızca men'-i mücerred ve yâhûd men' me'a's-sened olur. Şu vechle ki bu delîlin Kur'ân-ı Kerîm'den bir şey'in kırâat ve yâhûd kitâbetinde cârî olduğunu teslim etmeyiz. Zîrâ hamd ile tasdîr vâcib olan emr-i zî-bâlden murâd hamd ile bed' olunan şeyden cüz olmayan her bir emrdir. Kur'ân-ı Kerîm'den kırâat ve yâhûd ketb ve tahrîr olunan şey ise Kur'ân-ı Mübîn'den cüz'dür. Ve Kur'ân-ı Mübîn vech-i ekmel ve etemm üzere hamd-ı İlâhî'yi müştemile olan fâtîha-i şerîfe ile bed' olunmuştur. Bu cihetle Kur'ân-ı Kerîm'den bir şey'in kırâat ve kitâbeti için hamd-i âhar lâzım gelmez ve hafî olmasın ki mu'allilin kübrâ-yı delîli bu kayd ile takyîd olunduğu takdîrde sugrânın dahi takyîdi lâzım gelir ve illâ asgar taht-ı ekberde münderic olmayarak tâmmül'intâc olmaz.

Ve kezâlik delîl-i nâkızdan sugrânın cüz-i âhari olan tahallüfû men' ile de cevâb verilir. Şu sened ile ki besmele-i vâcibenin hamd üzere müştemile olması niçin câiz değildir ki hamd alâ vechi't-ta'zîm ve't-tebcîl vasf-ı bi'l-cemîl olup ve besmele-i şerîfenin vech-i mezkûr üzere vasf-ı bi'l-cemîli iştimâli gayr-ı hafîdir. Zîrâ Cenâb-ı vâcibi'l-vücûdun zât-ı kerîmini lafza-i celâleden müstefâd olduğu vechle müstecma'-ı cemî'-i kemâlât ve "bâ-i" besmelenin musâhabete hamlinden mefhûm olacağı vechle ism-i şerîfiyle teberrük olunur. Zât-ı kerîmü's-sıfât olmasıyla [90] ve tefaddul ve ihsân ile ittisâfa dâll olan Rahmân ve Rahîm vasf-ı şerîfiyle tavsîfi mefhûm-ı hamd olan vasf-ı bi'l-cemîlin a'lâ-yı merâtibidir. Ve işbu men'in takrîri delîlin Kur'ân'dan bir şey'in kırâat ve kitâbetinde cereyânı teslim olursa hükmün tahallüfû müselleme değildir. Zîrâ kırâatte vâcibe olan besmele-i şerîfenin hamd üzere müştemile olması niçin câiz değildir denilmekten ibâret olup musannifin (لأن توصيفه تعالى اه) kavli tenvîr-i sened olarak fakat kuvvetine tenbîh için sûret-i delîlde îrâd edilmiştir, bu vechle bazılar işbu cevâb-ı ahîre kâil olmuşlar ise de gayr-ı müteberdir. Zîrâ besmelenin hamdı tazammunu kâfi değildir. Ve illâ hadîs-i besmeleden sonra hadîs-i hamdle vârid olmaması lâzım gelirdi. Musannifin bu kelâmı ya sened-i men'i ibtâl

ve yâhûd memnû‘ olan tahallüf-i isbât olup (وإلا لم يقع اه) kavli mukad-deme-i vazî‘a için delîldir. Ya‘nî bismelenin hamdı tazammunu gayr-ı kâfi olduğunu isbâttır.

قال رحمه الله: وأن تمنع التزامه التسلسل، بناءً على استثناء نفس الحمد من حديث الحمدلة، كما استُثيت نفس البسمة من حديثها، قطعاً للتسلسل.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ve onun teselsülü gerektirdiğini reddedebilirsin, çünkü hamdelerin kendisinin hamdele hadisinin kapsamından istisnâ edilmesi gerekir, tıpkı bismelenin kendisinin besmele hadisinin kapsamından kesin olarak istisnâ edilmesi gibi. Böylece teselsül önlenmiş olur.]

Ve nakzın tarîk-i sâni‘i olan istilzâm-ı teselsüle cevâb men‘-i istilzâm ile olup bu da teselsülü kat‘ için nefis-i besmele hadîs-i besmeleden istisnâ kılındığı misillü nefis-i hamdin dahi hadîs-i hamdeleden istisnâsına binâ edilmesiyle olur. Şu vechle ki delîl-i nâkızın murûr eden (انه مستلزم للتسلسل) sugrâsını teslim etmeyiz. [91] Zîrâ niçin câiz değildir ki hadîs-i besmeleden nefis-i besmele istisnâ kılındığı gibi nefis-i hamdele dahi hadîs-i hamdeleden müstesnâ olsun ve bu istisnâya akl-ı hâsim olduğuna i‘timâden takyîd ve tasrîha hâcet görülmemiş olsun denilir.

قال رحمه الله: وأن تنقض دليل النقص بأن تقول: دليل هذا النقص مستلزم لبطلان ما حكم الشرع بصحته، وكل دليل هذا شأنه باطل، فدليل هذا النقص باطل. وأن تعارضه بأن هذا الدليل موافق للحديث الشريف، وكل ما هو موافق له صحيح، فهذا الدليل صحيح.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ve nakzın delilini şu şekilde nakzedebilirsin: “Bu nakzın delili, şeriatın sahih olduğuna hükmettiği bir şeyin batıl olmasını gerektirir. Ve bu niteliğe sahip her delil batıldır. O halde, bu nakzın delili de batıldır.” Ayrıca şu şekilde bir mu‘araza da yapabilirsin: “Bu delil, sahih hadise uygundur ve sahih hadise uygun olan her şey doğrudur. O halde, bu delil de doğrudur.”]

Ve nakz-ı sâile cevâb delilinin nakz edilmesiyle de olur. Ya‘nî nakz-ı sâil ister cereyân ve tahallûf ile ve yâhûd teselsülü istilzâmıyla olsun her iki sûrette nakz-ı delîleynle de cevâb verilir. Şu tarîk ile ki “Bu nakzın delili

bâtıldır. Zîrâ sıhhatiyle şer‘-i şerîfin hükm eylediği ve belki ityânını emrettiği şey’in butlânını müstelzimdir. Ve her bir delil ki şe’nî bu ola bâtıldır. İmdi bu nakzın delili bâtıldır.” denilir, şer‘in sıhhatiyle hükm ve ityânıyla emreylediği şeyden murâd ni‘am-ı İlâhiyye üzerine hamd olup ve tasnîf-i kitâb bu cümledendir.

Ve işbu nakzdan deliline mu‘âraza tarîkiyle de cevâb verilir, şu vechle ki “Bu delil ya’nî müdde‘â-yı müdellilin zikri murûr eden delili hamd ile vücutb-ı tasdîr hakkında olan hadîse muvâfıktır. Ve her bir delil ki hadîs-i şerîfe muvâfık ola sahîhdir. İmdi bu delil [92] sahîhdir.” denilir ve delil-i mu‘allilden murâd “Bu tasnîf emr-i zî-bâldır ve her bir emr-i zî-bâlin hamd ile tasdîri vâcibdir.”, kavli olup ve hâsılı mu‘âraza “Her ne kadar zikrettiğiniz delil müdde‘ânıza delâlet etse de lâkin indimizde bunu nefy edecek şey vardır. Zîrâ nakzına tasaddî ettiğiniz delil, hadîs-i şerîfe muvâfıktır ve muvâfık-ı hadîs olan şey sahîhdir.” demek olur.

Mu‘âraza

قال رحمه الله: وأما عند معارضته، فلك هذه الوظائف الثلاثة أيضًا: أن تمنع ملازمة دليل المعارضة مجردًا أو مستندًا، بأن وجوب شيء لا ينافي وجوب الشيء الآخر، وإلا لم يجب علينا إلا شيء واحد. وللمعارض أن يثبت هذه الملازمة بأن الابتداء لا يكون إلا بشيء واحد، فكما كان الأمر هكذا، فإذا أوجب بالبسملة لا يجب بالآخر، لكن الأمر كذا، فثبت الشرطية. فلك أن تمنع هذه المقدمة الواضعة مجردًا أو مستندًا، بأنه إنما يكون إذا حُمل الابتداء الواقع في كلا الحديثين على الابتداء الحقيقي، والحال أن الباء للمصاحبة، ولكن المراد في حديث الحمدلة الابتداء الإضافي، أو المراد في الحديثين الابتداء العرفي الممتد، أو الباء للاستعانة، وتجوز الاستعانة بأشياء متعددة، كما قيل، فيندفع التعارض بين الحديثين.

[Gelenbevi şöyle buyurdu: Ve eğer bu delile karşı bir mu‘âraza yapılsa, senin de şu üç yöntemi kullanma hakkın vardır: Mu‘âraza delilinin zorunlu sonucunu reddedebilirsin, bunu ya doğrudan (mücerred olarak) ya da bir gerekçeyle (müstenden olarak) yapabilirsin. Şöyle ki: Bir şeyin vacip olması, başka bir şeyin de vacip olmasını gerektirmez. Aksi takdirde bize sadece tek bir şey vacip olurdu. Mu‘ârazayı yapan kişi ise,

başlangıcın ancak tek bir şeyle olabileceğini ileri sürerek bu zorunluluğu ispat edebilir. Şöyle diyebilir: “Eğer besmeleyle başlamak vacip olmuşsa, o halde başka bir şeyle başlamak vacip olmaz. Ancak durum böyledir, o hâlde bu şartlı önerme (şartıyye) sabittir.” Buna karşılık, sen bu öncülü (şartıyye) doğrudan veya gerekçeli bir şekilde reddedebilirsin. Şöyle ki: Bu, ancak her iki hadiste de geçen ‘başlangıç’ kelimesinin hakiki başlangıç anlamına geldiği varsayılırsa geçerli olur. Hâlbuki buradaki “bâ” harfi, beraberlik (musâhabe) anlamındadır. Buna ek olarak, hamdele hadisi bağlamında geçen “başlangıç” izâfî bir başlangıç olabilir. Veya her iki hadiste de kastedilen şey, örfî olarak devam eden bir başlangıç olabilir. Ayrıca buradaki “bâ” harfi istiane (yardım isteme) anlamında da olabilir ve yardım birden fazla şeyle alınabilir denilmiştir. Böylece iki hadis arasındaki çelişki ortadan kalkar.]

Ve ammâ zikri murûr ettiği vechle sâilin mu‘ârazası takdîrde yine mu‘allil için işbu men‘ ve nakz ve mu‘âraza vezâif-i selâsesi cârîdir ve ammâ vazîfe-i men‘in icrâsıyla cevâb delîl-i mu‘ârazanın men‘-i mulâzemesiyle olur. Ya’nî “Mademki besmele ile tasdîr vâcib olduysa hamd ile tasdîr vâcib olmaz.” şartıyyesinin mülâzemesi men‘ olunur, bu da ya senedden [93] mücerred olarak besmele ile tasdîr vâcib olmasından hamdele ile tasdîrin adem-i vücûbu lâzım geleceğini teslîm etmeyiz denilir. Ve yâhûd senede istinâd ederek zîrâ keyfiyette evvelin vücubundan sâin-
nin vâcib olmaması lâzım gelir ki bir şey’in vücûbu şey’-i âharin vücûbuna münâfî değildir. Ve eğer münâfî olmak lâzım gelse bizim üzerimize yalnız bir şeyden başka hiçbir vâcib olmamak îcâb ederdi denilir. Bu kelâm sûret-i delilde tenvîr-i senettir. Ve bu vechle mu‘allil tarafından men‘-i mülâzeme üzerine sâil için vazîfe isbât-ı mülâzemedir, şu vechleki ibtidâen ancak şey’-i vâhid ile olur ve ne zamanki emr böyle ise besmele ile ibtidâen vâcib olmasıyla sâir bir şey ile ibtidâen vâcib olmaz, lâkin vaz’-ı mukaddem hak olarak emr böyledir.

İmdi şartiyye ya'nî التصدير بالبسملة لا يجب التصدير (كلما كان الواجب هو التصدير بالبسملة لا يجب التصدير يا'nî şartiyyesi sâbit olur deyü mülâzemeyi isbât eder. Ve sâilin bu vechle zu'munca isbât-ı mülâzeme etmesi üzerine mu'allil tarafından işbu mukadde-me-i vâzı'a ya'nî (كلما ثبت أن الابتداء لا يكون إلا بشيء واحد) mukadde-mesinin mefhûmu olan bed'in şey-i vâhide sübût-ı inhisârı men' olunur. Bu da ya (لا نسلم ثبوت الانحصار المذكور) denilmekle men'-i mücerred olur. Ve yâhûd senede bi'l-istinâd zîrâ bütûn inhisâr ancak hadîseynde vâki' "bâ"nın musâhabete ve ibtidânın ibtidâ-yı hakikiyye hamli takdîr-de tahakkuk eder, lâkin hadîs-i hamdelede olan ibtidâ ile murâd ibtidâ-yı izâfî olmasıyla her ne kadar besmele ile mesbûk olsa da mâ-ba'dinde vâki' olan şey'e nisbetle mübtededün bih denilmesi sahîh olur. [94] Bâ-i musâ-habet ki bâ-ı mülâbese dahi ıtlâk olunur. Meselâ (اشترت الفرس بلجامه) kavlinde olduğu gibi "feresi me'a licâmihi iştirâ eyledim." ma'nâsına olup bu ma'nâda isti'mâli ma'nâ-yı isti'ânede isti'mâlından ekserdir. Ve yâhûd ibtidâ ile murâd şurû'-ı maksûda kadar imtidâd eden ibtidâ-i örfî olup ve bu ma'nâca ahad-ı şey'eyn ile ibtidâ, âhariyle ibtidâyı ifâte etmez denilir ve yâhûd "bâ" (كتبت بالقلم) gibi âlet-i fiile dâhil olan "bâ-ı" isti'âneyle mah-mûl olup ve eşyâ-i müte'addide ile isti'âne câiz olmasıyla cevâb verilir. İmdi bu cevâblar ma'lûm olmasıyla hadîseyin beyninde tevehhüm olunan te'ârüz mündefi' olur.

قال رحمه الله: وأن تنقض دليل المعارضة بأن تقول: هذا الدليل مستلزم لعدم صحة الحديث الوارد في حق الابتداء بالتحميد، وكل دليل شأنه كذا فاسد، فدليلك هذا فاسد.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ve mu'âraza delîlini şu şekilde nakzedebilirsin: "Bu delîl, hamd ile başlamaya dair gelen hadisin sahîh olmamasını gerektirir. Oysa böyle bir sonucu gerektiren her delîl batıldır. Dolayısıyla senin bu delîlin de batıldır.]

Ve mu'âraza-i sâilin delîlini nakz etmekle de cevâb verilir. Şöyleki "Delîl-i mu'âriz hadîs-i besmeleden için vâcib olan ancak besmele olup hamd ile tasdîr vâcib değildir." kavlinde ibâret olmasıyla cevâb da "Bu delîl tahmîd ile ibtidânın lüzûmu hakkında olan hadîs-i şerîfin adem-i sıh-hatini müstelzimdir. Ve her bir delîl ki ş'e'nî bu ola fâsittir." denilir.

قال رحمه الله: وإن تعارض بما تقدّم من الدليل المُتَقَلِّل إليه، ولكن للسائل أن يعود إلى دليلك الأول ويقول: إن أردت بوجوب التصدير في الكبرى مطلق وجوب التصدير، فالكبرى مسلّمة، والتقريب ممنوع، وإن أردت به وجوب التصدير في الكتابة، فالكبرى ممنوعة، إذ يجوز الابتداء بالتكلم من غير كتابة في صدر الكتاب، إذ لا يدل الحديث على وجوب كتابة، وإنما يدل على وجوب مطلق الابتداء به.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Sen aktarılan önceki delile mu‘âraza edersin; fakat sâil de senin ilk deliline döner ve şöyle der: “Eğer büyük önermede başlamanın zorunluluğu ile mutlak olarak başlamanın zorunluluğunu kastediyorsan, büyük önerme kabul edilmiş olur ve takrîb men‘edilir. Eğer bununla yazıda başlamanın zorunluluğunu kastediyorsan, büyük önerme geçersiz olur. Çünkü kitabın başında yazmaksızın sözle başlanması mümkündür. Zira hadîs-i şerîf, yazmanın zorunluluğuna değil, sadece onunla başlamanın zorunluluğuna delalet eder.]

Ve mu‘âraza-i sâile mukâbil murûr eden delîl-i müntakilün ileyh ile mu‘âraza etmekle de cevâb verilir. Delîl-i müntakilün ileyhden murâd (ولك أن تتقل من هذا إلى دليل آخر بأن تقول لأن التصنيف نعمة من الله) (الكavlidir. Ve işbu mu‘âraza ale’l-mu‘ârazanın takrîri şu vechledir ki “Îrâd olunan delîl iddi‘â ettiğiniz şey üzerine delâlet etse de bizim indimizde bunun hilâfı üzere delâlet edecek delîl vardır. Şöyleki ‘Tasnîf, a‘lâ-i İlâhiyyeden bir ni‘mettir ve her bir ni‘met ki şe’nî bu ola üzerine hamd etmek vâcibdir.” denilir. Lâkin bu cevâblara müte‘âkiben sâil için mu‘allilin delîl-i evveline avdet ederek “Eğer kübrâda olan vücûb-i tasdîrden murâdın kitâbet ve tekellümden âmm olarak mutlak vücûb-i tasdîr ise kübrâ müselleme olup delîlin takrîbi memnû‘dur, zîrâ müdde‘ân kitâbetle vücûb-i tasdîr olup delîlden ise bu müdde‘â lâzım gelmez ve eğer vücûb-i tasdîr ile murâdın kitâbetle vücûb-i tasdîr ise bu sûrette kübrâ memnû‘adır. Zîrâ sadr-ı kitâbette min gayr-i kitâbet hamdi tekellüm etmekle de ibtidâen câiz olur. Çünkü hadîs-i şerîf hamdin vücûb-ı kitâbetine dâll olmayıp belki medlûlü ister lisân ve ister cinân ve yâhûd kitâbet ile olsun mutlak hamd ile [96] ibtidânın vücûbudur.” diye bir kere takrîb-i delîli ve def‘a-i uhrâda kübrâyı men‘ etmesi müveccehe olur.

Ta'rif ve Ta'rîfin Şartları

قال رحمه الله: فصل، إن كنتَ معرِّفًا فاعلم أنَّ التعريفَ تصويرٌ محضٌ في الذهن، فلا يتعلَّقُ به منعٌ ولا معارضةٌ، إلَّا أنَّه يشترطُ لصحته شرائطٌ، منها المساواةُ للمعرِّف، ومنها الجلاءُ والوضوحُ منه.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Fasıl: Eğer tarif yapan biriysen bil ki, tarif zihinde salt bir tasvirdir. Dolayısıyla ona men' veya mu'âraza yöneltilmez. Ancak sıhhatli olması için bazı şartlar gerekir. Bunlardan biri, tarif edilen şeyle eşdeğer olması, bir diğeri ise açıklık ve netlik taşımasıdır.]

Musannif tasdikât üzerine vâride olan ebhâsdan fârîğ olarak tasavvurât üzerine vurûd edecek ebhâsın îrâdına şurû' etmiştir. Ve ebhâs-ı vâridesinden bahs olunacak işbu tasavvurâtta murâd ta'rîfât ve taksîmât olmasıyla işbu fasl-ı ta'rîfât için mu'ayyen ve mefsûldür. Hafî olmasın ki bir kelâm ile mütekellim olan kimse eğer bu kelâmı bir şeyi ta'rîf etmek için îrâd eder ise o kimseye kesr-i râ-i müşeddede ile mu'arref ve ta'rîf ettiği şey'e feth-i râ ile mu'arref denilir, nefis-i ta'rîfe dahi kesr-i râ ile mu'arref ıtlâk olunur. İmdi ta'rîf zihinde tasvîr-i mahzûr. Ya'nî suret-i mu'arrefi zihinde nakş etmekden ibâret olup kendisinde aslen hükm yoktur. Hâsılı ta'rîfden maksûd bi-vechin mâ ma'lûm olan bir şey'e zihnîn teveccühüyle ba'dehü o şey'in sûret-i ulâsından etemm olan bir sûret-i uhrânın zihinde mürtesim olması olup yoksa o şey üzerine ta'rîf ile hükm etmek değildir. Bu sebebden nâşî ta'rîfe ne men' ta'allük eder ve ne de mu'âraza ta'alluk eder.

Lâkin sıhhat-ı ta'rîf için şerâit-i mute'addide olup mine'l-cümle ta'rîfin mu'arrefe [97] müsâvî olması şarttır ve müsâvattan murâd kesr-i râ ile mu'arrefin sâdık olduğu her bir şey üzerine feth-i râ ile mu'arrefin sâdık olmasıdır. Ve bundan ittirâd ile ta'bîr olunur. Ya'nî hadd mevcûd olduğu hinde mahdûd dahi mevcûd olarak ta'rîfi efrâddan gayrisinin kendide duhûlünden mâni' olması lâzım gelir. Ve kezâlik her ne şey üzerine feth-i râ ile mu'arref sâdık olsa kesr-i râ ile mu'arref dahi sâdık olmasıdır. Ve bundan in'ikâs ile ta'bîr olunur. Ya'nî haddin hîn-i intifâsında mahdûd dahi müntefî olarak ta'rîfin efrâd-ı mâhiyet-i mu'arrefi câmi' olması lazım gelir. Ve şerâit-i mezkûreden birisi dahi ta'rîfin mu'arrefden feth-i "cîm" ile celâ-

sı ya'nî evzah olmasıdır. Zirâ ta'rîf mu'arrefden ahfâ ve yâhûd ma'rifet ve cehâlette mu'arrefe müsâvî olsa aslen müfîd ta'rîf olamaz.¹

قال رحمه الله تعالى: فللسائل أن يطله بأنه غير جامع لأفراد المعرف أو غير مانع عن أغياره، وكل تعريف شأنه كذا باطل.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Sâil, bir tarifi tanımlananın tüm fertlerini kapsamadığını veya onun dışındaki şeyleri ayırt edici olmadığını belirterek onu geçersiz kılabilir. Böyle bir özelliğe sahip her tarif geçersizdir.]

Zikr olunan şerâite nazaran ta'rîfatta nakzın sûret-i cereyânını beyân-ıdır. İmdi sâil için ta'rîfi şu tarîk ile nakz ve ibtâl etmek câri olur ki bu ta'rîf efrâd-ı mu'arrefi gayr-ı câmi'dir. Ve her bir ta'rîf ki şe'nî bu ola bâtıldır. [98] Ve yâhûd ta'rîf ağyârından gayr-ı mâni'dir. Ve her bir ta'rîf ki şe'nî bu ola bâtıldır. Ve yâhûd gayr-ı sahîhdir, imdi bu tarîf batıldır ve yâhûd gayr-ı sahîhdir ve evvelki beyân-ı sugrâsında bu ta'rîf mâdde-i fulâniyyeye gayr-ı şâmilidir. Hâlbuki mâdde-i mezkûre üzerine mu'arref şâmilidir. Ve sâninin beyân-ı sugrâsında "Bu ta'rîf mâdde-i fulâniyyeye şâmilidir. Me'a-hâzâ mu'arref o mâdde üzerine gayr-ı sâdık ve her bir ta'rîf ki şe'nî bu ola gayr-ı câmi' ve yâhûd gayr-ı mâni'dir." denilir. Ve mute'allik-i nakz yalnız delil olmak üzere meşhûr olduğuna nazaran işbu nakz nakz-ı şe-bihîdir. Ve bazı muhakkikînin tasrîh-i vechle lafz-ı nakz nakz-ı delil ile nakz-ı ta'rîf beyninde lafz-ı müşterekdir denilir ise nakz-ı tahkîkidir. Ve işbu i'tirâz şekl-i evvelden müntazam olmasıyla (إنه غير جامع أو غير مانع) sugrâları ma'dûle olarak icâb-ı sugrâ şartı mevcuttur. Ve bazıları eşkâl-i ak-yisenin şurûtu ittirâd-ı intâcın şurûtu olup şurûd-i intâc olmadığını beyân etmişlerdir.

قال رحمه الله: أو مستلزم للدور أو التسلسل أو بأنه مساو للمعرف في المعرفة والجهالة، وهكذا.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ya da devir veya teselsülü gerektirir ya da bilme ve bilmeme bakımından tarif edilenle aynı düzeydedir vb.]

1 Şerâit-i sıhhat-ı ta'rîf üç olup üçüncüsü dahi ta'rîfin muhâlâtan hâli olmasıdır. Nitekim *Takrîr-i Kavânin*'de müfassaldır. Musannif şerâit-i sıhhat-ı ta'rîfin beyânını sûret-i hasrda irâd etmek ile şart-ı sâlis-i mezkûre evvelâ işaret buyurup sâniyen (أو التسلسل) kavliyle bu işâreti te'kid belki tasrîh etmiştir. Fefhem. Li-muharririhi Abdülhamid *ufiye-anbu*.

Ve yâhûd bu ta'rif devri müstelzimdir. Ya'nî haddı mahdûd üzerine tevakuf eder, bu da ya bilâ vâsita ve yâhûd bi'l-vâsita olur. Ve yâhûd teselsül müstelzimdir ve yâhûd ta'rif, ma'rifet ve cehâlette mu'arrefe müsâvidir. Ve bu emsâl-i fesâdat-ı mahsûsadan meselâ ictimâ'-ı nakîzeyni ve yâhûd irtifâ'ını müstelzimdir. Ve yâhûd lafz-ı [99] müstedrek ve yâhûd lafz-ı müsterek ve yâhûd ta'yîn-i murâd üzerine delâlet edecek karîne-i vâzıha mevcûd olmadığı hâlde mecâzı müstemildir. Bu ise muhâl ve yâhûd sıhhat-ı ta'rife muhill olup her bir ta'rif ki şe'nî bu ola fâsittir denilir. Lafz-ı müstedrekten murâd ne cem' ve ne men' ve ne de tavzîhi müfid olan lafızdır.

قال رحمه الله: وناقض التعريف مستدل، وموجه مانع، فلك أن تمنع عدم الجمع أو المنع، أو بطلان التعريف غير الجامع أو غير المانع، بناءً على أن المساواة ليست بشرط عند المتقدمين، وأن تمنع استلزام الدور أو التسلسل وبطلانهما، بناءً على أن الدور المعني والتسلسل في الأمور الاعتبارية ليسا بمحالين، وأن تمنع المساواة في المعرفة والجهالة، بناءً على أن الخفاء والوضوح بحسب الأذهان.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ve tarifi nakzeden, delil getirendir, onu yönlendiren ise men' edendir. Sana düşen, iki öncülde eşitliğin müteakdimine göre şart olmadığına dayanarak, efradını câmi ve agyarını mâni olmayan tarifi, cem' ve men barındırmadığı gerekçesiyle geçersiz kılmak; itibarî konularda devr-i ma'î ve teselsülün imkânsız olmadığına dayanarak, devr ve teselsülün zorunluluğunu ve bunların geçersizliğini reddetmek; gizlilik ve açıklığın zihinlere göre değiştiğine binaen, bilmede ve bilmemede eşitliği men' etmektir.]

Ve ta'rfi nakz eden kimse müstedildir. Ya'nî ta'rif üzerine i'tirâz ancak ta'rfin iddi'âyı butlânıyla bu da'vâ üzerine istidlâl tarîkiyle olur. Ve ta'rfi tevcih eden mu'arref ve yâhûd âhari mâni'dir. Ya'nî i'tirâz-ı mezkûrdan cevâb ancak nakz için îrâd olunan delilin men'-i mukaddemâtıyla olur. İmdi ta'rfi tevcih sadedinde olan mu'arrefin vazîfesi adem-i cem' ve yâhûd adem-i men'i ya'nî ta'rfin efradını câmi' ve yâhûd agyarını mâni' olmadığını men' etmektir. Ve çünkü delil-i nâkızda olan sugrâ ya'nî "ta'rif, efrâd-ı mu'arrefi gayr-ı câmi'dir." mukaddemesi mu'arref ferd-i fülâniye sâdıkıdır. Ve bu ta'rif ferd-i mezkûra gayr-ı sâdıkıdır ve yâhûd "bu ta'rif falan mâdde üzerine sâdıkıdır, halbûki madde-i mezkûre efrâd-ı

mu‘arrefden değildir.” mukaddemeteynini [100] mütezammın olmasıyla mu‘arref bunlardan birini ve yâhûd ikisini men‘ eder. Ve ikisini men‘ eylemesi evvelâ mukaddemeteyninden birini men‘ edip ba‘dehü işbu mukaddeme-i memnû‘anın farz-ı teslîmiyle âharini teslim etmemek tarîkiyle olur ve bunlardan mukaddeme-i ûlâyı men‘ gâliben ta‘rîfî ve mukaddeme-i sâniyeyi men‘ ekser mu‘arrefi tahrîr etmesiyle olur ve yâhûd gayr-ı câmi‘ ve yâhûd gayr-ı mâni‘ olan ta‘rîfin butlânını men‘ eder. Bu da “delîl-i nâkızdan her bir ta‘rîf ki şe’nî bu ola bâtıldır.” kübrâsını men‘ etmekden ibârettir. Ve bu men‘ de işbu ta‘rîfden maksad cemî‘-i ma-adâdan temyîz olmayıp belki şey-i fulânîden temyîzdır. Ve yâhûd cemî‘-i efrâda şümûlû maksûd olmayıp murâd efrâd-ı meşhûre üzere ihtisâsıdır denilmekliğe istinâd olunur.

Lâkin eğer mu‘arref ta‘rîfinin hadd olduğunu tasrîh eder ise bu vechle men‘-i kübrâ mümkün olamaz. Zîrâ ta‘rîfin e‘amm veya ahas olabilmesi ancak rûsûm-ı nâkızda cârî olup hudûdda gayr-ı câizdir. Ve kezâlik inde’l-mutekaddimîn ta‘rîfin mu‘arrefe müsâvâtı şart olmadığına istinâd olunur. Ve inde’l-mutekaddimîn müsâvâtın adem-i iştirâtı ta‘rîf-i nâkızda olup belki müte‘ahhirîn indinde dahi böyle olmasıyla bu sûrette sened olmak üzere beyân olunan kelâmeyn meâlen müttehid olarak ikisinin de mefhûmu “Bu ta‘rîfden murâd ta‘rîf, câmi‘ ve mâni‘ olmayıp belki ber-vechi meşrûh temyîz ve ihtisâs emsâli ma’nâyî âhardır.” demek [101] olur ve devr ve teselsülü istilzâmın ve yâhûd bunların butlânının men‘iyle de cevâb verilir.¹

1 Tenbihî lâzım olan mebahîs-i mühimmedendir ki butlân-ı devrin men‘inde devr-i ma‘îye istinâd olunmak ancak şu sûrette münhasırdır ki ta‘rîf, şey‘eyn-i âhereyn beyninde devr-i ma‘î bulunmağı iş‘âr etmek tarîkiyle devri müstelzim ola. Zîrâ devr-i ma‘î zâtında bâtul olmamakla istilzâm-ı mezkûr butlân-ı ta‘rîfî müstelzim olamaz. Ammâ ta‘rîf eczâ-yı ta‘rîfden bir şey ile mu‘arrefin beyninde devr-i ma‘î bulunmağı iş‘âr etmek tarîkiyle devri müstelzim olur ise bu sûrette ta‘rîfin butlânı meczûm olmağa men‘ ve istinâd-ı mezkûre mecâl yoktur. Zîrâ haddin kable’l-mahdûd ta‘akkülü vâcib olup mütezâyifânın ise ta‘akkülleri beraber olmağa ahad-ı mütezâyifini âharin ta‘rifinde ahz etmek câiz olamayacağını Allâme-i Tefâtânî *Şerh-i Şemsiyye*’de tasrîh etmiştir. Sûret-i evvelinin misâli kendisiyle ibtidâ vâkî olan harfin ta‘rifinde harf “lâ-yümkinu en yeteffaze bihi illâ bi’l-hareketi” demek gibidir ki sâil “Bu ta‘rîf devri müstelzimdir. Zîrâ bu ta‘rîf iş‘âr eder ki harf-ı mübtede’ün bih harekeye mütevakkıf ola, hâlbuki hareke dahi harfle kâim olduğu cihetle harfe mütevakkıf olduğundan devr lâzım gelir.” diye nakz eyledikde “Harf-ı mübtede’eye ancak hareke ile beraber olup hareke dahi ancak harfle beraber olmakla bu devr, devr-i ma‘îdir.” diye cevâb verilir. Sûret-i sâniyenin misâli dahi ebbin ta‘rifinde “el-ebbü zû’l-ibni” demek gibidir ki eczâyı ta‘rîfden ibn ile mu‘arref olan ebbin beyninde devr-i ma‘î olduğuna binâen sâil nakz eylediği halde men‘ ve istinâd ile cevâba asla mecâl yoktur. Li-Maharrihi Abdülhamid, *ufiye-anbu*.

Evvel sugrâ ve sâni kübrâyı men' olup butlân-ı devrî men'-i devr-i ma'inin ve butlân teselsülü men'i umûr-ı itibâriyede teselsülün adem-i istihâlesine istinâd ile olur. İmdi men'-i kübrâda takrîr-i devrî müstelzim olan [102] şey'in butlânı ancak devr-i muhâldedir. Hâlbuki ta'rîfde mevcûd idigü beyân olunan devr, devr-i muhâl değildir denilmesiyle olur. Ve yâhûd terdîd sûretiyle "Eğer murâd bu ta'rîf devr-i muhâlî müstelzimdir demek ise sugrâ memnû'adır. Ve eğer mutlak devri müstelzim demek ise kübrâ memnû'adır. Zîrâ ale'l-ıtlâk devrin istihâlesi müselleme değildir." denilir ve ta'rîfin mu'arrefe ma'rîfet ve cehâlette adem-i müsâvâtıyla olan nakza işbu müsâvâtın men'yle cevâb verilip ve bu men' de hafâ ve vuzûh bi-hasebi'l-ezhân olduğuna istinâd edilir.

قال رحمه الله: كأن يقول السائل: تعريف كل من المنع والنقض والمعارضة فاسد، لأن تعريف المنع غير صادق على منع المدعى الغير المدلل، وتعريف النقض غير صادق على نقضه، وكذا تعريف المعارضة غير صادق على المعارضة التقديرية مع أن كلا منها من أفراد معرفاتها وكل تعريف شأنه هذا فاسد، فيمنع كون كل منها من أفراد المعرف مجرداً أو مستنداً، بأن إطلاق المنع والنقض والمعارضة عليها مجاز، كما عرفت، والتعريفات للمعاني الحقيقية.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Mesela sâil şöyle der: Men', nakz ve mu'ârazanın her birinin tarifi fasittir. Çünkü men' tarifi, delillendirilmeyen iddianın men' edilmesine uymamakta, nakz tarifi de nakzın kendisine uygun düşmemektedir. Aynı şekilde mu'âraza tarifi de farazî mu'ârazaya uyduramamaktadır. Hâlbuki bunların her biri, tarif edilen şeyin ferdlerinden- dir. Bu yüzden, bunların her birinin tarif edilen şeyin ferdlerinden olduğu iddiası, mutlak veya gerekçeli olarak men' edilir. Çünkü men', nakz ve mu'ârazanın bu kavramlara uygulanması mecazdır, daha önce de belirtildiği üzere. Zira tarifler, gerçek anlamlar içindir.]

Nakz, ta'rîf-i temsildir. Şöyle ki meselâ sâil derki; zikri murûr eden men' ve nakz ve mu'ârazanın ta'rîfâtı cümleten fâsittir. Zîrâ men'in ta'rîfi müdde'â-yı gayr-ı müdellelin men'i üzere sâdık olmaz. Zîrâ men'-i delil hasmdan mukaddeme-i mu'ayyene üzerine taleb-i delil olmasıyla mu'arref olup müdde'â-yı gayr-ı müdellelde ise ne delil ve ne mukaddemesi mevcuttur. Ve nakzın ta'rîfi müdde'â-yı gayr-ı müdellelin nakzı üzere sâdık olmaz. Zîrâ nakz-ı

[103] delîl hasmın cereyân ve tahallûf ve yâhûd istilzâm-ı husûs-i fesâd ile ibtâl olunmasıyla mu‘arref olup müdde‘â-yı gayr-ı müdellel ise delîlden hâlidir. Ve mu‘arazanın ta‘rifî dahi “Mu‘araza-i takdîriyyeye gayr-ı sâdıkdır. Zîrâ mu‘araza hasmın delîl ikâme eylediği şey’in hilâfî üzere delîl ikâmesiyle mu‘arref olup mu‘araza-i takdîriyyede ise hasım müdde‘âsı üzerine delîl ikâme etmeyüp müdde‘âsı gayr-ı müdelleldir. Hâlbuki müdde‘â-yı gayr-ı müdellel üzerine teveccüh eden men‘ ve nakz ve mu‘arazadan her birerleri mu‘arreflerinin efrâdındandır ve her bir ta‘rif ki şe’nî bu ola fâsittir. İmdi bu ta‘riflerin cümlesi fâsittir.” denilir. Ve sâilin işbu nakz ile i’tirâzına bu maddeler efrâd-ı mu‘arrefden idüğünün men‘iyle cevâb verilerek “Bunların efrâd-ı mahdûdadan olduğunu teslim etmeyiz.” denilir. Bu da ya men‘-i mücerred ve yâhûd bunlara men‘ ve nakz ve mu‘araza ıtlâkı bi-tarîki’l-mecâz olup ta‘rif ise efrâd-ı hakîkiyye için olduğu senedine müstenid olur.

Ta‘rif ve Taksîm-i İstikrâî

قال رحمه الله: واعلم أن التعريف والتقسيم الاستقرائي لا ينقضان إلا بفرد محقق في نفس الأمر، وأما الأبحاث الواردة على الدعاوى الضمنية في التعريفات، كأن يقال: لا نسلم أنه فصل أو أنه جنس وهكذا، فداخله فيما سبق.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Ve bil ki, tanım ve istikrâî taksim ancak nefsü’l-emrde muhakkak bir fert ile nakzedilir. Tanımlarda içkin iddialara yönelik ileri sürülen tartışmalara gelince, mesela şöyle denebilir: ‘Bunun bir fasl veya cins olduğunu kabul etmiyoruz.’ Bu tür tartışmalar, önceden zikredilen hususlara dâhildir.]

Ve ma‘lûm ola ki gerek ta‘rif ve gerek [104] taksîm-i istikrâînin nakz edilmesi ancak nefsü’l-emrde vücûdu muhakkak olan ferd ile olur.¹

1 Musannif-i merhûmun *Hâşîye-i Şerh-i Celâle*de irâd eylediği tahkikâtla mennassa-i burûzda cilve-riz olan nevâhid-i fevâid-i nefisedendir ki ta‘rif ancak nefsü’l-emrde vücûdu muhakkak olan ferd ile müntakız olur, dedikleri hadd-i tammın gayrı olan ta‘rifâta göredir ki onlarda bi-hasebi’l-vâkı’ sıdk cihetiyle mu‘arrefe müsâvi olmak kâfidir. Ve ammâ hadd-i tammın kendisi sıdkan ve mefhûmen mu‘arrefe müsâvi olmak lâzime-i hâlden olmakla onda mâdde-i nakzın mutehakkık olması şart değildir. Pes ulemâ-i kirâmın bazı ta‘rifî vücûd ve adem ve imkân ve imtinâ’ından me’a kat’i’n-nazar mâhiyet içindir dedikleri hadd-i tamm nazar ile olup bazı yerlerde dahi ta‘rif efrâd-ı muhakkaka ve yâhûd efrâd-ı meşhûre için dedikleri hadd-i tammın gayrına nazarandir. Pes şârih-i muhakkıkın bu mahalde bi-hasebi’t-temsîl insan için irâd eylediği ta‘rif resm-i nâkis olmakla buyurdıkları ferd-i gayr-ı muhakkık ile nakz olunamaz ammâ bi’l-farz ve’t-takdir mu‘arref tarafından ta‘rif-i mezkûrun hadd-i tamm olduğu iddîâ olunur ise ferd-i mezkûr ile dahi müntakız olur, fahfahzü. Li-Muharrir [Abdülhamid], *ufiye anbu*.

İmdi nâkız vücûdu ma'lûm ve mütehakkık olmayan bir mâddeden dolayı bir ta'rîf ve yâhûd bir taksîm-i istikrâînin nakzına tasaddî eylese ol-hâlde sâilin her bir ta'rîf veya taksîm ki şe'nî bu ola gayr-ı câmi' ve yâhûd gayr-ı mâni'dir dediği kübrâyı men' ederek bunun sıhhati ancak mâdde-i nakzın tahakkuku hinde olur. Halbuki bu mâddenin tahakkuku-nu tasdik etmeyiz senedine istinâd eyler. Meselâ "İnsân beşeresi bâdî ve zâ-hir-i kâmeti müstakîm ve bi't-tab' dahhâkdır." diye ta'rîf olunup da bunun [105] üzerine "Efrâdını câmi' değildir. Zîrâ efrâd-ı insândan beşeresi şa'r ile mestûr olan ferde gayr-ı sâdîkdır." diye nakz edilse mu'arref cânibinden sugrâ ve kübrâsını men' ile "Bu dediğin mâddenin medâr-ı nakz olması efrâd-ı insân içinde öyle bir ferdin mevcûd olmasına mütevakkıf olup bu ise memnû'dur." denilir ve ammâ ta'rîfatta fasl ve cins emsâli me'hûze olan eczâ-yı ta'rîfata i'tirâz ile meselâ "Falân cüz'ün cins ve yâhûd fasl olduğu müsellemler değildir." emsâli de'âvî-yi zımnîyye üzerine vârid olan ebhâs-ı tasdikâtta cârî vezâif cümlesinden olarak ebhâs-ı sâbıkada dâhildir. Meselâ hadd olmak üzere "insânı hayvân-ı nâtık" olmasıyla ta'rîf eden kimse hayvân cins ve nâtık fasl idüğünü zımnî iddî'â etmiş olacağından işbu da'vâ-yi zımnî üzerine bahs ve münâzara cereyân eder. Şöyle ki bu cüzlerin iddî'â-yi zımnîyye göre zâtiyyât veya araziyyâtta olduğunun men' ile i'tirâz olunup ol hâlde zâti ve yâhûd arazîden olduğunun isbâtıyla men'-i mezkûr def' olunur. Ve hakâyik-i mevcûdede zâtînin arazîden temyîzi emr-i asîr ise de bu bahs için fenn-i mîzâna müraca'at olunması îcâb eyler.

Taksîm ve Mukassim

Taksîm-i Akli

قال رحمه الله: فصل: إن كنت قاسماً، فتقسيمك إما عقلي، وهو الذي يحكم العقل بمجرد تصور أقسامه بانحصار المقسم فيها، كتقسيم المفهوم إلى الموجود والمعدوم، وتقسيم العدد إلى الزوج والفرد.

[Gelenbevi şöyle buyurdu: Fasil: Eğer bir şeyi sınıflandıran (kâsim) isen, sınıflandırman ya aklîdir. Aklî taksim, aklın sadece bölümlerin tasavvuru ile, sınıflandırılanın (maksûm) bu bölümlere münhasır olduğuna hükmettiği türdendir. Örneğin mefhumun mevcut ve ma'dûm olarak sınıflandırılması veya sayının çift ve tek olarak taksimi gibi.]

Bu fasl taksîmâta âit ebhâsı mübeyyendir. Eğer sen bir şeyi taksîm edecek olur [106] isen bu taksîm ya aklî olur bu da aklın mücerred bir şey'in aksâmını tasavvur ederek işbu taksîm olunan şey'in aksâm-ı mezkûrede inhisârıyla hükm eylemesinden ibârettir. Ya'nî tasavvur-i aksâm ile taksîmde müdrîk ve hâkim akl olur. Meselâ mefhûmun mevcûd ve ma'dûm kısmeynine ve adedin zevc ile ferde taksîmleri ve bu vechledir. Şöyle ki akl-ı mücerred mefhûm ve yâhûd adedin mülâhaza-i aksâmıyla kısm-ı âhari tevcîz etmeyerek evvelin mevcûd ile ma'dûmda ve sanîninin zevc ile ferdde inhisâr-ı aksâmı üzere cezm ve hükm eyler ve işbu taksîm-i aklî ekser-i aksâmın beyne'l-isbât ve 'n-nefy terdîd edilmesi tarîkiyle olur.

Bu dahi bazen nefy-i sarîh ile olarak meselâ “mefhûm ya mevcuttur ve yâhûd değildir” denilir ve bazen nefy-i kelâmdan mefhûm olarak meselâ “aded ya zevc ve yâhûd ferddir” denilir ve kıllat üzere terdîd olunmayarak meselâ “aded ferd ve zevcdir” denilir. Ve hafî olmasın ki taksîm ya küllînin cüz'iyâtına ve yâhûd küllün eczâsına taksîmi i'tibârıyla iki kısma münkasimdir ki evvel husûl-ı mefhûmat için mukaseme kuyûd-ı mütemâyizenin zamm olunmasıyla müfesserdir, kuyûd-ı mütemâyizeden murâd sıdk ve hamlde mütebâyine olan kuyûd ve mefhûmâtтан murâd aksâmıdır,¹ ve bazen mukasem aksâmı [107] sarîhan zikr olunarak meselâ “insân ya insân-ı ebyaz ve yâhûd insân-ı esveddir” denilir. İmdi bu taksîmde mukasem insân olup evvelde ebyaz ve sâni'de esved kayıtlarının işbu mukaseme zamm ve ilâvesiyle insândan başka başka birer kısım hâsıl olur. Ve işbu ebyaz ve esved kayıtları sıdk ve hamlde mütebâyinelere. Ve bazen mukasem-i mefhûmât aksâmı dâhil olarak sarîhan zikr olunmayup meselâ “kelime ya ism ve yâhûd fiil ve yâhûd harfdır” denilir. Ve bazen evvelin mevzu'-ı aksâmında kuyûdun zikriyle mukasem murâd ve mukadder olarak “insân ya ebyaz ve yâhûd esveddir” denilir ki ya insân-ı ebyaz ve yâhûd insân-ı esveddir takdîrinde olur. Ve kısm-ı sâni ya'nî küllün eczâsına taksîmi cemî'-i eczâ-i mukasemin zikriyle mukasemin mâhiyetini tahsîl ve hakikatini tafsilden olsun küllün hakikatine mübâyin olmasıyla bu kısım

1 Şârih-i muhakkık hazretlerinin kuyûd-ı mütemâyizeden murâd sıdk ve hamlde mütebâyine olan kuyûd buyurdıkları “taksîmü'l-küllî ila cüz'iyâtihî” de asl olan taksîm-i hakîkiye nazar iledir. Amma taksîm-i i'tibârîde beyne'l-aksâm bi-hasebi's-sıdkı tebâyün şart olmayub bi-hasebi'l-mefhûm teğâyür bulunmak kâfîdir niteki musannif-i-i merhûmun tafsîlât-ı âtiyesinden lâyh ve zâhir olur. Li-muhammîrihi [Abdülhamid] *ufîye anhu*.

taksîmde “immâ fûlânün ve immâ fûlanün” ya’nî “ya şudur ve yâhûd budur.” tarîkiyle aksâm üzerine harf-ı terdîd idhâlî sahîh olamaz.

Taksîm-i İstikrâî

قال رحمه الله: وأما التقسيم الاستقرائي، وهو الذي ليس كذلك، كتقسيم السند إلى الأقسام الأربعة المتقدمة، فإن العقل يجوز أن يكون السند مبايناً أيضاً، لكن لم يوجد ذلك، كما قيل.

[Gelenbevi şöyle buyurdu: İstikrâî (tümevarımsal) taksime gelince, bu böyle olmayandır. Örneğin senedin önceki dört kısma ayrılması gibi. Çünkü akıl, senedin bu bölümlerden tamamen farklı (mübâyin) olmasını mümkün görür, ancak denildiği gibi böyle bir durum vuku bulmamıştır.]

Ve yâhûd taksîm-i istikrâî olur. Bu da aklîde olduğu gibi mücerred tasavvur-ı aksâmıyla aklın inhisârda câzim ve hâkim olmamasıdır. [108] Ya’nî akl-ı mücerred tasavvur-ı aksâmıyla mukassemîn bu aksâmda inhisârıyla cezm ve hükm etmeyüp belki cüz’iyyât ve yâhûd eczâsını tettebbü’ ve istikrâna muhtâc olur. Meselâ delâlet-i lafziyenin mutâbakat ve tazammun ve lüzûm-ı cüz’iyyâtında ve cism-i mürekkebin eczâ-ı anâsırda inhisârları bi-tarîki’l-istikrâ olup akl bunların daha başka aksâmı bulunabilmesini tecvîz eder. İmdi meselâ senedin men’-i da’vâda zikri güzerân ettiği vechle müsâvî ve e’amm-ı mutlak ve ahass-ı mutlak veya min vechin aksam-ı erba’asına taksîmi istikrâî olup akl sened-i mübâyin dahi mutlak senedden bir kısmı olmasını tecvîz eyler ise de lâkin muhâverât-ı münâzirinde bulunmamıştır. Nitekim Mir Ebü’l-Feth bazı havâşi hâşiyesinde zikir eylemiştir. Ve işbu taksîm-i istikrâînin hakkı meselâ taksîm-i unsurda arz ve mâ ve hava ve nâr denilmek sûretiyle olup beyne’l-isbât ve’n-nefy terdîd olunmamasıdır. Lâkin bazen sûret-i hasr-ı aklîde terdîd ile zikir olunur ise de fakat bazı aksâmının mürsel ve muhassas olması lâzım gelir ve irsâl olunmasının ma’nâsı o kısmın mefhûmu bi’l-istikrâ bulunabilmiş olandan e’amm olmasıdır. Şu vechle ki mefhûm-ı mukassemîn istikrâ ile mevcûd olan aksâmın gayrısı üzerine de sıdkı aklın dâire-i tecvîzinde bulunmasıdır. Meselâ taksîm-i unsurda bu tarîk-i iltizâm olunup da ya arzdır ve yâhûd değildir ve sâni ya mâdır veya değildir ve sâlis ya havadır veya değildir ve bu da nârdır denilse işbu kısım-ı âhîr mürsel olarak tahsîs edilmiş olur.

Şöyle ki işbu kısım-ı âhîr bi-hasebi'l- [109] akl nârdâ münhasır olmayıp belki inhisârı bi-hasebi'l-istikrâ idüğü müstebân olur.

Taksîm-i Aklî ile İstikrâînin Hakîkî ve İ'tibârî Oluşu

قال رحمه الله: وكلُّ منهما إما حقيقي، وهو الذي لم تتصادق أقسامه في شيء واحد، ولو باعتبارات وحيثيات مختلفة. مثاله من العقلي ما تقدم، ومن الاستقرائي تقسيم العنصر إلى الأقسام الأربعة.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Her biri ya hakikîdir ki bu, bölümlerinin farklı yönler (i'tibarlar) ve açılardan dahi olsa, aynı şeyde birleşmediği taksim/sınıflandırmadır. Aklî taksime örnek olarak yukarıda geçenler verilebilir. İstikrâî taksime ise unsurun dört bölüme ayrılması örnek gösterilebilir.]

Ve taksîm-i aklî ve istikrâiden her birisi hakîkî ve i'tibârî kısmeynine münkasımdır. Taksîm-i hakîkî o kısım-ı taksîme ıtlak olunurki aksâmı velev i'tibârât ve haysiyyât-ı muhtelif ile olsa da şey-i vâhidde tesâduk etmezler. Ya'nî murâd beyne'l-aksâm vâki'de tebâyün olarak bu da aksâmın şey'-i vâhid üzerine tesâduk etmemesidir. Taksîm-i i'tibârîde dahi tebâyün mevcûd ise de bu tebâyün birbirinden cüz olmayacak haysiyette aksâmın temâyüz-i mefhûmlarıdır. Ve bunda şey-i vâhid üzere tesâduk-i aksâmı zarar vermez. Hâsılı taksîm-i i'tibârîde bi-hasebi'l-mefhûm temâyüz-ı aksâm kâfi olup hakîkide olduğu gibi şey'-i vâhidde adem-i tesâdukları mu'teber değildir. Meselâ küllîyi nev' ve cins ve fasl ve hâssa ve araz-ı âmm aksâm-ı hamsesine taksimleri taksîm-i i'tibârî olup bi-hasebi'l-i'tibârât şey'-i vâhidde bazısı ve yâhûd cümlesi ictimâ' ve tesâduk ederler. Meselâ mâşî mefhûmu hayevân için hâssa ve insân için araz-ı âmm olup bu sûrette hâssa ile araz-ı âmm mâşîde ictimâ' [110] etmiş olurlar. Ve meselâ mefhûm-ı mülevvende işbu külliyyâtın cümlesi ictimâ' ve tesâduk ederek¹ levn-i esved ve ebyaz için

1 Mefhûm-ı mülevvende külliyyât-ı hamsin tesâduğunu Mevlânâ Müdekkik Hicâbî *Şerh-i Velediyye*'de bu vechle beyân etmiştir ki esvedin mâhiyeti "mülevvenün bi-levnin müfredin lâ-yenselihu levnühu" ve ebyazın mâhiyeti "mülevvenün bi-levnin müfredin yenselihu levnühu" olmakla mülevven, esved ve ebyaz beyninde tamâm-ı cüz'-i müsterek olduğundan onlara nisbetle cins olur. Ve dahi mülevvenin mâhiyeti mükeyyef mübassar-ı bi'z-zât bi-şart-ı şey'in olup müşahhasât-ı mülevvenin tamâm-ı mâhiyeti kezâlik müziin mâhiyeti mükeyyef mübassar-ı bi'z-zât olup müzi'ât-ı müşahhasanın tamâm-ı mâhiyeti olmakla mülevven mükeyyefe nisbetle nev olur. Ve dahi kesifin mâhiyeti cismî mülevven olmakla mülevven kesife nisbetle fasl olur. Ve dahi cismin mâhiyeti cevher kâbilün li'l-'eb'âd olup mülevven ile cismin her birerleri âharin mâhiyetinden hâric ve mülevven cism-i latîfe sâdık olmadığı cihetle mutlak cisimden ahass olmakla mülevveni cisme nisbetle hâssa-i gayr-i şâmile olur. Ve dahi hayevânın mâhi-

tamâmı cüz'-i müşterek olarak cins ve mükeyyef için nev'dir. Zîrâ mükeyyef cins olarak tahtında meşmûm ve mat'ûm ve melmûs ve mülevven envâ'idır. Ve kesîf için fasl olup latîfden temyîz eder. Ve cism için araz-ı hâss olup ukûl ve nüfûs gibi mücerredât levnden ârîdir. Ve hayevân için araz-ı âmmıdır. Zîrâ cemâdâta dahi şâmilidir. Fakat fenn-i mizânda her biri için başka başka mefhûmât-ı mütemâyize mevcuttur. Ve ta'rif-i hakîkide musannifin velev bi-i'tibârât ve haysiyât kaydı bu emsâl [111] i'tibârât ve haysiyyâtta kat'-ı nazar şey'-i vâhidede tesâdukları cârî olmayan taksîm-i külliyyât-ı hams emsâli taksîmât-ı i'tibâriyyeyi ihrâc içindir.

Ve taksîm-i hakîkiyye kısm-ı akliden misâl zikri murûr ettiği vechle mefhûmun mevcûd ve ma'dûme ve adedin zevc ile ferde taksîmleridir. Zîrâ mevcûd ile ma'dûm beyinde tebâyün olarak bir şey üzerine "hem mevcûd ve hem ma'dûmdur" denilmek sâdık olmayıp bir şey mevcûd ise ma'dûm değildir ve ma'dûm ise mevcûd değildir. Kezâlik bir aded ferd ise zevc değil zevc ise ferd değildir. Ve taksîm-i istikrâiden misâli unsurun aksâm-ı erba'aya taksîmi olup meselâ anâsır ya turâb ve yâhûd mâ ve yâhûd hava ve yâhûd nârdır denilir.

قال رحمه الله: وأما التقسيم الاعتباري، وهو التقسيم المتصادق الأقسام باعتبارات مختلفة للمفهوم، فتأمل. مثاله من العقلي تقسيم الكلمة إلى الأقسام الثلاثة، إن اكتفي في تعريف الحرف بما لا يدل على معنى مستقل في نفسه. ومن الاستقرائي تقسيمها إليها، إن زيد في تعريفه كونه آلة لملاحظة الغير، فإن لفظ (من) يكون حرفاً واسماً، وكذا لفظ (على) يكون حرفاً وفعلاً باعتبارهما، وكذا لفظ (ينصر)، وكذا سائر الأسماء والأفعال، فإنها باعتبار كونها مؤولة بهذا اللفظ تكون أسماء، كما في قولنا: (نصر) فعل ماضٍ.

[Gelenbevi şöyle buyurdu: İ'tibârî taksime gelince bu, farklı yönlerden ele alınan mefhumlara dayanan ve bölümleri birbiriyle örtüşen bir taksimdir. Aklî sınıflandırmaya örnek olarak, kelimenin üç kısma ayrılması verilebilir; eğer harf kendi başına bağımsız bir anlama delâlet etmeyen bir unsur olarak tanımlanırsa. Buna karşılık, istikrâî taksime örnek olarak eğer harf, başkalarını anlamaya yarayan bir araç olarak tanımlanırsa, kelimenin

yeti cismün tammün bassâsün müteharrikün bi'l-irâde olup mülevven hâric-i e'amm olmakla hayevâna nisbetle araz-ı âmm olur. Hâzâ Li-Muharririhî Abdülhamid, *ufiye-anbu*.

yine üç kısma ayrılması gösterilebilir. Nitekim من (men) kelimesi hem harf hem isim olabilir; aynı şekilde على (alâ) kelimesi de bağlama göre hem harf hem fiil olabilir. Benzer şekilde, ينصر (yensuru) kelimesi ve diğer isim-fiiller de, belirli bir bağlamda yorumlandığında isim kabul edilirler. Örneğin, نصر (nasara) kelimesi, ‘fiil-i mâzîdir’ ifadesinde bir isim olarak değerlendirilir.]

Ve yâhûd taksîm-i aklî ve istikrâiden her birerleri taksîm-i i’tibârî olur. Bu da mefhûmları muhtelif olan i’tibârât ve haysiyyât ile aksâmı mütesâdika olan taksîmdir ve bunun için kısm-ı hakîkîde îzâhât-ı kâfiye sebk eylemesiyle tekrâra ihtiyâc görünmez ve işbu taksîm-i i’tibârînin [112] taksîm-i aklîden misâli kelimenin ism ve fiil ve harf aksâm-ı selasesine taksîmi olup fakat harfin ta’rîfinde “Nefsinde müstakil olan ma’nâ üzerine delâlet etmeyen kelimedir.” diye iktifâ olunduğu takdirdedir ki zikr olunacağı vechle ta’rîf-i harfde bu mikdâr ile iktifâ olunmazsa i’tibârî-i aklî olmayıp belki i’tibârî-i istikrâî olur. Ve istikrâiden misâli eğer işbu ta’rîf harfde “mülâhaza-i gayra âlet olması” ziyâde olunursa yine kelimenin aksâm-ı selâseye inkisâmıdır. Zîrâ bu sûrette bazı aksâmı mürsel olur. Meselâ lafz-ı “men” hem harf ve hem ism olarak kısmeyn şey’-i vâhidde tesâduk ederler. Şöyleki eğer ibtidâen cüz’ü olan ibtidâ-ı gâyetede delâletiyle hâl-ı gayrın ta’rîfine âlet olması irâde olunursa harf ve eğer maksûd bu vechle ma’nâyâ ve ta’arrûfe âliyetede delâleti olmayıp da belki kendi nefsi üzere delâleti kasd olunursa isim olur.

İmdi bu lafızda harf ile ismin tesâdukları delâleteyn i’tibârîyle olup delâleteynden bir i’tibâr ile isim ve i’tibâr-ı âhar ile harf olarak i’tibâr-ı vâhid ile değildir. Zîrâ gerek “men” lafzı ve gerek elfâz-ı sâire için bir vaz’-ı kasdî ve bir de vaz’-ı gayr-ı kasdî vardır. Vaz’-ı kasdîden murâd lafızdan hîn-i irâdede delâleti maksûda olan me’âniden bir ma’nâyâ vaz’ı olup bu ma’nâ dahi nefsi-dâlde ve yâhûd gayrısında olmakdan e’ammıdır. Ve bu vaz’, vaz’-ı âhar-ı gayr-ı kasdîyi mütezammındır ki işbu vaz’-ı gayr-ı kasdî lafzının kendi nefsi için vaz’ıdır. Zîrâ bir lafz zikr ve ıtlâk [113] olarak nefsi-i lafz murâd edilmesine ittifâk ve ıstılâh vâki’ olmuştur. Şöyleki “men” harf-i cerdir dediğimiz hinde dâl isim ve medlûl harf olup dâl olan “men” isminin medlûlü olan “men” harfî üzerine delâleti ancak ittifâk ve ıstılâh

hasebiyledir. Ve tahkik olan bu vaz' Zeyd ve Amr gibi vaz'-ı ilmî olup lâkin bu misillü vaz' iştirâkı muktazî değildir. İşte Allâme-i muhakkık Sa'deddin-i Tefrâzânî mezhebi budur ve muhakkık Şerif Cürcânî elfâzın kendi nefislerine delâleti mühmelâtta dahi vücûdu hasebiyle aslen vaz'a müstenid olmadığına zâhib olmuştur. Ve ekser-i muhakkikîn indinde muhtâr olan mezheb-i Sa'd'dır.

Kezâlik "alâ" lafzı dahi isti'lâya delâleti i'tibâriyle harf, ve hey'etiyle hads ve zaman ve nisbete delâleti i'tibâriyle fiil-i mâzîdir. Kezâlik yensuru lafzı dahi hads ve zaman ve nisbete delâleti i'tibâriyle fiil ve yensuru fiil-i müzârî'dir kavlinde olduğu vechle kendi nefisine delâleti i'tibariyle isimdir. Sâir esmâ ve ef'âl dahi böyledir. Zîrâ ef'âl hâze'l-lafz ile mü'evvel oldukları i'tibâriyle esmâdır ve musannifin bu te'vîl ile mü'evvel olduğunu beyândan garazı indinde mezheb-i Şerîf'i muhtâr olduğuna îmâ olup ve illâ mezheb-i Sa'd'da delâleti bi-hasebi'l-vaz' olarak hâze'l-lafz ile te'vilden müstağnîdir.

Taksîmlerin İptâl Biçimleri

قال رحمه الله: فالتقسيم العقلي يبطل بمجرد تجويز العقل قسمًا آخر، دون الاستقرائي. والحقيقي يبطل بالتصادق مطلقًا، والاعتباري لا يبطل بالتصادق في شيء بالاعتبارات، ولكن يبطل الاعتباري أيضًا بالتصادق باعتبار واحد، كما قسمت الإنسان إلى ساكن اليد، وإلى الكاتب، وإلى متحرك اليد، فإن القسمين الآخرين متصادقان باعتبار واحد، فيجب أن يُراد بمتحرك اليد ما عدا الكاتب، بقاعدة أن مقابلة العام بالخاص توجب تخصيص العام بما وراءه.

[Gelenbevî şöyle buyurdu: Aklî taksim, aklın başka bir kısmın da mümkün olduğunu kabul etmesiyle geçersiz olur; ancak istikrâî taksimde bu geçersizlik söz konusu değildir. Hakikî taksim, her durumda bölümlerin örtüşmesi (tesâduk) ile geçersiz olur. İ'tibârî taksim ise, farklı açılardan ele alınan bir şeyde bölümlerin örtüşmesiyle geçersiz olmaz; ancak tek bir açıdan ele alındığında bölümler örtüşüyorsa o da geçersiz olur. Örneğin, insanı 'eli hareketsiz olan', 'yazan' ve 'eli hareketli olan' şeklinde sınıflandırırsan, son iki kısım (yazan ve eli hareketli olan) tek bir bakış açısından örtüşmektedir. Bu durumda, 'eli hareketli olan' ifa-

desinden ‘yazan’ dışındaki anlamın kastedilmesi gerekir. Çünkü ‘genelin, özel ile karşılaştırılması, genelin geri kalanına tahsis edilmesini gerektirir.’ kaidesi uygulanır.]

Tafsîlât-ı sâbıkadan taksîm-i aklîde aklın inhisârı ile hükm eylemesi lâzım geleceği ve taksîm-i istikrâide inhisâr ile hükm-i akl lâzım gelmeyeceği ve hakîkide aksâm-ı mütebâyine olarak şey-i vâhidde mütesâdık olmamalarını muktazî idüğü ve hakîkide i’tibârât ve haysiyât ile mütesâdık olarak fakat bi-hasebi’l-mefhûm mütebâyine olmaları kâfi olacağı ma’lûm olduysa, imdi işbu taksîmat üzerine cereyân edebilecek ebhâs şu vechledir ki taksîm-i aklî mücerred aklın kısm-ı âhari tecvîz etmesiyle butlân-ı inhisârdan nâşi ibtâl olunur. Şâkin istikrâide şart-ı inhisâr-ı aklî müntefî olmasıyla bununla ibtâl olunamaz ve taksîm-i hakîkî ister aklî ve isterse istikrâi olsun ve gerek i’tibârât ve yâhûd i’tibâr-ı vâhid ile olsun mutlaka tesâduk-i aksâm ile ibtâl olunur. Ve taksîm-i i’tibârî bir şeyde i’tibârât ve haysiyât-ı muhtelif ile tesâduk cihetinden ibtâl olunmayup lâkin i’tibâr-ı vâhid ile tesâduk haysiyetinden ibtâl olunur. Meselâ insânî sâkinü’l-yed ve kâtib ve müteharrikü’l-yed aksâm-ı selâsesine taksimde kısmeyn-i âhireyn ya’nî kâtib ile müteharrikü’l-yed i’tibâr-ı vâhid ile mütesâdıklardır. Zîrâ insân üzerine yalnız kâtib olduğu haysiyetten müteharrikü’l-yed sâdıkıdır. [115] Bu sûrette müteharrikü’l-yed ile kâtibin mâ-‘adâsını murâd etmek vâcib olur. Şu esâs ve kâ‘ideye binâ edilmesiyle ki âmmın hâssa mukâbelesi âmmın mâ-verâyı hâssa tahsisini iktizâ eder. Kezâlik insânı dâhik ile müte‘accibe taksîmi dahi böyledir. Zîrâ müte‘accib olduğu haysiyetten üzerine dâhik-i sâdık olarak tasâdukları i’tibâr-ı vâhid iledir. Lâkin aksâm-ı hamsesine münkasım olan küllînin mülevvende mütesâdık olması böyle olmayıp i’tibârât ve haysiyât-ı muhtelif iledir. Zîrâ mülevven hakikatleri muhtelif ile kesîreyn üzerine ma-huveye cevâbda küllî-i makûl olduğu haysiyetten cins ve hakikatleri müttehîde olan kesîreyn üzerine mâ-huveye cevâbda küllî-i makûl olması haysiyetten nev‘ olup sâir cihâtı dahi bu vechle olarak bunda olan tesâduk bir haysiyet ve i’tibârdan olmayıp belki i’tibârât ve haysiyât-ı muhtelif iledir.

قال رحمه الله: فللسائل أن ينقض التقسيم بأن قسمًا كذا من المقسم وليس بداخل في الأقسام، فيكون تقسيمك هذا غير حاصر، أو ينقض بأن قسمًا كذا ليس من المقسم وهو داخل في الأقسام، فيكون تقسيمًا إلى الغير أو غير جامع، أو بأن يجوز العقل فيه قسمًا آخر، أو تقسيم متصادق الأقسام، وكل تقسيم هذا شأنه باطل.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Sâil, filanca kısmın mukassimin bir parçası olmadığını ve kısımlara dahil olmadığını, dolayısıyla taksiminin münhasır (kapsayıcı) olmadığını veya filanca kısmın mukassimin bir parçası olmadığını ancak kısımlara dahil olduğunu, dolayısıyla bunun başkalarına ait bir taksim olduğunu ya da câmi' olmadığını veya aklın bunda başka bir kısmın bulunmasını mümkün gördüğünü ya da kısımlarının mütesâdik olduğunu belirterek taksimi nakzedebilir.]

İmdi sâil için şu tarîk ile taksîmi nakz etmek olur ki şu gibi bir kısım mukasemde dâhil olup halbûki aksâmda dâhil değildir. Bu takdîrde taksîmde aksâmını hâsır olmaz ve yâhûd şu tarîk ile nakz edebilir [116] ki falân kısım mukasemden olmayıp halbûki aksâmda dâhil olarak bu sûrette bir şey'i gayrısına taksîm olmuş olur. Eğer taksîm taksim-i tafsîlî olursa ta'rîfi mütazammın olarak ta'rîfde olduğu vechle gayr-ı câmi'dir ta'bîr olunur ve yâhûd şu tarîk ile nakz eylemek olur ki bu taksîmde akl kısm-ı âhari tevcîz eder. Bu hâlde aksâmını hâsır olmaz ve yâhûd tebâyün-i aksâm şart olduğu hâlde bu taksîm mütesâdikü'l-aksâmdır denilir ve bu mukaddemelere her bir taksîm ki şe'nî bu ola bâtıldır. Kübrâsının zammıyla imdi bu taksîm bâtıldır matlûbunu intâc eder.

قال رحمه الله: وإن ناقض التقسيم مستدل، وموجهه أيضًا مانع، فلك أن تمنع كون القسم من المقسم، أو عدم كونه من المقسم، مجردًا أو مستندًا، وأن تمنع بتحريم المقسم بتجوز العقل قسمًا آخر، وأن تمنع التصادق مستندًا بتحريم الأقسام فيهما أيضًا، وأن تجوز التجوز أو التصادق مستندًا بأنه استقرائي أو اعتباري.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Taksîmi nakzeden kişi delîl getirindir ve aynı zamanda tevcih eden de mâni'dir. Sana düşen ise bir kısmın mukassimin parçası olmasını veya olmamasını mutlak ya da gerekçeli olarak men' etmek, sınıflandırılanı belirleyerek aklın başka bir kısmın mümkün olduğunu kabul etmesini engellemek, bölümlerin açıklığa kavuşturulması

esasına dayanarak örtüşmeyi (tesâduk) men' etmek veya onun istikrâî yahut itibârî olduğunu esas alarak başka bir kısmın mümkün olmasını ya da bölümlerin örtüşmesini caiz görmektir.]

Ve ehl-i münâzaranın tasrîh ve beyânları vechle taksîmi nakz eden kimsenin bu nakzı isbât için delîl îrâd etmek vazîfesi olduğu cihetle müstedit-dir. Ve bu nakza mukâbele ile nakzı tevcîh eden kimsenin vazîfesi men' olarak mâni'dir. İmdi eğer sâil "Falân kısm efrâd-ı mukasseminden iken aksâmında dâhil değildir." diye nakz etmiş olursa müveccehe olan kimse o kısmın efrâd-ı mukasseminden olduğunu men' eder ve eğer "Falân kısm efrâd-ı mukasseminden olmadığı hâlde aksâmında dâhildir." diye nakz etmiş olursa o kısmın mukasseminden olmadığını [117] men' eder. Ve bu men'ler ya men'-i mücerred ve yâhûd mukasseminden tahrîrine müstenid olur. Ve eğer sâil aklın kısm-ı âheri tecvîz etmesiyle nakz eylemiş ise müveccehe dahi cevâzı kat'î olmadığı mahalde aklın kısm-ı âheri tecvîzini men' eyler ve eğer "taksîm mütesâdikü'l-aksâmdır" diye i'tirâz etmiş olur ise müveccehe dahi tasâduku men' eder. Ve bu iki sûrette aksâmın tahrîrine istinâd eyler ve yâhûd evvelde aklın tecvîzini ve sâni'de aksâmın tasâduğunu tecvîz ederek bu tecvîzde taksîmin istikrâî ve yâhûd i'tibârî olmasına istinâd eyler. Şöyleki "Ve küllü taksîmin şe'nühû kezâ bâtûlün." kübrâsını men' ile gerek tecvîz-i aklî ve gerek tasâduk-ı aksâm sûretinde "Bu taksîmin butlânını teslim etmeyiz. Zîrâ bu taksîm taksîm-i istikrâî olup istikrâide ise mâdde-i nakzın tahakkuku lâzım olarak mücerred tecvîz-i aklî gayr-ı muzırdır." denilir. Ve kezâlik "Bu taksîmin butlânını teslim etmeyiz. Zîrâ taksîm taksîm-i i'tibârî olup zikr olunan tasâduk kâdih ve nâkız olamaz." denilir.¹ [118]

قال رحمه الله: كأن يقال: تقسيم وظائف السائل المتقدمة باطل، لأن تجريد المنع عن السند يدل على جواز الإبطال بلا دليل، فالإبطال من السائل بلا شاهد، المدعى المدلل أو غير المدلل، أو الدليل، أو المقدمة من الوظائف الموجهة، وهو مع دخوله في المقسم ليس بداخل في الأقسام، وكذا إبطال المقدمة غير المدللة بدليل يدل على بطلانها، وكل تقسيم هذا شأنه باطل.

1 Lâkin taksîm-i i'tibârîyye tesâduk-i aksâmın muzır olmaması ta'rîfî tazammun eylemediği sûrete münhasırdır. Ve ammâ ta'rîfî tazammun eyleyüp bir şeyi kendisiyle ta'rîf olunacağı bilinir ise o sûrette gerçî yine tasâduk taksîm-i i'tibârîyye zarar vermez ise de mütezammın olduğu ta'rîfâtın men' yüzünden intikâzını mücib olmakla ta'rîfât-ı mezkûre mütezarrır olacağından intikâz-ı mezkûre her bir kısımda kayd-ı haysiyetin irâdesiyle cevâb verilir, nitekim *Takrîr-i Kavânin*'de zikr olunmuştur. Li-Muharrir Abdülhamid, *ufiye-anhu*.

[**Gelenbevi şöyle buyurdu:** Örneğin sâilin önceki görevlerinin taksimi geçersizdir. Çünkü men'in senetten soyutlanması, delilsiz iptalin câiz olduğuna işaret eder. Bu durumda iddiayı delilli veya delilsiz olarak ileri süren kimsenin, şahit, delil veya yönlendirilmiş görevlerden bir öncül olmaksızın sâili geçersiz kılması, mukassime dahil olmakla birlikte kısımlara girmeyen bir durum oluşturur. Aynı şekilde geçersizliğine delalet eden bir delille delillendirilmemiş bir öncülün iptali de böyledir. Böyle bir duruma sahip olan her taksim geçersizdir.]

Musannif-i merhûm izâh-ı makâm ile berâber bazı fevâid-i mühimme-i fenni mütezammın olmak üzere işbu misâli îrâd etmiştir. Şöyleki meselâ zikri murûr eden vezâif-i sâilin men' ve nakz ve mu'araza aksâm-ı selasesine taksîmi bâtıldır. Zîrâ men'in senedden tecrîd ve te'arriyesi bilâ delil olan ibtâlin cevâzına delâlet eder. Bu sûrette sâilin bilâ şâhid müdde'â-yı müdellel ve yâhûd gayr-ı müdelleli ve yâhûd delili ve yâhûd mukaddemesini ibtâl etmesi inde'n-nüzzâr müveccehe ve makbûl olmuş olur. Ya'nî ne zamanki men'in senedden tecrîdi ya'nî bir şey'in senedden ârî ve mücerred olarak men' edilmesi bilâ şâhid ibtâlin cevâzına dâll oluyorsa mutlaka müdde'ânın ve kezâlik delil ve mukaddemenin bilâ şâhid ibtâli sâil için vezâif-i müveccehe ve makbûleden olmuş olur. İmdi her ne zaman senedden tecrîd-i men'in cevâzı bilâ şâhid ibtâlin cevâzına dâll oluyorsa bilâ şâhid ibtâl-i mukassemde dâhil olarak aksâmda dahi duhûlü vâcib olur, lâkin mukaddem hak ve tâlî mislîdir. Hâlbuki aksâmda gayr-ı dâhildir. Ve kezâlik mukaddeme-i gayr-ı müdellelenin butlân-ı mukaddemeye delâlet eden delil ile ibtâli dahi böyledir. Ya'nî ne zamanki [119] mukaddeme-i gayr-ı müdellelenin men'ini takviye eden sened ile men'-i müveccehe oluyorsa mukaddeme-i gayr-ı müdellelenin butlân-ı mukaddemeye delâlet edecek delil ile de ibtâlinin cevâzına dâll olur. Bu sûrette mukassemde dâhil olup hâlbuki aksâmda gayr-ı dâhildir. Ve her bir taksimki şe'nî bu ola bâtıldır. İmdi vezâif-i sâilin aksâm-ı selase-i mezkûreye taksîmi batıldır denilir.

قال رحمه الله: ويُجاب عنه بأن كون تلك الأبحاث من الوظائف الموجهة ممنوع، كيف وقد عدوا الإبطال من غير دليل مكابرة، كمنع البديهي الجلي؟ وأما المنع، فطلب الدليل، والطلب لا يحتاج إلى شاهد، بخلاف الإبطال الذي هو الحكم بالبطالان، فلا يُسمع من غير دليل. وأيضًا، قد عدوا إبطال المقدمة غير المدللة بدليل يدل على فسادها غضبًا غير مقبول أيضًا، وفيه ما فيه.

[**Gelenbevî şöyle buyurdu:** Buna şöyle cevap verilir: Bu bahislerin yönlendirici görevler kapsamında olduğu iddiası kabul edilemez. Nasıl ki delilsiz iptali, apaçık olanı inkâr etmek gibi, inatçılık olarak değerlendirmişlerdir! Men‘ ise, delil talebidir ve talep, şahit gerektirmez. Ancak iptal, bir şeyin geçersiz olduğuna hükmetmek olduğundan, delilsiz kabul edilmez. Ayrıca delillendirilmemiş bir öncülün, geçersizliğini gösteren bir delille iptal edilmesini de gasb ve geçersiz bir yöntem olarak değerlendirmişlerdir. Bu konuda söylenebilecek başka hususlar da vardır.]

Ve bu nakz-ı meşhûrdan cevâbda denilir ki zikrolunan ebhâsın vezâif-i müvecceheden olduğu memnu‘dur, zirâ ne keyfiyette vezâif-i makbûleden add olunur ki kavm-ı butlâna delâlet edecek delile müstenid olmayan ibtâlî bedîhi-i celîyi men‘ etmek gibi mükâbereden add eylemişlerdir. Mükâbere ise izhâr-ı savâba muvâfık olmayan şey ile münâza‘a olarak bundan garaz ilzâm-ı hasm ve ibrâz-ı fadl olmasıyla aslen mesmû‘a değildir. Ve ammâ men‘in bilâ şahid cereyânı zîrâ men‘den maksûd mukaddeme üzerine taleb-i delilden ibâret olup taleb ise muhtâc-ı şahid değildir. Lâkin ibtâl böyle olmayıp butlân ile hükm olmasıyla min gayr-ı delilin mesmû‘ olamaz ve ibtâlin ma‘nâ-yı sânisî butlân üzerine ikâme-i [120] delil olup bu ma‘nâcada lüzûm-ı delil zâhirdir. Bu sûrette ibtâl-i men‘e kıyâs etmek kıyâs me‘âl-fâsıldır.

Ve kezâlik butlân-ı mukaddemeye delâlet eden delil ile mukaddeme-i gayr-ı müdellelenin ibtâlî ne keyfiyette vezâif-i müvecceheden olurki kavm-i sâilin fesâd-ı mukaddemeye delâlet edecek delil ile mukaddeme-i gayr-ı müdellelenin ibtâl edilmesi gasb addeylemişlerdir. Lâkin bunun gasb-ı gayr-ı makbûl addolunması mahal-i nazardır.¹ Çünkü [121] bu bab-

1 Hâsıl-ı nazar ibtâl-i mezkûrun gasb-ı gayr-ı makbûl olmasına ikâme olunan delil hükm-i müdde‘ânın tahallüfüyle beraber nakz ve mu‘arazada cereyânını beyândan ibâret olmakla nakz-i icmâlinin kısm-ı evvelî olduğu cihetle iki vechle cevâb verilmiştir. Evvelki vechde cereyân men‘ olunup şu vechle istinâd

da îrâd eyledikleri delîl şundan ibârettir ki ta'lîlin hakkı mu'allil olmasına mebnî, sâilin istidlâl-i mu'allile intizâr etmeyerek aleyhinde delîl îrâd eylemesi mansıb-ı ta'lîli gasbdır, hâlbuki bu delîl nakz ve mu'ârazada dahi cârî olur.

Ve hafî olmasın ki suâl lafzı bazen i'tirâz ma'nâsında müsta'mel olup suâl-i münâzirîn bu ma'na üzeredir. Ve bazen ma'nâ-yı lafz ve vech-i terkîb ve tafsîl-i mahmûl emsâli bir şeyden istifsâr ma'nâsına olup bu suâl münâzarada gayr-ı dâhildir. Ve mes'ûlün anhö hafî olduğu mahalde bu suâl lâbe'sdir.

Münâzaranın Dokuz Âdâbı

Ve münâzara için âdâb-ı tis'a olup [1.] evvel fehmi kelâma muhil olmak üzere icâz ve ihtisârdan ihtirâzdır. [2.] Sâni mü'eddiyi imlâl olmamak üzere itnâbdan tevekkidir. [3.] Sâlis usret-i fehmi ve idrâke sebebiyet vermemesi için elfâz-ı garîbe isti'mâl edilmemesidir. [4.] Rabi' fehmi ma'nâ-yı murâdda mûcib-i tereddüd olmamak üzere asl-ı maksûda delâlet edecek kayıddan hâlî olarak lafz-ı mücmel îrâd edilmemesidir. [5.] Hâmis bahsde teşvîş ve dalâle bâ'is olmamak üzere hasmın murâdına kesb-i şû'ûr etmesizin dahle tesaddî edilmemesidir. Ve eğer hasmın murâdını fehmi etmek i'ade-i kelâma mütevakıf görünüyorsa taleb-i i'ade be'sden âzâdedir. [6.] Sâdis intişâr-ı kelâm ile merâmdan tebâ'üdü mü'eddi olmamak üzere maksûdda medhali olmayan şey'e ta'arruz ve sevk-i kelâmdan ictinâbdır. [7.] Sâbi' esnâyı münâzarada dahk ve ref'-i [122] savt ve izhâr-ı batş ve tahrîk-i yed emsâli sefâhete dâl olan şeylerden ihtirâz eylemektir. [8.] Sâmin zihnini hiddet ve dikkatini iskât ve münâzaradan garazını ifâte ederek kelâl-i zihnî müstelzim olmamak üzere ehl-i mehâbet ve ihtirâm ile münâzaraya sâlik

olunmuştur ki istidlâl-i mansıb-ı mu'allil olmak sâil kâbilü'l-men' olan şey'-i mu'ayyenin fesâdını bildiği sûrete münhasırdır. Nakz ve mu'ârazada ise sâilin fesâd-ı şey'-i mu'ayyene ilmi hâsıl değildir. İkinci vechde tahallûf-i men' olunarak denilmiştir ki بلى nakz ve mu'âraza gasbdır lâkin çok kere sâil fesâd-ı delil mu'allili kendisinden hükmün tahallûfı ve yâhûd istilzâm-ı fesâd ile bilip ne mukaddemâtından mukaddeme-i mu'ayyenenin fesâdeti bilir ne de delâlet eylediği hükmün hilâfı üzerine dâll olan bir delil bilir. Pes bu sûrette nakz mesmû' olmasa sâil delil-i bâtılın kabûlüne muztar olmak lâzım gelir. Kezâlik bazı kere dahi sâil delil-i mu'allelin fesâdını ancak medlûlünün hilâfı üzere dâll olunan delil ile bilir. Pes bu sûrette mu'âraza-i mesmû'a olmasa yine sâil delil-i bâtılın kabûlüne muztar olmak lâzım gelir. İmdi bunlar fi'l-cümle ya'nî sûreteyn-i mezkûreteynde bi'z-zarûre mesmû olunca bi-tarîki'l-istitrâd bi'l-cümle ya'nî cemî'i sûretlerde mesmû' oldular. Li-Muharrihi Abdülhamid Hamdi, *ufiye anhu*.

olmamaktır. [9.] Tâsi' hasmı hakîr add eyleyüp de şâyet sudûr-ı kelâm za'if ile galabe-i hasmı intâca sebebiyet verdirmekden ihtirâzdır. Ve bunlara ilâveten kavânîn ve âdâb-ı münâzaraya ârif olmayan kimse ile mübâheseden tebâ'ud olunmasıdır. Musannef-i rahimehüllâhü Te'âlâ'nın tercüme-i risâleleri bu mahâlde resîde-i hadd-ı hitâm olmuştur.

Ma'lûm olduğu vechle işbu fenn-i âdâbın fenn-i mizâna irtibât-ı tâmmı olmak takarrübüyle kavâ'id ve mesâilini fehm ve idrâkde ıstılahât-ı mantıktan ma'lûmât-ı tâmmenin müstahzar-ı zihne tâlib olması elzem ve husûsuyla bunlardan kazâyâ ve mükaddemât-ı akyise ve nazm-ı eşkâl emsâline vukûf icmâl-i vücûh ile ehemm olmasıyla bunlardan bazı fevâid-i mühimmenin teshîlâta medâr olmak üzere üslûb-ı ihtisârda îrâd için bir hâtıme ilâvesi tensîb kerde-i zihn-i kâsır olmuştur.

HÂTİME

İlimlerin Konusu

Ma'lûm olsun ki ilmin mevzû'u; ilimde a'râz ve ahvâl-ı zâtîyyesinden bahs olunan şeydir. Meselâ ilm-i tıbda sıhhat ve maraz haysiyetinden beden-i insândan bahs olunmasıyla mevzû'-ı tıb beden-i insândır. Ve ilm-i nahvde i'râb ve binâ haysiyetinden kelimâttan bahs edilmesiyle mevzû'-ı [123] nahv kelimât-ı Arabiyye ve zikri murûr ettiği vechle mevzû'-ı âdâb ebhâs-ı külliyyedir. Ve bir şey'e avârızın lühûku ya li-zâtîhi olur¹, insân için arûz-ı ta'accübî böyledir ve yâhûd cüz'-i müsâvîsi için ârız olur. Nitekim insâna tekellümün lâhık olması nâtık cüz-i müsâvîsinden içindir ve yâhûd hâric-i müsâvîsi için olur, insan için müte'accib olmak vâsıtasıyla arûz-ı dâhikiyet böyledir. Zîrâ nâtık olmasa mütekellim ve müte'accib olmasa dâhik [124] olamaz.

Ve ulûm için ta'yîn-i mevzû'ata sebep budur ki ulûmun vaz' ve tedvî-ninden garaz eşyânın hakâyik ve ahvâline kesb-i ma'rîfet için ebnâ-yı cinse i'tâ-yı teshîlat olup işbu hakâyik ve ahvâl-i eşyâ ise mütehâlif ve müteşettit ve envâ'ı mütekessir ve bu sebebden nâşî münferiden ve muhtalitan zabt ve ihâtası müte'assir olmasıyla dâire-i inzibâta idhali için bir şey'in ve yâhûd eşya-yı adîde-i mütenâsibenin ahvâl-i zâtîyyesini bi't-tefrîk bunlardan bâ-his olmak üzere ayrı ayrı birer ilm-i münferid tedvîniyle bu şeyler ulûm-ı müdevvene-i mezkûrenin mevzû'atı add ve ittihâz edilmiştir. Şöyle ki bir ilimde olan mesâil o ilmin mevzû'u her ne ise onun ahvâl-i muhtassasından bahs ile hâsıl olan kazâya-yı müktesebenin mahmûlât-ı mevzû'unun a'râz-ı zâtîyyesi olur ve kazâya-yı mezkûrenin mevzû'atı ya mevzû'-ı ilmin

1 *Ve bir şey'e avârızın lühûku ya li-zâtîhi olur ilâ âhirihi.* Kavillerinde iki şey'e tenbîh lâzımdır. Evvelkisi budur ki avârızdan murâd ilimde kendisinden bahs olunan avârız-ı zâtîyye olup avârız-ı zâtîyye ve avârız-ı garibeye şâmil olan mutlak avârız murâd değildir ki bu zâhirdir. İkincisi şârih-i muhakkıkın avârız-ı zâtîyyeye olan ta'rîf ve beyânları mütekaddimeyn mezhebine mebnidir ki beyne'l-muhakkıkın muhtâr olan mezhebidir. Çünkü ilimde kendisinden bahs olunan avârız-ı zâtîyyede ihtilâf vâki' olup bir şey'e cüz-i e'amm vâsıtasıyla lâhık olan o şey'in a'râz-ı zâtîyye-i mebhûsün anhlâsından olmak tarafına müteahhirin zehâb ederek araz-ı zâtîyi (الخارج المحمول الذي يلحق شيء لذاته أولجزئه أو الخارج) diye ta'rîf etmişlerdir. Mütekaddimin cüz'-i e'ammı vâsıtasıyla bir şey'e lâhık olan avârız-ı zâtîyyeden değildir diye hükmedip araz-ı zâtînin ta'rîfinde ولذاته الشيء الذي يلحق الشيء الخارج المحمول الذي يلحق الشيء أولجزئه أو الخارج) buyurmuşlardır. Meselâ insana cüz'-i e'ammı olan hayvân vâsıtasıyla ârız olan "ma'âşî" müte'ahhirine göre insana nisbetle avârız-ı zâtîyyeden ma'dûd olup mütekaddimine göre insanın avârız-ı garibesindendir. Mezheb-i mütekaddiminin hakîkati iki vechle beyân olunmuştur ki mahallin adem-i sî'ası cihetiyle mutavvelâta ihâle olunmuştur. Li-Muharrihi Abdülhamid Hamdi, *ufiye-anbu*.

nefsi olur ve yâhûd nev‘ veya araz-ı zâtîsi ve yâhûd nev‘inin araz-ı zâtîsi olarak bu vâsıtalar ile mesâil-i mebhûse mevzu‘-ı ilim olan şey’e ircâ‘ olunur. Ve bu cihetle ilmin mevzû-ı mesâilinin cihet-i vahdeti ya’nî bir şeyde yerleşip şey‘-i vâhid hükmünü iktisâb eylemesine sebep olan ciheti olmuş olur ve bu takrîb ile ahvâlden mevzû‘da müteşâreke olan her bir tâife-i mesâil mevzû‘-ı âharde iştirâkleri ola tavâif-i uhrâdan ya’nî ulûm-ı sâirede mebhûsün anha olan mesâilden bi-nefsiha mümtâze olur.

Tasavvur ve Tasdîk

Ve yine ma‘lûm ola ki ilm idrâk demektir, bir şeyden inde’l-akl hâsıl [125] olan sûrettir ve bu idrâk bir şey üzerine hükm tarîkiyle olursa tasdîk ve illâ tasavvurdur. Ve işbu tasdîk ve tasavvur kısmını bedîhî ve nazariye münkasım olarak eğer fikr ve nazar vâsıtası olmaksızın bi’l-bedâhe idrâk olunursa bedîhî ve eğer idrâki fikr ve nazara tevakkuf ederse nazarîdir.

Ta‘rîf-i nazarda ihtilâf olunup mütekaddimîn-i hükemâ “Zihnî bi-vechin mâ ma‘lûm olan matlûbdan mebâdî olan ma‘lûmât-ı münâsebeye ve işbu mebâdîden bi-vechin âhar mechûl olan matlûba zihnî harekesidir.” diye ta‘rîf ettiler. Bu sûrette nazar zihnî mecmû-ı harekiyetini olur. Ve müteahhirîn-i hükemâdan bazıları mücerred hareke-i sâniyenin husûl-ı matlûbda kifâyetine nazar ederek zihnî mebâdîden matlûb-ı mechûle olan harekesine bina edip ta‘rîf-i nazarda “Mechûle te’eddî için zihinde umûr-ı ma‘lûmeyi tertîbdir.” dediler. Ve bazı muhakkikîn emr-i basît ile tahsîl-i matlûbu tecvîz ederek nazarı “Tahsîl-i mechûl için mülâhaza-i ma‘kûldür.” diye ta‘rîf ettiler. İmdi zihinde mahzûn ve ma‘lûm olarak mülâhazası matlûb-ı mechûle îsâl edecek şey zihni nazariye olan mechûlün tasavvuruna îsâl ederse ta‘rîfdır ki kesr-i râ ile mu‘arrif ve hadd ve kavîl-i şârih dahi ıtlâk olunur. Ve eğer tasdîk nazariyye mûsil olursa delîl ve hüccet tesmiyye kılınır.

Ta‘rîfin Cüzleri

Ta‘rîfin eczâsı külliyyât-ı hams i’tibâr edilmiştir ki evvel nev‘ ve sâni [126] cins ve sâlis fasl ve râbi‘ hâssa ve hâmis araz-ı âmmeden ibâret olan küllîlerdir. Çünkü medlûl-ı lafz olan bir mefhûm eğer Zeyd gibi mücerred zâtına nazaran hâricde umûr-ı kesîre ve müte‘addide beyinde iştirâkını

akl tecvîz etmez ise bu mefhûm cüz'idir. Ve böyle olmayıp da insân gibi kesireyn üzerine sıdk ve hamlini ya'nî hâricde efrâd-ı müte'addide beyinde iştirâkını akl tecvîz eder ise bu mefhûm küllîdir ve küllînin haml olunduğu şeyler efrâdı olup meselâ Zeyd ve Amr ve beşer efrâd-ı insândır. Ve küllîden bir kısmı mâhiyâta ârız olan küllîler olup bunlar tabâyi'-i eşyâyı mülâhazaya âlet olarak mechûlâta mûsil oldukları cihetle bunlara küllî-i mantikî tesmiye olunur. Ve malûmdur ki her bir şey'in bir tâkım havâssı ve avârızı olarak bundan bazısı o şey'e hâss ve bazısı âhariyle müşterek ve bazıları o şey'in zâtında dâhil ve bazıları hâric olup ve bir şey'e kesb-i ma'rifet işbu havâs ve avârızından kendisini sâireden temyize kâfi ve yâhûd temyîze medâr olanların o şey üzerine haml edilmesi vasıtâsıyla hâsıl olur. Binâenaleyh ehl-i ma'kûl eşyânın işbu havâs ve müşterekâtını külliyet vechiyle taksim ve tebyîn ve külliyât-ı hamsede hasr ve ta'yîn ederek bunları ta'rifât için eczâ ittihâz etmişlerdir.

Ve işbu küllî-i mahmûl haml olunduğu şey'in zât ve hakikatinden hâric değil ise bu kısma zâtî ve hâric ise arazî denilmiştir. Zâtîyi dahi insân için hayevân-ı nâtık mefhûmu gibi ya ayn-ı hakîkatî ve yâhûd [127] nâtık gibi cemî'-i mâ-adâsından temyîz edecek cüz'-i müsâvîsi ve yâhûd hassâs ve nâmî gibi fi'l-cümle mümeyyiz olan ve yâhûd cevher ve hayvân gibi asla mümeyyiz olmayan cüz'-i e'ammı olmak üzere aksâm-ı selaseye taksim kılmişlardır. Arazîyi dahi şey'-i mahmûlün hakikatinden hâric olmasıyla berâber ya insân için bi'l-kuvve dâhik mefhûmu gibi hakikatine müsâvî ve yâhûd dâhik-i bi'l-fiil gibi hakikatinden ahass ve yâhûd mâşî gibi fi'l-cümle mümeyyiz olan ve yâhûd şey gibi kat'an mümeyyiz olmayan avârız emsâli hakikatinden e'amm olmak üzere yine aksâm-ı selâse i'tibâr eylemişlerdir.

İmdi bu esâs üzerine külliyât-ı mezkûreden hakikatleri müttehide ve avârız ve müşahhasâtı muhtelif olan kesireynden "mâ hüve?" ya'nî "bu şey nedir?" diye şirket ve husûsiyeti cihetten suâl için cevâba sâlih olanlara nev' tesmiye etmişlerdir. Meselâ insân mefhûm-ı küllîsi nev' olup Zeyd ve Amr ve emsâli efrâd-ı müte'addideden şirket ve husûsiyet hasebiyle "mâ hümâ?" ve kezâlik "mâ hüm?" ile suâlden cevâb olur. Zirâ bunlardan her birisi bi-husûsihi ve bi'l-iştirâk insândırlar. Ve bu vechle efrâd-ı müte'addideden suâle cevâbda insâniyette müşterek olduklarını ifâde ve

eğer ferd-i vâhidden “mâ hüve?” ile suâle cevâb olursa bu suâl ve cevâb yalnız husûsiyet hasebiyle olarak “bu şahıs insândır” ma’nâsı ifâde eyler ve mefhûm-ı insân Zeyd ve Amr gibi cüz’iyyâtına muhtassa olan hakîkatin aynı ve bunların [128] zâtîsidir ve mâhiyet ve hakikatleri muhtelif olmaları üzerine yalnız bi-hasebi’ş-şirketi “mâ hüve?” ile suâlden cevâba sâlih olanlara cins ıtlâk eylemişlerdir. Mesalâ hayvân mefhûm-ı küllisi cins olup meselâ insân ile feresden “mâ hüma?” ile bi-hasebi’ş-şirketi suâlden cevâb hayvândır. Ve insân ile feres emsâlinin mâhiyetleri muhtelif olarak hakikat-ı insân hayvân-ı nâtık ve hakikat-ı feres hayevân-ı sâhildir. Ve hayevân bunların eczâ-ı hakikatinden cüz’-i e’amm olarak zâtîleridir. Ve bir şeyden “Eyyü şey’in fi-zâtîhi?” ya’nî “Bu şey zâtında ne şeydir?” diye suâlden cevâba sâlih olanlara fasl denilir, bu da ya nâtık gibi hakikat-ın cüz’-i müsâvîsi olup mes’ûlün anı cemî’-i mâ-adâsından mümeyyez olur. Ve yâhûd hassâs gibi cüz’-i e’amm olarak bazı mâ-adâdan temyîz eder. İşte bunlar zâtî olup arazîleri dahi eğer bir şey’e muhtass olup da o şeyden “Eyyü şey’in hüve fi-arazihi?” suâline cevâb olursa hâssa denilir. Bu da insân için dâhik-i bi’l-kuvve mefhûmu gibi cüz’-i hâric müsâvî ve yâhûd insân için dâhik-i bi’l-fiil ve hayevân için müteneffis gibi hâric-i ahas olanlardır. Ve eğer hakâyik-i muhtelif tahtında olan efrâd üzerine kavli arazî ile haml olunursa araz-ı âmm ta’bîr olunur. Meselâ insân için müteneffis bu kısımdan olup sâir hayvânâtın dahi avârızından olarak bir hakikatın avârız-ı muhtassasından değildir.

Ta’rif ve Aksâmı

İmdi mûsil-i tasavvurât olan ta’rif bir kavle ıtlâk olunur ki [129] o kavle zihin teveccüh ve iltifât ederek tasavvur eylemesinden ya gene ve hakikatiyle ve yâhûd mâ-adâsından temyîz edecek bir vechle başka bir kavli iktisâb olunur. Ve külliyyât-ı hamseden kendisini terkîb edecek eczâsı i’tibârıyla ta’rif için aksâm-ı erba’a i’tibâr edilmiştir ki evvel hadd-ı tâmm ve sâni hadd-ı nâkis ve sâlis resm-i tâmm ve râbî resm-i nâkisdir. Şöyleki eğer ta’rif feth-i “râ” ile mu’arrefin ya’nî ta’rif edilen şey’in cemî’-i zâtîyâtını şâmil olur, ya’nî cins ile fasıldan terkîb olunursa bu ta’rife hadd-ı tâmm denilir. Meselâ insânı hayvân-ı nâtık ile ta’rif hadd-ı tâmm denilir. Meselâ insânı hayevân-ı nâtık ile ta’rif hadd-ı tâmmidir. Zîrâ mâhiyet-i insâna en karîb olan cins hayvândır,

ve fasl-ı karîb nâtıktır. Ve eğer ta'rif mu'arrefin zâtîyâtından bazıısıyla olursa hadd-i nâkıs ıtlâk olunur. Meselâ insânı yalnız fasl-ı karîbi ola nâtık ile ve yâhûd hayevânı cevher-i hassâs ile ta'rif hadd-ı nâkısdır. Zîrâ cevher hayvânın cins-i ba'îdi olup karîbi cisimdir. Ve hassâs fasl-ı karîbdır ve eğer ta'rif-i zâtî-i mahz ile olmayıp da insân için hayvân-ı dâhik gibi cins-i karîb ile hâssadan ve yâhûd insânı hayvân-ı nâtık-ı dâhik ile ta'rif gibi cemî-i zâtîyyât ile berâber hâssadan terekkep ederse resm-i tâmm ıtlâk olunur. Ve eğer böyle olmayıp da meselâ insânı dâhik ile ta'rif gibi yalnız hâssa [130] ile ve yâhûd dâhik-i mâî gibi hâssa ve araz-ı âmm ile olursa¹ resm-i nâkıs denilir.

Kaziyye ve Aksâmı

Ve mûsil-i tasdikât olan delîli, usulîyyûn ve mantikiyyûn başka başka ta'rif etiklerini musannef mâ-sebakda beyân edip ve bu bâbda tafsîlât ve îzâhât-ı lâzime ifâ edilmiş olmasıyla tekrârına hâcet görünmez. Ancak bu ta'riflerden müstebân olduğu vechle delîli terkib eden cüzler kaziyyelerdir ve kazâyâ iki kısım olup evvel hamliyye ve sâni şartiyyedir. Ve şartiyye mütasıla ve münfasıla kısmeynine münkasımdır. Ve bunlar bir şey'in bir şey'e [131] sübûtunu ifâde ederse kaziyye-i mûcibe ve selb ve intifâsını ifâde ederse sâlibe denilir.

Kaziyye bir kavildir ki “kâili için ya sâdık ve yâhûd kâzibdir denilmesi sahîh olur.” Bu da vâkı'a mutâbakatı i'tibâriyle olup meselâ bir kimse “Zeyd kâimdir.” dese bu söz kaziyye olup eğer Zeyd'in kâim olduğu vakı'a mutâbık olarak nefsü'l-emrde kâim ise bu kaziyye sâdika olmasıyla kâiline sâdıkdır denilir ve illâ kaziyye-i mezkûre kâzibe olarak kâiline kâzibdir denilir. Lâkin işbu sıdk ve kizb müfâd-ı kaziyyeden ma'lûm olamayacağı sebebiyle kavli-kâil her iki cihete muhtemeldir ve kaziyye bazen kavli-kâil

1 Ta'rifden maksûd ya mu'arrefi cemî-i mâ-adâdan temyiz ve yâhûd zâtisi olan şey ile kendisine ittilâ'ı olup araz-ı âmmın temyiz ve ittilâ'-ı mezkûrenin hiçbirinde medhali olmadığı cihetle araz-ı âmm “ra'nın” kesriyle mu'arref ve cüz-i mu'arref vâkı' olmakla salâhiyeti yokdur diye kavim hüküm eyleyüp araz-ı âmmı bab-ı ta'rifatta bi'l-küllîye derece-i i'tibârdan iskât ederek külliyyât-ı hams bâbında zikri mücerred aksâm-ı külliyyi istifâ içindir demişler ise de Seyyidü'l-muhakkikün kudde sirrehü hazretleri *Hâşiye-i Sugrâ*'da bir şeyi tasavvur vücûh-ı mütefâvite ile olacağından hasrına kadar bir şey'e o şey'in arazisi olan emr ile ittilâ' her ne kadar zâtisi olan emr ile ittilâ'dan dūn ise de bazı mahallerde bu dahi matlûb olmakla savâb olan araz-ı âmm ta'rifde vâkı' olmak olup araz-ı âmm ile hâssadan mürekkep olan resm-i nâkısdır diye tahkik etmişlerdir, kelâm-ı es-Seyyid seyidü'l-kelâm muktezâsınca tahkik-i mezkûr muhtâr-ı muhakkikün olmakla şârih-i muhakkik dahi bu makâmda kelâmını ona binâ kılmuştur. Fe-lillâhi derrühü. Li-Muharririhi [Abdülhamid Hamdî] *ufîye anbu*.

fûza ve bazen bu kavlin medlûlüne ıtlâk olunur. Ve kavl dediğimiz cümle-i haberiyeden ibârettir ki vâki'den hikâye eder ve eğer kaziiyyede hükm bir şey'in bir şey için vukû' ve yâhûd lâ-vukû' sübûtüyle olursa işte kaziiyye-i hamliye budur, meselâ "Zeyd kâimdir." kavlimiz hamliye olup Zeyd için kıyâmın vukû'-ı sübûtüyle hükm ederiz, bu sûrette mûcibe olur. Ve "Zeyd kâim değildir." kavlimiz dahi hamliyye olup Zeyd için kıyâmın lâ-vukû'-ı sübûtüyle hükm ederiz, bu sûrette sâlibe olur. Ve işbu kaziiyye-i hamliyede Zeyd gibi mahkûmün aleyh olan cüz'e mevzû' ve kâim gibi mahkûmün bih olan cüz'e mahmûl denilir.

Ve mevzû'-ı kaziiyye olan lafız iki şeyi hâmindir, şu vechle ki meselâ "İnsân hayvândır." kavlimizde mevzû' olan insân lafzının bir mefhûmu ve bir de bu mefhûmun üzerlerine sâdık olduğu Zeyd ve Amr gibi efrâdı olarak bunlardan efrâda zât-ı [132] mevzû' denilir. Ve mefhûmdan ünvân-ı mevzû' ve sıfat-ı mevzû' ile ta'bîr olunur. Mahmûl olan hayevân dahi işbu i'tibâreyn mevcûd olarak efrâdından zât-ı mahmûl ve mefhûmunda vasf-ı mahmûl ile ta'bîr olunur. Ve zihinde ünvân mevzû' ile zât-ı mevzû' üzerine hükme akd-ı vaz' ve vasf-ı mahmûl ile zât-ı mevzû' üzerine hamle akd-ı haml ıtlâk edilir. Ve kaziiyyelerde mahkûmün aleyh zât-ı mevzû' olup ünvân-ı mevzû' âlet-i mulâhazadır. Ve mahkûmün bih vasf-ı mahmûldür. Hâsılı kazâyâ-yı müte'ârifede câri olan bu üslûbdur.

Ve bir de eğer kaziiyye-i hamliyyenin tarafeyni lafzen ve ma'nen vücûdu olursa bu kaziiyyeye hamliye-i muhassala ve illâ ma'dûle ta'bîr ederler. Meselâ "İnsân hayvândır." ve yâhûd "İnsân feres değildir." kaziiyyelerinin ikisinde dahi tarafeyn lafzen ve ma'nen vücûdu olup insân için evvelde hayvâniyetin sübûtu ve sâni'de feresiyetin intikâsıyla hükm edilmesiyle ikisi de dahi mu'teberdir. Şöyleki "Lâ-hayy cemâddır." kaziiyyesi gibi. Eğer mevzû' ademî olursa ma'dûletü'l-mevzû' denilir. Ve eğer "Akreb lâ-âlimdir" ve yâhûd e'ammıdır gibi mahmûl ademî olursa ma'dûletü'l-mahmûl ta'bîr olunur, e'ammı lafzen ademî değilse de adem-i basîr mefhûmunda olarak ma'nen ademîdir. Ve yâhûd mevzû' ve mahmûlden her ikisi ademî olursa ma'dûletü't-tarafeyn ıtlâk olunur. Meselâ "Lâ-hayy lâ-âlimdir." kaziiyyesi bu kısımdandır. Ve bazen tarafeyni lafzen ve ma'nen vücûdu olanlardan [133] mûcibe olanlara muhassala ve sâlibelerine sâlibe-i bâsite ta'bîr ederler.

Ve eğer kazıyyede hükm-i vukû‘ velâ vukû‘ sübût ile olmazsa şartıyyedir ve bunun mahkûmün aleyh olan cüz’ine mukaddem ve mahkûmün bih olan cüz’üne tâlî denilir ve şartıyyede hükm eğer bir kazıyye mazmûnunun kazıyye-i uhrâ mazmûnuna vukû‘ veya lâ-vukû‘ itisâliyle olursa şartıyye-i muttasıladır. Meselâ eğer “Şems tulû‘ etmiş ise nehâr mevcuttur.” kavlimiz bu kısımdandır. Ve eğer hükm ahad-ı kazıyyeteynin âharinden vukû‘ veya lâ-vukû‘ infisâliyle ise şartıyye-i münfasıladır. Meselâ “Şu aded ya zevc olur ve yâhûd ferd olur.” kavlimiz münfasıladır.

Kıyâs ve Aksâmı

Ve bu kazıyyelerin kâ’idesine tevfiķan tertîbiyle hâsıl olacak terkîb kıyâsdır, bu da kıyâs-ı iktirânî ve kıyâs-ı istisnâîye münkasımdır ve kıyâs-ı iktirânî sırf kazâyâ-yı hamliyyeden mürekkeb olursa kıyâs-ı hamli denilir. Ve sırf kazâyâ-yı şartıyyeden ve yâhûd şartıyye ile hamliyyeden terekkep ederse şartıyye ta’bîr olunur.

Kıyâs-ı istisnâî ile murâd netîcenin maddesi ya’nî tarafeyni ile netîcenin ve yâhûd nakîzinin sûreti üzere müştemil olan kıyâsdır. Ve istisnâî tesmiyyesi harf-ı istisnâ olan lâkin üzerine iştimâlından içindir. İmdi eğer netîcenin sûreti üzere müştemil olursa kıyâs-ı istisnâî-i müstakîm itlâk olunur. Meselâ “Her ne vakit âlem mütegayyir olduysa hâdis olur. Lâkin âlem mütegayyir dir. İmdi âlem hâdisdir.” kavlimizde netîce “Âlem hâdisdir.” olup işbu kıyâs “âlem hâdisdir” mâddeleriyle sûret-i netîce üzere müştemildir. Ve eğer netîcenin sûret-i nakîzi üzere müştemil [134] olursa istisnâî-i gayr-ı müstakîm tesmiye olunur. Ve bir şey’in nakîzi ref’îdir. Meselâ لم يكن العالم حادثا لم (lo’lm yekûn hâdîsen) bu kısımdandır ki “fe yekûn hâdîsen” netîcesinin sûret-i nakîzi olan “lem yekûn hâdîsen” kıyâsda me’hûzdur.

Ve meselâ طالع الشمس فالنهار موجود لكن الشمس طالعة (İn kânt el-şems tal’at fal-nihâr mûcûd lakin el-şems tal’at) (وإن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود) misâli dahi kısım-ı müstakîmden طالع الشمس طالعة (İn kânt el-şems tal’at fal-nihâr mûcûd lakin el-şems tal’at) misâli kısım-ı gayr-ı müstakîmdendir. Ve “lâkin” kelimesiyle tasdîr olunan mukaddeme-ye mutlakan mukaddeme-i istisnâîye denilir.

Ve hâsseten istisnâî-i müstakîmde mukaddeme-i vâzı’a ve gayr-ı müstakîmde mukaddeme-i râfi’a itlâk olunur. Ve birinci mukaddemesine mu-

kaddeme-i şartiyye denilir. İmdi kıyâs-ı istisnâî dâima iki mukaddemededen mürekkeb olup birisi şartiyye ve diğeri işbu şartiyyeden ahad-ı cüz'eynin vaz' ya'nî isbât ve yâhûd ref'i olarak bu vâsıta ile cüz'-i âharin vaz' ve yâhûd ref'i lâzım gelir. Şöyleki muttasılâtta vaz'-ı vaz'î ve ref'-i ref'î ve münfasılâtta vaz'-ı ref'î ve ref'-i vaz'î müntic olur. Çünkü kıyâs-ı istisnâî ile maksûd muttasılâtta lâzımın vücûduyla melzûmun vücûdu ve yâhûd lâzımın ademiyle melzûmun ademi üzeri istidlâldır. Ve münfasılâtta ahad-ı müte'ânideynin vücûduyla âharinin ademi ve yâhûd ahad-ı müte'ânideynin ademiyle âharinin vücûdu üzere istidlâldır. Bu sûrette evvelde mukaddeme-i şartiyye-i muttasıla melzûm ile lâzım beyninde mülâzeme ile hâkime [135] ve sâniide olan mukaddeme-i şartiyye-i münfasıla beyne'l-emreyn mu'âne-de ile hâkimedir.

Ve eğer kıyâs netîcenin yalnız mâddesi ya'nî mevzû' ve mahmûlû üzere müştamil olursa işte iktirânî budur. Meselâ hudûs-ı âlemî isbâtta (لأن العالم متغير وكل متغير حادث) kavlimiz kıyâs-ı iktirânî olup *fe'l-âlemü hâdisün* matlûbunu müntic olur. Ve bu netîcenin mâddeleri olan âlem ve hâdis cüzleri müteferrikan kıyâsda dâhil olup fakat kıyâs-ı istisnâide olduğu vechle ne aynı netîce ve ne nakîzinin hey'etini müştemeldir. Ve matlûb olan kazıyyede vâki' mahkûmün aleyhe hadd-ı asgar ve mahkûmün bihe hadd-ı ekber denilir. Murûr eden *el-âlemü hâdisün* matlûbunda mahkûmün aleyh olan âlem hadd-i asgar ve mahkûmün bih olan hâdis hadd-ı ekberdir. Ve kıyâsı terkîb eden mukaddemeteynden hangisinde hadd-ı asgar bulunursa bu mukaddemeye sugrâ ve hangisinde hadd-ı ekber bulunursa kübrâ denilir. Ve sugrânın kıyâsdan mukaddeme-i evveli ve kübrânın mukaddeme-i sâniye vâki' olması hemân muttarid gibidir.

Ve sugrâ ile kübrâ beyninde müşterek olan cüz'-i mütekerrire hadd-ı evsat tesmiye olunur. Meselâ murûr eden misâlde mütegayyir lafzı hadd-ı evsat olup netîcenin ahzında sâkıt olur. Ve matlûbun ahad-ı mukaddemeteyniyle âhari beyninde nisbet ve irtibât bununla ta'yîn eder. Hâsılı misâl-i mezkûrda hudûs ile âlem beyninde tahakkuk-ı irtibât ve nisbete vâsıta olan tagayyür olup kıyâsdan ahz-ı netîcenin tarîki dahi bu vâsıtanın iskâtıyla [136] bâkî netîce addolunmasıdır. Ve işbu hadd-ı evsatın vaz'an ve hamlen matlûbun tarafeynine nisbetle kıyâs-ı iktirânî eşkâl-i erba'aya

taksîm edilmiştir. Şöyleki eğer kıyâsda hadd-ı evsat sugrâda mahkûmün bih ve kübrâda mahkûmün aleyh olursa şekl-i evveldir. Meselâ “Her bir cism mü’ellefdir ve her bir mü’ellef muhdesdir.” kavlimizde mü’ellef hadd-ı evsat olarak sugrâda mahmûl ve kübrâda mevzû’ olmasıyla bu kıyâs şekl-i evvelden olarak “Her bir cisim muhdesdir.” matlûbunu intâc eder.

Ve eğer hadd-ı evsat sugrâ ve kübrâda mahkûmün bih olursa şekl-i sâni’dir. Meselâ (كل انسان حيوان ولا شيء من الحجر بحيوان) kavlinde hayvân hadd-ı evsat ve sugrâ ve kübrâdan ikisinde de mahkûmün bih olmasıyla şekl-i sâni’de olarak “İnsândan hiçbir şey hacir değildir.” kavlini intâc eder. Ve eğer hadd-ı evsat sugrâ ve kübrâdan ikisinde de mahkûmün aleyh olursa şekl-i sâlisdir. Meselâ (كل انسان حيوان وكل انسان ناطق) kavlinde hadd-ı evsat insân olup sugrâ ve kübrâda mahkûmün aleyh olmasıyla şekl-i sâlisden olarak (بعض الحيوان ناطق) kavlini müntic olur. Ve eğer hadd-ı evsat sugrâda mahkûmün aleyh ve kübrâda mahkûmün bih olursa şekl-i râbi’dir. Meselâ (كل انسان حيوان وكل ناطق انسان) kavlinde hadd-ı evsat insân olup sugrâda mevzû’ ve kübrâda mahmûl olmasıyla şekl-i râbi’den olarak “Bazı hayevân nâtıktır.” kavlini netice verir.

Kıyâs-ı istisnâinin şurût-i intâcî üç şey olup evvel mukaddeme-i şartiyyenin mûcibe ve sâni’ muttasılada lüzûmiyye ve münfasılada inâdiyye ve salîs ahad-ı mukaddemeteynin cemî’-i [137] ezmân ve evzâ’ i’tibariyle küllî olmasıdır. Çünkü kıyâs-ı istisnâide külliyet ve ba’ziyet ezmân ve evzâ’ hasebiyle olup kıyâs-ı iktirânide sâdık olduğu efrâd i’tibariyledir. Ve kıyâs-ı iktirânînin şerâit-i intâcî şekl-i evvelde îcâb-ı sugrâ ve külliyet-i kübrâ ve şekl-i sâni’de îcâb ve selbde ihtilâf-ı mukaddemeteyn ile külliyet-i kübrâ ve şekl-i sâlisde ahad-ı mukaddemeteynin külliyetiyle berâber îcâb-ı sugrâ ve şekl-i râbi’de ya külliyet-i sugrâ ile berâber mukaddemeteynin îcâbı ve yâhûd ahad-ı mukaddemeteyni küllî olmasıyla berâber mukaddemeteynin îcâben ve selben ihtilâfıdır. Ve bunların tafsilatıyla akyisenin darb-ı mün-ticesi fenn-i mantıkda mebsût olarak bu mahâlde serd ve beyânı mûcib-i imlâl olacağından bu mikdar ile iktifa kılınmıştır.

Lüzûmiyet

Ma'lûm olaki erbâb-ı ma'kûl indinde lüzûm bir şey'in bir şeyden adem-i infikâkıdır. Bu da lâzım-ı beyyin ve gayr-ı beyyin kısmına münkasım olarak lâzım-ı beyyin ile murâd aklın şey'eyn beyinde lüzûm olduğuna cezm eylemesinde lâzım ile melzûmun tasavvuru kâfi olmasıdır. Bu vechle olan lüzûma lüzûm-i beyyin bi'l-ma'na'l-e'amm tesmiye olunur. Meselâ erba'a ile mütesâviyeyne inkisâmı tarafeyni tasavvur edilse beynlerinde lüzûm olmasıyla akl cezm eder. Ve bazen lüzûm-i beyyin tasavvûr-ı melzûm tasavvûr-i lâzımı müstelzim olmasıyla tefsîr olunur. Bu ma'nâca lüzûm-i beyyin bi'l-ma'na'l-ahass ta'bîr olunur. Meselâ bir kimse isneyni tasavvur eylese isneyn vâhidin da'fı olduğunu idrâk eder.

Ve lüzûm-ı gayr-ı beyyin zihnî şey'eyn beyinde lüzûm olduğunu cezm etmesi vâsıta ile olmasıdır. Meselâ kâimeteynin zâviyeleriyle müsellese tesâvîsi beyinde [138] lüzûm olduğuna zihnî cezm eylemesi vasata muhtâc olup bu da burhân-ı hendesîdir. Ve ehl-i Arabiyye indinde lüzûm-i intikâl-i zihn için münâsebet-ı musahhahadan ibârettir ve erbâb-ı ma'kûlün beyân ettikleri ma'nâca lüzûma lüzûm-ı küllî ve ehl-i Arabiyyenin zikrettikleri ma'nâ üzere lüzûma lüzûm fi'l-cümle ta'bîri şâyî'dir.

Küllîlerin Birbirlerine Nisbeti

Haftı olmasın ki küllîlerin birbirine nisbeti mütefâvit olarak bu da tesâvî ve umûm ve husûs mutlak ve umûm ve husûs min vech ile tebâyün niseb-i erba'asına münhasırdır. Şöyleki bir küllî küllî-i âhare nisbet edildiği sûrette eğer iki cânibinden tasâduk-ı küllî bulunur ya'nî ahadühümânın hamli sâdık olduğu her bir şey üzerine âharin dahi sıdk-ı hamli vâkı'a muvâfık olursa işbu küllîler beyinde müsâvât olduğu gibi bunların nakızleri beyinde dahi müsâvât olur. Meselâ insân ile nâtık küllîleri yekdiğere müsâvî olup insânın sâdık olduğu her bir ferd üzerine nâtık dahi sâdık olup aksi dahi böyledir. Kezâlik bunların nakızleri olan lâ-insân ile lâ-nâtık dahi böyle olup "her ne şey ki lâ-insândır elbette lâ-nâtık" olup aksi dahi böyledir. Bu cihetle insân ile nâtık vela insân ile lâ-nâtık müsâvîlerdir.

Ve eğer iki küllînin küllî olarak tasâdukları bir cânibden olursa bunlardan birisi e'amm-ı mutlak ve diğeri ahass-ı mutlak olarak beynlerinde

umûm ve husûs mutlak olmuş olur. Meselâ hayevân ile insân küllîler böyle olup hayevân insândan mutlak olan e‘amm olarak insânın [139] sâdık olduğu her bir efrâd üzerine hayevân sâdık ve insân hayevândan mutlak olan ahasş olarak hayvânın sâdık olduğu şeylerden bazısı olan efrâd-ı beşere sâdık ve bazı âhari olan feres ve bağı emsaline gayr-ı sâdıktır. Bunların nakîzleri aynlarının aksi olarak nakîz-i e‘amm ahasş ve nakîz-i ahasş e‘ammıdır. Meselâ hayvânın sâdık olduğu her bir şey’e lâ-insân denilmek sâdık olup lâkin lâ-insânın sâdık olduğu şeylerden bazısı olan bağı ve feres emsâli üzere lâ-hayevân sâdık olmaz. Ve eğer insân ile feres gibi küllîyeyn beyinde iftirâk-ı küllî bulunursa beyinlerinde tebâyün olmuş olur. Ve işbu mütebâyineynin nakîzleri beyinde mübâyenet-i cüz’iyye olur. Şu ma’nâyaki ahad-ı mütenâkızeyn âharin küllîsi üzere sâdık olmaz, bu da ya vücûd ile ademin nakîzleri olan lâ-vücûd ile lâ-adem beyinde olduğu vechle beyinlerinde tebâyün-ı küllî olmasıyla ve yâhûd ebyaz ile esvedin nakîzleri olan lâ-ebyaz ile lâ-esved beyinde olduğu üzere beyinlerinde umûm ve husûs min vech olmasıyla olur. Zîrâ her iki sûrette de tebâyün-i cüz’i mevcuttur. Ammâ sâlide zâhir olup ve evvelde küllinin cüz’iyi tazammunu cihetindendir.

Ve eğer küllîyeyn beyinde küllî olarak tesâduk ve tefâruk olmayıp da her iki cânibinden cüz’i olarak tesâduk ve tefâruk bulunursa her birisi min vechin e‘amm ve min vechin ahasş olmuş olur. Meselâ insân ile ebyaz küllîleri böyle olup insân-ı ebyaz hem insân ve hem ebyazdır. Lâkin insân-ı esved insân olup ebyaz değildir. Kezâlik feres-i ebyaz ebyaz olup insân değildir. Ve hâsılı bir maddede tesâduk ve maddeteynde tefâruk [140] ederek beyinlerinde umûm ve husûs min vechin nisbeti mütehakkıktır. Ve ayn-ı e‘amm-ı mutlak ile nakîz-i ahasş beyinde dahi bu vechle umûm ve husûs min vech olup meselâ feres hem hayevân ve hem lâ-insân olup hacet hayevân olmayarak lâ-insân ve Zeyd lâ-insân olmayıp hayvândır.

Ve beyinlerinde umûm ve husûs min vech olan küllîlerin nakîzleri beyinde dahi mübâyenet-i cüz’iyye vardır. Bu da ya nakizeyn beyinde umûm ve husûs min vech olmasıyla ve yâhûd mübâyenet-i külliyye zımnında bulunmasıyla olur. Misâl-i evvelin nakîzleri evvelde ve sâninin sânidendir. Şöyleki lâ-insân ile lâ-ebyaz beyinde umûm ve husûs min vech olup lâ-hayevân ile insân beyinde mübâyenet-i külliye olduğu zâhirdir. Ve bu

mahâlde denilmiştir ki birbirine mütesâvî olan şey’eynden ahadühümânın sübûtu âharinin sübutunu ve kezâlik bundan birinin intifâsı âharin intifâsını müstelzim olur. Ve bir şeyden mutlakan ahassın sübûtu bu şeyin sübûtunu müstelzim olup aksi böyle değildir. Ya’nî bir şeyden mutlakan e’ammın sübûtu o şey’in sübûtunu müstelzim değildir. Ve bir şeyden mutlakan e’ammın intifâsı o şey’in intifâsını müstelzim olup aksi böyle değildir. Ya’nî bir şeyden mutlakan ahassın intifâsı o şey’in intifâsını gayr-ı müstelzimidir. Ve ammâ beynlerinde umûm ve husûs min vech olan şey’eyn beynde ne sübût ve ne intifâda telâzüm yoktur. Ve şey’eyn beynde umûm min vech olduğu sûrette husûs min vech dahi mevcud [141] olup aksi dahi böyledir, ve bazen ahadühümânın zikriyle âharin zikrinden iktifâ olunur.

Devr ve Teselsül

Ve ma’lum olsun ki devr ve teselsül es’ilede kesirü’l-vürûd olarak mühimme-i mesâildendir. Devri bir şey’in mevkûfün aleyhinin kendi üzerine tevakkufuyla ta’rîf etmişlerdir. Bu da ya bir mertebe ile olup devr-i musarrâh tesmiye olunur ve yâhûd birkaç mertebe ile olup devr-i muzmar ta’bîr olunur. Şöyleki; bir şey şey’-i âhare ve şey’-i sâni diğer şey’-i âhare ve şey’-i sâlis şey’-i evvele tevakkuf eylese devr-i muzmar olur. *Şerh-i Mevâkıf*’da devr-i mümteni’i “İki şey’in her birisi âhari için illet olmasıdır, bu da ya vâsita ile ve yâhûd vâsitasız olur.” diye ta’rîf ve beyân eylemişlerdir. Ta’rîf-i evvel mümteni’ olmayan devr-i ma’îye ve zamâneyne ve ciheteynde olan tevakkuflara şâmil olup bunlar ise mümteni’ olmayarak ta’rîfden ihrâcları muhtâc-ı tekellüfâtır. El-hâsıl devr iki kısım olup evvel devr-i takaddümî olarak bu kısım devr bâtıldır. Meselâ “İlm nazarî olup ta’rîfi mümkündür.” diye kâil olanlara ilmin gayrısı ilm ile bilinir. Eğer ilm dahi gayrısıyla bilirse her birinin ma’lûm olması âharin ma’lûm olmasına tevakkuf ederek devri müstelzim olur. Devr ise bâtıldır diye i’tirâz edilmiştir. Ve sâni devr-i ma’îdir bu da şey’eynin ahadühümâ ancak âhariyle olabilecek haysiyette telâzümünden ibârettir. Meselâ übuvvet ve būnuvvet gibi mütezâyifeyn bu vechle olup bundan birisi hâricde ve zihinde ancak âharin vücûduyla [142] mevcûd olur. Bu devr bâtıl değildir. Ve teselsül umûr-ı gayr-ı mütenâhiyenin birbirine terettübü olup cânib-i ilede bi’l-itifâk bâtıldır. Ve cânib-i ma’lûldeki her bir ma’lûlden sonra bir ma’lûl olarak ilâ gayri’n-nihâye

tevakkuf etmeyerek istimrârdan ibârettir. Bunda hükemâ ile mütekellimin ihtilâf etmişlerdir. Ve umûr-ı i'tibâriyyede gayr-ı mümteni'dir. *Şerh-i Mevâkıf*da teselsül bir emr-i mümkünü vücûdunda kendide mü'essire olan bir illete istinâd edip işbu illet-i mü'essire dahi kezâlik kendide mü'essire olan diğer bir illete istinâd ederek ve helümme cerrâ ilâ gayr-i nihâye müstemir olmasıdır diye ta'rîf ve edille-i istihâlesini beyân etmiş ise de îrâd-ı tafsîlâtına mültezim olan şîve-i ihtisâr gayr-ı musâ'iddir.

Bedihiyyât

Hafî olmasın ki bedihiyyât yedi kısım olup şöyle ki bir kaziiyenin sıdkıyla hükm eden şey ya akıl ve yâhûd vehm olacağı cihetle eğer hâkim akıl olup da kaziiyenin mücerred tasavvur-i tarafeyniyle hükmederse *evveliyyât* denilir. Meselâ "Küll cüzden a'zamdır." kavlimiz bu kısımdandır. Bu da iki kısım olup ya etrâfının tasavvurâtı celî ve herkes indinde vâzih olur. Ve yâhûd tasavvurâtında hafâ olmasıyla vüzûhu âmm olmaz ve yâhûd aklın tarafeyni hîn-i tasavvurunda zihinde hâzır bulacağı vâsita ile olur. Bu kısma "kazâyâ kıyâsâtüha me'ahâ" ve kezâlik "fitriyü'l-kıyâs" denilir. Meselâ "İki adedi zevcdır." kavlimiz bu kısımdandır ki bunda vâsita olan kıyâs-ı hafî mütesâviyeyne inkisâmı olup her kim isneyn veya erba'ayı zihninde tasavvur eylese bu vâsitayı hâzır [143] bulur.

Ve eğer aklın hükmü müşâhede vâsitasıyla olursa bu kısım *müşâhedât* olup bu da eğer "Şems müşrikadır." ve "Nâr muhrikadır." gibi. Müşâhede-i hiss-i zâhir ile olursa *hissiyât* ve eğer bizim için havf ve gadab vardır, emsâli müşâhede-i hiss-i bâtin ile olursa *vicdâniyyât* ve eğer meselâ "Der-sââdet belde-i azîmedir." ve "Bilâd-ı Hind'den Bombay mevcuttur." diye müşâhede etmeyen kimselerin hükm eylemesi gibi kizb üzere ictimâ'ları müstahîl olan cemm-i gafirden semâ' vâsitasıyla olursa *mütevâtirât* ve eğer sebebiyyeti ma'lûm ve mâhiyeti mechûl olarak kerrâren tecrübe ile olursa *mücerrebât* denilir. Meselâ "Sakmuniyât denilen devâ müşhildir." kavlimiz bu kabilden olup ishâle sebebiyyeti ma'lûm lâkin menşe' ve mâhiyeti mechulümüz olarak mücerrebâttandır. Lâkin mücerrebâtın yakîniyyâttan olması tecrübe eden eşhâsa nisbetle olup mücerribin gayrısına nisbetle tevâtür ile olur.

Ve bu vechle hükm-i akl tecrübe ile olup ve sebebiyet ve mâhiyeti ma'lûm olursa *hadsıyyât* denilir. Meselâ “Nûr-ı kamer şemsden müstefâddır.” kavli bu kabilden olur. Zîrâ kamerin şemsden ihtilâf-ı evzâ'ı hasebiyle teşkilât-ı nurâniyyesini herbâr müşâhede ederek izâe-i şemsin izâe-i kame-re sebebiyetiyle hükm edilmiştir. Ve eğer hâkim vehm olup da mahsûsât üzerine hükm ederse *vehmiyyât*ttır. Meselâ “Her bir cism bir mevzu'dadır.” kavli bu kabildendir. Ve bu vechle vehmin mahsûsât üzerine hükmünü akl tasdik etmesiyle *yakîniyyât*tan ma'düddur. Lâkin vehm her bir mevcûd [144] bir cihettedir gibi mücerredât üzerine hükm ederse *yakîniyyât*tan olmayıp belki kâzibedir. İşbu bedîhiyâtan bedihi-i ulâ ve fitriyü'l-kıyâs ile menşei âmm-e-i nâs beyninde bedâheti olanlar celî olup kusûru hafidir.

Delilin Aksâmı ve Sina'at-ı Hams

Ve setîr olmasın ki delil aksâm-ı erba'aya münkasım olarak *evvel* bi'z-zât netîceyi müstelzim olandır ki bu kısma kıyâs denilir, *sânî* netîceyi mukaddeme-i ecnebiyenin sıdkı vâsıtasıyla müstelzim olandır. Meselâ “Dürre hukkadadır ve hukka beyttedir.” kavlimizin “İmdi durre beyttedir.” neticesini iktisâbı hâricde bir şey'in zarfına zarf olan o şey'e zarf olduğunun sıdkı vâsıtasıyladır. *Kısm-ı sâlis* mukaddeme-i garîbe vâsıtasıyla müstelzim olandır. Meselâ “İnsân hayevândır ve her bir lâ-hayevân lâ-cisimdir.” kavlimden “Her bir insân cisimdir.” matlûbunun istintâcî kübrânın aks-ı nakîzi olan “Her bir hayevân cisimdir.” kaziyyesini bi't-tavassut şekl-i evvele irtidâdıyla olur. *Kısm-ı râbî* her ne kadar delîle ilm-i netîceye zannı müstelzim olursa da istilzâm-ı küllî ile müstelzim olmayandır ki istikrâ-ı nâkıs ve kıyâs-ı fikhî ta'bîr olunan temsil bu kısımdandır.

Ve işbu aksâm-ı erba'adan müstebân olacağı vechle delilin matlûbu iktisâbı ister bi'z-zât ve yâhûd mukaddeme-i ecnebiye veya garîbe vâsıtasıyla iltizâm-ı küllî vechle olsun ve ister iltizâm-ı küllî ile olmasın ve ister kendisiyle berâhinde olduğu üzere yakîn iktisâb edilsin ve ister emârâtta olduğu vechle zann ve yâhûd safsatada olduğu gibi yakînin [145] gayrısı iktisâb olunsun bunların cümlesinden âmm olarak netâyiceleri i'tibâriyle de beş kısma taksîm olunup sına'at-ı hams tesmiye eylemişlerdir. Evvel *burhân* olup mukaddematı yakîniyyât-ı zarûriyye olarak bundan garaz

tahsil-i yakındır. Ve yakîn ekmel-i ma'ârif olarak murâd-ı vakı'a mutâbık olan i'tikâd câzim-i sâbittir. Sânî *cedel* olup mukaddemâtı, meşhûrât veya müsellemlât olarak bundan garaz hasmı ilzâm ve yâhûd idrâk-i burhândan âciz olanları ikna'dır. Ve ikna' için olduğu sûrette delîl-i iknâ'î tesmiye olunur. Kısım-ı sâlis *hitâbet* olup mukaddemâtı, makbûlât ve yâhûd maznûnât olarak bundan garaz halkı haklarında fâide verecek şeylere tergîb ve eşyâ-ı muzırâ ve seyyieden tenfîr ve terhîbdir. Emmâreler bu kısımdan adde-dilmiştir. Ve kısım-ı râbî' *delîl-i şî'ri* olup mukaddemâtı muhayyelâtıdır. Ve hâmis *safsata* olup mukaddemâtı mevhumâtıdır. Ve delîl-i fâsidler ale'l-ıtlâk safсата olup müstedillîn fesâd-ı delîle ilmî şartıyla mugâlata tesmiye olunur. Ve bundan garaz, hasmı taglît ve iskâtıdır. Ve burhân ile istidlâl eden hakîme mukâbelede bu delîli isti'mâl edenlere sofestâi ve cedeliye mukâbelede isti'mâl edenlere müşagabî denilir.

Tenâkuz

Hafî olmasın ki mühimmü'l-îrâd olan mesâilden birisi dahi bahsi tenâkuzdur. Tenâkuz bazen iki müfred beyninde olur. Meselâ insân ile lâ-insân böyledir. Şöyleki her bir şey'in nakîzi o şey'in ref'idir. Ve bazen tenâkuz kazâyâ beyninde olur. Bu da iki kaziyenin biri icâb [146] ve âhari selb ile olarak bir haysiyette ihtilâflarıdır ki bu ihtilâf li-zâtihî işbu kaziyeteynden ikisinin birlikte sıdk ve kizbleri mümteni' olmasını iktizâ eder, ya'nî behemehâl birisi sâdık ve diğeri kâzib olarak ne ikisi birden sâdık ve ne de ikisi birden kâzib olur. Meselâ "Zeyd kâimdir." kaziyesiyle "Zeyd kâim değildir." kaziyeye-i uhrâsı beyninde tenâkuz zâhir olup nefsü'l-emrde Zeyd kâim ise evvel sâdık ve sâni kâzib ve illâ bi'l-akstdır. Lâkin tenâkuzda kaziyeteynin mahkûmün aleyh ve bihde ve kuyûd-ı me'hûzenin cümlesinde ittihâdları ve keyfe ya'nî icâb ve selb ile cihette ya'nî devâm ve zarûret ve fiil emsâlinde ve mahsûrâtta "kemde" ya'nî mahkûmün aleyhin külliyyet ve cüz'iyetinde ihtilâfları şarttır. Ve nekâyiz-i mürekkebât nakîz-i cüz'iyeti beyninde "ammâ hâzâ ve ammâ zâke" tarîkiyle mefhûm-ı mürediddir.

Beyân-ı Aks

Kaziyyelerde cârî olan aks dahi mühimmü'l-îrâddır. Aks ya aks-ı müstevî olup bu da aslın bekâ-i keyfî ve cemî'-i mevâdda sıdkıyla berâber

kaziyyenin ahad-ı cüz'eynini cüz-i âhare tebdil etmektir. Meselâ "Küllü insânin hayevânün." kavlinin aksi "Ba'zü'l-hayevâni insânün." "Velâ şey'e mine'l-haceri bi-insânin." kavlinin aksi "Lâ-şey'e mine'l-insâni bi-hacerdir." Aslın bekâ-i keyfiyetten murâd asıl mucibe ise aksın dahi mûcibe ve sâlibe ise aksın dahi sâlibe olmasıdır. Ve aslın bekâen sıdkıyla murâd aslın sıdkıyla berâber aksın dahi sâdık olmasıdır. İmdi mûcibe-i külliye ve cüz'ie ancak mûcibe-i cüz'iyeye mün'akis olup mûcibe-i külliye [147] mün'akis olmaz ve sâlibe-i külliye sâlibe-i külliye mün'akis olur. Ve sâlibe-i cüz'ie için mantıkda mübeyyen bazı muhallerden gayrida asla aks yoktur. Ve yâhûd aks-ı nakîz olup bu da asıldan mahkûmün bihin nakîzini mahkûmün aleyh ve mahkûmün aleyhin nakîzi mahkûmün bih kılmaktır. Ve bekâ-ı sıdk ve keyf ile meşrûttur. Ve bundan mûcibe-i külliye nefsi gibi mûcibe-i külliye mün'akis olur. Meselâ "külli insânin hayevânün" kavlinin aks-i nakîzi "külli lâ-hayevânin hüve lâ-insân"dır. Ve mûcibe-i cüz'iyesi hâsseteynden mâ'adâ muhallerde mün'akis olmaz. Ve sâlibe ister külliye ve ister cüz'iyeye olsun sâlibe-i cüz'iyeye mün'akis olur. Meselâ "lâ-şey'e mine'l-insâni" ve yâhûd "leyse ba'zü'l-insâni bi-hacerin" kavlinin aks-i nakîzi "leyse bazı mâ-leyse bi-hacerin leys bi-insân"dır. Ve bu ma'nâya aks-ı nakîz kavli-i mütekaddimîndir. Ve inde'l-müte'ahhirin aks-ı nakîz mahkûmün bihin nakîzini mahkûmün aleyh ve mahkûmün aleyhin aynı mahkûmün bih kılmaktır. Ve sıdkın bekâsı ve keyfin adem-i bekâsıyla meşrûttur. Meselâ "külli insânin hayevânün" kavlinin işbu kavli-i müte'ahhirin üzere aks-ı nakîzi "lâ-şey'e mine'l-lâ-hayevâni bi-insân"dır. Ve ulûm da müsta'mel olan aks-ı nakîz kavli-i kudema üzeredir.

Muğâlata

Ve ma'lûm olsun ki muğâlata kıyâs-ı fâsid olarak fesâdı ya sûreti ve yâhûd mâddesi cihetinden olur. Ammâ sûreti cihetinden fesâdı hey'et-i müntice üzere olmamasıyla olur. Bu da şekillerde mu'teber olan keyf ve kem ve cihet hasebiyle olan şurûttan bir şartın mevcûd [148] olmamasından neş'et eder. Ve ammâ mâddesi cihetinden fesâdı matlûb ile mukaddemât-ı delîlden bazısının şey'-i vâhid olmasıyla ve yâhûd bazı mukaddemâtı sâdıkaya şübhe olarak kâzibe olmasıyla olur. Ve muğâlatât-ı âm metü'l-vürûd bir nev'-i edille-i fâsidedir ki kendiyile cemî'-i eşyâ ve hatta

ictimâ'-ı nakîzeyn üzerine istidlâl etmek mümkün olur. Meselâ bir şey ki vücûd ve ademi matlûbu müstelzim ola ya mevcûd veya ma'dûmdur. Ve bunlardan hangisi olsa sübût-ı matlûb lâzım gelir denilir. Ve bu delîl ile cemî'-i kazâyâyı nazariyye üzerine istidlâl mümkün olur. Şöyle ki meselâ felsefinin bununla kıdem-i âlem üzerine eğer vücûd ve ademi kıdem-i âlemi müstelzim olan bir şey mevcûd ve yâhûd ma'dûm olursa âlem kadîmdir, lâkin mukaddem hak olup tâlîde hakdır diye istidlâl eylemesi mümkün olduğu misillü buna mu'arazat, bizim dahi delîl-i mezkûr ile hudûs-ı âlem üzerine eğer vücûd ve ademi hudûd-ı âlemi müstelzim olan bir şey mevcûd ve yâhûd ma'dûm olur ise âlem hâdisdir ve yâhûd âlem kadîm değildir. Lâkin mukaddem hak ve tâlî mislidir diye istidlâl etmekteğimiz mümkündür. Ve meselâ her ne vakit nakîzân ictimâ' etseler ahadühümâ tahakkuk eder. Ve her ne vakit nakîzân ictima' etseler ahâr tahakkuk eder, denilse şekl-i sâlisden bazen olurki ahad-ı nakîzeynin tahakkuku ise âhar tahakkuk eyler. Mûcibe-i cüz'iyyesini intâc edip bununla da nazariyyâtтан bu nev' üzerine istidlâl olunur. [149]

Hâtîme

والحمد لله على تيسير ختامه وكماله، والصلاة على نبيه وآله. وأنا الحقير المعترف بالتقصير عبد النافع ابن المغفور له، المشهور بالفضل المزيّد، السيد الحاج محمد سعيد، في أوائل شهر رجب سنة تسع وتسعين وألف ومئتين من الهجرة النبوية صلى الله عليه وسلم، ما جرت المناظرة بين الأمم.

[Allah'a hamdolsun ki bu eserin tamamlanmasını ve kemale ermesini kolaylaştırdı. Salât ve selâm onun Peygamberine ve âline olsun. Ben, aciz ve eksikliğini itiraf eden kul, merhum ve faziletleriyle meşhur olan Seyyid el-Hac Muhammed Said'in oğlu Abdünnâfi. Hicretin bin iki yüz doksan dokuzuncu yılında, Receb ayının başlarında [Mayıs 1882] eseri tamamladım.]

TAKRÎZLER

[150] Esâtiz-i benâm ve eccelle-i sudûr-ı izâmdan semâhetlû **Muhyid-din Efendi Hazretleri**'nin takrîzleridir.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي هو الضار والنافع، وهو لمكائد أشرار المناظرين دافع، والصلاة والسلام على سيدنا محمد المشفع الشافع، وعلى آله وأصحابه المتحلين بآدابه، إذ هو للدرجات رافع.

أما بعد، فلما رأيت هذه الترجمة البهيجة على رسالة الآداب لحضرة إسماعيل الكلنبوي، مترجمة بصرف الهمة العالية من جانب جناب عبد النافع أفندي، من أجله رجال الدولة العلية، بادرت إلى أن أقول: هذا نعم الأثر، إذ به يتأدب نوع البشر، ويتأرب بالتخلص من شعار قوم أشر، فله درّه حيث نفع برّه.

وأنا الفقير إلى الطاف مانح السرور، محمد محيي الدين من الصدور.

[Allah'a hamd olsun ki O, zararı da faydayı da takdir edendir ve kötü niyetli münâzaracıların tuzaklarını boşa çıkarandır. Şefaati eden ve şefaati kabul olunan Peygamberimiz Muhammed'e (s.a.v) ve onun güzel ahlakıyla süslenen âline ve ashabına salât ve selâm olsun.

Derim ki: Devlet-i Âliyye'nin seçkin devlet adamlarından Abdünnâfi Efendi'nin büyük bir gayretle İsmail Gelenbevi'nin *Risâletü'l-Âdâb* adlı eserine yaptığı bu tercüme-i görünce, "Ne güzel bir eser!" dedim. Zira insan, bu eser sayesinde münâzara âdâbını öğrenir ve kötü kimselerin ayartıcı söylemlerinden kurtulma yetisi kazanır. Allah ona, bu faydalı hizmetinden dolayı bolca mükâfat versin.

Ben ise, sevinç ve mutluluk bağışlayan Allah'ın lütfuna muhtaç olan, fakir kulunuz Muhammed Muhyiddin.]

[151] Efâzıl-ı benâm fezâil-i ittisâm ve eccille-i sudûr-ı izâmdan semâhetlû **Gürci Şerif Efendi Hazretleri**'nin takrîzleridir.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي تفرد بالربوبية، وأرى عباده بإنزال الكتب طرق آداب العبودية، والصلاة والسلام على من عجز البلغاء والفصحاء عن مناظرته لكونه مؤيداً

بالتأييدات القدسية، وعلى آله وأصحابه المناظرين مع المكابرين في طريق توحيد من اختص بالألوهية.

أما بعد، فلما اطلعت على علو همة صاحب العطفة حضرة عبد النافع أفندي من أجله رجال الدولة العلية، حيث إنه بذلها في ميدان ترجمة رسالة جناب الفاضل الكلبيوي في فن المناظرة، قلت: هنيئاً لك يا سني الهمم وكريم الشيم، إذ أنت ركزة العلم في مضمار نفع الأمم، فليشفع لك سلطان إقليم الشفاعة في يوم الندم.

وأنا الفقير إلى تنوير نور النور، محمد شريف شرفي الأخسحوي من الصدور.

[Eşsiz Rab olan ve kitapları indirerek kullarına kulluk âdâbının yollarını gösteren Allah'a hamd olsun. Kutsal desteklerle teyit edilerek, fesahat ve belagat sahiplerini kendisiyle münâzara etmekten aciz bırakan Hz. Muhammed'e; Allah'ın birliğini ispat yolunda kibir sahipleriyle münâzara eden onun âline ve ashabına salât ve selâm olsun.

Derim ki, Devlet-i Âliyye'nin büyük devlet adamlarından, merhamet sahibi Abdünnafi Efendi'nin münâzara alanında Gelenbevi'ye ait risaleyi tercüme etmek için ortaya koyduğu yüksek azmini görünce şöyle dedim: "Ey yüce himmet ve güzel ahlak sahibi, seni tebrik ederim! Zira sen, ümmetin faydasına olan ilmin mihenk taşıdır. Şefa'at yurdunda hüküm süren Sultan, pişmanlık gününde sana şefa'at eylesin!

Ben ise, Nûr'un nuruyla aydınlanmaya muhtaç olan fakir kulunuz, **Muhammed Şerîf Şerefi el-Ahîshavî**. [152] İstanbul Kazâsı pâye-i celîlesiyle mübeccel üstâd-ı ekmelel faziletli Abdülkerim Efendi Hazretleri'nin takrîzleridir.]

مبسملاً ومحمدلاً

هذا شرح يكشف الغطاء عن سيقان المسائل وصفحات وجوها، ويرفع الأوهام والشكوك التي عرضت للمناظرين فيها، وهو طود عظيم، ومعتمد جسيم في حل مشكلاتها، بل هو كنز لا يُحصى فوائده، وبحر لا يُستقصى فرائده.

إن العرائن تلقاها مُحَسَّدة، وما ترى لِلثَّامِ الناس حُسَّادًا.

عبد الكريم

[Besmele çekerek ve hamd ederek başlıyorum.

Bu eser, meselelerin derinliklerini ve yüzeylerini örten perdeyi kaldıran, onlara bakan kimsenin zihnini meşgul eden vehim ve şüpheleri ortadan kaldıran bir şerhtir. Yüce bir dağ ve problemlerin çözümünde güvenilir bir dayanak niteliğindedir. Hatta faydası saymakla bitmeyecek bir hazine ve incileri tükenmeyecek bir deryadır.

Asil kimseler her zaman kıskanılır, ancak değersiz kimselerin kıskanıldığını görmek mümkün değildir.

Abdülkerim]

الحمد لله النافع لأهل الخطاب بتعليم الأصول والآداب، والصلاة والسلام على من أيده الوهاب بإنزال الكتاب، وعلى آله وأصحابه المناظرين لإظهار الحق في كل باب.

أما بعد، فلما أَلْمَحْتُ بِمُقَلَّةِ الْأَبْصَارِ إِلَى تَرْجُمَةِ رِسَالَةِ أَلْفْهَا فِي فَنِّ الْآدَابِ أَسْتَاذُ كَافَةِ أَوْلِي الْأَبْصَارِ، وَمَلَأْتُ عِمَادَةَ أَفْضَلِ الْأَعْصَارِ، حَضْرَةُ إِسْمَاعِيلِ الْكَلَنْبُوبِيِّ، عَلَيْهِ تَجْلِيَاثُ الْمَلِكِ الْقَوِيِّ، وَجَدْتُهَا نَافِعَةً، مُسَلِّمَةً نَفْعُهَا عِنْدَ أَوْلِي الْأَلْبَابِ، إِذْ بَهَا تَحْصُلُ السَّهُولَةُ لِلطَّلَابِ فِي طَرِيقِ تَحْصِيلِ أَصُولِ الْمُنَظَرَةِ وَالْآدَابِ. فَلِلَّهِ دَرُّ الْمَتَرَجِمِ، وَهُوَ حَضْرَةُ ذِي الْعَطُوفَةِ عَبْدُ النَّافِعِ أَفْنَدِي، مِنْ أَجَلَةِ رِجَالِ الدَّوْلَةِ الْعَلِيَّةِ، حَمَاهُ اللَّهُ وَإِيَانَا عَنْ كُلِّ آفَةٍ وَعَاهَةٍ وَفَقْرٍ وَفَاقَةٍ وَبَلِيَّةٍ، وَأَوْصَلْنَا وَإِيَاهُ إِلَى مَرَامَاتٍ سَنِيَّةٍ بِحَرْمَةِ حَضْرَةِ خَيْرِ الْبَرِيَّةِ.

وَأَنَا الْفَقِيرُ إِلَى الْطَّافِ مِنْ مِنْهُ، عَزَّى الْحَاجَّ مُحَمَّدَ فَوْزِي الْمَفْتِي سَابِقًا بِأَدْرَنَةِ.

[Usûl ve adâbı kurallarını öğreterek hitap ehline fayda sağlayan Allah'a hamdolsun. Kitabı indirerek lütuf ve ihsanıyla desteklediği Peygamberi'ne, hakkı her alanda izhar etmek maksadıyla münâzara eden onun mübarek âline ve seçkin ashabına salât ve selâm olsun.

Derim ki: Akl-ı selim sahiplerinin üstadı, fazilet ehlinin sığınağı ve asrının en değerli âlimlerinden olan merhum İsmail Gelenbevî'nin (Allah'ın nuru üzerine olsun) âdâb ilmine dair kaleme aldığı bu kıymetli eserin tercümesini gözden geçirdiğimde, onun son derece faydalı olduğunu ve akıl sahiplerince kabul edildiğini müşahade ettim. Zira bu eser, talebeler için münâzara usul ve âdâbının öğrenilmesini kolaylaştıran bir vesile hüviyetindedir.

Allah, bu mühim hizmeti ifa eden, Devlet-i Âliyye'nin seçkin devlet ricalinden olan mütercim Abdünnafi Efendi'yi hayırla mükâfatlandırısın. Yüce Mevlâ onu ve bizleri her türlü âfet, maraz, fakr u zaruret ve beladan muhafaza buyursun. Bizleri ve onu, yaratılmışların en hayırlısı olan Resûl-i Ekrem'in hürmetine yüce mertebelere eriştirsın.

Ben ise evvelce Edirne müftüsü olan ilahî lütuflara muhtaç fakir kulu-nuz,

Hacı Muhammed Fevzî]

Şûrâ-yı Devlet Başkitâbet-i aliyyesine pîrâyesâz-ı fazl ve kemâl mefhar-ı e'âzım-ı ricâl sa'âdetlu **Vasfî Efendi Hazretleri**'nin takrizleridir.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي له الحجة البالغة على الخلاق، لا يمنعها ولا يعارضها كل من حاز المعارف من بدائع الحقائق ورفائق الدقائق، ولو فاز بأعلى رتب المناظرة وآدابها على رأي شارقي وفكر ثاقب رائي، والصلاة والسلام على سيدنا ونبينا محمد، الذي قد أمر بالمجادلة الحسنة والجهاد وضرب الرقاب في إثبات التوحيد، وما هو الأهم ثم الأهم، مع كل خصم عنيد، فأعجزهم بالبراهين الساطعة، والآيات البارة، والسيوف اللامعة في كل بحث، حتى نال أنوار التوحيد منهم من مُنح له العقل الرشيد، وطلب ضرب الرقاب منهم من ضل في مضيق الإنكار، فرأى سيف الصارم على العنق والوريد. وعلى آله وأصحابه الذين كانوا على أسوته في كل المباحث والكلام والجهاد، لإظهار الحق بلا فتور ولا ملام.

وبعد، فهذا الشرح قد تشرفت بأنوار مطالعته من بدايته إلى خاتمته، ناظرًا إلى طلعتة، فوجدته جديرًا بأن تتنور بحفظه أذهان الطلاب، بل حافظه أولي الأبواب، وإن كان قليلًا في نفسه، لكنه محيط في نوعه وجنسه، فريد في فنه، جامع في شأنه، فينبئ عن علو كعب جامع بين الرجال، وسمو قدره في إحراز الكمال. فإسلاطنا الأعظم أو خليفة رسولنا الأكرم تلطيئه بما يليق بشأنه الأفخم، فيكون رهيئ الافتخار مع التشكر والمसार.

نمّقه غبار أقدام آل العبا، السيد علي وصفي الحسيني.

[Ezelî delîl ve kesin hüccet sahibi olan Allah'a hamdolsun. O, yaratılmışlara karşı bu delilini ortaya koyar, onu hiçbir şey engelleyemez ve hiçbir kimse karşı çıkamaz; hatta hakikatin inceliklerini ve derin hikmetlerini öğrenerek marifet sahibi olanlar dahi buna mani olamaz. İsterse en yüksek münâzara mertebelerine erişmiş, parlak bir görüşe ve keskin, berrak bir zekâyâ sahip olsun.

Salât ve selâm, bizlere güzel bir üslupla tartışmayı, cihadı ve tevhidi ispat uğruna kılıçla savaşmayı emreden Peygamberimiz Muhammed'e olsun. O, tevhidi kabul etmeyen her inatçı düşman karşısında en önemli olanı önceleyerek mücadele etti ve onları parlak deliller, üstün ayetler ve keskin kılıçlarla âciz bıraktı. Sonunda, akli selim olanlar tevhidin nuruna ulaştı, inkâr bataklığında kaybolanlar ise boyunlarının üzerinde kılıcı gördü.

Salât ve selâm, her türlü münâzara, kelâm ve cihad alanında onun sünnetine tabi olan, hakkı izhar etmekten hiçbir zaman geri durmayan ve bu uğurda asla kınayıcıların kınamasına aldırmayan âline ve ashabına olsun.

Derim ki: Bu kıymetli şerhi başından sonuna kadar incelemekle şeref lendim ve onu büyük bir dikkatle mütalaa ettim. Gördüm ki, öğrencilerin zihinlerini aydınlatmaya, hatta akıl sahiplerinin hafızalarını geliştirmeye layık bir eserdir. Her ne kadar hacim olarak küçük görünse de içeriği itibariyle son derece kapsamlı, ilmi türü ve alanı açısından eşsiz, sanatında benzersiz ve düzenindeki mükemmeliyet ile göz kamaştırıcıdır. Onu telif eden zatın üstün ilim derecesini ve ilimde eriştiği yüksek konumu açıkça göstermektedir.

Bu eser, yüce Sultanımızın veya şanlı Peygamberimizin halifesinin himayesiyle, makamının azametine yaraşır bir şekilde taltif edilirse, iftihar vesilesi olacak ve büyük bir sevinçle karşılanacaktır.

Bu satırları Ehl-i Beyt'in mübarek ayaklarının tozu olan fakir kulunuz **Seyyid Ali Vasfi el-Hasanî** kaleme almıştır.]

Bağdad Vilayeti Farisi Kâtibi ve Arabi Mütercimi sabık-ı Mevâliden **Abdülaziz Âsım**

[El-Hamdulillâhi enzele alâ abdihi'l-kitâbe ve hassehu bi'l-hikmeti ve fasli'l-hitâb. Ammâ ba'd; İşbu kitâb-ı müstetâb meşâhir-i esâtiz-i Rum'dan Gelenbevi-i merhûmun *Âdâb ve Münâzara* risâle-i mergûbesinden mütercem bir genc-i matlasım ve akd-ı mücevher-i müntazam olup Musul valisi sabık Abdünnâfi Efendi Hazretleri'nin cümle-i âsarından olarak "el-hakk, (بعثت معانيها إلى أرواحنا راحا تمر على العقول فتسكر) neşîdesine mazhar bir eser-i mu'teber-i dil-ruba ve her kelimesi deryâ-yı fazâ'ilden müstahrec bir dürrü girânbehâdır. Müşârun ileyhın işbu muvaffakiyet-i sâmiyelerinden dolayı kendilerini tebrik ve ashâb-ı fazl ve ma'ârife pek büyük hizmet ve himmet etmiş olduklarından ebnâ-yı vatan nâmına teşekkürât-ı mahsûsumu teşrîk ederek bu iki beyt ile hatm-i kelâm eyledim.

Tercüman-ı ulûm-ı şitâdır ol ki fazl-ı fûnûnu câmi'dir

Enfa'-ı nâs kendidir, zîrâ her umurunda zâtı Nâfi'dir.

Bağdad Vilayeti Farisi Kâtibi ve Arabi Mütercimi sabık-ı mevâliden **Abdülaziz Âsım]**

Mİ‘YÂRÜ’L-MÜNÂZARA

Eser-i

Ali Rızâ Ardahânî

Maârif Nazâret-i Celîlesinin 479 numaralı ve fî 8 Ağustos sene 1305
târîhli ruhsâtnâmesiyle tab‘ olunmuştur.

Dersaâdet

Mahmud Bey Matba‘ası

Bab-ı Âlî cıvârında Ebü’s-Su‘ûd Caddesinde Numara: 72

1307

Fihris-i Mi'yârü'l-Münâzara

Dibâce	Sahife
Berâhîn-i sübût-i Sâni'-i âlem ile delâil-i isbât-ı nübüvveti icmâlen mütezam- mın olan cümle-i tahmîd ile cümle-i tasliyye	01
Mukaddime	08
Cihet-i vahdet ve ta'rîf-i fenn-i münâzara	
Maksada şürû'	12
Ta'rîf ve taksîm-i bedîhiyyât	15
MERSAD-I EVVEL	21
Vezâîf-i sâili mubîn olup üç maksadı mütezammındır, nükre-i takdîm	21
Maksad-ı evvel: Vazîfe-i ûlâ-yı sâil olan münâkazanın ta'rîf ve taksîmi	25
Men'-i mücerrede misâl	25
Men' me'a's-senede misâl	26
Halle misâl	30
Men'ût-takrîbe misâl	31
Teznîb: Mu'allile muzır olmayan men'-i mahsûs	34
İhtâr	36
Mebhas-ı gasb	37
Maksad-ı sâni: Vazîfe-i sâniye-i sâil olan nakzın ta'rîfi ve aksâm ve emsilesiyle teferru'âtı	38
Delîl-i mu'allili mâdde-i tahallüfde aynen bi'l-icrâ irâd edilecek nakz-ı icmâli bi-şâhidi't-tahallüfe misâl	42
Delîl-i mu'allili mâdde-i tahallüfde hûlaseten bi'l-icrâ irâd edilecek nakz-ı ic- mâli bi-şâhidi't-tahallüfe misâl	43
Delîl-i mu'allilin müstelzim-i muhâl olduğu iddi'asıyla irâd edilecek nakz-ı ic- mâli bi-şâhid-i husûsi'l-fesâda misâl	45
İstidrâd: Eşyâ-yı mevcûdenin merâtib-i ûlâsı hakkında olan ârâ-yı hükemâ-yı mütেকaddimîn	46
Burhân-ı bedi'	48
Nakz-ı meksûre misâl	50
Sûâl ve cevâb	52
Mebhas-ı nakz-ı icmâli-i şebîhî bi-husûsi'l-fesâd	54

Tetimme-i mebhas	57
Kelâm-ı naklî üzerine mu'âraza-i takdîriyyeye misâl	60
Müdde'â-yı mücerred üzerine mu'âraza-i takdîriyyeye misâl	61
Ta'rif üzerine mu'âraza-i takdîriyyeye misâl	62
Taksîm üzerine mu'âraza-i takdîriyyeye misâl	62
Mebhas-ı nakz-ı gayr-ı mesmû'	63
Maksad-ı sâlis: Vazîfe-i sâlise-i sâil olan mu'ârazanın ahkâmını mübîn olup iki matlabı mütezammındır	66
Matlab-ı evvel: Mu'ârazanın ta'rif ve tedkiki	66
Matlab-ı sâni: Mu'âraza-i tahkikiyyenin aksâm ve emsilesi	72
Mu'âraza-i bi'l-kalb fi'l-müdde'âya kıyâs-ı iktirâniden misâl	79
Mu'âraza-i bi'l-kalb fi'l-müdde'âya kıyâs-ı istisnâiden misâl	82
Hakikat-ı rü'yet-i Bârî'yi şerh ve tebyîn ve mevzû'-ı bahsi ta'yîn ile ref'-i ihtilâf-ı muhâlifin	83
Ulemâ-yı ilm-i usûl ıstılahınca mu'âraza-i bi'l-kalb fi'l-müdde'âya misâl	90
Mu'âraza-i bi'l-misl fi'l-müdde'âya kıyâs-ı iktirâniden misâl	91
Mu'âraza-i bi'l-gayr fi'l-müdde'âya kıyâs-ı iktirâniden misâl	93
Mu'âraza-i bi'l-kalb fi'l-mukaddemeye misâl	94
Mu'âraza-i bi'l-misl fi'l-mukaddemeye misâl	
Mu'âraza-i bi'l-gayr fi'l-mukaddemeye misâl	97
Tekmile: Mugâlata-i âhmeti'l-vürûd ile mu'âraza-i bi'l-kalb	99
Muhtıra	101
MERSAD-I SÂNÎ	
Vezâif-i mu'allili ve bu vezâifin aksâm ve ahkâmını mübîn olup mekâsîd-ı selâseyi mütezammındır	101
Maksad-ı evvel: Sâil tarafından men' ve münâkaza tarikiyle i'tirâz vukû'unda mu'allile müteveccih olan vezâif	102
Temsil ve tatbik	105
Maksad-ı sâni: Sâil tarafından nakz-ı icmâlî sûretiyle i'tirâz vukû'unda mu'allile teveccüh eden vezâif	112
Mu'allil-i mücib tarafından delilin müdde'â-yı mütehâlif-i âharde cereyânını men' ile icrâ-yı müdâfa'aya misâl	115

Mu'allil-i mücib tarafından delil-i nakzın mukaddeme-i suğrâsının men'iyile icrâ-yı müdâfa'aya misâl	116
Silk-i muhâfazada intizâmı lâzım olan dekâik-i mühimme	117
Temsil ve tatbik	119
Maksad-ı sâlis: Sâil tarafından bi-tariki'l-mu'âraza i'tirâz vuku'unda mu'allile teveccüh eden vezâif	127
Temsil ve tatbik	127
İ'tirâz ve müdâfa'a	128
İhtâr	131
MERSAD-I SÂLİS	132
Es'ile ve evcibe-i makbûle ve gayr-ı makbûle	
Tekmile: Mücârâtü'l-hasım	134
Temsil ve tatbik	135
Nükre	137
Tezhib: Akvâ-yı i'tirâzât-ı sâil	138
Lâhika	
Kâ'ide-i mühimme-i münâzara	139
Temsil ve tatbik	141
MERSAD-I RÂBÎ	
Müreккеb-i tâmm-ı ihbârînin ta'rîf kısmında cereyân eden vezâifi ve bu vezâife müte'allik mebâhisi hâvî olup mekâsıd-ı selâse üzerine mürettebdir	147
Maksad-ı evvel: Aksam-ı ta'rîf	147
İstirâd: Külliyyât-ı hams	151
Maksad-ı sâni: Şerâit-i ta'rîf	153
Maksad-ı sâlis: Ta'rîfât üzerine vârid olan es'ile ve evcibe-i makbûle	156
MERSAD-I HÂMİS	
Müreккеb-i tâmm-ı ihbârînin taksim kısmında cereyân eden vezâifi ve ona müte'allik mebâhisi mübîn olup makâsıd-ı hamseyi mütezammındır	159
Maksad-ı evvel: Taksimin envâ' ve teferrûâtı	159
Maksad-ı sâni: Külliyyi cüz'iyâtına taksimin şerâit-i sıhhati	162
Maksad-ı sâlis: Külliyyi cüz'iyâtına taksimin ta'rîf ve ahkâm ve envâ'ı	162

Maksad-ı râbî' : Külliyyi cüz'iyâtına taksîm bâbında cereyân eden i'tirâzât ve müdâfâ'ât-ı makbûle	166
Şart-ı câmi'iyyetin intifâsına binâen ibtâl-i taksîme misâl	167
Şart-ı mâni'iyyetin intifâsına binâen ibtâl-i taksîme misâl	168
Şart-ı tebâyün-i aksâmın intifâsına binâen ibtâl-i taksîme misâl	168
Kısm-ı mukassemiden ahass olmak şartının mefkûd olmasına binâen ibtâl-i taksîme misâl	172
Maksad-ı hâmis : Küllü eczâsına taksîmin ta'rîf ve şerâiti	173
MERSAD-I SÂDİS	
Nakl ve rivâyet üzerine cârî olan usûl-i münâzara	175
MERSAD-I SÂBİ'	
Netice-i münâzara	176
MERSAD-I SÂMİN	
Âdâb-ı münâzara	176
HÂTİME	
HÂŞİYE-İ SAHİFE	
Üslûb-ı mütâla'a	180
Burhân-ı tatbîk	50
Burhân-ı süllemî	64
Mülâhhas-ı burhân-ı süllemî	69
Burhân-ı türs	75

[İstılâhât ve Ta'rifât]

Kânun-ı münâzaraca mu'allil ile sâil beyinde cereyân eden vezâifin istılâhât ve ta'rifâtıyla mevâridini mübin hulâsadır.

İstılâhât	Ta'rifât
Men'-i hakikî, münâ-kaza, nakz-ı tafsîlî	Ta'birât müterâdife olup üzerine ikâme-i delil ile isbâtını taleb için mukaddeme-i delilden bir mukaddeme-i mu'ayyeneyi men' ve redd eylemektir.
Men'-i mücerred	Mukaddemât-ı delilden bir mukaddeme-i mu'ayyeneyi bilâ it-yân-ı sened men' ve redd eylemektir. ¹
Men' me'a's-sened	Mukaddemât-ı delilden bir mukaddeme-i mu'ayyeneyi beyân-ı sened ile men' ve redd eylemektir.
Hall	Mukaddeme-i delilin mebnâ aleyhi olan galatın menşe'ini beyân ile adem-i tesliminden ibârettir.
Men'üt-takrib	Delilin müdde'âyı müstelzim olur yolda sevk edilmiş olduğunu men' ve inkârdır.
Men'-i mecâzî-i lugavî	Müdde'â-yı gayr-ı müdellel üzerine ikâme-i delili mutâlebedir. ²
Men'-i mecâzî-i aklî	Müdde'â-yı müdellel üzerine delil ikâmesini talebtir. ³
Men'-i mecâzî-i hazfî	Takdir-i müzâf ile müdde'â-yı müdellel üzerine delil ikâmesini istemekdir. "Şu müdde'anın sıhhati veya sübûtü memnû'dur" demek gibi.
Men'ül-men'	Men'in sıhhat-i vürûdunu men' ve redd eylemektir.
Men'üs-sened	Alâ sebîlî-kat' mezkûr olan senedi men' ve redd eylemektir. Ya'nî "Bu senedin sened olduğu müselleme değildir." demektir.
Men'üt-tenvir	Men'-i vâkî'i te'yîd için zikredilen şeyi men' ve redd eylemektir.
Gasb	Sâil tarafından yalnız "memnû'dur" demekle redd ve inkârı câiz ve kâfi olan bir mukaddemenin butlânını isbât için delil îrâd edilmektedir.
Nakz-ı tahkîkî, nakz-ı icmâlî	Ta'birât-ı müterâdifeden olup delilin müktezâ-yı hükmünden mütehallef ve hâric olan diğer maddede câri veya bir fesâd-ı mah-sûs mukrazî olduğunu şahid getirerek nakz ve ibtâlinden ibârettir. ⁴

1 Sened vezâif-i sâili mübeyyen olan mersad-ı evvelin zeylinde tefsîr ve tafsîl edilmiştir.

2 Men'-i mecâzî-i lugavî inde'l-ba'z mukaddeme-i delilin men'îyle nefis-i delilin isbâtını istemekdir. Ya'nî "Delilin şu mukaddemesi müselleme olmadığından isbâtı matlûbdur." demektir.

3 Şöyle ki "Zâhirde bu müdde'âyı teslim etmeyip isbâtını taleb ederiz." denilirden hakikatde müdde'â-yı mezkûrun mukaddeme-i delilinin isbâtı matlûb olur.

4 Şâhid, bir istılâh-ı mahsus olarak delil-i nakz-ı icmâlîyye itlâk olunur.

Nakz-ı meksûr	Delilin bazı evsâf ve kuyudunu tay ve terk ile ibtâlinden ibârettir.
Nakz-ı icmalî-i şebihî	Müdde'â-yı gayr-ı müdelleli bir fesâd-ı mahsûsü müstelzim olduğu iddî'âsıyla ibtâl eylemekden ibarettir.
Mu'âraza-i takdîriyye	Müdde'â-yı gayr-ı müdellelin aynı üzerine dâll olan delilin vücûdunu lede'l-farz müdde'â-yı mezkûru hilâfını isbât ile ibtâl eylemekdir.
Mu'âraza-i tahkikiyye	Mu'âriz tarafından mu'allilin müstedellün-aleyh olan müdde'â-sının nakiz ve hilâfını isbât ile bi'l-istidlâl müdde'â-yı mezkûru ibtâl eylemekdir. ¹
Ta'yinü't-tarîk	Ta'bir-i râcihin vücûduyla beraber ta'bir-i mercûhun ihtiyâr olduğu beyânıyla hüsn-ı ibâre üzerine i'tirâza denir.

Mücârâtü'l-hasm ve temâşi ve müsâhele me'a'l-hasm	Ta'birât-ı müterâdife olup mu'allil kendince vücûdu münkir olmayan ve fakat nakiz-i müdde'âsını istilzâm edeceği i'tikâdıyla sâil tarafından sübûtü iddî'â olunan bir şeyi teslim velâkin istilzâm-ı mezkûru adem-i teslimden ibârettir.
Teslîm	Sâil, def'a-i ûlâda men' eylediği bir mukaddemenin def'a-i sâniye-de teslimini farz ve takdîr eylemekden ibârettir.
Tahrîr	Mu'allil bazı elfâz-ı kelâmından gayr-ı zâhir ve i'tiraz-ı sâili dâfi' olan bir ma'nâ-yı hakîkî veya mecâzî maksûd olduğunu beyân ve izâh eylemekdir. ²
Tagyîr	Delilin mukaddemesi men' edildiği sûrette delil-i evvel-i mezkûre mügâyir olan delil-i âharla isbât-ı müdde'â etmekden ibârettir.

HULÂSA

Münâkaza, men-i mücerred, men' me'âs-sened, hall, gasb, teslimin mevridi, mukaddeme-i delildir.

Nakz-ı icmalî, nakz-ı meksûrun, mevridi, nefis-i delildir.

Men'-i mecâzî-i akli, men'-i mecâzî-i hazfî, mu'âraza-i tahkikiyye mücârâtü'l-hasmın mevridi, müdde'â-yı müdelleldir.

Men'-i mecâzî-i lugavî; nakz-ı icmalî-i şebihî, mu'âraza-i takdîriyyenin mevridi müdde'â-yı gayr-ı müdelleldir.

Men'üt-takrîb, men'ül-men', men'üs-sened, men'üt-tenvîr, ta'yinü't-tarîkin mevridi müdde'â-yı zımnîdir.³

Tahrîr ile tagyîr mevridi muktazî değildirler.

1 Mu'allilin müdde'â-yı müstedellün aleyhi asl-ı müdde'â ise mu'âraza-i vakî'aya "mu'âraza fi'l-müdde'â" ve eğer mukaddeme-i delil ise mu'âraza-i mezbûreye "mu'âraza-i fi'l-mukaddeme" denir. Marsad-ı evvelin maksad-ı sâlisinde mûnderîç olan matlav-ı sâni'de tafsilân gösterildiği üzere mu'âraza-i tahkikiyye "mu'âraza bi'l-kalb", mu'âraza bi'l-misl, "mu'âraza bi'l-gayr" nâmlarıyla üç kısımdır.

2 Lakin ma'nâ-yı mecâzînin irâdesi ilm-i beyânda mezkûr olan alaka-i mu'tebere mevcûd olmaksızın câiz olamaz.

3 Zirâ vezâif-i hamse-i mezkûrede delilin müdde'âyı istilzâmı ve ibârenin hüsn-ı intizâmı mu'allil tarafından ve men'in sıhhat-i vürûdu ve senedin senediyyete salâhiyeti ile tenvîrin men'-i vakî'-i mü'eyyed olduğu mâni' tarafından zımnî iddî'â edilmiş olur.

[DÎBÂCE]

Bismillahi'r-Rahmâni'r-Rahîm

Hamdû senâ-yı lâ-yuhsâ irâde-i ezeliyye ve ahkâm-ı lem-yezeliyye-i İlâhiyyesi, münâkaza ve nakz ve mu'ârazadan müberrâ olan Hâlik-i bî-çûn u çerâ hazretlerinin bârgâh-ı mecd ve kibriyâsına takdîme sezâdır ki güncâyış-pezîrekân-ı imkân olan bütün cevâhir-i kevnîyye ve a'râz-ı âfâkiyye ve enfüsiyyenin elsine-i hudûs ve imkâniyyeleri berâhîn-i vücûb-ı vücûdunu ve şümûl-i feyz-i vücûdunu beyân ve tefsîr ve ser halka-i bidâyeti destgâh-ı da'-ı bedî'inde râbîta-bend-i husûl olmayan silsile-i mümkinât-ı imkân-ı ezeliyyesinin fikdân-ı ebediyyesiyle akd-ı peyvend-i iktirân edeceğini îzân ve takrîr ederler.

Efdalü salavât ve tehâyâ ve ekmelü teslîmât ve hedâyâ ol seyyid-i enbiyâ ve sened-i asfiyâ Efendimiz hazretlerinin ravza-i enverlerine arza ah-râdır ki cihânı kademsây-e teşrîf-i sa'âdet elyef-i risâletpenâhîleri gıpta-i fermâ-yı cinân eylemezden evvel sayt-i [3] celîl-i nübüvvet ve risâlet-i enbiyâ-yı mütekaddimîn -salavâtüllahi ve selâmuhu aleyhim ecma'in-hezerâtı tarafından vukû'u mesbût-ı sahâyif-i rivâyât olan tebşîrât ve nîce âyât ve irhâsât ile aks-ı endâz-ı âlem-i nâsût ve melekût olmuştur. Bi'l-cümle enbiyâ-yı izâma riyâset ve siyâdeti meşhûd-ı enâm olan ve ekmel-i enbiyâya ihtisâsı nezd-i müdakkikîn-i münisifinde müsellemler bulunan ahlâk-ı azîme ve ahvâl-i mühayyiretü'l-ukûl fahîmasıyla ve bunca kütüb-i ehâdis ve fihhiyyeyi tezyîn eden ahkâm-ı hakîmesiyle zâhir ve kâffe-i âlemîne rahmet ve mühr-i münîr-i hidâyet oldukları dahi nâsın müstağrik-i zulûmât-ı şîrk ve tuğyân bulunduğu bir zamanda zuhûr ile iddi'â-yı nübüvvet ve izhâr-ı mu'cizât buyurması gibi te'yîdât-ı İlâhiyyeye tevakkufu kâbil-i inkâr olmayan hârikü'l-âdet umûrun delâlet-i kat'iyesiyle bedîhî ve bâhir bulunmuştur.

Efdal-ı mu'cizâtı ahkâm-ı celîlesi nâşir-i envâr-ı bekâ olan ve münezzelün min indillâh olduğu te'lîf-i garîb ve şîve-i belâgattan bir tarz-ı acîbi ve ihbârün anî'l-gaybi ve emsâli evsâf-ı imtiyâzı câmi' ve hâiz ve binlerce âyât-ı beyyinâtı yekdiğerini mü'eyyid ve gayr-ı mütenâkız olmak ve bir

aksar sûresine küdreyâb-ı tanzîr ve te'âruz olunamamak misillü vücûh-ı i'câzın şehâdetiyle müsbît bulunan Kur'ân-ı azîmdir.

Tuhfe-i girânbehâ-yı tarziyye ve tekrîmât-ı bî-nihâye ekmel-i âdâb [4] ile müte'eddibîn ve mesâbih-i irşâd ve yakîn ve memdûh-ı Rabbi'l-Alemîn olan âl ve ashâb-ı kirâmının meşhed-i sa'âdet-mend-i seniyyelerine sezâvâr-ı ithâf ve ihdâdır ki ehâdis-i münife-i seyyidi'l-mürselîni esânîdi hakâyik-nevîd ile zabt ve tenvîr ve ahkâm-ı şerîfe-i şer'-i mübîni îzâh ve tahrîr buyurmuşlardır.

Sebeb-i Te'lîf

Nazar-ı erbâb-ı irfânda hafî olmadığı üzere, her nev'in kemâli kendisine mahsûs evsâfın zuhûru ve ondan maksûd olan âsârın sudûruyladır ki bir nev'in evsâf-ı zâhiresine kemâl-ı evvel, âsâr-ı sâdırasına kemâl-ı sâni ıtlâk olunur. Çünkü nev'-i insânın ihtiyâcı hiyez ve fezâ ve neşvü nemâ ve tenef-füs ve iğtizâ misillü husûsiyât-ı ahvâl ve avârızda me'âdin ve nebâtât ve sâir hayevânata müşâreketden, mâ-bihî'l-imtiyâzı kuvve-i nutkiyye ve akliyye ile bunun levâzımından olan hüsn-ı evsâf ve bir de isti'mâl-ı havâs ile husûle gelen ulûm ve ma'ârifden ibâret olduğundan tarîk-ı nazar ve istidlâle insilâki nisbetinde iktisâb-ı kemâl ve âmâl eyleyeceği derkâdır. Fi'l-hakîka mukârin-i mehâsin-i ef'âl olan ahlâk-ı hasene derecât-ı kemâlât [5] içinde bir mevki'-i âlû'l-âl ihrâz etmiş ise de mertebe-i kemâlât-ı ilmiyyenin a'lâdan a'lâ olduğu ma'rifet-i Bârî gibi a'zam-ı makâsıda vuslatda ondan başka vâsitanın fikdânıyla müsbittir. Fakat ulûm ve fûnûnun temâyüz-i mevzûâtına ve tevâfur-ı usûl ve furûâtına nazaran mevânî-i günâ-gün ile müdgam olan müddet-i kalîle ömrümüzde tamâmıyla tahsîli bir insân için müte'assir ve belki müte'azzir denilecek derecede envâ'-ı kesîreye münkasım ve münteşir olmasından nâşî râbîta-i intizâm-ı umûr-i enâmı muhâfaza maksadıyla erbâb-ı ulûm ve ma'ârif-i tabî'î sınıf-ı adîdeye inkisâm ve her sınıf sâika-i ulûvv-ı himmetle bir nev'-i ilm ve mesleki, ihtiyâr ve iltizâm etmiştir. Me'a ma-fih el-akdem fe'l-akdem kâidesince hadd-ı zâtında ehemm ve fâidesi şâmil ve etemm olan ulûmun tahsîline bezl-i tâkat edilmek ve herkese mikdâr-ı iktidârınca ihtiyâcât-ı asra göre âsâr ibrâzına sarf-ı mesâ'î eylemek elzemdir. Binâberin âcizlerinde de ma'ârifeye bir hiz-

met-i nâcizâne arzûsu öteden beri mevcûd bulunmuş ve hizmet-i devlet-i ebed müddete mebdé'-i intisâbım olmak üzere Erzurum vilâyet-i celîlesi Meclis-i Maârif a'zâlığında ve Maârif müdürîyeti vekâletinde bulunduğum esnâda bu ârzu kesb-i kuvvet etmiş ise de bir taraftan killet-i bidâ'a mülâhazası ve diğer cihetden muhâceret gâilesi mâni'-i müvaffakiyet olmakda idi. Cenâb-ı Hakk'ın bu mülk ve millete [6] âtiyye-yi sübhâniyyesi olan padişâh-ı dil-âgâh ve şehinşâh-ı hikmet-penâh velî-yi ni'met-i bî-minnetimiz sultân-i bî-müdânâ "Abdülhamîd Hân-ı Sâni" Efendimiz Hazretlerinin her biri bir mülkün saâdetine kâfil bulunan bunca eltâf-ı seniyye-i cihânânîleri cümlesinden olarak memâlik-i mahrûsa-i mülkdârilerinde ulûm ve ma'ârifin dahi ta'ammüm ve intişârına bî-derîğ ve sezâvâr buyurdıkları inâyet-i mahsûsa-i şehriyâriyelerinin bahşettiği şevk ve cesâret her türlü mevânî' ve mülâhazâta galebe etmiş ve "ilm-i münâzara" ve "ilm-i sinâ'atî't-tevcîh" ve "ilm-i âdâbî'l-bahs" ünvânlarıyla benâm ve fenn-i mantıkın ma-fevkinde hâiz-i makâm olan ilm-i azîmü'l-fevâidin lisân-ı Osmanî libâs-ı mehâsin-i iktibâsında henüz hakkıyla neşr-i envâr-ı füyuzât edemediği anlaşılmış olduğundan ilm-i münâzaraya dâir Türkçe bir eserin te'lîf ve telfikine bi'l-ibtidâr şu günlerde itmâmına muvaffak olarak "Mi'yârü'l-Münâzara" tesmiyye eyledim.

Teznîb

İlm-i münâzara ta'rîfât-ı âtiyesinden bi'l-etraf müstebân olacağı üzere es'ile ve ecvibe-i umûmiyyenin makbûl ve merdûdunu yekdiğerinden temyîz eder bir âlet-i kânûniyye idüğünden [7] bi'l-cümle mebâhis-i ilmiyyeyi ve bâ-husûs mesâil-i ilm-i kelâm ve usûl-ı fıkıh ve mîzânı kemâliyle fehîm ve iz'ânın mevkûfün aleyhi ve bu cihetle hangi fenn ve mes'eleye âit olur ise olsun müdde'âlardan bir müdde'âyı isbât emeliyle sevk-i kelâm eden her zâta ilm-i mezkûrun şiddet-i lüzûmu bedihîdir. Eserin iktidârım nisbetinde mükemmel olması emeliyle cem' ve tedkîk olunan kütüb-i mu'tebere-i Arabiyye'de munderic kavâ'id ve mesâili emsile ve tatbikâtıyla me'an zıkr ve tafsîl ve her makâma münâsib ünvânlar altında edilen tavzîhâta terdifîen kütüb-i mezbûrede bulunmayan kavâ'id-i nâdire-i münâzara *Şerh-i Mevâkıf* nâm kitâb-ı celîlden bi'l-istinbât sırasıyla sebt ve tahrîr edildi. Mevkî'-i münâsibinde "burhân-ı tatbîk" ve emsâli berâhin-i akliyye eşkâ-

liyle berâber tarkîm ve tefsîr ve usûl-ı mütâla'ayı mütezammın bir *hâtîme* zamm ve tezbîr edildiği gibi kâffe-i mesâil-i ilm-i münâzaranın sühulet-i zabt ve muhâfazasına medâr olmak üzere ilm-i münâzarada câri olan vezâîf-le bu vezâîfin ta'rîfât ve mevâridini mübîn bir hulâsa dahi fihrist-i kitâba ilâveten ketb ve imlâ olunmuştur.

Zâten kusûrunu mu'terif olan bu âciz, eserinde görülecek hatîâttaan iş-mâd buyurulacağını mutâla'asına rağbet eden zevât-ı kirâmın lutf-ı mah-sûslarından beklemek tabî'îdir. [8]

MUKADDİME: CİHET-İ VAHDET VE TA'RÎF-İ FENN-İ MÜNÂZARA

Ulûm ve fûnûn-ı mütenevvi'a her birerlerini ayrı ayrı zabt ve mühâfaza müşkil olan birçok mesâili hâvî ise de mesâil-i mezkûre bir ihâta-i icmâliyye ile mülâhazasını teshîl edecek bir nev'-i cihet-i vahdete tâbî ve merbût bulunmuştur.

Bir ilmin cihet-i vahdeti, o ilmde mevzû'-i bahs olan mesâilin ahvâl-i husûsiyyesine ilm-i icmâlî bahş etmekle mesâil-i mebhûsün anhayı ulûm ve fûnûn-i sâireye âit mesâilden fark ve temyîz ettirecek ta'rîfâtıdan ibâret olup “cihet-i vahdet-i zâtîyye” ve “cihet-i vahdet-i araziyye” nâmlarıyla iki nev'a mümkasimdir.

Cihet-i vahdet-i zâtîyye, bir ilmi mevzû'-i nokta-i nazarından ya'nî o ilimde mevzû'-i bahs edilen mesâilin a'râz-ı zâtîyye ve havâss-ı umûmiyyesi i'tibâriyle *ta'rîfe*; ve *cihet-i vahdet-i araziyye*, gâyetine ya'ni netîce-i matlûbesine nazaran tahdîd ve tavsîfe denir ki bir ilm-i mühimmin tahsiline tasaddî eden [9] zevâta hîn-i şürû'unda kemâl-i basiret hâsıl ve o ilmin netîce-i matlûbesine kesb-i yakîn ve abes yere sarf-ı mesâ'î etmeyeceğini te'mîn ederek esnâ-yı tahsîlinde tamâm-ı şevk ve rağbet mütehassıl olsun için ilm-i mühimmi mezkûru ibtidâen tafsîlâtı ilm-i mantıkda mestûr ve hadd-i tâmm ve hadd-i nâkıs ve resm-i tâmm ve resm-i nâkıs kısımlarında mahsûr olan ta'rîfât-ı erba'adan birisiyle tasavvur etmek ehemmi-i umûrdandır.

Binâenaleyh fenn-i münâzaranın cihet-i vahdet-i zâtîyyeye tevfiikan ta'rîfinde: “Fenn-i Münâzara; makbûliyet ve adem-i makbûliyet nokta-i

nazarından mübâhaseye âit vezâifin ahvâl-i husûsiyesinden bâhis olan âlet-i kânuniyyedir.” Ve cihet-i vahdet-i araziyyeye tatbîkan tahdîd ve tav-sîfinde dahi “Fenn-i münâzara; mu‘allil ve sâil tarafından izhâr-ı hakk ve savâb maksadıyla iki şey beyninde bulunan nisbet-i hükmiyyenin sıdkını veya kizbini idrâk için kuvve-i müfekkireyi ma‘kûlât-ı mübâhase-i fihâ-da isti‘mâl eylemektir.” diye kâffe-i mesâil-i fenn-i münâzarayı bu sûrele bir tasavvur-ı mücmel ve müştemil ile tefekkür edebiliriz. Ta‘rîf-i evvelden fenn-i münâzaranın mevzû‘u, ta‘rîf-i sânidten gâyet ve neticesi bilinir. [10]

Ta‘rîf-i Ahîre Âit Bazı Tavzîhât ve Nükâta Dâir İfâde

Müdde‘î, bulunacağı merâtibin münâsebetine göre mu‘allil, mücîb, mü‘arrif, mükassim, nâkil, ünvânlarıyla mu‘anven olacağı gibi mu‘teriz dahi, sâil, mâni‘, münâkız, mu‘âriz isimleriyle benâm olur. Zikredilen nisbet-i hükmiyyeden maksûd “Şu şey şöyledir yâhûd şöyle değildir.” diye edilen hükümdür ki İlmi Mantıkta kazâyâ-yı hamliyyede, mahmûl ile mevzû‘ ve kazâyâ-yı şartiyye-i ittisâliyye ve infisâliyyede tâlî ile mukaddem beyninde olan nisbet-i tâmmeye haberiyye ile tefsîr edilen nisbettir ki bu nisbet ve ta‘alluk sebebiyle, hamliyyelerde mahmûlün mevzû‘a icâb ve isbâtına veya mevzû‘dan selbine ve şartiyye-i ittisâliyyede, mukaddemin sıdkı takdîrinde tâlînin sübût-ı sıdkına veya selb-i sıdkına ve şartiyye-i infisâliyyede, mukaddem ile tâlî beyninde tezâd ve tenâfinin sübût veya selbine hükm olunur.

İzhâr-ı sevâb kaydı garaz-ı münâzarayı mubîn olduğu gibi cedelden ihtirâzın lüzûmunu iş‘âr nüktesini de mütezammındır. “Cedel” izhâr-ı hakk ve savâb maksadına mübteni olmayan [11] ve mahzâ iskât-ı hasm garazıyla edilen mu‘âraza ve müdâfa‘adır ki bu niyetle teşkil-i münâzarada bulunacak olan mücâdilînden her biri, müdde‘â-yı hasmının sıhhat ve fesâdına atf-ı nazar ihtimâm etmeksizin hemen kendi makâl ve müdde‘âsının ter-vîcine ve müdde‘â-yı hasmın tezyîfine hasr-ı merâm eder. Bu yolda icrâ-yı merâma kıyâm, maksad-ı münâzaraya mübâyin olmakla ulemâ-yı fenn-i münâzara nezdinde rişte-i kabûle intizâm hakkını kazânamayıp hasmına karşı da semere-bahş ilzâm olamaz.

Ta'rif-i mezkûrda mu'terizle müdde'inin mu'allil ve sâil unvânlarıyla yâd ve îrâd olunmaları, teşkîl-i bahs ve münâzaradan evvel cereyân eden mühâvere ve müzâkere esnâsında zuhûra gelen tehâlûf-i efkâr ile alâ ve-chi'l-husûme mükâleme etmeksizin bir nisbet-i hükmiyyeyi mütefekkir bulunan kimselerce hâsıl olan mühâlefet-i fikriyyenin ve mu'allim ile müte'allim beyninde bi-tarîki'l-ifâde ve'l-istifâde serd edilen mütala'ât-ı zihniyyenin mesâil-i fenn-i münâzara dâiresine duhûlden men' edilmesi nüktesine mebnîdir. Zîrâ teşkîl-i mübâhase veya alâ vechi'l-husûme icrâ-yı mükâleme etmeyenlere kezâlik mu'allim ve müte'allime fenn-i münâzara ulemâsı indinde mu'allil ve sâil ıtlâkı sahîh olamaz. Bir dahi ta'rif-i sâni-i mezkûrun, tafsili fenn-i hikmete âit olan ilel-i erba'ayı muhtevi olması cümle-i letâif-i [12] cemîlesinden bulunmuştur. Şöyle ki; eczâ-yı ta'rifden olan kuvve-i müfekkireyi isti'mâl kaydı illet-i sûriyyeye; nisbet-i hükmiyye illet-i maddiyyeye; mu'allil ve sâil illet-i fâ'iliyyeye; izhâr-ı savâb illet-i gâiyeye işâreti mütezammındır.

Maksada Şurû'

Teşkîl-i bahs ve münâzara, telaffuz-ı elfâza mütevakkıf ve elfâz ise ya müfred veya mürekkeb, mürekkeb de ya mürekkeb-i tâm ya mürekkeb-i nâkısıdır. Bu iki nev' mürekkebdan her birerleri de ya ihbârî veyâhud inşâîdir. Velâkin müfred ve mürekkeb-i nâkıs ile inşâî kısımlarında medâr-ı münâzara olan nisbet-i tâmm-i haberiyye bulunmadığı cihetle bu kısımlarda icrâ-yı münâzara mümkün olmadığından burada yalnız mürekkeb-i tâmm-ı ihbârî kısmının mevzû-i bahs edilmesi lâzım gelmiştir.

Mürekkeb-i tâm-ı ihbârî, cüz'-i lafzîsinin cüz'-i manâsına delâleti maksûd ve kendinde sıdk ve kizbe ihtimâli mevcûd olmakla berâber üzerine sükûtun sıhhatini ifâde eden kelâma denir. "Âlem hâdisdir." kelâmı gibi. Zîrâ bu kelâmın cüz-i lafzîsi olan "âlem", cemî'-i mükevvenâta, "hâdis", hudûs ile muttasıf [13] delâlet ederek bu iki cüz'den mürekkeb olan şu kelâm-ı tâmm-ı ihbârî, hudûs-i âlemi isbât eden edilleden kat'-ı nazar sıdk ve kizbe ihtimâl edeceği misillu müte'âkiben bir şey söylenemeyerek üzerine sükût edilmesinin sıhhatini de ifâde eder.

Mürekkebi-tâmm-ı ihbârî **tasdîk**, **ta'rif**, **taksîm** ve **nakl** ünvanlarıyla aksâm-ı erba'aya münkasımdır. Zîrâ mürekkebi-tâmm-ı ihbârî, bir şeyin bir şeye sübûtuyla veyâhud bir şeyin bir şeyden nefy ve selbi ile hükmü mutazammın olur ise tasdîk; ve mahzâ bir şeyin tasavvurundan diğeri şeyin tasavvurunu müstelzim olan mefhûmdan ibâret bulunur ise ta'rif; ve bir şey'in tahlîl ve tecziyesini mübeyyin ise taksîm; ve bir kavlin âhardan hikâyesine münhasır ise nakl tesmiyye olunur. Binâenaleyh bu gibi kelâm-ı mürekkebi-tâmmı tekellüm eden kimse ya mudde'î veyâhud nâkil veya mu'arrif veya mukassimdir.

Bu sûretde ol kimseye iddi'â ve ta'rif ve taksîm veya sıhhat-ı menkûlû iltizâm husûslarından birinde i'tirâzı deruhte eyleyen kimesneye "sâil", ve müdâfa'ada bulunacak kimseye de da'vâsını ta'lîl ve berâ-yı isbât sevk-i delîl eyleyeceği münâsebetle "mu'allil" nâmı verilerek beyinlerinde cereyân eden mübâhese ve müdâfa'aya "münâzara" denilir.

Tasdîk ve ta'rif ve taksîm üzerine sâil ve mu'allil [14] tarafından vezâif-i âtiyetü'l-beyânın icrâsı makbûl ve mecâz ise de menkûlûn sıhhati iltizâm edilmekdikce üzerine vezâif-i mezkûrenin icrâsı rehin-i cevâz olamaz. Mâmâfih sâil ve mu'allil için aksâm-ı erba'a-i mezkûreden her bir kısımda câri olan vezâif, birer mersad-ı mahsûs zımnında mufassalan zikr ve îzâh edilecektir.

Bu makâmda şu dekkâikin hüsn-i muhâfazası lâzımedendir ki bir şeyin sübûtu ya adem-i sübûtunu vukû' veya adem-i vukû'unu müdde'î olan kimsenin müdde'âsı, "şemsin bir cism-i nûrânî" olduğu ve "bir ikinin nısıfı" bulunduğu gibi bedâheti amme-i nâsca müsellemler olan bedîhiyyât-ı celîyye kabîlinden olur ise bu gibi bedîhiyyât-ı umuru men' ve inkâra ilm-i münâzarada "mükâbere" ıtlâk olunur ki şâyân-ı tecvîz ve kabûl olamaz. Velâkin müdde'â-yı mezkûr bedîhiyyât-ı celîyye kabîlinden olamaz veya mukârin-i delîl bulunamaz veyâhud mukârin olduğu delîlin sıhhati müsellemler olamaz ise sâil tarafından bedâhet ve sıhhati müsellemler olmayan o gibi bir müdde'â üzerine vezâif-i müveccehe ve şurût-ı mahsûsa-i âtiyyeye tevfiқан serd-i i'tiraz ve suâle hakk ve salâhiyyet olacağı derkârdır. [15]

Ta'rif ve Taksîm-i Bedîhiyyât

Bedîhiyyât, bilinmesi mülâhaza-i delîle mütevakkıf olmayan eşyâdır. Hiss ve tecrübe gibi âhar şeylere mütevakkıf olup olmaması müsâvîdir.

Bedîhiyyât: Evveliyyât, kazâyâ-yı fitriyetü'l-kıyâs, müşâhedât, mütevâtirât, mücerrebât, hadsiyyât, vehmiyyât nâmlarıyla yedi kısma münkasimdir. Zîrâ kâbil-i ma'lûmiyyet olan ne kadar eşyâ var ise eşyâ-yı ma'kûle ile eşyâ-yı mahsûse dâiresinde münhasır olduğundan eşyâ-yı mezkûreyi idrâk edecek kuvveler de ya idrâk-ı ma'kûlâtâ mahsûs olan kuvve-i âkile veyâhud ihsâs-ı mahsûsâtâ muhtass bulunan havâss-ı zâhire ve bâtına olması lâzım gelir. Bu hâlde iki şey beyninde bulunan nisbetin sübût veya intifâsının sıdkıyla hâkim ya kuvve-i âkile veyâhud havâss-ı mezkûreden bir nev'-i kuvve-i hassa olur veyâhud kuvve-i âkile ile havâss-ı mezbûreden biri bi'l-ittihâd nisbet-i mezkûrenin sıdkıyla hâkim bulunur.

Binâberin **evveliyyât**: Ol kaziiye ve cümlelerdir ki kendilerinde bulunan nisbet-i sübûtiyye veya selbiyyenin sıdkına hâkim, yalnız kuvve-i âkile olmakla berâber kuvve-i âkile hükm-i vâki'inde nisbet-i mezkûrenin müte'allik olduğu tarafeyni tasavvurdan başka bir vâsıta-i zihniyyeye muhtâc olmaya. [16] "Bir ikinin nısfıdır.", "Kül cüz'den a'zamdır." kaziiyeleri gibi. Zîrâ bu kaziiyelerde "bir ikinin nısfı" ve "kül cüz'den a'zam" olduğunun sıdkına hâkim yalnız kuvve-i âkiledir ki hükm-i vâki'inde nisbet-i sübûtiyye olan nısfıyyet ile a'zamiyetin müte'allik oldukları bir ile ikiyi ve küll ile cüz'ü, tasavvurdan gayrı bir vâsıta-i zihniyyeye muhtaç değildir.

Kazâyâ-yı fitriyetü'l-kıyâs: Ol kaziiyelerdir ki kendilerinde bulunan nisbetin sıdkına hâkim kezâlik kuvve-i âkile olmakla berâber kuvve-i âkile hükm-i vâki'inde bir vâsıta-i zihniyyeye muhtâc ola. "Dört adedi zevcdır." kaziiyesi gibi ki aklın dört adedin zevciyyetine hükmü, dört adedin mütesâviyyeye ya'nî iki çift adetlere münkasim olduğuna dâir zihinde hâzır bulunan bir vâsıta-i ma'lûme sebebiyledir.

Müşâhedât: Ol kaziiyelerdir ki onlarda bulunan nisbetin sıdkına hâkim havas-ı hamse-i zâhireden bir hassa ola. "Şems ziyâ vericidir.", "Ateş yakıcıdır." kaziiyeleri gibi ki şemsin ziyâdar olduğunu idrâk eden, kuvve-i bâsire, ateşin muhrık bulunduğunu müdrık, kuvve-i lâmisedir.

Mütevâtirât: Ol kaziyyelerdir ki onlarda bulunan nisbetin sıdkına kuvve-i sâmi'a vesâtetiyle kuvve-i âkile hâkim ola. "Hazret-i Fahri'l-enâm aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz Hazretleri [17] iddi'â-yı nübüvvet ve izhâr-ı mu'cizât buyurdu." kaziyyesi misillü ki bu kaziyyede hâkim, kuvve-i sâmi'a vesâtetiyle kuvve-i âkiledir.

Fâide

Bir şey'in tevâtüren sübûtü o şeyi kizb üzerine ittifâk eylemeleri muhâl olan muhbirinin ihbârından sâmi'a ilm-i yakîniyyenin husûlüdür yoksa bir şeyin tevâtüren sübûtunda aded-i mü'ayyen mu'teber değildir.

Mücerrebât: Ol kaziyyelerdir ki kendilerinde bulunan nisbetin sıdkına kuvve-i bâsirenin vesâtetiyle kuvve-i âkile hâkim olur. Fakat kuvve-i âkile kuvve-i bâsire vesâtetiyle nisbet-i mezkûreyi idrâk ve teyakkunda tekerrür-i müşâhedâta muhtâç bulunur. "Sakamûnyâtın şürbü safrayı izâle eder." kaziyyesi misillü. İşte bu kaziyyede olan nisbetin sıdkına hâkim, kuvve-i bâsirenin vesâtetiyle kuvve-i âkile ise de kuvve-i âkile sakamûnyâtın muzîl-i safra olduğunu fehm ve cezmde tekerrür-ı müşâhedata muhtâctır.

Hadsıyyât: Ol kaziyyelerdir ki onlarda bulunan nisbetin sıdkına kezâlik kuvve-i bâsire vesâtetiyle kuvve-i âkile hâkim ola. Velâkin kuvve-i âkile kuvve-i bâsire vesâtetiyle nisbet-i mezkûreyi derk ve teyakkunda tekerrür-i müşâhedâta muhtâc olmaya. "Kamer nûrunu [18] şemsden iktibâs ediyor." kaziyyesi gibi ki kuvve-i bâsire, kamerin şemse kurb ve bu'dü nisbetinde teşkilât-ı nûrâniyyesinin tezâyüd ve tenâkusunu ve kürre-i arzın kamer ile şemsin beynine haylûleti hengâmında kamerin münhasif olduğunu görmesi vesâtetiyle kuvve-i âkile, bu kaziyyede olan nisbetin sıdkını ya'nî kamer nûrunu şemsden iktibâs etmesinin sıhhat ve hakkîyetini tekerrür-i müşahedeye muhtâc olmaksızın defâten cezm ve hükm eyler.

Hads: Zihnin mebâdiden mütâlebe-i intikâl defâsından, "fıkr" ise bi'l-aks intikâl-i tedricîsinden ibâret oldukları cihetle hads ile fıkr beyninde fark ve temâyüz vardır. Li-hâzâ nâsın umûr-ı hadsiyyede tefâvüt-i derecâtı, hadsiyyâtın killet ve kesreti ve umûr-ı fikriyyede müsâbakatları, intikâlât-ı zihniyyelerinin sür'ât ve betâeti nisbetindedir.

Vehmiyyât: Ol kaziyyelerdir ki onlarda bulunan nisbetin sıdkına, havâss-ı bâtınadan olan kuvve-i vehmiyye kuvve-i âkile ile bi'l-ittihâd hâkîm ola velâkin bu hükmün sıhhati nisbet-i mezkûrenin tarafeyni umûr-ı mahsûsedan olmakla meşrûtdur. “Her cisim mekânlardan bir mekânda bulunur.” kaziyyesi gibi ki bu kaziyyede olan nisbetin sıdkına hâkim kuvve-i vehmiyye ise de kuvve-i vehmiyyenin mahsûsâta âit ekser-i umûra dâir hükmünü kuvve-i akliyye dahi tasdik ettiğinden nâşî vehmiyyât-ı mezkûre [19] bedîhiyyât-ı yakîniyyeden ma'dûd bulunmuştur. Hatta kuvve-i vehmiyye ile akliyyenin mesâil-i hendisiyyede olan hükm-i ittifâkiyeleri, mesâil-i mezkûreyi onlarda ihtilâf-ı ârânın cereyân ve cevelânına meydân-ı imkân bulunmâz derecede vâzih ve nümâyân eylemiştir.

Velâkin kuvve-i vehmiyye sırf mücerredât ve ma'kûlâtdan bulunan eşyâ üzerine mahsûsâta mahsûs olan ahkâm ile hükm eylediği vakitte bu hükmün kâzib ve nâmakbûl olduğu mesâil müteffakun aleyhâdandır. “Her mevcûdun cihetlerden bir cihetde olacağına hükmü” gibi ki bu hükmü, vâcib-i Te'âlâ ve Tekaddese hazretleriyle küdemâ-yı felâsifenin sübûtunu müdde'î oldukları mücerredât-ı akliyyeye nisbeten kâzib olmuş olur. Çünkü kuvve-i vehmiyye insânda ve gerek cins-i hayevânda bulunan bi kuvve-i cismâniyedir ki kuvve-i mezkûre ile mahsûsâtda olan me'ânî-i cüz'îyye idrâk edilir. Meselâ insân hüsn ve cemâlin emr-i mergûb ve hüsn, çirkinliğin kabîh ve nâ-müstahsen olduğunu kezâlik koyun kuzusu hakkında merhametin ve mehâlikden muhâfazanın lüzûmunu mezkûr kuvve-i vehmiyye ile idrâk ve hükm eder. Bu cihetle kuvve-i vehmiyyenin mahsûsâta âit umûr ve ahvâle dâir hükmü nefsü'l-emrde sâdık olduğu gibi akıl dahi hükm-i mezbûru tasdik eder. [20] Velâkin ma'kûlâta âit ahvâl hakkındaki hükmü kâzib bulunduğu misillü akıl dahi hükm-i mezkûru tekzib eyler. Bu dakikadan dolayı kuvve-i vehmiyye beyyinetü'l-intâc olan mükeddemâtda akla müvâfakat ettiği halde mükeddemât-ı mezkûre üzerine müterettib olan netîcede akla muhâlefet eyler. Şöyle ki kuvve-i vehmiyye meyyitin cemâd olduğuna ve her cemâdın kendisinden korkulacak şey olmadığına hükümde akıl ile müttehid bulunmuş iken mukaddemât-ı mezkûreden lâzım gelecek netîcede ya'nî meyyitin dahi kendisinden korkulacak bir şey olmadığına hükümde akla muhâlefet ederek meyyitden havfe hükm ve sevk eyler.

Tafsîlât-ı muharrereye binâen zikredilen bedîhiyyât-ı seb'adan redd ve inkârı kânun-ı münâzaraca mecâz olmayan bedîhiyyât-ı celiyye yalnız ev-veliyât, müşâhedât, kazâyâ-yı fitriyyetü'l-kıyâs, vehmiyyâtdan ibâret olup bedîhiyyât-ı bâkiye bedîhiyyât-ı hafiyyeden bulunmakla onların hakkında olunacak hükm ve iddi'âların sıdkını isbât için delîl ve burhânın sevkini mütâlebe-i kânun-ı münâzaraya mûgâyir olmadığı kesb-i ittizâh eder.

Sâil ile muâllilden her birerleri için vezâif-i mahsûsa olduğu misillü münâzaranın da adâb-ı müstahsenesi vardır. Hatta bazı ulemâ-yı ilm-i münâzara vezâif ve adâb-ı [21] mezkûreye atf-ı enzâr i'tibâr ederek bu ilme "ilm-i sînâ'atî't-tevcîh" ve "ilm-i adâbî'l-bahs" tesmiyye etmişlerdir. İşte zikredilen vezâif ve adâbın serd ve îzâhını mütezammın olan şu kitâb sekiz mersad ile bir lâhika ve bir hâtîme üzerine müretteb kılınmıştır.

MERSAD-I EVVEL: VEZÂİF-İ SÂİLİ MÜBÎN OLUP ÜÇ MAKSADI MÜTEZAMMINDIR

Nükte-i Takdîm

İ'tirâz ve suâl-i mu'allil¹ müdde'âsını lede'l-beyân isbâtına sevk-i delîl ve burhân ettikten sonra îrâd olunacağı muktezâ-yı tabî'at-i hâl ve bu cihete nazaran vazîfe-i mu'allil vazîfe-i sâil² üzerine mütekaddem olduğu azâde-i işkâl ise de münâzara mu'allil ile sâilin temânü'-i efkâr ve tedâfu'-i enzârından mürekkeb ve mevcûd ve mürekkeb ise ancak husûl-i eczâsıyla sûret-bend-i vücûd olacağı cihetle husûl-i münâzara, vazîfe-i [22] sâilin vazîfe-i mu'allile inzimâmına muhtâcdır. Binâenaleyh vazîfe-i sâil, vazîfe-i mu'allilin cüz'-i mütemmimi bulunduğu îcâbıyla makâm-ı fâtîha-i bahs ve beyânda şâyân-ı tasdîr olmağın vazîfe-i mu'allile takdîm edilmiştir.

Sâilin vezâif-i selâse-i esâsiyyesi vardır. Vazîfe-i ûlâ, **münâkaza**; vazîfe-i sâniye **nakz**; vazîfe-i sâlise **mu'ârazadır**. Zîrâ bir müdde'âyı isbât için delîl sevk eden mu'allile karşı muhâseme ve mübâhesede bulunan sâil tarafından delîl-i mezkûrun mükaddemâtından bir mukaddemenin veyâhud nefis-i delîlin veya medlûl ve müdde'ânın adem-i teslîmleri sûretlerinden

1 Bir hükmün isbâtı için nasb-ı nefis ihtimâm eden kimsedir.

2 Hükm-i mezkûrun nakzını iltizâm eyleyen kimsedir.

birisiyle serd-i i'tirâz edilir ki sûret-i ûlâya “münâkaza”, sûret-i sâniyeye “nakz”, sûret-i sâliseye “mu'âraza” denilir. Münâkaza ve nakz ve mu'âraza kısımları yekdiğerinden kemâliyle kesb-i temeyyüz ederek ileride tedâhül-i aksâm vukû'u- gibi bir şeyin zannına mahâl kalmamak üzere burada mukaddemeye ve men'a ve senede dâir bir dereceye kadar tafsîlât i'tasına mecbûriyet hâsıl olmuştur.

“Mukaddeme”, örf-i münâzarada delîlin sıhhati ona mütevakıf bulunduğu şeye denir. O şeyin şart olması ya'nî eczâ-yı delîlden hâric bir emr-i lâzım bulunması ve gerek şart olması ya'nî eczâ-yı delîlde dâhil bulunması müsâvîdir. Bu tefsîre binâen bir delîlin mukaddemesi onun eczâsı olan suğrâ [23] ve kübrâsına şâmil olduğu gibi o delîlin âit bulunduğu şeklin şurût-i intâcına da müştemildir. Meselâ delîl şekli evvelde ise matlûbu intâc etsin için suğrâsı mûcibe, kübrâsı külliye olmalıdır.

Binâberin sâil tarafından bir delîlin suğrâ veya kübrâsı men' edileceği gibi şart-ı intâcının vücûdu dahi men' edilebilir. Men'den maksad, mu'al-lil cânibinden delîl sevkini taleb etmektir. Binâenaleyh mu'allil tarafından “Âlem hadisdir. Zîrâ âlem mütegayyir ve dâima bir halden diğere hale sâir ve dâirdir. Çünkü âlem sükûn ve harekeden hâlî değildir.” denildiği sûrette bu delîlin mukaddeme-i suğrâsı, “Zîrâ âlem mütegayyirdir.” kelâmıdır ki bu mukaddemede “Çünkü âlem sükûn ve harekeden hâlî değildir.” Ya'nî sükûn ve harekeden hâlî olmayan bir şey hâl-i sükûndan hâl-i harekeye ve bi'l-aks hâl-i harekeden hâl-i sükûna intikâl edeceği icâbıyla mütegayyir idüğü zâhirdir diye isbât edilmiş olduğundan bu gibi ayrıca bir delîl ile isbât olunan mukaddeme-i delîle sâil cânibinden men'in îrâdı mukârin-i sıhhat olamaz. Çünkü müdellel olan bir şeye delîlin talebi hâsılın tahsîlini, ma'lûmun i'lâmını istemek demektir. Şu kadar var ki mukaddeme-i delîlin isbâtı için ayrıca [24] sevk edilen bir delîlin mukaddemâtından bir mukaddemesi sâil tarafından men' edilmesi câiz olabilir.

Sened: Sâilin men' ettiği bir şeyi ibtâl için o şeyin nakîzini müstelzim olduğunu i'tikâd ile zikrelediği şeydir ki delîlin gayridir. Zîrâ “delîl” bir mechûl-i nazariyyeye te'eddî için umûr-ı ma'lûmeyi tertîbinden ibâret olmakla mürekkeptir. Sened ise emsile-i âtiyesinden anlaşılacağı üzere müfredtir. Ve bir de sened ya alâ sebîl-i tecvîz zikrolunur. Meselâ “Bunu teslim

etmeyiz, niçin câiz olmasın ki şöyle olsun” denilir. Veyâhud alâ sebili’l-kar‘ mezkûr olarak meselâ “Şunu teslim etmeyiz, böyle olması lâzım gelir, eğer-çi şöyle olsa hâlbuki şöyle değildir.” ta‘biriyle beyân edilir. İşte senedin alâ sebili’l-cevâz zikri câiz olduğundan dolayı men‘in sıhhati senedin kar‘iyü’l-meâl olarak zikrine tevakkuf etmez.

Bir şeyin nakîzi o şeyin selb ve nefyîni iktizâ eden şeydir. Meselâ insânın nakîzi eşyâ-yı câmideden hacer ve şecer gibi şeylerdir. Zîrâ “Şu şey insândır.” denildikde diğer bir kimse “hacerdir” demiş olsa o şeyin insân olduğunu selb ve nefy etmiş olur. Kezâlik kıyâmın nakîzi cülûsdür. Çünkü “Zeyd kâimdir.” [25] denilen yerde “Hayır, câlisdir.” dense Zeyd’in kâim olduğu selb ve nefy edilmiş bulunur.

Maksad-ı Evvel: Vazîfe-i Ūlâ-yı Sâil Olan Münâkazanın Ta‘rîf ve Taksîmini Mubîndir

Münâkazanın ma‘nâ-yı ıstılâhîsi sâil, an delîlin isbâtını mu‘allilden taleb için delîl-i mu‘allilin mukaddemâtından bir mukaddeme-i gayr-ı müdelleleyi men‘ ve redd eylemektir.

Münâkazanın “men‘-i mücerred”, “men‘ me‘âs-sened”, “hall” ve “men‘üt-takrîb” nâmlarıyla envâ‘-ı erba‘ası vardır. Nev‘-i evvel olan “men‘-i mücerred”, sâil tarafından delîl-i mu‘allilin mukaddemâtından bir mukaddeme-i gayr-ı müdellele, bir gûna şâhid ve sened zikredilmeksizin yalnız “Şu mukaddemeyi teslim etmeyiz.” demekle men‘ ve redd olunmaktadır.

Men‘-i Mücerrede Misâl

Meselâ mu‘allil, tehallî ve tezyîn için tahsîs edilen [26] altın ve gümüş ve cevâhir-i sâirede zekât vâcibedir. Zîrâ eşyâ-yı mezkûre nass olan (أَدُوا زَكَاةَ أَمْوَالِكُمْ) ya‘ni “zekât-ı emvâlinizi edâ ediniz” hadîs-i şerîfinin şâmil olduğu eşyâ cümlesindendir. Nassın şâmil olduğu kâffe-i eşyâda ise zekâtın vücûbu maksûd-ı şâri‘dir. Öyle ise “Tezyîn için tahsîs edilen eşyâda da zekâtın vücûbu maksûd-ı şâri‘dir.” dediğinde sâil-i mâni‘, “Suğrâyı teslim etmeyiz.” der ise mu‘allilin delîlinin suğrâsı olan “Zîrâ eşyâ-yı mezkûre nass olan şu hadîs-i şerîfin şâmil olduğu eşyâ cümlesindendir.” kelâmını redd ve men‘ etmiş olur ki sâilin zikredilecek men‘ me‘âs-sened sûretinde

olduğu misillü burada men‘in senedini zikretmeyip yalnız “Suğrâyı teslim etmeyiz.” demesinden dolayı men‘-i vâki‘î, men‘-i mücerred kabîlinden bulunmuştur. Nev‘-i sâni münâkaza olan “men‘ me‘a’s-sened”, sâil delil-i mu‘allilin mukaddemâtından bir mukaddeme-i mü‘ayyeneyi beyân-ı şâhid ve sened ile men‘ ve redd eylemektir.

Men‘ Me‘a’s-Senede Misâl

Meselâ mu‘allil tarafından “Meyl-i tabi‘îsi ale’l-istidâre [27] devr etmek olan bir cism, hatt-ı müstakîm üzere hareket etmek mümteni‘ ve muhâldir ve illâ tabi‘at-ı vâhide yekdiğere mübâyin olan iki eseri iktizâ etmiş olur. Bu iktizâ bâtil olduğundan meyl-i tabi‘îsi müstedîren devr etmek olan bir cismin müstakîmen hareket etmesi dahi bâtıldır.” diye böyle bir kıyâs-ı istisnâ ile isbât-ı müdde‘âya istidlâl edildiğinde sâil-i mâni‘ de “Tabi‘at-ı vâhide yekdiğere mübâyin olan iki eseri iktizâ etmesi bâtil olduğunu teslim etmeyiz. Çünkü tabi‘at-ı vâhide cismin mekân-ı tabi‘îsinde husûlû şartıyla hareke-i müstedîresini mekân-ı tabi‘îsinden hurûcu şartıyla da hareke-i müstakîmesini iktizâ ederek bu cihetle cismin tabi‘at-ı vâhidesi olan meyl-i müstedîr cismin mekânında husûlû ve mekânından hurûcu gibi iki muhtelif şartlar vâsıtasıyla cismin hareke-i müstedîresiyle hareke-i müstakîmesi misillü yekdiğere mübâyin olan iki eseri iktizâ etmesi niçin câiz olmasın.” der ise delil-i mu‘allilin mukaddeme-i tâlisini ya‘ni tabi‘at-ı vâhidenin yekdiğere mübâyin iki eseri iktizâ etmesinin butlânını men‘ me‘a’s-sened ile men‘ ve redd etmiş olur. Zîrâ sâilin, “Tabi‘at-ı vâhide yekdiğere mübâyin olan iki eseri iktizâ etmesi bâtil olduğunu teslim etmeyiz.” dediği men‘ ve redd olup “Tabi‘at-ı vâhide şarteyn-i muhtelifeyn hasebiyle [28] esereyn-i mütenâfiyeyni muktrazî olması niçin câiz olmasın?!” demesi dahi men‘-i mezkûrun senedini beyândır.

Sened-i mezkûr lafzen mürekkebi ve delîle müşâbih görünüyor ise de mechûl-i nazariyye te‘eddî için umûr-ı ma‘lûmeyi tertîb kabîlinden olmayıp hâsıl-ı me‘âlî, mukaddeme-i memnû‘anın nakîzi isbâtından ibâret olduğu cihetle ma‘nen müfred sayılır.

İfâde-i Mahsûsa

Bu makâmda sâil tarafından vukû'ü farz ve tasvîr edilen iddi'â vechle hareke-i müstedîre ile hareke-i müstakîmenin bir cisimde birleştiğini, ev-zâ'-ı felekiyyede olduğu gibi kürre-i arz üzerinde gezmekde olan arabaların tekerleklerinde dahi görmekdeyiz. Zîrâ bu tekerlekler hem müstedîren ve hem de müstakîmen hareket ediyorlar.

Nev'-i sâlis-i münâkaza olan "hall", nefsü'l-emirde birbirine müğâyir ve fakat bâdî'-i nazarda yekdiğerine mültebis ve müştebih bulunan iki şeyin nazar-ı mu'allilde birbirinden temyîz edememesine mebnî, biri diğeri mevzi'inde isti'mâl ve îrâd olunmak hasebiyle galat üzerine binâ edilmiş bulunan bir mukaddeme-i delil üzerine vârid olur. [29] Men-i mücerred ile men'-i me'a's-sened nev'lerinde ise mukaddeme-i delil mu'allilin galat üzerine mebnî olması meşrût olmadığı hasebiyle hall ile zikredilen diğeri iki nev'ler beyinde fark ve temâyüz olduğundan hall, fenn-i münâzarada men'-i mücerred ile men'-i me'a's-senede mukâbil ve muhâlif ve münâkazanın üçüncü nev'i olmak üzere zikr ve ityân edilir. Ancak hall, sûretinde mu'allilin mukaddeme-i delili men' edilmiş olacağı îcâbıyla mu'allil mukaddeme-i memnû'asını isbât gibi âtiyen bahs ve bast edilecek olan vezâif-i mahsûsasını ifâya ser-rîşte-i münâsebet bulunsun için delîlin mutâlebe-i zımniyye-i tabî'yyesi vardır.

Ekser-i erbâb-ı münâzara hall sûretiyle men'in îrâdını uhde-i sâile âit bir salâhiyet olmak üzere zikr ve beyân ediyorlar ise de müşârün ileyhimden bazıları mu'allilin dahi inde'l-iktizâ salâhiyet-i mezkûreden hissedâr olduğunu dermeyân etmiş ve *Hikmetü'l-Ayn* kitâbının şârihi halli, nakz-ı icmâlî üzerine ıtlâk eylemiştir. Mâmâfih şu mebhas hallin hal ve beyânı bâbında ulemâ-yı ilm-i münâzaranın mebâhis-i dakîkası var ise de bu makâmda ihtisâr-ı kelâm ihtiyâr edilmiştir.[30]

Halle Misâl

Meselâ bi hekîm-i felsefî tarafından, "Âlem kadîmdir, zîrâ kadîm olan Cenâb-ı Vâcibi'l-Vücûd'a müsteniddir, kadîme müstenid olan kâffe-i eşyâ, kadîmdir, öyle ise âlem kadîmdir." iddi'ası vukû'unda sâil de; "Kadîme müstenid olan eşyânın kadîm olmasını teslîm etmeyiz, kadîme müstenid

olan eşyanın kıdemi lâzım gelir idi, kadîme istinâdı alâ tarîki'l-îcâb olmuş olsa idi. Hâlbuki istinâd-ı mezkûr alâ tarîki'l-îcâb olmayıp alâ sebîli'l-ih-tiyârdır.” demiş olsa sâil “Bu sûrette delîl-i mu'allilin mukaddeme-i kübrâ-sı bulunan kadîme müstenid olan kaffe-i eşyâ kadîmdir.” kavlinin menşe'-i galatını beyân ya'nî ey mu'allil senin nazarında ihtiyâren istinâd ile îcâben istinâdın mefhûmları yekdiğere iltibâs ve ihtilât etmiş olduğu sebebiyle bu iki nev' istinâdın beynlerini fark ve temyîz edemediğinden nâşî galat edip mukaddeme-i delîlin kübrâsını bu yolda fehîm ve vehm üzerine binâ ederek kadîme müstenid olan kâffe-i eşyâ kadîm olmakla âlem de kadîm-dir iddi'asını eyledik. Hâlbuki fehîm-i vâki'in karîn-i hakikat olmayıp ih-tiyâren istinâd ile îcâben istinâd beyninde farkın vücûdu derkârdır” diye mukaddeme-i [31] mezkûrenin men'ini de dermeyân etmiş oldu ki işte bu sûretle edilen men'e “hall” ıtlâk olunur.

Nev'-i râbî'-i münâkaza olan “men'î't-takrîb”, delîlin müdde'âyı müs-telzim olur yolda sevk edilmiş olduğunu men' ve adem-i kabûlden ibârettir ki takrîb müselleme değildir. Yâhud “takrîb gayr-ı tâmmdır” veyâhud “mat-lûbü'l-beyândır” gibi ta'bîrât ile takrîr ve beyân olunur.

Takrîbin tamâmiyeti, delîlin ayn-ı müdde'âyı veyâhud müdde'âya müsâvî olan veyâhud müdde'âdan ehass düşen bir şeyi intâc eylesesidir.

Tevcîh

Men'î't-takrîb, nefs-i delîle âit olup mukaddeme-i delîl üzerine vârid olmamasıyla berâber envâ'-ı münâkazada idhâl edilmesi, delîlin müdde'â-yı adem-i iltizâmını da'va, mukaddeme-i delîlin adem-i sıhhatini iddi'âya râci' olduğuna mebnîdir.

Men'ü't-Takrîbe Misâl

Meselâ mu'allil, “Şu şey insândır.” iddi'asını ederek [32] bu müdde'â-nın isbâtı için de “Zîrâ şu şey nâtıkdır ve her nâtık insândır.” delîlini îrâd eylediği takdîrde bu delîl ayn-ı müdde'â olan “Şu şey insândır.” kaziyyesini intâc edeceğinden takrîb-i tâm olur. Ve eğer mu'allil “Şu şey insândır.” müdde'asını, “Zîrâ şu şey müte'accibdir ve her müte'accib dâhikdir.” kav-liyle isbât eylemiş olsa, bu delîl müdde'âya müsâvî olan “Şu şey dâhikdir.”

kavlini müntic ve bir şeyin dâhik olması insân olmasını müstelzim olacağından nâşî takrîb yine tamamdır. Ve eğer mu'allil "Şu şey insândır." müdde'asını, "Zîrâ şu şey nâtık-ı esveddir, her nâtık-ı esved zencidir." kavliyle ta'lîl eylemiş bulunsa bu delîl asl-ı müdde'â olan "Şu şey insândır." kavlinden ahass düşen "Şu şey zencidir." kavlini intâc edeceği cihetle takrîb yine tâmmdır. Zîrâ zenci nev'-i insândan bir sınıf-ı mahsûs olmakla zenci olan şey, ayn-ı insândır. Velâkin delîl, müdde'adan umûm mutlak veyâhud umûm min vech ile e'amm olan veyâhud müdde'aya mübâyin bulunan bir şey'i intâc eylemiş olsa bu sûretlerde takrîb, tâmm olamayacağından müdde'â da sâbit olamaz.

Meselâ mu'allil, "Şu şey insândır." müdde'asını "Zîrâ şu şey müteneffisdir, her müteneffis hayevândır." delîli ile isbata tasaddî etse bu delîl, müdde'â olan "Şu şey insândır." kavlinden e'amm [33] olan "Şu şey hayevândır." kavlini intâc edeceği ve halbûki hayevân insândan e'amm olduğu hasebiyle bir şeyin hayevân olmasından insân olması lâzım gelmeyeceğinden takrîb tâmm ve müdde'â sâbit ve müsellemler olmaz. Ve eğer mu'allil meselâ, "Bazı hayevân bi'l-fiil kâtibdir." diye iddi'aya ve müdde'asını da "Zîrâ bazı hayevân müteâccib bi'l-fiildir ve her müte'acib bi'l-fiil dâhikdir." delîlini îrâd ile isbâta kıyâm etse bu delîlin intâc edeceği "Bazı hayevân bi'l-fiil dâhikdir." kavli müdde'â bulunan "Bazı hayevân bi'l-fiil kâtibdir." kavlinden umûm min vech ile e'amm olduğundan yine takrîb tâmm olamaz. Zîrâ bazı hayevân olan insân hem güler ve hem yazar ise dâhik bi'l-fiil ve hem kâtib bi'l-fiil olarak müdde'â ile netîcenin her ikisi bir şey olur ise de bazı hayevân olan insân yazı yazmadığı ve fakat güler olduğu zamanda dâhik bi'l-fiil olup kâtib bi'l-fiil olamayacağına, kezâlik bazı hayevân olan insân yazı yazar olup da güler olmadığı zaman kâtib bi'l-fiil olup dâhik bi'l-fiil olamayacağına binâen bazı hayevân olan insân her zaman kâtib bi'l-fiil hem de dâhik bi'l-fiil bulunamayacağı cihetle netîcesi müdde'asından umûm min vech ile e'amm olan [34] böyle bir delîlin de müdde'ayı istilzâm edemeyeceğinden takrîb yine tâmm olamayacağı derkârdır.

Umûm min vech, bu makâmda tasvîr olunduğu vechle e'amm ile ehas- sın bir mâddede ittifâk ve iki mâddede iftirâk eylemelerinden ibârettir ve bi'l-farz mu'allil, "Bu şey hayevândır." müdde'asını "Zîrâ bu şey cemâddir

ve her cemâd hayevân değildir.” kavliyle isbâta kalkışıyor ise bu delîl müdde’âya mübâyin olan “Bu şey hayevân değildir.” kaziyesini intâc edeceğinden takrîb tâmm olamayacağı emr-i ezhardır.

Teznîb

Sâil tarafından îrâd edilecek men’ın bir sûret-i mahsûsası vardır ki ol sûretle edilen men’ mu’allile zarar vermeyip bi’l-aks fâide bahş olur. Sûret-i mezkûre, mu’allil isbât-ı müdde’âsı zımında sevk eylediği delîlin mukaddeme-i suğrâsını delîl-i âharla isbât ve takviye ettiği zaman taraf-ı sâilden delîl-i âhar-ı mezkûrun mukaddeme-i suğrâsı men’ edilerek, bu men’in senedi olmak üzere mu’allilin mukaddeme-i memnû’a-i mezkûre ile isbâtı üzerine istidlâl eylediği da’vâsının i’tirâfını mütezammın bulunan bir kelâmın, zikr ve ityânından ibârettir. [35]

Temsîl ve Tatbîk

Meselâ hudûs-ı âlemi mu’takid olan bir mu’allil, “Âlem hâdis ve mesbûk bi’l-ademdir, zîrâ âlem mütegayyirdir.” dedikten ve bu delîlin suğrâsı olan “Zîrâ âlem mütegayyirdir.” kavlini de “Çünkü âlem hareke ve sükûndan hâlî değildir, hareke ve sükûndan hâlî olmayan her şey mütegayyirdir, öyle ise âlem mütegayyirdir.” diye delîl-i âharla isbât ettikten sonra kıdem-i âlemi i’tikâd eden bir sâil-i felsefî de “Âlemin hareke ve sükûndan hâlî olmadığını teslim etmeyiz, belki âlemin ân-ı hudûsunda olduğu gibi hareke ve sükûndan hulûvvu câizdir. Ya’nî âlemin ibtidâ-yı hudûsu ânda vukû’ bulan ân, ân-ı vâhiddir ki bu ân-ı vâhidde hareke ve sükûn mütesavver değildir. Zîrâ hareke ve sükûndan her birerleri ancak iki ânda vukû’ bulabilir. Çünkü hareke bir cismin iki ânda iki muhtelif mekânda bulunmasıdır. Kezâlik sükûn dahi bir cismin iki ânda bir mekânda olmasıdır. Hâlbuki ân-ı hudûs ân-ı vâhid olduğundan bu ân-ı vâhidde âlemin hareke ve sükûnu mütesavver değildir.” diye böyle bir senedin zikriyle delîl-i âhar-i mezkûrun mukaddeme-i suğrâsını men’ etmiş olsa, sâil-i merkûm bu senedin zımında âlemin ân-ı hudûsunu [36] men’-i vâki’inin senedi kılmış olduğu cihetle da’vâ-yı mu’allil bulunan hudûs-ı âlemi i’tirâf etmiş olacağından sâilin bu suret-i men’i mu’allile mûris-i mazarrat olmayıp bi’l-aks mûcib-i menfa’at olur.

İhtâr

Mu'allil-i mücib, sâil tarafından îrâd edilen men' ve i'tirâza müdâfa'a husûsunda isti'câl etmeyip men'-i mezkûrun tevcîh ve tafsîlini sâil-i mâni'den tâlib olmalıdır. Zîrâ sâil ekseriyâ tevcîh-i men'e muktedir olmayıp bahs-ı münkati' veyâhud sâilin sûret-i tevcîhi ve beyânı fesâd-ı kavlini izhâr ederek men'i mündefi' olur. Veyâhud sâil, men'-i matlûbül-beyânı tevcîh ve tafsîl edeceği esnâda güzêrân eden zaman içinde mu'allil intihâz-ı fırsat ve tefekkür ve dikkat etmekle cevâb-ı bâ-savâbın i'tâsına kesb-i kudret eder. Mâmâfih men' ve def'den herbiri sûret-i isti'mâline nazaran muzır ve mufid olacakları cihetle sâil-i mâni' de inde'l-îcâb ihtâr-ı mezkûre münâsebet-i mevkî'yyesine göre tevfi'k-i hareketden müstefid olur. [37]

Mebhas-ı Gasb

Erbâb-ı münâzara indinde gasb ta'bir olunur bir mu'âmele-i nâ-makbûle vardır. Mu'âmele-i mezkûrede gayr-ı müdellel olan bir müdde'ânın veya mukaddeme-i delîlin üzerine ikâme-i delîl ile isbâtını müdde'isinden talep için men'i ya'ni "yalnız şu müdde'â veya mukaddeme memnû'dur gayr-ı müsellemdir" denmesi sahîh ve kâbil iken sâil-i mu'teriz tarafından zikredilen müdde'â veya mukaddeme-i delîlin butlânı üzerine başlıca delîl ile istidlâl olunmaktan ibârettir.

Fi'l-hakîka müdde'î cânibinden isbâtı hakkında delîl ve burhân sevk ve ityân edilmeyen veyâhud sâilce sıhhati müsellemlen olmayan bir delîl ile isbâtına tesaddî edilen bir müdde'â veya mukaddeme-i delîlin men'i kânûn-ı münâzaraya mutâbık ise de sâil tarafından zikrolunan müdde'â veya mukaddemenin hilâfına ikâme-i delîl ile redd ve ibtâl edilmesi mu'allilin, ibtidâ-yı teşkîl-i münâzarada isbât-ı müdde'âyâ istidlâl etmek vazîfesini igtisâb ile vezâif-i tarafeynin yekdiğere ihtilât ve inkılâbını îcâb edeceğinden teşvîş-i mübâhaseye bâdî ve bu cihetle netice-i maksûde-i münâzaranın ziyâ'ını mü'eddî olacağı müktezâsıyla ekser-i muhakkikîn-i münâzırın nezdinde rehin-i tecvîz ve tahsîn olamamıştır. [38]

Maksad-ı Sâni: Vazîfe-i Sâniye-i Sâil Olan Nakzın Ta'rîfini ve Aksâm ve Emsilesiyle Teferru'âtını Mûbîndir

Nakzın ma'nâ-yı ıstılâhîsi sâil, nefis-i delîl-i mu'allili ya şâhid-i tahallûf veya şâhid-i istilzâmı fesâdın beyânıyla red ve ibtâl eylemekden ibârettir. Şâhiden maksûd delîl ise de delîl-i mu'allilin butlânına şehâdet eyleyeceği münâsebetle, fenn-i münâzaraca bir ıstılâh-ı mahsûs olmak üzere delîl-i nakza "şâhid" tesmiye edilmiştir.

Nakzın sıhhat ve makbûliyeti şâhideyn-i mezkûreynden birisine mükâre-netle meşrût ve mukayyedir. Zirâ nefis-i delîlin bilâ şâhid men' ve reddine "mükâbere" ıtlâk olunur. Mükâbere, izhâr-ı hakk ve savâba mübteni olmak-sızın mahzâ ilzâm-ı hasm ve izhâr-ı fazl emeliyle edilen münâza'a-i ilmiyye ile müfesser olup kânûn-ı münâzaraca makbûl ve mu'teber değildir.

Suâl ve Cevâb

Men'-i mücerred sûretinde olduğu gibi mukaddeme-i delîlin [39] bilâ sened velâ şâhid, men ve reddi tecvîz edildiği halde nakz sûretinde nefis-i delîlin bilâ şâhid men'i niçin câiz olmasın suâli edilir ise, "Men'-i mücer-red, mukaddemât-ı delîlden bir mukaddeme-i gayr-ı mu'ayyene-i gayr-ı müdellelenin reddine âit olduğu cihetle müdellel ve müsbit olmayan bir şeyin, delîl ile isbâtını taleb için men'edilmesi mesmû' ve makbûl olacağı tabî'dir. Velâkin delîl nefsi'l-emirde sâbit ve medlûlünü müsbit olduğuna nazaran sâbit ve ma'lûm olan bir şeyin, mutâlebe-i isbâtı zımnında men' ve reddi, isti'lâm-ı ma'lûmu mü'eddî olacağı hasebiyle sâilin cehline râci' ve münhasır ve cehl-i sâil ise medlûl-i delîlin vâkı'a adem-i mütâbakatını îcâb etmeyeceği zâhir olduğundan butlân-ı delîli isbât eden delîl ve şâhidi beyân etmeksizin ol bâbdaki da'vâ-yı mücerredeye ihâle-i sem' i'tibâr edilemez." cevâbı verilir.

Ve bir de nakzdan garaz delîl-i mu'allilin butlânını da'vâ olduğu ve butlân-ı delîl ise fesâd-ı mukaddemâtından münba'is bulunduğu hasebiyle da'vâ-yı mezkûre zımnında icmâlen ve bilâ ta'yîn bir mukaddemenin butlânı da iddi'â edilmiş olması lüzûmuna binâen nakz-ı delîle ekseriya, "nakz-ı icmâlî" ıtlâk [40] olunur. Velâkin "nakz-ı tafsîlî" denilir ise münâkaza ma'nâsı maksûd olur.

Nakz-ı icmâlî; “nakz-ı icmâlî bi-şâhidi’t-tahallûf” ve “nakz-ı icmâlî bi-şâhidi husûsî’l-fesâd” ünvânlarıyla esâsen iki kısma münkasımdır. Zîrâ sâil, nefs-i delîl-i mu’allili nakz ve ibtâlâ tasaddî ettiğinde ya delîl-i mezkûrun müdde’â-yı mu’allile mügâyir ve delîlinden mütehallif olan mâdde-i uhrâda cereyân veyâhud devr ve teselsül veya ictimâ’-i zıddân ve irtifâ’-i nakîzân misillü bir muhâlî istilzâm edeceği hususlarından birisiyle bi’l-istidlâl delîl-i mezkûru nakz ve ibtâl eder. Çünkü müdde’â delile lâzım ve lâzımın butlânı melzûm olan delîlinden butlânını müstelzim ettiğinden delîl-i sahîh ve müstakîmden müdde’â tahallûf etmeyeceği gibi müstelzim-i muhâl olan her şey’in mümteni’ü’l-vücûd olacağı hasebiyle müstelzim-i muhâl olan her delîlin hilliye-i sıhhatten ârî bulunacağı umûr-ı ma’lûmedendir.

Zikredilen her iki sûretle îrâd edilecek nakza, “nakz-ı icmâlî” ıtlâk olunur ise de sûret-i ûlâ, “nakz-ı icmâlî bi-şâhidi’t-tahallûf”, sûret-i sâniye “nakz-ı icmâlî bi-şâhidi husûsî’l-fesâd” isimleriyle yekdiğerinden fark ve temyîz edilirler. [41]

Nakz-ı icmâlînin “nakz-ı icmâlî-i şebîhi bi-husûsî’l-fesâd” nâmıyla bir kısım-ı sâlisi daha vardır ki ta’rîf ve tafsîli ileride mebhas-ı mahsûsunda mübeyyen olduğu üzere kısım-ı sâlis-i mezkûr yalnız nakl ve ta’rîf ve taksîm gibi müdellel olmayan aksâm-ı kelâmda cârî olmakla bu makâmda zikri muhtasar ve matvî kılınmıştır. Delîlin mâdde-i tahallûfde cereyânından maksûd, delîlin bir mâddede iktizâ eylediği hükm-i mahsûsun onda dahi iktizâ eylemesi lâzım gelen mâdde-i âhari de mefkûd olmasından ibârettir.

Delîl-i mu’allili mâdde-i tahallûfde icrâ sûretiyle nakz-ı icmâlî, delîl-i mezkûru tağyîr etmeksizin aynen icrâ ve aynen cereyânı mümkün olmayan mâddelerde bi’t-tağyîr ve’l-icmâl alınacak hulâsa-i meâlini takrîr ve inhâ veyâhud delîl-i mezkûrun mâdde-i nakz üzerine hîn-i tatbîk ve icrâsında medâr-ı istidlâl olmadığı i’tikâd edilen bazı evsâfını tay ve imhâ sûretlerinden birisiyle îrâd ve beyân edilir ki sûret-i ahîreye “nakz-ı meksûr” tesmiyye olunur, Me’a hâzâ delîl-i mezkûrun berâ-yı icmâl tebdîl ve tağyîri bu sûretle îrâd edilen nakzı, nakz-ı icmâlî dâiresinden ihrâc etmez. Lâkin bir delîlin ber-vechi mezkûr zübde-i meâli hilâf-ı müdde’âda icrâ [42] edilebilmesi, misâl-i âtisinden güzelce anlaşılacağı vecihle, delîl-i mu’allilin bir mukaddemesiyle delîl cereyânının bir mukaddemesinin illet-i hükümde

müşterek olmalarıyla müşrûtdur. Bu sûretle icrâ edilecek nakz-ı icmâlî, zâhirde ibtâl-i delîl üzerine vârid görünüyorsa de hakîkatte illet-i mezkûrenin nakzına âittir.

Delîl-i Mu'allili Mâdde-i Tahallüfde Aynen Bi'l-İcrâ Îrâd Edilecek Nakz-ı İcmâlî Bi-Şâhidi't-Tahallüfe Misâl

Meselâ bir hekîm-i felsefî, "Âlem kadîmdir." da'vasını dermeyân ve isbât-ı müdde'ası zımnında "Zîrâ âlem kadîm olan Cenâb-ı Vâcibü'l-Vücûdun eseridir, eser-i kadîm olan her şey kadîmdir, öyle ise âlem kadîmdir." delilini îrâd ve ityân ettikten sonra sâil de bu delilin butlânını bi'l-iddi'â mu'allile tevcih-i hitâb ile senin kıdem-i âlemi isbât emeliyle îrâd eylediğin şu delilin ayniy-le havâdis-i yevmiyyede cârîdir. Zîrâ bu delili havâdis-i yevmiyyenin isbât-ı kıdemi emrinde aynen icrâ ederek deriz ki, "Havâdis-i yevmiyye kadîmedir, zîrâ havâdis-i yevmiyye kadîm olan [43] Cenâb-ı Bârî'nin eseridir, eser-i kadîm olan her şey kadîmdir, öyle ise havâdis-i yevmiyye kadîmedir." Hâlbuki havâdis-i yevmiyye ânen fe-ânen müteceddide ve hâdis olduğu bi'z-zarûre ma'lûm bulunduğu hasebiyle hükm-i müdde'ân olan sübût-ı kıdem, havâdis-i yevmiyye mâddesinden delîlinden mütehalef ve gayr-ı müsellemdir. Binâberin mâdde-i mütehalefe-i uhrâda cereyân eden her delîl serâpâ fâsid ve bâtıldır, öyle ise senin bu delilin serâpâ fâsid ve bâtıldır." demiş olsa işte sâil-i nâkız, delîl-i mu'allili, mâdde-i uhrâ bulunan havâdis-i yevmiyyenin isbât-ı kıdemi emrinde aynen isti'mâl ve icrâ ile berâber havâdis-i yevmiyyenin zâhiri'l-hudûs olduğu cihetle sübût-ı kıdemi delîl-i mezkûrden mütehalef ve gayr-ı lâzım olduğunu bi'l-beyân delîl-i mu'allili, nakz-ı icmâlî bi-şâhidi't-tahallüf sûretiyle nakz ve ibtâl eylemiş olur.

Delîl-i Mu'allili Mâdde-i Tahallüfde Hulâsaten Bi'l-İcrâ Îrâd Edilecek Nakz-ı İcmâlî Bi-Şâhidi't-Tahallüfe Misâl

Meselâ bir mu'allil "Şu hâne hudûs-i zamânî ile hâdisdir." iddi'asını ederek, "Zîrâ bu hâne ecsâm-ı muhtelifeden mürekkeptir, ecsâm-ı muhtelifeden mürekkebe olan her şey eczâsına ihtiyâc olacağından hudûs-i zamânî ile hâdisdir." delilini [44] îrâd eylediği takdîrde bir sâil tarafından şu delilin hulâsa-i me'âlî olan, "Eczâyâ ihtiyâc hudûs-i zamânîyi icâb eder." müdde'ası, eflâk hakkında cârî ve eflâkin de hudûs-i zamânî ile hâdis ol-

masını muktezîdir. Çünkü bu hulâsa-yı eflâk üzerine de bi'l-icrâ, "Eflâk, hudûs-i zamânî ile hâdisdir. Zîrâ eflâkın eczâsına ihtiyacı vardır. Eczâyâ ihtiyâcı olan her şey hudûs-i zamânî ile hâdisdir. Öyle ise eflâk hudûs-i zamânî ile hâdisdir." deriz.

Hâlbuki eflâkın eczâsına ihtiyacı derkâr olmakla berâber hükemâ-yı felâsifece kıdemi isbât edilmiş olduğundan hükm-i müdde'ân olan "Eczâyâ ihtiyâc, hudûs-i zamanîyi îcâb eder." kaziyyesi mâdde-i eflâkda delilinden mütehallif ve gayr-ı lâzımdır. Mâdde-i mütehallife-i uhrâda cârî olan "Her delil bi-tamâmihi fâsid ve bâtıldır, bu halde bu delil bi-tamâmihi bâtıl ve fâsiddir." denilmiş olsa eczâyâ ihtiyâc, mukaddeme-i kübrâyı delil-i mu'allil ile delil-i cereyânın mevzû'ları üzerine hudûs-i zamânî ile edilen hükmün illet-i müşterekesi olmakla sâbıkan gösterildiği üzere hulâsa-i delil-i mu'allilin mâdde-i mütehallife-i uhrâda sıhhat-ı icrâsının şartı mevcûd olacağına binâen sâil tarafından delil-i mezkûru bi't-tağyîr ve'l-icmâl alınan hulâsa-i meâlinin sûret-i tahallüfde icrâsıyla nakz-ı icmâlî [45] bi-şâhidi't-tahallüf tarîkiyle delil-i mezbûrun nakz ve ibtâlîne istidlâl edilmiş ve nakz-ı mezkûr ise hakikat ve nefsü'l-emirde illet-i müşterekesi mezkûreye âit ve mütevec-cih bulunmuş, ya'nî eczâyâ ihtiyâcın müstelzim-i hudûs olduğu redd ve inkâr olunmuş olur.

Delil-i Mu'allilin Müstelzim-i Muhâl Olduğu İddi'asıyla Îrâd Edilecek Nakz-ı İcmâlî Bi-Şâhidi Husûsî'l-Fesâda Misâl

Meselâ bir mu'allil-i felsefî cenâb-ı vâcibi'l-vücûdun mûcib bi'z-zât¹ olduğunu bi'l-iddi'â isbât-ı müdde'âsı üzerine "Zîrâ âlemin nizâm-ı mü-kemmel ve meşhûd üzerine tekvîn ve îcâdı cenâb-ı feyyaz-ı ezelin levâzım-ı zât-ı Rubûbiyetinden bulunmuştur. Her şeyin levâzım-ı zâtından huluvv ve infikâki mümteni'ül-husûl olduğundan zât-ı vâcibin îcâd-ı âlemden huluvv ve infikâki mümteni'ül-husûldur." diye istidlâl eylediği takdirde bir sâil-i Eş'arî "Bu delil müstelzim-i muhâl olduğu cihetle serâpâ fâsid ve bâtıldır. Zîrâ bu delilin sıhhati farz edilmiş olsa ya hâdisin [46] bi'l-küllîye nefyi yâhûd mü'essire adem-i istinâdı veyâhud teselsül-i havâdis-i nâ-mü-tenâhî veya da eserin mü'essir-i mûcib-i tâmdan tahallüfû gibi muhâlâtın

1 Mûcib bi'z-zât, zâtından âsârın sudûru kasd ve ihtiyâr ile mesbûk olmaksızın şemsden ziyânın sudûru gibi bi-tariki'l-îcâb zuhûr eden mûcib ve mü'essir ma'nâsınadır.

vücûdu lâzım gelir. Levâzım-ı muhâliyye-i mezkûre bâtil bulunduğundan melzûmu olan delîlin butlân ve fesâdını müstelzim olur.” der ise delîl-i mu‘allilin müstelzim-i muhâl olduğunu bi’l-beyân nakz ve ibtâlîne nakz-ı icmâlî bi-şahidi husûsî’l-fesâd sûretiyle istidlâl etmiş olur.

İstidrâd

Hükemâ-yı felâsife, mümkinât-ı mevcûdenin mertebe-i ûlâsı ve vücûd-ı imkânîlerinin illel-i tâmmesi olmak üzere, “ukûl-ı aşere” ve “eflâk-ı tis’a” tesmiye ettikleri bir takım mevcûdâtın kadîm ve ezeli olduklarını iddi‘aya kıyâm ile zîrâ Cenâb-ı Bârî cemî‘-i evsâf-ı kemâlât ile ezelen ve bi’l-fiil muttasıf olup zât-ı vâcibi için hâlet-i müntazıra ve kemâlât bi’l-kuvve mütesavver olmadığından ma‘lûl ve eserinde te’sîr için lâbüd ve lâzım olan şerâitin cümlesini hâiz olmakla zât-ı vâcibine bi-gayr-i vâsîtatın müstenid ve ma‘lûl ve münferid bulunan akl-ı evvelin illet-i tâmmesidir. Bir ma‘lûlün illet-i tâmmesinden tahallûf ve te’ahhürü muhâl bulunduğundan akl-ı evvel, Zât-ı Kadîm-i Bârî’den müte’ahhir ve münfek olamayacağı [47] îcâbiyla sıfat-ı kıdem ve şerefle muttasıf ve me‘a-hâzâ haddi zâtında sıfat-ı imkânîyye ile mevsûf bulunmuştur. Sıfat-ı şerîfe-i kıdemi îcâbınca tecerrüd ve ruhâniyeti hasebiyle mevcûdât-ı cismâniyyeden eşref olan akl-ı sâninin ve vâsıf-ı hasîs-i imkânîsi muktezâsınca dahi bi’n-nisbe adîmü’ş-şeref bulunan felek-i evvelin ve akl-ı sâni ile ukûl-ı bâkiyye dahi tertîb-i mezkûr üzerine yekdiğerinin ve bakiyye-i eflâkın illet-i tâmme-i vücûdu ve vâsıta-i feyz-i vücûdu olmuşlardır. Bu cihetle kemâlât-ı mümkün-i kadîmelerini câmi‘ ve muhrez bulunmak sebebiyle şerâit-i te’sîri hâiz olan ukûl-ı aşerenin ve ukûl-ı mezkûre vesâtatiyle eflâk-ı tis’anın kıdem-i vücûdu lâzım gelmiştir, diye mezkûr ukûl ve eflâkın imkân-ı zâtî ile kıdem-i zamânî gibi iki sıfat-ı mütekâbile ile ittisâfının isbâtı üzerine istidlâl ettikten sonra kıdemi sâbit olan eşyanın illel-i tâmmesinden sudûru, zaman ile mesbûk olamayacağından ukûl ve eflâk-i mezbûrenin, zaman ve ademle mesbûkiyyeti îcâb eden irâde-i ihtiyâriyyeye iktirân edemeyeceğine binâen irâde-i Bârî’nin irâde-i îcâbiyye olduğunu ilâve-i makâl eylemişler ise de hükemâ-yı mumâ ileyhimin müğâyir-i berâhîn-i müstakîme-i akliyye ve nakliyye olan mezkûr sûret-i istidlâl ile ilâve-i makâllerinin nakz ve ibtâlî hakkında ulemâ-yı mütekellimîn tarafından bast ve beyân buyurulan delâil-i bâhire cümlesinden

[48] olarak misâl-ı sâbıkda cânib-i sâilden icmâlen tasvîr ve temsîl kılınan ve sübûtu sıhhati hudûs-ı âlemin isbâtına muhtâc olmadığı münasebetle ilm-i kelâm ıstılâhında “burhân-ı bedî” nâm me’âlî unvânıyla benâm bulunan delîl-i münticî’l-yakîn dahi sevk ve ityân edilmiştir.

Sûret-i Takrîr-i Burhân-ı Bedî‘

Cenâb-ı Bârî’nin mûcib bi’z-zât olduğunu ve zât-ı vâcibine müstenid olan âsârın zât-ı akdesinden tahallûf ve infikâkî muhâl bulunduğunu dermeyân ederek âsâr-ı mezkûrenin kıdemini iddî’ada bulunan hükemâ-yı felâsife tarafından ya aslen bir hâdisin mevcûd olmadığı veyâhud mevcûd olduğu şıklarından birinin ihtiyârı lâzım gelir. Eğer şikk-ı evvel olan, aslen bir hâdisin mevcûd olmadığı ihtiyâr edilir ise misâl-ı sâbiku’l-beyânda mezkûr olduğu üzere muhâl-i evvel bulunan hâdisin bi’l-küllîye nefyi iltizâm edilmiş olur. Ve eğer şikk-ı sâni olan hâdisin mevcûdiyeti itirâf kılınır ise bu hâdis-i mu’terifü’l-vücûdda ya aslen bir mü’essir-i mucide müstenid olamaz denilir. Veyâhud müstenid olduğu kabûl edilir, eğer müstenid olmaz [49] denir ise muhâl-ı sâni olan hâdisin mü’essire adem-i istinâdı lâzım gelir. Eğer hâdis, mevcûd-ı mezkûrun mü’essir-i mûcide müstenid olduğu kabûl ve teslim edilir ise ya ilâ gayr’-n-nihâye teselsül eden esbâb-ı hâdiseye müstenid olarak mü’essir-i kadîme adem-i intihâsı veyâhud silsile-i esbâb ve vasâitin inkitâ’ıyla mü’essir-i kadîme müntehî olması şıklarından birinin ihtiyârı zarûrîdir. Eğer kadîme adem-i intihâsı ihtiyâr edilir ise muhâl-ı sâlis olan teselsül-i havâdis-i nâ-mütenâhînin lüzûmu derkârdır. Eğer “hâdis-i mezkûr bir mü’essir-i kadîme müntehî olur” denir ise esbâb-ı hâdis-i mezkûrenin ilâ gayr’-n-nihâye zehâb ve imtidâdı husûsunda lâzım gelen teselsül-i muhâlî def’ için hâdis-i müstenid-i mezkûrun müntehî olduğu kadîmin bir hâdisi bila-vâsıtatın hâdis icâd etmesi ve bu halde esbâb ve vasâitin lüzûm-i inkitâ’ı hasebiyle dördüncü muhâl olan “eserin, mü’essir-i mûcib-i tâmmıdan tahallûfı” lâzım gelir. Zîrâ hâdis-i nû-icât-ı mezkûr zamanla mesbûk olup mûcib-i kadîmden tahallûf edeceği bedîhiyî’z-zuhûrdur. Hâlbuki levâzım-ı mezkûre bi-esrihâ fâsid ve bâtıldır. Çünkü meşhûd-ı enâm olduğu üzere mevâlid-i selâsenin ânen fe-ânen hudûsu, lâzım-ı evvelin ve hâdisin mü’essir-i müraccaha ihtiyâcı müstağni-i ihticâc bulunduğu lâzım-ı sâninin, ve hâşiye pîrâyı [50] bast ve beyân olan burhân-ı tatbîk ile emsâlî berâhin-i akliyye lâzım-ı sâlisin,

ve mü'essir-i mûcib-i tâmmenden maksûd, âsârının zâtından infikâki kâbil olmayan mûcid-i müstakil-i bi'l-vücûd olduğu lâzım-ı râbî'in bedâhet-i but-lânına şehâdet eder.

Nakz-ı Meksûre Misâl

Meselâ bir mu'allil-i Şâfi'î, "Nazar-ı mu'ayeneden gâib olan bir mebî'in, müşteri indinde mechûlû's-sıfat olacağından, bey'î sahîh değildir." iddî'asında bulunduğu zaman bir sâil-i Hanefî de "Senin bu delilin şekl ve sîmâsı görülmeyen bir hâtunu tezevvüc mâddesinde cârî ve merkûme-yi tezevvücün adem-i cevâzını da müktezîdir. Zîrâ mezbûre, mütezevvic indinde mechûletü's-sıfatdır. [51] Me'a-hazâ mer'e-i mezbûreyi tezevvüc mezheb-i Şâfi'î'de câiz ve sahîh olup hükm-i cevâz ise delîl-i mezkûrdan mütehallifdir." diye nakz ve ibtâl-i delîle tasaddî eylemiş olsa müdde'â-yı mu'allil, mechulû's-sıfat olan mebî'î bey'in adem-i cevâzı olduğu hâlde sâil, delîl-i mu'allili mâdde-i tehallüfde icrâ eder iken delîl-i mu'allilde olan mechûliyet sıfatını zikr ile mebî'îyyet sıfatını tay ve terk ederek mechûletü's-sıfat olan mer'eyi tezevvücün adem-i cevâzını intâc ettirmiş olduğundan bu sûretle irâd edilen nakza "nakz-ı meksûr" ıtlâk olunur ki sûret-i mezkûrede nefy ile isbât, mevzû'-ı vâhid üzerine vârid olamaz, çünkü şey'-i mebî' başka, mer'e-i menkûhe başkadır. [52]

Tetimme

Nakz-ı icmâlî bi-şâhidi't-tahallüf ile nakz-ı icmâlî bi-şâhid-i husûsî'l-fesâd kısımları her ikisine işâret maksûd olduğu mahalde nakz-i icmâlî-i tahkîkî ünvânıyla irâd olunurlar.

Suâl ve Cevâb

"Nakz-ı icmâlî-i tahkîkî sûretinde sâil tarafından müsellemlenmeyen bir delîlin isbâtını taleb için delîl-i mezkûrun yalnız men'î kâbil ve sahîh iken isbât-ı butlânı üzerine istidlâl [53] edilmiş olacağına nazaran nakz-ı mezkûr vazîfe-i mu'allili igtisâba bâdî olan gasb-ı gayr-i mesmû' kabîlinden olmaz mı?" suâli edilir ise, "Gasbın ta'rîfi nakz-ı icmâlî-i tahkîkiye sâdik olamaz. Zîrâ gasb, sâbıkan beyân olduğu vechle makrûn-ı delîl

olmayan bir müdde‘â veya mukaddeme-i delîlin isbâtını taleb için men‘i mümkün ve sahîh iken isbât-ı butlânı üzerine sâil tarafından ikâme-i delîl edilmesinden ibâret olup müdellel olmayan bir müdde‘â ve mukaddemenin üzerine ikâme-i delîl ile isbâtı mümkün olacağından men‘i sahîh olur. Fakat tamâm-ı delîl, iki mukaddemeden ya’nî suğrâ ile kübrâdan mürekkeb olacağı ve hâlbuki taraf-ı sâilden matlûb olan delîl-i sâni ityân olduğu takdîrde yalnız bir mukaddemeyi intâc edebileceği hasebiyle yalnız bir mukaddemeyi müntic olabilecek delîl-i sâni-i mezkûr [54] delîl-i menkûz ve matlûbü’l-isbâtı her iki mukaddemesiyle me‘an ve tamâmen isbât edemeyeceği cihetle delîl-i menkûz-ı mezkûrun tamâmıyla isbâtını taleb, teklîf-i mâ lâ-yutâkı câlib ve noksânıyla isbâtı ise matlûba gayr-ı müvâfık olur. Binâenaleyh delîlin tamâmıyla isbâtı mümkün olamayacağından men‘i sahîh olamaz ki butlânını isbât için delîl ikâmesi gasb-ı gayr-ı mesmû‘u muktazî olsun.” cevâbı verilir.

Mebhas-ı Nakz-ı İcmâlî-i Şebîhî bi-Husûsi’l-Fesâd

Nakz-ı icmâlî-i şebîhî bi-husûsi’l-fesâd, bir fesâd-ı mahsûsun lüzûmunu beyân ile îrâd edilen nakza denir. [55] Nakz-ı icmâlî-i şebîhî, mütezammın olduğu da‘vâyı isbât için bir gûna delîli muhtevî olmayan kelâmda ve kezâlik sıhhati mültezim bulunmayan kelâm-ı menkûlde ve dahi ileride tafsîl edileceği vechle metâlib-i tasdikîyyeden addedilen ta‘rîf-i lafzî ve ta‘rîf-i tenbîhî ile metâlib-i tasavvuriyyeden ma‘dûd olan ta‘rîf-i hakîkî ile ta‘rîf-i ismîde ve inde’t-tahkîk mebâdi-i tasavvuriyyeden bulunan taksîm-i hakîkî ile taksîm-i i’tibârîde cârî ve dâir ve nakz-ı icmâlî bi-husûsi’l-fesâdın cereyânı, mukârin-i delîl olan kelâma münhasır olduğundan zikredilen nakz-ı icmâlî-i şebîhî ile nakz-ı icmâlî bi-husûsi’l-fesâd beyrinde fark ve tebâyünün vücûdu derkârdır.

Nakz-ı icmâlî-i şebîhînin müdde‘â-yı gayr-ı müdellelde veya menkûl ve mahkiyyede icrâsı mu‘ârız tarafından müdde‘îye veya nâkil [56] ve hâkiye hitâben bu müdde‘â veyâhud menkûlün mü‘eddâsı meselâ “Senin mezhebine mübâyeneti veya cumhûra muhâlefeti müstelzimdir.” demek gibi bir fesâd-ı mahsûs ve mu‘ayyenin lüzûmunu beyândan ibârettir. Ta‘rîfât-ı mezkûrede icrâsı, mu‘arrefe hitâben “Bu delîlin mu‘arrefin efrâdını câmi‘,

ağyârını mâni' değildir." veyâhud "Elfâz-ı müştereke veya elfâz-ı mecâziyye üzerine müstemil veya devr ve teselsül ve ta'rif-i bi'l-müsâvî veya mu'arrifin mu'arrefden ahfâ olması gibi bir fesâd-ı mahsûsu muktezidir." demekden, taksîmât-ı mezbûrede icrâsı dahi mukassime tevcîh-i hitâb ile "Bu delil tedâhül ve tesâdük-ı aksâm ve adem-i hâsiriyyet ve bir şeyin kasîmi o şeyden kısm veyâhud bir şey'in kısmı o şeye kasım bulunması misillü husûsî bir fesâdı müstelzimdir." diye i'tirâz eylemekden ibârettir. [57]

İstitrâd

Bir beyân-ı sâbık-ı nakzın esâsen mevrûd ve müte'alliki kelâm-ı müdellel ve müracca' ve meâlî ibtâl-ı delil olduğundan esâsen mahall-i cereyânı olmayan kelâm-ı gayr-ı müdellel üzerine îrâd edilen nakz-ı mebhûs, husûsî fesâdı istilzâm cihet-i câmi'asıyla nakz-ı icmâlî bi-husûsî'l-fesâda teşbih olunarak nakz-ı şebîhî bi-husûsî'l-fesâd ünvânıyla mümtaz ve mu'anven edilmiştir.

Tetimme-i Mebhas

Nakz-ı icmâlî-i şebîhînin cârî olduğu muhâl-i mezkûrede [58] men'-i mecâzî-i lugavî ile mu'araza-i takdîriyyenin dahi cereyânı vardır. Men'-i mecâzî-i lugavî mukaddeme-i delil üzerine taleb-i delîle mevzû olan, "memnû'dur" ve "menkûzdur" misillü ta'bîrâtın makrûn-ı delil olmayan nakl ve müdde'â ve ta'rif ve taksîm gibi kelâm üzerine delil talebi ma'nâsında isti'mâliyle "Şu nakl veya müdde'â veya ta'rif veya taksîm memnû'dur, menkûzdur." demekden ibârettir. Fe-emmâ "memnû'" ve "menkûzdur" denilmeyip de "müselleme değildir" veyâhud "matlûbü'l-beyândır" denilmiş olsa bu ta'bîrler men'-i mecâzî-i lugavî kabîlinden olmayıp mâ-vuzî'a lehinde isti'mâl edilmiş olmakla hakikat olurlar. Kezâlik nakl ve müdde'â müddellel olur ise bunların üzerine delil talebi, ne gibi ta'bîr ile olur ise olsun nisbetde mecâz olup zikredilen [59] nakl veya müdde'ânın mukaddemât-i delîllerinden bir mukaddemenin isbâtı için delil sevkini talebe masrûf ve mün'atıf olur. Mu'araza-i takdîriyye, müdde'ânın makrûn-ı delil olmayan müdde'âsının aynı üzerine delâlet eder bir delilin farz ve mulâhazası vâsıtasıyla müdde'â-yı müzkûrun hilâfını bi'l-isbât redd ve ibtâlinden ibârettir. Binâenaleyh mu'araza-i takdîriyyenin nakl ve ta'rif ve taksîm üzerine hîn-i icrâsında aksâm-ı mezkûrede de'âvî-i zımnîyye-i münâsebenin

farz ve tasvîri lâzimedendir. Velâkin meâl-i menkûle hiçbir gûna münâkaza ve nakz ve mu‘âraza vârid ve müteveccih olmaz, illâ nâkil menkûlü bazı mekâl ve müdde‘âsını te’yîdi için nakl ve îrâd eder ise menkûlün sıhhatini iltizâm [60] etmiş olacağından nakle müteveccih olan mûâhaze menkûl-i mültezim-i mezkûre dahi vârid olur.

Kelâm-ı Naklî Üzerine Mu‘âraza-i Takdîriyyeye Misâl

Nâkil, “Şu şey bana meserret verdi.” gibi terâkübde bulunan müsnedler müsnedün ileylere isnâd-ı mecâzî ile müstenid olup diğer müsnedün ileylere isnâd-ı hakîkî ile müstenid olmadığı ve bu cihetle mecâz, bilâ hakîkatin mevcûd olduğu meşâhir-i ulemâ-yı ilm-i beyândan mervîdir.

Mu‘ârız, terâküb-i mezkûrede bulunan müsnedler müsnedün ileylere isnâd-ı mecâzî ile müstenid ise de bi-tarîki’l-hakîkat [61] mü’essir-i hakîkî olan Cenâb-ı Bârî’ye müstenid ya’nî ma’nâ-yı terkîb, “Şu şey sebebiyle Cenâb-ı Hakk bana meserret verdi.” demek olup mecâz-ı bilâ hakîkatin mevcûd olmadığı mühre-i ulemâdan mervîdir.

Müdde‘â-yı Mücerred Üzerine Mu‘âraza-i Takdîriyyeye Misâl

Müdde‘î, “Herkesin hüsn-i hâli hüsn-ı terbiye eseridir.” Mu‘ârız, “Herkesin hüsn-ı hâli tabî‘at-ı hasene-i mecbûlesi muktezâsıdır.”[62]

Ta‘rîf Üzerine Mu‘âraza-i Takdîriyyeye Misâl

Mu‘arrif-i ilm, “Sûret-i ma‘lûmun akılda husûlûdür.” Mu‘ârız-ı ilm, “Kendisiyle külliyât ve cüz’iyyât idrâk olunur bir sıfat-ı râsihadr.”

Taksîm Üzerine Mu‘âraza-i Takdîriyyeye Misâl

Mukasem-ı küllînin cüz’iyâtına taksîmi taksîm-i aklî ile taksîm-i istikrâide münhasırdır. [63] Mu‘ârız-ı küllînin cüz’iyâtına taksîmi taksîm-i aklî¹ ve taksîm-i istikrâî² ve taksîm-i kat’î ile³ taksîm-i ca‘lîde⁴ münhasırdır.

1 Taksîm-i aklî, aklın onda kısm-ı âharin vücûdunu tecvîz etmediği taksîmdir.

2 Taksîm-i istikrâî, tettebü‘ât-ı cüz’iyyâtına nazaran kısm-ı âharin onda vücûdunu aklın tecvîz etmediği taksîmdir.

3 Taksîm-i kat’î, delile nazaran kısm-ı âharin onda vücûdunu aklın câiz görmediği taksîmdir.

4 Taksîm-i ca‘lî, mu‘tebirin i‘tibârıyla edilen taksîmdir.

Mebhas-ı Nakz-ı Gayr-ı Mesmû'

İbâre-i delîlin ve ta'rîf ve taksîm gibi mürekkebât-ı sâire-i haberiyyenin tatvîl ve istidrâk ve hafâ misillü hüsün ve tarâvetlerini izâle edip sıhhatlerini ihlâl etmeyen umûru mütezammın olmaları sebebiyle nakz ve ibtâl edilmeleri hüsn-i kabûle iktirân edemez.

"Tatvîl"-i kelâm, ma'nâ-yı maksûd üzerine zâid olmakla berâber cüz-i zâid-i müte'ayyen olmamakdan, "istidrâk" bir lafz-ı mu'ayyenin ma'nâ-yı maksûd üzerine zâid ve fakat ma'nâ-yı gayr-ı [64] müfsid olmasından, "hafâ" ma'nâ-yı maksûdun turuk-ı te'diye-i maksad olan hakikat ve mecâz ve kinâyeden birisiyle infihâm ve istifâdesi ta'mîk-i enzâr ve it'âb-ı efkâra mütevakkıf bulunmasından ibârettir. Binâberin mu'allil ve sâilden hiçbir tarafından diğerine hirâben "senin bu kavlin bâtıldır, zîrâ bu ibâre ile zikr ve beyân ettiğin ma'nânın ondan ahsen ve evlâ olan şu ibâre ile edâsı mümkün ve sahîhdir" demekle kelâm-ı hasmını ibtâlâ ibtidâr etmek hâiz-i i'tibâr olamaz. Çünkü ta'bîr-i ahsenin imkânı ta'bîr-i sahîhü'l-me'âlin fesâdını müstelzim olamaz. Evet, ta'bîr-i râcihin vücûduyla berâber ta'bîr-i mercûhun ihtiyâr olunması sebebiyle hüsn-i ibâre üzerine i'tirâz olunur. Ve bu yolda i'tirâza kânun-ı münâzarada "ta'yînü't-tarîk" [65] tesmiye edilir ise de i'tirâz-ı mezkûr münâzaradan maksûd olan izhâr-ı sevâbın husûlünde medhâli olmadığına mebnî üslûb-ı müstahsen-i münâzirîn değildir. Şu kadar varki mürekkebât-ı haberiyye-i mezkûre meyânında yalnız ta'rîf üzerine mu'arrefden ahfâ olduğuna binâen serd-i i'tirâz edilmesi ve kezâlik ibâre-i delîl ve ta'rîf ve taksîm ve emsâlî mürekkebât-ı haberiyyenin tâbî' bulunduğuşu lisânın kavâ'id-i hat ve lûgat veya sarf ve nahvine muhâlefetiyle istidlâl olunarak fesâdı iddî'â olunması kânûn-ı münâzaraya muvâfıktır.

Fâzıl İsâm[üddin el-İsferâyînî], "Ma'nâsının sühulet-i infihâmı ve el-fâzının selâset ve intizâmı olan bir ta'bîr-i râcihin vücûdu ma'lûm iken ta'bîr-i mercûhun ihtiyâr edildiği beyânıyla i'tirâz vukû'unda ta'bîr-i râcih-i mezkûrden ta'bîr-i mercûha udûl [66] olunması husûsunda cânib-i kâilden bir nükte-i melhûzanın beyânı lâzımedendir yoksa i'tirâz-ı vâkî' hemen üslûb-ı müstahsen-i münâzirîn değildir." demekle merdûd ve mün-defî' olamaz demişlerdir.

Maksad-ı Sâlis: Vazîfe-i Sâlise-i Sâil Olan Mu‘ârazanın Ahkâmını Mübîn Olup İki Matlabı Mutazammındır

Matlab-ı Evvel: Mu‘ârazanın Ta‘rîf ve Tedkîki Beyânındadır

Mu‘âraza-i tahkîkiyye, sâil-i mu‘âriz tarafından mu‘allilin mukârin-i delîl olan müdde‘âsının nakîz ve hilâfını delîl ile [67] bi‘l-isbât müdde‘â-yı mezkûrun nakz ve ibtâlinden ibârettir. Lâkin nakz-ı icmâlî sûretinden nefis-i delîlin bilâ şâhid men‘-i mecâz olmadığı misillü mu‘âraza-i tahkîkiyye sûretinde dahi müdde‘â-yı müdellelin bilâ delîl men‘ ve ibtâlî adîmü’l-cevâzdır. Zîrâ an delîlin sâbitin ve ma‘lûm olan bir müdde‘ânın bir gûna delîli mu‘âriz ve mümâna‘a müstenid olmayan da‘vâ-yı mücerrede ile red ve inkârı ma‘lûmun isti‘lâmını mü‘eddî olacağı hasebiyle ayn-ı mükâberedir ki mükâberenin hilâf-ı kânûn-i münâzara idiğü sâbıkan beyân edilmiş idi.

Tezkîr ve Tefsîr

Mersad-ı evvelin zeylinde tafsîl ve temsîl olunduğu üzere [68] bir şey’in nakîzi o şeyin ref ve selbini muktazî olan şeydir. Meselâ insânın nakîzi hacet ve şecer gibi şeyler ve hayrın nakîzi şerrdir. Binâenaleyh ta‘rîf-i mu‘ârazada me‘hûz olan nakîz-i müdde‘â, müdde‘ânın ayn-ı nakîzine şâmil olduğu misillü nakîz-i müdde‘âya müsâvî ve ondan ahass-ı mutlak ile ahass bulunan umûra dahi müştemil ve umûr-ı mezkûrenin isbâtıyla da müdde‘â-yı mu‘allile mu‘âraza kâbildir. Zîrâ bir şeyin nakîzinin isbâtıyla aynı bâtıl olacağı gibi o şeyin müsâvî-i nakîziyle nakîzinden ahass-ı mutlak ile ahass olan emrin isbâtı dahi şeyi mezkûrun butlân-ı aynını iktizâ eder. Meselâ bir müdde‘â-i mu‘allil “Şu şey insân değildir, zîrâ hacerdir.” dediği ve bir mu‘âriz da mu‘allile hitâben “Senin bu delîlin her ne kadar müdde‘âna delâlet eder ise de lâkin benim [69] indimde müdde‘ânı nefy eder.” delîli diğer vardır. Delîl-i nâfi-i mezkûr de şudur ki “Şu şey insândır, zîrâ nâtıktır.” diye mu‘âraza eylediği takdîrde müdde‘â-yı mu‘allilin ayn-ı nakîzi olan insâniyeti, o şeyin nâtık olduğunu delîl îrâd ederek isbât eylemiş olur. Ve eğer mu‘âriz “Şu şey insândır, zîrâ nâtıktır.” yerine “Şu şey dâhikdir, zîrâ müte‘accibdir.” demiş olsa müdde‘â-yı mu‘allilin müsâvî-i nakîzi olan dâhikiyeti, şey’-i mezkûrun müte‘accib olduğunu delîl göstererek isbât eylemiş olur. Ve eğer “Şu şey dâhikdir, zîrâ müte‘accibdir.” yerine “Şu şey

zencidir, zîrâ bilâd-ı Habeş'tendir." demiş bulunsa müdde'â-yı mezkûrun nakîzinin ahass-ı mutlakı olan zenciliği, o şeyin [70] bilâd-ı Habeş'ten olduğunu delil getirerek sâbit kılmış olur şöyle ki;

Sûret-i ûlâda müdde'â-yı mu'allil olan adem-i insâniyyetin nakîzi bulunan insâniyyet, ve sûret-i sâniyyede müdde'â-yı mezkûrun müsâvî-i nakîzi olan dâhikiyyet, ve sûret-i sâlisede müdde'â-yı mezkûr nakîzinin ahass-ı mutlakı olan zencilik, ayrı ayrı şâhid ve delil ile isbât edilmiş bulunur. Çünkü insâniyyet, müdde'â-yı mu'allil olan adem-i insâniyyetin nakîzi idiği derkâr olduğu gibi insâniyyet ile dâhikiyyet yekdiğerine müsâvî ve emr-i mütelâzım oldukları ve kezâlik insân zenci ve Türk ve Acem ve sâir esnâf-ı beşer ve ümeme şâmil olduğundan zencilik insâniyetten ahass-ı mutlak ile ahass bulunduğu emri âşikârdır. [71] Fe-emmâ mu'âriz tarafından nakîz-i müdde'â-yı mu'allilden e'amm-ı mutlak veyâhud min-vech ile e'amm veyâhud nakîz-i mezkûre mübâyin bulunan umûrun isbâtıyla ibtâl-i müdde'â-yı mu'allile istidlâl edilmiş. Meselâ sûret-i mu'âraza-i mezkûrede "Şu şey insândır, zîrâ hayevândır." veyâhud "Zîrâ müteneffis bi'l-fiildir." veyâhud "Şecer-i lâ-yu'kaldır." denilmiş olsa hayevâniyyet, nakîz-i müdde'â-yı mu'allil olan insâniyyetden e'amm-ı mutlak ile e'amm, ve teneffüs bi'l-fiil e'amm min-vech ile e'amm ve şeceriyet nakîz-i mezkûre mübâyin olduğundan bunlardan ya'nî hayevâniyyet ve teneffüs bi'l-fiil ile şeceriyetden hiç biri nakîz-i mezkûru müstelzim olamayacağından bunların isbâtıyla müdde'â-yı mu'allile mu'ârazada bulunulması kânûn-ı münâzaraya muvâfık olamaz. Çünkü bir şeyin mücerred hayevâniyyet ve teneffüs bi'l-fiil ve şeceriyetle [72] ittisâfindan matlûbü'l-isbât olan insâniyyetle ittisâfî lâzım gelmez.

Matlab-ı Sâni: Mu'âraza-i Tahkikiyyenin Aksâm ve Emsilesini Hâvîdir

Mu'âraza-i tahkikiyye esâsen "mu'âraza fi'l-müdde'â, mu'âraza-i fi'l-mukaddeme" üvânlarıyla iki kısma münkasimdir. *Mu'âraza fi'l-müdde'â*; mu'allil müdde'âsını delil ile isbât eyledikten sonra sâil-i mu'âriz tarafından müdde'â-yı müdellel-i mezkûrun nakîzi ve hilâfının isbât edilmesinden ibârettir. *Mu'âraza fi'l-mukaddeme*; mu'allil makeddemât-ı delîlinden

bir mukaddemeyi [73] delîl ile isbât ettikten sonra cânib-i sâil-i mu'âriz-dan mukaddeme-i müsbite-i mezkûrenin nakîzi ve hilâfının isbât edilmesidir. Binâberin mu'âraza fi'l-müdde'â ancak isbât-ı müdde'adan sonra îrâd edilebilir. Zîrâ isbât-ı müdde'adan evvel mu'ârazaya kıyâm, gasb-ı gayr-ı mesmû'u iltizâm edeceği beyân edilmiş idi.

Mu'âraza fi'l-müdde'â ve mu'âraza fi'l-mukaddmeden her birerleri de “mu'âraza bi'l-kalb” ve “mu'âraza bi'l-misl” ve “mu'âraza bi'l-gayr” isimleriyle aksâm-ı selâseye münkasım olduğundan aksâm-ı mu'âraza, aksâm-ı sitteye bâliğ olur. Zîrâ mu'âraza fi'l-müdde'â ve gerek mu'âraza fi'l-mukaddeme usûlü üzere mu'ârazada bulunan mu'ârizin delîli eğer delîl-i mu'allilin mâddeten ve sûreten aynı olur ise bu sûret mu'ârazaya, mu'âriz tarafından mu'allilin delîli hilâf-ı [74] müdde'ası üzerine ikâme ile aleyhine kalb ve tahvîl edildiği münâsebetle ıstılâh-ı ilm-i münâzarada *mu'âraza bi'l-kalb* tesmiye edilir.

Ve eğer delîl-i mu'âriz, delîl-i mu'allilin mâddeten ve sûreten aynı olmayıp da mâddeten gayrı, sûreten aynı olur ise bu sûret-i sâniyye-i mu'ârazaya delîlinin sûreten temâsül ve teşâbühüne binâen *mu'âraza bi'l-misl* itlâk olunur.

Ve eğerce delîl-i mu'âriz delîl-i mu'allilin sûreten gayrı olur ise bu sûret-i sâlise-i mu'ârazaya, delîlinin yekdiğerine mugâyereti hasebiyle *mu'âraza bi'l-gayr* denilir. Bu sûret-i sâlisede delîl-i mu'âriz delîl-i mu'allilin mâddeten dahi gayrı ve gerek aynı olması sıhhat ve makbûliyetce müsâvîdir. [75]

Aksâm-ı Mezkûreye Dâir İzâhât

Emsile-i âtiyesinden daha âsân sûretle müstebân olacağı üzere delîl-i mu'âriz delîl-i mu'allilin mâddeten aynı olması her iki delîlin medâr-ı istilzâmı müttahidü'l-lafz ve'l-ma'nâ bulunmasından ibârettir. Medâr-ı istilzâm, kıyâs-ı iktirânilerde hadd-ı avsat, kıyâs-ı istisnâilerde mukaddeme-i istisnâiyedir.

Delîleyn-i mezkûreyenin lisân-ı Osmânî ile hîn-i takrîr ve beyânında medâr-ı istilzâm olan had-ı evsatları ibtidâlarına “zîrâ” veyâhud “çünkü” gibi edât-ı ta'lîlin ve mukaddeme-i istisnâiyeleri “lâkin” ve emsâli edât-ı

istisnânın idhâliyle zikr ve îrâd olunan cümleleridir. Binâberin kâ'ide-i lisân-ı [76] Osmânîye nazaran delîl-i mu'âriz ile delîl-i mu'allilin mâddeten ittihâdı mezkûr cümlelerin müttehidü'l-lafz ve'l-ma'nâ ve muhtelifü'n-netîce olmalarıdır. Yoksa delîleynin velâ-siyemâ delîleyn-i müte'âri-ze'nin cem'î-i mukeddemâtta müttehid bulunmaları mütesavver olamaz. Zîrâ elbette mukaddeme-i netîcede ve husûsiyât-ı mevâda göre bazı kuyûd ve mukaddemâtca mügâyeretleri îcâbât-ı zarûriyyedendir.

Delîl-i mu'âriz ile delîl-i mu'allilin mâddeten ayniyyet ve ittihâdı me-dâr-ı istilzâmın müttehidü'l-lafz ve'l-ma'nâ olmasından ibâret bulunması, ulemâ-yı ilm-i mantıkın mesleğidir. Fe-emmâ ulemâ-yı ilm-i usûl indinde delîl-i mu'âriz ile delîl-i mu'allilin mâddeten ittihâdı delîleyn-i mezkûrey-nin yalnız elfâz ve ibârâtı müttehid velâkin medlûlât ve me'ânîsi ise birinin kâil olduğu ma'nâya diğeri râzı olmamakla beyne'l-mütehâsimeyn muhtelefun [77] fihâ bulunmasıdır. Çünkü ittihâd-ı elfâz gibi ittihâd-ı me'ânî dahi tarafeyn-i mütehâsimeynce müsellemler olsa delîl-i vâhidin hükmeyn-i mütenâkızeyni müntic olamayacağı umûr-ı zâhiredendir.

Delîl-i mu'âriz delîl-i mu'allilin sûreten aynı olması delîleyn-i mezkû-reynin kıyâs-ı iktirânilerde şeklen ve darben ve bazı mezhebe göre yalnız şeklen ve kıyâs-ı istisnâilerde isbâten ve nefyen müttehid olmalarından ibâ-rettir. Kıyâs-ı iktirânî, misâl-ı âtîde göstireleceği üzere netîce veya nakz-ı netîce kendisinde bi'l-fiil mezkûr olmayan kıyâs ve delîldir.

Kıyâs-ı istisnâî, netîce veya nakîz-i netîce kendisinde bi'l-fiil mezkûr olan kıyâsıdır. Fakat lisân-ı Osmânî'de kavâ'id ve ıstılâhât-ı mantikiyye henüz kemâ yenbeği vaz' ve tertîb edilmemiş [78] olduğundan lisân-ı Osmânî üzere takrîr edilen edillenin eşkâl ve durûb i'tibâriyle sûreten ittihâdı mes'elesi lâyıkiyla şerh ve beyân edilemeyeceğinden sûret-i mezkûrenin hall ve ma'rifeti aksâm-ı mu'ârazanın emsile-i mufassala-i âtiyesinin mutâ-la'asına tevakkuf edeceği tabî'idir.

Mu'âraza bi'l-kalb ile mukaddeme üzerine îrâd edilen mu'âraza bi'l-gay-rın hâsıl-ı meâlleri delîl-i mu'allilin ale't-ta'yîn ibtâlîne âittir. Zîrâ delîl-i mu'ârizla mâddeten ve sûreten müttehid olan bir delîlin müntic-i matlûb olduğu farz edilmiş olsa umûr-ı muhâliyyeden olan ictimâ'-ı nakîzeyni

müstelzim olur. Velâkin mu‘ârazat-ı bâkiyyede ittihâd-ı mâdde ve sûret ol-
madığı cihetle delil-i mu‘allilin butlânı te‘ayyün ve tebeyyün etmez. Belki
delil-i mu‘allil ile delil-i mu‘ârizdan lâ-ale’t-ta‘yîn birinin butlânı icmâlen
[79] bilinir. Bu vechle mu‘âraza bi’l-kalbe *mu‘âraza fihâ ma’nâ’n-nakz* dahi
itlâk edilir.

Mu‘âraza Bi’l-Kalb Fi’l-Müdde‘âya Kıyâs-ı İktirânîden Misâl

Meselâ bir mu‘allil-i Mu‘tezilî “Rü’yetüllâh gayr-ı câizdir.” da‘vâsını
dermeyân ile “Zîrâ rü’yetüllâh bir emr ve ma’nâdır ki Hakk Celle ve Alâ
Hazretleri bu emri ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ﴾¹ nazm-ı kerîmi mantûk-ı münîfince
Zât-ı akdesinden nefy ile temaddüh buyurmuştur. Hâl ve şe’ni böyle olan
her emr, gayr-ı câizdir, öyle ise rü’yetüllâh gayr-ı câizdir.” kavlini delil-i
müdde‘âsı olarak ityân eylediği üzerine bir mu‘âriz-ı Eş‘arî de “Rü’yetüllâh
câizdir, zîrâ rü’yetüllâh bir emr ve ma’nâdır ki Hakk Celle ve Alâ Hazret-
leri bu emri ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ﴾ nazm-ı kerîmi mantûk-ı münîfince Zât-ı
akdesinden nefy ile temedduh buyurmuştur. Hâl ve şe’ni böyle olan her
emr câizdir, öyle ise rü’yetüllâh câizdir.” diye müdde‘â-yı vâkı‘ini isbât için
mu‘allil-i Mu‘tezilî’nin ayn-ı delilini hilâf-ı müdde‘âsı üzerine [80] kalb ve
ikâme ile mu‘ârazada bulunduğu takdîrde delil-i mu‘âriz, delil-i mu‘allilin
mâddeten ve sûreten aynı olmuş olur. Zîrâ bu misâlde mu‘allil tarafından
rü’yet-i Bârî’nin adem-i cevâzını isbât emeliyle îrâd edilen delil ile mu‘âriz
tarafından bi’l-aks rü’yet-i Bârî’nin cevâzını isbat için ityân olunan delilin,
medâr-ı istilzâm olan hadd-ı evsatları müttehidü’l-lafz ve’l-ma’nâ olduğun-
dan her iki delil mâddeten yekdiğerinin aynı olurlar. Çünkü her ikisinin
had-ı evsatları, mukaddeme-i suğrâları olan “Zîrâ rü’yetüllâh bir emirdir
ki Hakk Celle ve Alâ Hazretleri bu emri ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ﴾ nazm-ı kerîmi
mü’eddesınca zât-ı akdesinden nefy ile temedduh buyurmuştur.” cümlele-
ridir.

Kezâlik mezkûr delillerin her ikisi de had-ı evsatları suğrâda mahmûl,
kübrâda mevzû‘ olduklarından şekl-i evvelde ve mûcibe-i cüz’iyye-i suğrâ
ile mûcibe-i külliyye-i kübrâdan mürekkeb bulunduklarından şekl-i evve-
lin darb-ı sâlisinden bulunmaları hasebiyle şeklen ve darben dahi müttehid

1 Zât-ı akdes-i Bârî’yi gözler idrâk eylemez demektir. (En‘âm, 6/103)

olarak beyinlerinde sûreten de ayniyyet ve ittihâdın vücûdu derkârdır. İşte bu misâlde zikredilen delîleyn-i müte'ârizeyn ber-vech-i mübeyyen mâddeten ve sûreten birbirinin aynı olduklarına ve mu'âriz tarafından mu'al-lilin mukârin-i delil olan müdde'âsının hilâfı isbât edildiğine binâen bu sûret-i [81] mu'âraza, mu'âraza bi'l-kalb fi'l-müdde'â kısmından ve netîce-i delil-i mu'allil olan "Rü'yetüllâh gayr-ı câizdir." cümlesi ile netice-i delil-i mu'arız bulanan "Rü'yetullh câizdir." cümlesi ve gerek nakîzleri kendilerinde bi'l-fiil mezkûr bulunmadıklarına nazaran delil-i mezkûrler kıyâs-ı iktirânî kabîlinden olurlar.

Tevcih

Zikredilen her iki delil beyinde sûreten ve mâddeten ayniyyet ve ittihâd bulunmasıyla berâber netîcelerinde ihtilâf ve te'âruzun vücûdu "Mu'allil-i Mu'tezilî tarafından delil-i sâbıkın ber-vech-i muharrer beyânına ilâveten zîrâ ademî mûcib-i memdûhiyyet olan bir sıfatın vücûdu müş'ir-i noksâniyettir." diye bir delil-i matvînin ve mu'âriz-ı Eş'ârî tarafından dahi mu'âraza-i sâbıkânın ber minvâl-ı mübeyyen serd ve ityânına zamîmeten "Zîrâ sıfat-ı ma'dûme-i mümteni'a ile memdûhiyyetin sıhhati olmadığına binâen temeddüh-ı mezkûr, rü'yet-i Bârî'nin vukû'u hadd-i zâtında mümkün ve câiz velâkin hicâb-ı azamet ve kibriyâ-yı Îlâhî herkes ve her zaman için rü'yet vukû'una mâni' ve hâciz olduğunu müş'irdir." diye bir delil-i menvînin mutâla'ası gibi muhtelifetü'n-netîce mülâhazalara mebnîdir. [82]

Mu'âraza Bi'l-Kalb Fi'l-Müdde'âya Kıyâs-ı İstisnâiden Misâl

Kıyâs-ı istisnâî kıyâs-ı iktirânîden tertîb ve tenmîk edilen misâlde mezkûr olan cümleler üzerine ber-vech-i âtî birer edât-ı şart ve istisnânın idhâliyle mezkûr cümleleri mukaddeme-i şartiyye ile mukaddeme-i istisnâiyye sûretine bi'l-ifrâğ, kıyâs-ı iktirânî-yi cüz'î tağyir ile teşkil ve tasvîr edilir. Meselâ, mu'allil-i Mu'tezilî "Rü'yetüllâh gayr-ı câizdir. Zîrâ eğer câiz olsa idi elbette Cenâb-ı Bârî rü'yet-i zât-ı ahadiyyetini nefy ile temeddüh buyurmaz idi. Lâkin nefy ile temeddüh buyurdu, öyle ise rü'yet-i Bârî gayr-ı câizdir." da'vâ ve delilini sevk ve ityân ve mu'âriz-ı Eş'ârî de "Rü'yetüllâh câizdir. Zîrâ eğer gayr-ı câiz olsa idi, elbette Cenâb-ı Bârî rü'yet-i zât-ı ahadiyyetini

nefî ile temeddüh buyurmaz idi. Lâkin nefî ile temeddüh buyurdu. Öyle ise rü'yet-i Bârî câizdir.” diye isbât-ı müdde'âsı zımında mu'allilin delil-i mezkûrunu bi-ibâretihi serd ve beyân eder ise bu misâlde delil-i mu'allil ile delil-i mu'arızın, medâr-ı istilzâm olan mukaddeme-i istisnâiyyeleri lafzen ve ma'nen müttehid ve mütetâbık ve kezâlik her iki delil nefyen ve isbâten mütesâvî ve mütevâfık olmakla [83] mâddeten ve sûreten yekdiğerinin aynı oldukları ve me'a-hâzâ mu'araza-i vakı'a müdde'â-yı mu'allil üzerine îrâd edildiği cihetle bu sûret-i münâzara mu'araza bi'l-kalb fi'l-müdde'â kısmından ve netice-i delil-i mu'allil olan “rü'yetüllâh gayr-ı câiz” cümlesi ile netice-i delil-i mu'arız bulunan “rü'yetüllâh câizdir” cümlesinin nakîzleri delîleyn-i mezbûreynde bi'l-fiil mezkûr bulundukları hasebiyle her iki delil kıyâs-ı istisnâî kabîlinden bulunmuştur. Bu kıyâs-ı istisnâîlerin ahvâl-i sâiresi, kıyâs-ı iktirânîden îrâd olunan misâllerde mezkûr olan ahvâl ile bi'l-mukâyese ma'lûm olacağından tafsilden sarf-ı nazar edilmiştir.

Hakikat-ı Rü'yeti Şerh ve Tebyîn ve Mevzû'-i Bahsi Ta'yîn ile Ref'-i İhtilâf-ı Muhâlifeyn

Cenâb-ı vâcibi'l-vücûd amîmü'l-feyz ve'l-cûd Hazretlerinin esmâ ve ev-sâf-ı mukaddese-i ilâhiyyesi saykal-ı ekmel-i intizâm ile musaykal ve mü-cellâ ve her gûna gubâr-ı noksâniyet ve i'tirâzdan sâfî ve mu'arrâ olarak in-şâ-kerde-i dest-i kudret-i Rabbâniyyesi bulunan merâya-yı âfak ve enfüside cilve-nümâ-yı tecelliyât olduğu müktezâsıyla şâhid-i ma'rifet-i ilâhiyyeyi müşâhede maksad ve iştiyâkıyla âyine-i [84] ekvâna dîde-küşâyı istibsâr olan erbâb-ı fehm ve iz'ânın isti'dâd-ı zâtî ve havsala-i iktidâr ve liyâkatleri mikdârınca tecelliyât-ı celîle-i mezkûreden hissedâr-ı feyz ve irfân olarak tecelliyâtın tekerrür ve rüsûhu nisbetinde husûle gelen terakkiyât-ı mü-tevâliye sâikasıyla merâtib-i ilme'l-yakînî¹ bi'l-ihrâz istikmâl-i ilm ve îkân ede geldikleri nazar-ı ûlû'l-eb-sâr-ı urefâda gayr-i nihândır. Zîrâ kıdemzen-i âlem-i dünya ve tebliğ-i ahkâm-ı şer'iyye ve tekmîl-i hikmet-i nazariyye ve ameliyye buyurduktan sonra âzim-i dâr-ı bekâ oldukları ve izhâr-ı mu'cizat ile isbât-ı nübüvvet ve te'sîs-i kavânîn-i hikmet mezâmîn-i şerî'at buyur-dukları bi'l-cümle milel-i müteşerri'anın tevâtürü ve ez-kadîm-i bâsire ârâ-yı ihtirâm-ı enâm olan kütüb-ı mukaddesse-i semaviyyenin şehâdeti ile

1 İlme'l-yakîn, delil ve burhânın intâc edeceği ilm-i yakînden ibâretidir.

sâbit olan enbiyâ-yı izâm ve rusûl-i fihâm aleyhim salavâtü'l-Meliki'l-Allâm Hazerâtının ve kezâlik vukû'-ı kerâmât-ı aliyeleri mütevâtiren ma'lûm ve bâ-husûs esrâr ve dekâik-i muhayyiretü'l-ukûl ile meşhûn lâ-yu'add velâ yuhsâ ulûm ve fûnûnu hâvî bulunan mü'ellefât-ı celîleleri el-ân tahta-i ta'lîm ve tedrîs üzere masrûf-ı tâkat ve fûhûm ve me'haz-ı istinbât-ı ulûm olan milyonlarca evliyâ-yı kirâm ve ulemâ-yı benâmın zikredilen ahvâl-i celîle ve âsâr-ı bâkiyye-i bî-adîlelerinin efkâr-ı indiyîye ve ahkâm-ı zanniy-yeden sudûru adîmü'l-îmkândır. Zîrâ müşârün ileyhim [85] hazerâtının ilme'l-yakîn ma'rifeti hâiz olmadıklarını hiçbir sâhib-i akl-ı selîm tecvîz ve teslîm edemez. Bu cihetle ahvâl ve âsâr-ı celîle-i mezkûre, alâ merâtibihim şerefyâb-ı vahy ve ilhâm-ı Rabbânî olan ilme'l-yakîn ashâbının vücûdunu isbât eylediği zâhir ve be-dîdâr bulunduğu îcâbıyla neş'e-i dünyâca merâtib-i ilme'l-yakînin sübûtu müselleme ve âşikârdır.

Ve madem ki âlem dünyâca mer-tebe-i ilme'l-yakîn ma'rifetin husûlü nâ-kâbil-i inkârdır, mer-tebe-i mezkûrenin ma-fevki olan mer-tebe-i ayne'l-yakîn¹ ma'rifetin neş'e-i ukbâca lüzûm-ı teclîsi derkârdır. Çünkü ervâh-ı beşerîyye bu âlem-i fenâda şevâğil-i cismâniyye ve beleyât-ı tâkat-fer-sâ-yı kevnîyyeden müte'essir-i vehn ve fûtûr olup bedenden müfârakatdan sonra âlem-i kudsdan bi'l-istimdâd cevâhir-i zevâtında âsâr-ı kemâl ve kuvvet-i zuhûra geleceğine binâen defa-i sâniyyede ebdân ile kesb-i irtibât eyledikleri zamân akvâ-yı tecelliyât-ı İlâhiyye ve ekmel-i ma'ârif-i ledün-niyye mezîd-i mekennet ve liyâkat iktisâb edecekleri âzâde-i iştibâhdır. Binâberin zât-ı akdes-i İlâhî'nin bütün ehl-i cinâna tecellî-i ayne'l-yakîn ile tecellî buyurub kamerin leyle-i bedrde inkişâfı gibi münkeşif ve muncelî olacağı hakkında ehâdis-i şerîfede tebsîrât-ı sarîha ve âyât-ı münîfede delâlet ve işârât-ı [86] vâziha olduğundan, inkişâf-ı tâm ve tecellî-i ayne'l-yakîn ma'nâsinca rû'yet-i zât-ı ahadiyyet berâhin-i akliyye ve nakliyye ile sâbit ve müsbit olan bir hakikat-ı mefrûzatü'l-'îtikâd bulunduğu hâlde hükemâ-yı felâsife ile bazı fırak-ı islâmiyye, mezelle-i ikdâm ve mudille-i ifhâm bulunan bu makâm-ı asîrû'l-infihâmda rû'yetin zâhir ma'nâsına nazaran tecellî-i mezkûru mu'âyene-i ecsâm ve ekvâna ıtlâk edilen rû'yet-i ma'lûme kabîlinden zann ve telâkkî etmeleri hasebiyle rû'yetin onunla meşrûut ol-

1 Ayne'l-yakîn, keşf ve müşâhedenin bahş eyleyeceği ilm-i itmi'nâniden ibâretidir.

duğu selâmet-i hâssa-i basarla berâber mer'eynin gâyet letâfet ve sığarda ve nihâyet-i kurb ve bu'd ve kiberde ve kezâlik râî ile mer'i beyninde hâil ve perde olmamasıyla berâber mer'eynin bizâtihi ziyâdâr veyâhud müzi'-i âhardan muktebes-i envâr bulunması gibi. Şerâit ve kuyûdun Hakk-ı Bârî'de ma'dûm ve mefkûd bulunduğuna mebnî, cevâz-ı rü'yet-i Bârî'ye kâil olamamış iseler de kütüb-ı kelâmiyye bu bâbda olan zulûmât-ı evhâm ve şübühâtı ref' ve tedmîr ve ber minvâl-i mezkûr rü'yet-i Bârî'nin cevâz ve vukû'unu isbât ve takrîr ile envâr-ı netâyic-i yakîniyyesi kulûb ve ezhân-ı hakâikcûyânı tenvîr eden nice berâhin-i akliyye ve nakliyye ile mâlâmâl bulunmuştur. Ancak berâhin-i mezkûrenin bu kitâbda güncâyeş-pezîr bast ve tahrîr olamayacağından berâhin-i kat'iyetü'l-mezâmîn-i mezbûre ile isbât buyurulmuş ve bu bâbdaki [87] şübühât ve i'tirâzâtın def' ve ibtâli emrinde hakkâ ki mi'yâr-ı müstakîm bulunmuş olan bir netîce-i yakîniyye-nin terkîm ve beyânına terdiflen mevzû'-i bahsi ta'yîn ve hakikat-ı rü'yet-i Bârî'nin cevâzı hakkında beyne'l-münâzirîn nizâ'-ı hakîkî-yi ma'neviyye-nin mefkûd idüğünü isbât ve tebyîn eder. Ber-hulâsa-i ifâdenin imlâsıyla iktifâya mecbûriyet hâsıl olmuştur.

Şöyle ki *Lübâb* nâm kitâb-ı ma'ârif-nisâbda mezkûr ve *Şerh-i Mevâkıf* in rü'yet bahsini tezyilen menkûl ve mestûr olduğu üzere hakikat-ı rü'yet-i Rabbâniyye'den ya'nî ehl-i cinân hakkında vukû'u mübeşşir olan tecelliyât-ı İlâhiyye'den maksûd ve merâm bir inkişâf-ı tâmmdır ki bu inkişâf-ı tâmmın Zât-ı ecell ve a'lâsına nisbeti, yakîn ve itmi'nânı îcâb ve ifâde eylemek husûsunda ebsâr ve rü'yetle müsemmâ olan inkişâf-ı tâmmın eşyâ-yı mübsire ve ecsâm-ı mer'iyeye olan nisbeti gibidir. Ya'nî hakikat-ı rü'yet-i Zât-ı ahadiyyet, eşyâdan bir şeyi rü'yet ve mü'âyene eyleyen kesân o şey'-i mer'inin vücûduna ve husûsiyât-ı ahvâl ve keyfiyyâtına tareyân-ı şekk ve şüpheden ârî olarak tahsîl-i ilm ve itmi'nân edecekleri gibi rü'yetle müsemmâ olan tecellî-i tâmm-ı İlâhî şeref-i a'zamiyle müşerref bulunan sü'adâ-yı zevâtın dahi kemâl-i vüzûh ve ayânın husûlünde ilm ve itmi'nân-ı mezkûre müşâbih ve müvâfık olur sûretde zât-ı mukaddese-i [88] ilâhiyye'ye ve evsâf-ı kemâlât ve levâzım-ı ulûhiyyetin kâffesiyle ezelen ve ebeden men'ût ve mevsûf olduğuna iktisâb-ı ilm ve itmi'nân etmeleriden ibârettir. Zirâ inkişâf-ı tâmm, mekşûf ve ma'lûmun zât ve levâzım-ı zâtını aynıyle keşf

ve i'lâm eder ise inkişâf-ı tâmm-ı müstelzimi'l-yakîn ve illâ henüz istitâr-ı cehâlet-karîn olmuş olur.

Binâenaleyh mekşûf ve mütecellâ ola Zât-ı Te'âlâ ve Tekaddese Hazretleri cihet ve hiyeze ihtisâsdan ve sâir avâırız-ı imkânîyye ve levâzım-ı cismaniye ile ittisâfdan münezzeh ve mukaddes olduğundan, inkişâf-ı tâm ve husûl-ı ilm-i celî maksadını i'lâm eden tecellî-i İlâhî elbette cihet ve hiyeze gayr-ı muhtass ve avâırız ve levâzım-ı mezkûreden müberrâ ve mukaddes olduğu halde vukû' bulması lâzım geleceği zâhir ve bedîhîdir.

Fe-emmâ zâten cihet ve mekâna ihtiyâcı ve diğer levâzım-ı cismâniyetle ittisâfı ma'lûm olan eşyâ-yı kevnîyyenin rü'yet ve inkişâfı, hükemâ-yı mumâ-ileyhimin zikr ve iddî'â eyledikleri şerâitle meşrût ve mukayyed olacağı tabî'idir.

Bu dekâika binâen ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْبَصَارُ﴾ ve emsâli âyât-ı kerîme ile menfiyye olan rü'yet, rü'yet-i mükeyyefe ya'nî eşyâ-yı kevnîyyenin rü'yetine mahsûs ve şurût ve keyfiyyât-ı mezkûre ile mukayyed ve meşrût olan rü'yettir. [89] Ve ﴿وَجُودُهُ يُؤَمِّدُ نَاضِرَةً إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةً﴾¹ ve emsâli âyât-ı azîme ile müsbit bulunan rü'yet, "rü'yet-i mutlaka" ya'nî şurût-ı mezkûreden ârî ve inkişâf-ı tâmm-ı zât-ı Bârî ma'nâsına olan rü'yettir.

Binâberin teşrîhât-ı vâkı'anın delâleti ve sûret-i istidlâlin şehâdeti mücebince mu'arızeyn tarafından Hakk-ı Bârî'de adem-i cevâzı iddî'â edilen rü'yet, rü'yet-i mükeyyefe ve müteşerri'ayn-i kirâm cânibinden isbât buyurulan rü'yet ise rü'yet-i mutlaka olduğu ve mukayyed ile mutlak beyninde mugâyeret-i fârika bulunduğu hasebiyle tarafeynin nefy ve isbâtı mevzû-ı vâhid üzerine müteveccih ve mütevârid olmadığından mes'ele-i rü'yet hakkındaki münâza'a ve münâzaranın inde't-tedkîk ve'l-muhâkeme nizâ'-ı lafziyye ya'nî ber-minvâl-i meşrûh inkişâf-ı tâm ma'nâsına olan ve cevâz-ı hakîkâtî tarafeynce müsellemler bulunan tecellî-i mahsûs-ı Rebbânî'ye rü'yetle tesmiyenin cevâz ve adem-i cevâzına âit olduğu umûr-ı zâhiredendir.

Bu cihetle beyne'l-münâzirîn nizâ'-ı ma'nevî-i hakîkî ya'nî nizâ'-ı vâkî, inkişâf-ı tâmm-ı mebhûsun adem-i cevâz-ı hakîkatine dâir [90] ve râcih

¹ Yevm-i kıyâmette birçok mulih ve mütenevvir yüzler vardır ki Rabb-ı akdeslerine nâzır ve nazar-ı muhabbetleri zât-ı Rubûbiyyetine münhasır olub mutalâ'a-i cemâlinde müstağrik ve mütehayyirlerdir demektir. (Kıyame, 75/22-23)

olmadığı derkâr ve bu sûrette hakikat-ı rü'yet-i Bârî'nin hükemâ ve belki kâffe-i ukalâ indinde müsellemlü'l-cevâz idiğü ma'lûm ve âşikârdır.

Ulemâ-yı İlm-i Usûl İstilâhınca Mu'âraza Bi'l-Kalb Fi'l-Müdde'âya Misâl

Meselâ bir mu'allil-i Hanefî, "Kulletheyne¹ bâliğ olan su, necâsetin isâbet ve ihtilâtıyla teneccüs edeceğine bi'l-iddi'â (اذا بلغ الماء القلتين لم يتحمل) (hadîs-i şerîfinin ma'nâsı 'su kulletheyne bâliğ olduğu zaman hubs ve necâseti mütehammil olmaz' ya'nî hubs-ı haml edemeyip mağlûb ve müteneccis olur demektir." diye isbât-ı müdde'âya istidlâl eylediğinde müdde'â-yı mezkûrun hilâfını müdde'î bulunan bir mu'âriz-ı Şafî'î de "Hadîs-i şerîf-i mezkûrun ma'nâsı 'su kulletheyne bâliğ olduğu zaman hubs ve necâseti mütehammil olamaz, ya'nî hubsu redd edip kabul etmez ve necise münkalib olamaz' demektir" diye isbât-ı müdde'âya bi'l-istidlâl müdde'â-yı mu'allile mu'âraza ve mümâna'ada bulunduğu [91] sûrette tarafeynin delîl-i müdde'âsı olan hadîs-i şerîfin ittihâd-ı elfâzına binâen delîl-i mu'allil ile delîl-i mu'âriz müttehidü'l-lafz ve'l-mâdde iseler de hadîs-i şerîf-de mezkûr olan (لم يتحمل الخبث) "Necaseti haml etmez." ibâresini her iki taraf ber-minvâl-i muharrer yekdiğere muhâlif olan ma'nâlar üzerine haml ve sarf etmiş oldukları hasebiyle delîl-i mezkûrlar muhtelifü'l-ma'nâ olduğundan ve me'a-hâzâ mu'âriz tarafından muâllelin mükârin-i delîl olan müdde'âsının hilâfı isbât edilmesinden dolayı sûret-i mezkûre-i mu'âraza, ulemâ-yı ilm-i usûl istilâhınca mu'âraza bi'l-kalb fi'l-müdde'â kabîlinden olur. Delîlinin sûreten dahi ittihâdı beyândan müstağnîdir.

Mu'âraza Bi'l-Misl Fi'l-Müdde'âya Kıyâs-ı İktirânîden Misâl

Meselâ bir mu'allil-i felsefî, "Âlem kadîmdir." da'vâsını dermeyân ve isbât-ı müdde'âsı zımnında, "Zîrâ âlem eser-i kadîmdir, eser-i kadîm olan her şey kadîmdir." delilini ityân eyler ve bir mu'âriz-ı müteşerri' de "Bu delîl her ne kadar müdde'â-yı vâkı'a delâlet eder ise de benin indimde müdde'â-yı vâkı'ı nefy eden delîl-i âhar vardır. Delîl-i nâfi-i mezkûr de budur ki 'âlem hâdisdir, zirâ [92] âlem mütegayyirdir, mütegayyir olan herşey hâdisdir" diye mu'ârazada bulunur ise delîl-i mu'âriz ile delîl-i mu'allil

1 Kulletheyn, inde'l-hesâb yetmiş iki bin kiyye su isti'âb eden havz ve emsâli şeylerdir.

medâr-ı istilzâm olan hadd-ı evsatları ya'nî delîl-i mu'allilde "Zîrâ âlem kadîmdir." ve delîl-i mu'ârizda "Zîrâ âlem mütegayyirdir." cümleleri bey-ninde tegâyür lafzî olduğundan delîleyn-i mezkûreyn mâddeten birbirinin gayrı ve fakat mezkûr hadd-ı evsatları suğrâda mahmûl, kübrâda mevzû' olmakla şekl-i evvelinden ve mûcibeteyn-i külliyyeteynden mürekkeb bulunmakla şekl-i mezbûrun darb-ı evvelinden bulunduklarından sûreten müt-tehid oldukları cihetle mu'âraza-i vâkı'a, mu'âraza bi'l-misl kabîlinden ve müdde'â-yı mu'allilin hilâfı isbât edilmiş olduğuna mebnî mu'âraza bi'l-misl fi'l-müdde'â kısmından ve netîce-i delîl-i mu'allil olan "Âlem kadîmdir." cümlesi ile netîce-i delîl-i mu'âriz bulunan "Âlem hâdisdir." cümlesi ve gerek nakîzleri delîleyn-i mezbûreynde bi'l-fiil mezkûr olmadıkları ha-sebiyle her iki delîl, kıyâs-ı iktirânîden bulunmuşlardır.

Mu'âraza bi'l-kalb fi'l-müdde'âya kıyâs-ı istisnâiden tertîb edilen misâl-ı sâbıkda mezkûr olduğu üzere bu misâlde mestûr olan delîl-i mu'allil ile delîl-i mu'ârizın mütezammın oldukları cümleler üzerine birer edât-ı şart ve istisnânın idhâliyle zikredilen cümleler mukaddemât-ı şartiyye ile mu-kaddemât-ı istisnâiyye sûretlerine ifrâğ edilirler. Ya'nî [93] delîl-i mu'alli-lin hîn-i sevinde, "Âlem kadîmdir, zîrâ eğer hâdis olsa idi, elbette eser-i kadîm olmaz idi, lâkin eser kadîmdir." ta'bîri ihtiyâr olunur. Ve delîl-i mu'ârizın takrîri dahi ta'bîr-i mezkûre tatbîk kılınır ise misâlin hâvî ol-duğu kıyâs-ı iktirânîler kıyâs-ı istisnâî sûretine münkalib olarak mu'âraza bi'l-misl fi'l-müdde'ânın kıyâs-ı istisnâiden misâli bi's-suhûle tertîb edilmiş olacağı cihetle tafsilân tertîb ve tahrîrine hâcet görülemedi.

Mu'âraza Bi'l-Gayr Fi'l-Müdde'âya Kıyâs-ı İktirânîden Misâl

Meselâ, bir mu'allil-i Mu'tezilî "Rû'yetüllâh gayr-ı câizdir, zîrâ rû'ye-tüllâh kelâm-ı Bârî'de nefy ile temeddüh buyurulân umurdandır, kelâm-ı Bârî'de nefy ile temeddüh buyurulân her emr gayr-ı câizdir." diye isbât-ı müdde'âya istidlâl ve bir mu'âriz-ı Eş'arî de bu delîl isbât-ı müdde'âya delâ-let eder ise de benim nezdimde müdde'â-yı mezbûru nefy eden delîl-i âhar vardır. Delîl-i nâfi-i mezkûr da budur ki "Rû'yetüllâh câizdir, zîrâ rû'ye-tüllâh kelâm-ı Bârî'de nefy ile temeddüh buyurulan umurdandır, gayr-ı câiz olan umurdan [94] hiçbir şey kelâm-ı Bârî'de nefy ile temeddüh bu-

yurulan umurdan değildir.” diye müdde’â-yı Mu‘tezilî’yi redd ve ibtâl eder ise delîl-i mu‘allil, had-i evsatı suğrâda mahmûl, kübrâda mevzû‘ olmakla şekl-i evvelden ve delîl-i mu‘âriz ise had-i evsatı suğrâda ve kübrâda mahmûl bulunmakla şekl-i sâniiden oldukları hasebiyle sûreten yekdiğerinin gayrı bulunduklarından bu suret-i münâzara mu‘âraza bi’l-gayr kabîlin-den ve me‘a-hâzâ her iki delîlin müdâr-ı istilzâm olan hadd-ı evsatları yekdiğerinin aynı olup mâddeten müttehid bulundukları cihetle mu‘âraza-i mezkûre, kendisinde delîl-i tarafeynin sûreten mügâyir, mâddeten müttehid bulunan kısımdan olduğu umûr-ı zâhiredendir.

Delîl-i mezkûrlerin kendisinde sûreten ve mâddeten mütegâyir oldukları mu‘âraza bi’l-gayr fi’l-müdde’â kısmına misâl, bu misâle kıyasen bi’s-suhûle istinbât edileceği cihetle berâ-yı ihtisâr tay ve icmâl edilmiştir.

Mu‘âraza Bi’l-Kalb Fi’l-Mukaddemeye Misâl

Bir mu‘allil-i Mu‘tezilî “Rü’yetüllâh gayr-ı câizdir, zîrâ Cenâb-ı Bârî’nin mer’î olması sıfat-ı noksândır ve her sıfat-ı noksân [95] Hakk-ı Bârî’de adîmü’l-imkândır.” dedikten sonra mukaddeme-i suğrâ-yı delîli olan “Zîrâ Cenâb-ı Bârî’nin mer’î olması sıfat-ı noksandır.” cümlesini “Zîrâ rü’yetüllâh bir emirdir ki Cenâb-ı Bârî emr-i mezkûru Zât-ı akdesinden nefy ve teb’îd ile temeddüh buyurmuştur. Cenâb-ı Bârî’nin zât-ı akdesinden nefy ve teb’îd ile temeddüh buyurduğu her emr, sıfat-ı noksândır.” diye beyân ve ta’lîl eylediğinde bir mu‘âriz-ı Eş’arî de “Rü’yetüllâh sıfat-ı noksân değildir, zîrâ rü’yetüllâh bir emirdir ki cenâb-ı Bârî emr-i mezkûru Zât-ı akdesinden nefy ve teb’îd ile temeddüh buyurduğu her emr, sıfat-ı noksân değildir. Ya’nî sıfat-ı noksân olmuş olsa idi elbette Hakk-ı Bârî’de sübûtu adîmü’l-cevâz olacağından nefy, ve bâ-husûs bi-tarîki’t-temeddüh teb’îdi müfid ve münâsib olmaz idi.” diye delîl-i mu‘allilin müdellel olan mukaddeme-i suğrâsının ibtâlî üzerine istidlâl eyler ise mukaddeme-i mezkûrenin ber-vech-i mübeyyen isbât ve ibtâlî üzerine tevârüd eden delîl-i mu‘allil ile delîl-i mu‘ârizin hadd-ı evsatları suğrâda mahmûl, kübrâda mevzû‘ olup şekl-i evvelden oldukları hasebiyle sûreten müttehid bulundukları gibi rü’yet-i Bârî’nin makâm-ı temeddühde menfî olması meâlinden ibâret ve

medâr-ı istilzâm olan hadd-ı evsatları dahi lafzen ve ma'nen [96] müttefîk olduğundan bu sûret-i münâzara, mu'âraza bi'l-kalb fi'l-mukaddeme kabîlinden bulunmuştur.

Tezkîr

Bu misâlde mezkûr olan her iki delîl beyninde sûreten ve mâddeten ittihâdın vücûduyla berâber netîcelerinde ihtilâf ve ta'âruz bulunmasının vechi, mu'âraza bi'l-kalb fi'l-müdde'ânın misâli zeylinde beyân edilmiş idi.

Mu'âraza Bi'l-Misl Fi'l-Mukaddemeye Misâl

Bir mu'allil-i felsefî "Âlem mü'essirden müstağnîdir, zîrâ âlem kadîmdir, her kadîm mü'essirden müstağnîdir." diyerek isbât-ı müdde'âsına lede'l-kıyâm mukaddeme-i suğrâ delîli olan "Zîrâ âlem kadîmdir." cümlesini de ta'lîl ve isbât için "Çünkü âlem mûcib bi'z-zât olan kadîme müsteniddir, mûcib bi'z-zât olan kadîme müstenid bulunan her şey kadîmdir." dediği takdîrde bir mu'âriz-ı Eş'arî de bu delîl, isbât-ı müdde'âya delâlet eder ise de benim indimde müdde'â-yı mezkûru nefy eden delîl-i âhar vardır. [97] Delîl-i nâfi-i mezkûr da budur ki; "Âlem hâdisdir, zîrâ âlem fâ'il bi'l-ih-tiyâr olan mü'essir-i kadîme müsteniddir, fâ'il bi'l-ih-tiyâr olan mü'essir-i kadîme müstenid bulunan her şey hâdisdir." diye mu'allil tarafından isbâtı üzerine istidlâl edilen mukaddeme-i suğrânın hilâfını bi'l-isbât mukaddeme-i mezkûreyi men' ve ibtâl eyler ise delîl-i mu'âriz ile delîl-i mu'allil tıbkı misâl-i sâbıkda muharrer olan takdîre binâen şekl-i evvelden bulunacakları cihetle sûreten müttehid ve mütevâfık velâkin delîl-i mu'allilde kadîm mûcib bi'z-zâta ve delîl-i mu'ârizda, kadîm fâ'il bi'l-ih-tiyâra istinâddan ibâret ve medâr-ı istilzâm olan hadd-ı evsatları yekdiğere mügâyir olacakları hasebiyle delîley-ni mezkûreyn mâddeten gayr-ı müterâbık bulunacaklarından bu sûret-i münâzara mu'âraza bi'l-misl kabîlinden ve mu'âraza-i vâkı'a, mukaddeme-i suğrâ-yı mezkûre üzerine vâride olduğundan mu'âraza bi'l-misl fi'l-mukaddeme kısmından olmuştur.

Mu'âraza Bi'l-Gayr Fi'l-Mukaddemeye Misâl

Bir mu'allil-i felsefî nefis-i nâtika-i insânîyyenin basît¹ [98] olduğunu bi'l-iddi'â "Zîrâ nefis-i nâtika-i insânîyye nokta ve akl gibi basîti ta'akkul eder. Basîti ta'akkul edin her şey basîttir." diye ta'lîl-i müdde'â ettikten sonra mukaddeme-i kübrâ-yı delîli olan "Basîti ta'akkul eden her şey basîttir." cümlesinin isbâtı için de "Zîrâ basîti ta'akkul eden şeyin mürekkebe olması kensinde hâl olan basîtin mürekkebe olmasını iktizâ eder. Kendisinde hâl olan basîtin mürekkebe olmasını iktizâ eden her şey mürekkebe değildir. Öyle ise basîti ta'akkul eden her şey mürekkebe değildir, belki basîttir." demiş. Ve bir mu'arız-ı Eş'arî de bu delîl her ne kadar müdde'â-yı vakî'a delâlet eder ise de benin nezdinde müdde'â-yı mezkûru nefy eden delîl-i âhar vardır. Delîl-i âhar-i mezkûr da budur ki "Basîti ta'akkul eden bazı şey basît olmaz. Zîrâ şey'-i mezkûr yalnız zihinde mürekkebe olur da kendisinde hâl olan basîtin hâricde mürekkebe olmasını iktizâ etmez. Kendisinde hâl olan basîtin hâricde mürekkebe olmasını iktizâ etmeyen her şey basît olmaz. Öyle ise basîti ta'akkul eden her şey basît olmaz." diye mu'allil-i felsefîye mu'ârazada bulunmuş olsa mu'allil-i felsefinin mûcibe-i külliye olan mukaddeme-i kübrâ-yı delîlinin nakîzi bulunan sâlîbe-i cüz'îyyeyi isbât etmiş ve delîl-i mu'allilin hadd-i evsatı suğrâda mahmûl, kübrâda mevzû' olmak hasebiyle şekl-i evvelden ve delîl-i mu'arızın hadd-i [99] evsatı suğrâda ve kübrâda mevzû' bulunmak cihetle şekl-i sâlisden olmasından dolayı delîleyn-i mezkûreyn sûreten yekdiğerine mugâyir bulunduklarından mu'âraza-i vakî'a, mu'âraza bi'l-gayr kabilinden ve mukaddeme-i kübrâ-yı mezkûre üzerine vâride idiğüne binâen mu'âraza bi'l-gayr fi'l-mukaddeme kısmından olmuş olur.

Tekmile

Kendisiyle cemî'-i metâlib-i nazariyye ve hatta nakîzinin ictimâ' ve irtifâ'ının cevâzı üzerine bile istidlâl edilmesi mümkün olan bazı edille-i fâside vardır ki fesâdı ya min ciheti's-sûret veyâhud min ciheti'l-mâdde olup bu gibi edille-i fâsideye *mugâlata-i âmmeti'l-vürûd* tesmiyye edilir. Meselâ, "Vücûd ve ademi falan müdde'âyı istilzâm eden şey ya mevcûd veyâhud

1 Basît, mürekkebe mukâbilî olup ya basît-i ruhânîdir ukûl ve nüfûs-ı mücerrede gibi, veyahut basît-i cismânîdir anâsır ve nokta misillü.

ma'dûmdur bunlardan her hangisi sâbit olur ise müdde'â-yı mezkûrun sübûtu lâzım gelir.” denilmiş olsa bu kıyâs, kıyâs-ı fâsid olup fesâdı bir şey'in zâtı ma'dûm olduğu sûrette matlûb ve müdde'â-yı istilzâm olan sıfatı dahi ma'dûm olacağı cihetle zâhir ve bedihîdir. [100]

Mugâlata, kütüb-ı mantıkiyyede mestûr ve kıyâsın bi-hasebi'l-mâdde aksâmı olup “sınâ'âtü'l-hams” ile benâm ve mezkûr bulunan “burhân”, “hitâbet”, “cedel” ile “şiiir”den kısm-ı hâmis olarak mukaddemât-ı yakîniyye veyâhud zanniyyeye şebîhe olan mukaddemât-ı kâzibeden mü'ellef bulunan kıyâs-ı fâsiddir ki bu kıyâs mukaddemât-ı yakîniyyeye şebîhe olan mukaddemât-ı kâzibeden mü'ellef olur ise “safсата” ve mukaddemât-ı zanniyyeye şebîhe bulunan mukaddemât kâzibeden terekkeb eder ise “müştâgâbe” ıtlâk edilir. Binâenaleyh kıyâs-ı fâsid-i mezkûr, müstelzim-i matlûb olan şeyin mevcûd ile ma'dûma taksimini mütezammın olmakla onda kısm-ı âharın vücudunu aklın tecvîz etmeyeceği taksim-i aklî kabîlinden olduğundan mukaddemât-ı yakîniyyeye şebîhe olan mukaddemât-ı kâzibeden mürekkeb bulunan kıyâs, fâsid ve safساتadır.

Mu'âraza bi'l-kalbe ekseriyen muğâlata-i âmmeti'l-vürûd ile misâl götürülür ise de muğâlata-i âmmeti'l-vürûd ile teşkil-i münâzara, nâdir ve ender ve izhâr-ı hakk ve sevâb husûsundan ibâret olan maksad-ı münâzaraya muğâyereti hasebiyle gayr-ı mu'teber olduğundan bir numûne-i tatbîk olmak ve kitâbın kâffe-i kavâ'idü münâzarayı muhtevî bulunması emelinden infikâk olunmamak üzere muğâlata-i âmmetü'l-vürûddan yalnız bir misâlin îrâdiyle iktifâ olunmuştur. Şöyle ki bir felsefî “Bu kıyâs-ı fâsid ile kıdem-i âlemin isbâtı üzerine [101] istidlâl ederek, vücûd ve ademi kıdem-i âlemi istilzâm eden şey sâbit olduğu vakit âlemin kıdemi sâbit olur, lâkin elbette şey-i mezkûrun vücûd ve ademinden biri sâbittir, öyle ise âlem kadîmdir.” der ise felsefî-i merkûme mu'âraza bi'l-kalb sûretiyle bi'l-mukâbele zikredilen delîl-i fâsid, aynıyla nakîz-i müdde'âsı üzerine kalb ve ikâme olunarak “Âlem hâdisdir, zîrâ vücûd ve ademi hudûs-ı âlemi istilzâm eden şey sâbit olduğu vakit âlemin hudûsu sâbit olur, lâkin elbette şey-i mezkûrun vücûd ve ademinden biri sâbittir, öyle ise âlem hâdisdir.” diye bi'l-aks hudûs-ı âlemin isbâtı üzerine istidlâl olunur. Fakat bu gibi kıyâs-ı müdâfa'a-i ihtisâs, istediği vâdi-i igfâle ser-nihâde-i sülûk olamaması için fem-i müğâlatelyne

licâm-ı mûmâna'at ve ilzâm ittihâz edilir. Çünkü te'lîf-i mugâlatadan mak-sûd ve merâm, hasmın taglît ve ilzâmıdır.

Muhtıra

Her kısım-ı mu'âraza, mu'âriz tarafından mu'allile karşı ta'lîl-i mude'âya âit ise de müdde'â-yı müdellel üzerine vârid olduğu cihetle vazîfe-i mu'allili igtisâba bâdî olan gasb-ı gayr-ı mesmû' [102] kabîlinden olmaz. Çünkü gasb-ı mezkûr, müdellel olmayan bir mukaddeme veya müdde'ânın isbât-ı butlânı üzerine sâil tarafından istidlâl edilmekden ibâret olduğu sâbıkan beyân edilmiş idi.

MERSAD-I SÂNÎ: VEZÂİF-İ MU'ALLİLİ VE BU VEZÂİFİN AKSÂM VE AHKÂMINI MÜBÎN OLUP MAKÂSID-I SELÂSEYİ MÜTEZAMMINDIR

**Maksad-ı Evvel: Sâil Tarafından Men' ve Münâkaza Tarîkiyle
İ'tirâz Vukû'unda Mu'allile Müteveccih Olan Vezâifi Mühtevîdir**

Temhîd

Bir kimse mürekkeb-i tâmm-ı ihbârîden sıdk ve kizbe ihtimâli olan bir kelâmı kâil olduğu zamân kelâm-ı mezkûrun mü'eddâsına *da'vâ* ve *müd-de'â* ve kâil-i merkûma *müdde'î* ve *mu'allil* ıtlâk olunur.

Mu'allil nâmını ıtlâk, bi'l-fiil ta'lîl-i müdde'âya mütevakkıf [103] değildir. Çünkü kâil-i merkûm müdde'âsını isbât için delîl îrâd etmek hak ve selâhiyetini hâiz bulunduğu cihetle selâhiyet-i mezkûreyi bi'l-fiil isti'mâl etse de etmese de "mu'allil" nâmıyla yâd ve mevsûm edilir.

Binâberin bir müdde'â veya mukaddeme-i delîl nazârî olup makrûn-ı delîl veyâhud bedîhiyyât-ı hafıyyeden bulunup mukârin-i tenbîh¹ olmaz veya sâilin müsellemi bulunmaz ise sâil zikredilen müdde'â veya mukad-deme-i delîli men'-i mücerred veyâhud men' me'âs-sened ile men' ve redd eylemek selâhiyetini hâiz olduğu gibi mu'allile dahi tafsîlât-ı âtiyeye tevfi-kan müdde'â veya mukaddeme-i memnû'asını isbât etmek vazîfesi mü-

1 Tenbîh, bedîhi-i hafînin tezkîr-i bedâhetini müş'ir olub delîl sûretinde ityân olunan kelâma denir.

teveccih olur. Bedîhiyyât-ı celîle ile hafîyyeye âit teşrîhât-ı lâzîme evâil-i kitâbda bi'l-etraf beyân ve terkîm edilmiş idi. Velâkin bir müdde'â veya mukaddeme-i delîl hakîkaten veya hükmen bedîhiyyât-ı celiyyeden olur ise o gibi müdde'â ve mukaddemenin men'î, mahzâ mükâbere olacağına mebnî muvâfık-ı maksad-ı münâzara olmadığından ittifâk-ı ulemâ ile mesmû' ve makbûl olamaz. Zîrâ men'in medâr-ı makbûliyeti, men' edilen şeyin nezd-i mâni'de esbâb-ı cezmden bir sebeble meczûm ve müsellemlen olmamasıdır. [104]

Müdde'â veya mukaddeme-i delîlin hükmen bedîhiyyât-ı celiyyeden bulunması, burhân ve taklîd veya galat-ı hiss ve delîl-i fâsid misillü esbâbdan bir sebeble nezd-i mâni'de meczûm ve müsellemlen olmasıdır. Meselâ zümre-i Eşâ'îre'den birisi "Âlem hâdistir." dese hudûs-ı âlem burhân-ı münticü'l-yakîn veya taklîd-i ulemâ-i mütekellimîn ile kendisince meczûm ve müsellemlen olan Eşâ'îreden diğer bir zâtın "Müdde'â-yı mezkûru men' ve inkâr etmesi mükâberedir." Velâkin hudûs-ı âlemi bir felsefî men' ve redd eylemiş olsa hudûs-ı âlemi felsefîce müsellemlen olmadığından men'-i vâki'î mesmû' ve muveccchedir.

Fe-emmâ Eşâ'îre'den birisi "Âlem kadîmdir." demiş bulunsa emr bi'l-aks olmuş olur. Ya'nî kıdem-i âlemî Eşâ'îre'den diğer bir zâtın men' ve reddi muvâfık-ı kânun-ı münâzara ve felsefinin men' ve inkârı gayr-ı mesmû' ve mükâberedir.

Binâenaleyh sâil tarafından mu'allilin umûr-ı nazariyyeden olup mukârin-i delîl veyâhud bedîhiyyât-ı hafîyyeden bulunup makrûn-i tenbîh olmayan veya hükmen bedîhiyyât-ı celiyyeden bulunmayan bir müdde'â veya mukaddeme-i delîli men' edildiği takdîrde mu'allil tarafından turuk-ı selâseye müraca'atla men' edilen mezkûr müdde'â veya mukaddeme-i delîlin isbâtı lâzım gelir. Çünkü mâni'in men'den maksadı memnû'un isbâtıdır.

Turuk-ı selâse-i mezkûreden tarîk-i evvel, mezkûr müdde'â [105] veya mukaddeme-i memnû'ânın aynını intâc eden delîl-i müstakili sevk ve beyân eylemektir.

Temsîl ve Tatbîk

Meselâ bir mu'allil-i Eş'arî "Âlem mü'essire muhtacdır, zîrâ âlem mümkün"dür, her mümkün mü'essire muhtacdır." demiş ve bir sâil-i felsefî de "Âlemin mümkün olduğu müselleme değildir." diye delîl-i mezkûrun mukaddeme-i suğrâsını men' eylemiş olsa mu'allil tarafından "Âlem mümkün"dür, zîrâ âlem üzerine vücûd ve adem tevârüd eder, üzerine vücûd ve adem tevârüd eden her şey mümkündür." diye mukaddeme-i suğrâyı memnû'ayı.

Ve eğer sâil tarafından delîlin mukaddeme-i kübrâsı men' edilerek "Her mümkünün mü'essire muhtâc bulunduğu memnû'dur." denilir ise cânib-i mu'allilden "Her mümkün mü'essire muhtacdır, zîrâ mümkün vücûd ve ademe nisbeti müsâvî olan şeydir, vücûd ve ademe nisbeti müsâvî olan her şey müreccah ve mü'essire muhtacdır." diye mukaddeme-i kübrâyı memnû'ayı aynlarını intâc eder. Delîl-i müstakîl ile bi'l-isbât, men'-i vâkı'a müdâfa'ada bulunmak lâzım gelir. [106] Kezâlik bir mu'allil-i Eş'arî "Âlem hâdisdir, zîrâ âlem mütegayyirdir ve her mütegayyir hâdistir." demiş olsa, âlemin mütegayyir olduğu bedîhiyyât-ı hafîyyeden olan hadsiyyât kabîlinden bulunduğu binâen bir sâil-i felsefî tarafından dahi "Âlemin mütegayyir olduğu müselleme değildir." denilerek mu'allilin mukaddeme-i suğrâ-yı delîli men' edilmiş bulunsa mu'allil tarafından "Âlem mütegayyirdir, zîrâ âlemde harekât-ı eflâk ve husûf ve kûsûf gibi âsâr-ı tegayyürâtı müşâhede ederiz, kendisinde âsâr-ı tegayyürâtın meşhûd olduğu her şey mütegayyirdir." demekle mukaddeme-i memnû'a-i mezkûreyi delîl-i müstakîl ile bi'l-isbât icrâ-yı müdâfa'a edilmek vazîfesi müteveccihe olur.

Men'-i sâile müdâfa'anın turuk-ı selâse-i mezkûresinden tarîk-i sâni, nakîz-i memnû'a müsâvî veyâhud nakîz-i memnû'adan e'amm-ı mutlak ile e'amm olan sened-i men'i, an-delîl ibtâl eylemektir. Zîrâ sened-i men'in ibtâliyle nakîz-i memnû' bâtıl olup müdde'â-yı mu'allil bulunan memnû'un aynı sâbit olur. Çünkü yekdiğere nakîz ve münâkız olan iki şeyin ikisi birden nefy ve ref edilmesi mümkün olamayacağından bir şeyin nakîzi ref edilir ise aynı isbât olunur. Meselâ "Şu şey ne mevcûd ne ma'dûmdur." denilmesi mümkün olmayıp "mevcûddur" denilir ise ma'dûm olmaması ve "ma'dûmdur" denir ise mevcûd olmaması lâzım gelir. [107]

Mezkûr Tarîk-i Sâniye âit İzâhât İle Emsile-i İcmâliyyesi

Tarîk-i sâni-i mezkûr men' me'âs-sened tarîkiyle serd edilen i'tirâza müdâfa'a sûretinde cârîdir. Şöyle ki sened, sâbıkan bir nebze beyân edildiği üzere mâni' tarafından nakîz-i memnû'u müstelzim olacağı i'tikâdına mebnî men-i vâki'i takviye maksadıyla zikredilen şeyden ibâret olup aksâm-ı hamsede münhasırdır. Kısım-ı evvel nakîz-i memnû'a lâzım ve müsâvî, kısım-ı sâni nakîz-i memnû'adan ehass-ı mutlak ile ehass, kısım-ı sâlis nakîz-i memnû'adan e'amm-ı mutlak ile e'amm, kısım-ı râbî' nakîz-i memnû'adan e'amm min vech ile e'amm, kısım-ı hâmis nakîz-i memnû'a mübâyin olan seneddır.

Meselâ mu'allil, "Şu şey dâhik değildir, zîrâ insân değildir." dediği takdîrde sâil-i mâni' "Şu şeyin insân olmadığını teslim etmeyiz, nasıl teslim olunur ki hâlbuki nâtıkdır." der ise nakîz-i memnû'a müsâvî olan senedi zikretmiş olur. Zîrâ memnû', adem-i insâniyet idi ki nakîzi insâniyettir. Nâtıkiyet ise nakîz-i memnû' olan insâniyete lâzım ve müsâvîdir. Ve eğer sâil-i mâni', "Nasıl teslim olunur ki hâlbuki [108] nâtıkdır." yerine "Nasıl teslim olunur ki hâlbuki zencidir." der ise nakîz-i memnû'adan ahass-ı mutlak ile ahass olan senedi zikretmiş olur. Zîrâ zencilik, nakîz-i memnû' olan insâniyetden ahass-ı mutlak ile ahassdır. Çünkü insân, zenci ile Türk ve Acem gibi esnâf-ı beşere şâmil olup zenci, esnâf-ı insândan bir sınıf-ı mahsûsdur.

Ve eğer "Nasıl teslim olunur ki hâlbuki zencidir." yerine "Nasıl teslim olunur ki hâlbuki hayevândır." der ise nakîz-i memnû'adan e'amm-ı mutlak ile e'amm olan senedi zikretmiş olur. Zîrâ hayevâniyyet nakîz-i memnû' olan insâniyetden e'amm-ı mutlak ile e'ammdır. Çünkü hayevân, beşer ve feres ve bakar gibi envâ'ın kâffesine şâmil olduğundan insândan e'amm-ı mutlak ile e'ammdır.

Ve eğer "Nasıl teslim olunur ki hâlbuki hayevândır." yerine "Nasıl teslim olunur ki hâlbuki ebyazdır." der ise nakîz-i memnû'adan e'amm min vech ile e'amm olan senedi zikretmiş olur. Zîrâ ebyaziyet, nakîz-i memnû' olan insâniyetden e'amm min vech ile e'ammdır. Çünkü ebyazlık insân ile yalnız insân-ı ebyazde ictimâ' edib meselâ, hacir ebyazde iftirâk eder ve insân dahi insân-ı esvedde ebyazden ayrılır.

Ve eğer “Nasıl teslim olunur ki hâlbuki ebyazdır.” yerine [109] “Nasıl teslim olunur ki hâlbuki hacerdir.” der ise nakîz-i memnû‘a mübâyin olan senedi zikretmiş olur. Zîrâ haceriyyet, nakîz-i memnû‘ olan insâniyyete mübâyin ve hakikatce mügâyirdir. Binâberin senedât-ı hamse-i mezkûre-den sened-i mübâyin ile sened-i e‘amm min vech, nakîz-i memnû‘u müstelzim olamayacakları cihetle bu iki kısım senedle takviye-i men‘e istinâd etmek, sâil-i mâni‘a nisbetle müfid olmayacağı gibi istinâd edildiği hâlde mezkûr senedlerin ibtâli, mu‘allil-i müdâfa‘a dahi semerebahş-ı menfe‘at olamaz.

Velâkin sened-i müsâvî ile sened-i ahass-ı mutlak, nakîz-i memnû‘u müstelzim olacaklarından bu senedlerle takviye-i men‘e istinâd etmek sâile müfid ise de ahassın intifâsı e‘ammın intifâsını istilzâm edemeyeceğinden sened-i ahass-ı mutlakın ibtâli, mu‘allile nisbetle te‘mîn-i maksadı mü‘eddî olamaz. Ancak mütesâviyeynin yekdiğerini istilzâm edeceklerine binâen sened-i müsâvînin ibtâli mu‘allile nisbeten dahi mûcib-i menfa‘at olacağı derkârdır. Velâkin e‘amm ahassı istilzâm etmeyeceğinden, sened-i e‘amm-ı mutlak ile takviye-i men‘e istinâd etmek mâni‘e nisbetle müfid olmaz ise de e‘ammın intifâsı ahassın intifâsını müstevcib olacağından sened-i e‘ammın ibtâli, mu‘allile [110] nisbetle semerebahş-ı matlûb ve merâm olacağı tabî‘idir.

Hulâsa-i kelâm sâil-i mâni‘ tarafından mu‘allilin makrûn-ı delîl olmayan müdde‘â veya mukaddeme-i delîli üzerine men‘ me‘a’s-sened ile serdi i‘tirâz olunur ve me‘a-hazâ men‘-i mezkûrun senedi nakîz-i memnû‘a müsâvî veya nakîz-i memnû‘adan e‘amm-ı mutlak ile e‘amm olan şey bulunur ise mu‘allil tarafından mezkûr sened-i müsâvî ile sened-i e‘amm-ı mutlakın ibtâliyle müdde‘â veya mukaddeme-i memnû‘ayı bi’l-isbât i‘tirâz-ı mezkûre müdâfa‘ada bulunmak lâzım gelir.

Ve eğerçi men‘-i mezkûrun senedi nakîz-i memnû‘dan ahass-ı mutlak ile ahass olur ise sened-i ahass-ı mezkûrun ibtâli mu‘allile müfid olmayacağından sened-i ahassın zikrine mashûb olan ve dahi men‘-i mücerred sûretiyle edilen men‘ ve i‘tirâza tarîk-i evvel mezkûr olduğu üzere müdde‘â veya mukaddeme-i memnû‘anın aynını intâc eden delîl-i müstakilli bi’l-it-yân müdâfa‘a olunması lâzımedendir.

Sened-i mübâyin ve sened-i e'amm min vech ile men'in îrâdı, ânifen zikr olunduğu üzere mâni'a müfid olmayacağı gibi mu'allile dahi muzır olmadığından mu'allil tarafından bu iki kısım senedin ibtâliyle müdâfa'a olunması icâb etmez.

Men'-i sâile müdâfa'anın turuk-ı selâse-i mezbûresinden tarîk-i sâlis-i memnû', mukaddeme-i delîl olan sûrete [111] mahsûs olup bu sûretde mu'allil mukaddeme-i mezkûrenin men'i sebebiyle redd ve inkâr edilmiş olan müdde'asını delîl-i âharla isbât eylemekden ibârettir. İsbât edemez ise müfham olması lâzım gelir.

Temsîl ve Tatbîk

Meselâ mu'allil, "Âlem hâdisdir, zîrâ mütegayyirdir, her mütegayyir hâdistir." dediğinde sâil-i mâni' de "Âlemin mütegayyir olmasını teslim etmeyiz, bâkiyü'l-âsâr olması niçin câiz olmasın." der ise delîl-i mu'allilin mukaddeme-i suğrâsını men' ile men'-i vâkı'i takviye için ahass-ı nakîzini sened olarak zikr ve ityân eylemiş olur. Çünkü mukaddeme-i memnû'anın nakîzi, "Âlem mütegayyir değildir." mefhûmudur ki bu mefhûm, âlemin bâkiyü'l-ayn ve'l-evsâf ve'l-âsâr olmasına şâmil bulunduğu cihetle âlemin bâkiyü'l-âsâr olması, mefhûm-ı mezkûrden ahassdır.

Nakîz-i memnû'adan ahass olan senedin ibtâli mu'allile nisbeten müfid olmadığından mu'allil-i mücîb, sâil tarafından mukaddeme-i delîlinin ber-vechi mezkûr men'i sebebiyle redd ve inkâr edilmiş olan "Âlem hâdistir." müdde'asını, "Zîrâ âlem mü'essire [112] muhtâcdır, mü'essire muhtâc olan her şey hâdistir." diye delîl-i âharla bi'l-isbât men'-i vâkı'i def ve tezyîf eyler.

Tevcîh

Mu'allil, mukaddeme-i memnû'ayı isbât edemediği cihetle müdde'â-yı mezkûru delîl-i âharla isbât eylemesi min vechin acz ve ifhâm sayılır ise de men'-i mukaddemenin mercî'i olan müdde'asını sâniyen dahi isbat etmesi, diğer vech ile izhâr-ı sevâb olduğu hasebiyle maksad-ı münâzaraya müvâfık ve makbûldür.

Maksad-ı Sâni: Sâil Tarafından Nakz-ı İcmâlî Sûretiyle İ'tirâz Vukû'unda Mu'allile Teveccüh Eden Vazîfeyi Mubîndir

Müdde'â-yı mu'allil nazârî ve makrûn-ı delîl olur. Ve me'a-hazâ sâil tarafından delîl-i mezkûr nakz ve ibtâl edilir ise [113] mu'allil tarafından ehad-ı tarîkeyne sülûk ile i'tirâz-ı mezkûre müdâfa'â edilmek lâzım gelir.

Tarîk-i evvel, şâhid-i nakz-ı men' ile i'tirâz-ı mezkûru def' eylemekden ibârettir. Zîrâ nâkız, delîl-i mu'allilin butlânı üzerine istidlâl eylediği zaman mu'allil ile sâilin vazîfeleri yekdiğere inkilâb ederek makâm-ı sâiliyet mu'allil-i evvele ve makâm-ı mucîbiyet sâil-i sâbika intikâl eyleyeceğinden mu'allil sâil ve sâil mu'allil olur. Bu hâlde mu'allil-i evvel tarafından delîl-i nakzın mukaddeme-i suğrâsını men' ile icrâ-yı müdâfa'â mümkün ve sahîh olacağı hasebiyle mu'allil-i evvel üzerine vazîfe-i münâkaza teveccüh eder. Çünkü sâbikan beyân olunduğu üzere men'î mümkün ve sahîh olan bir müdde'â veya mukaddeme-i delîlin butlânı üzerine sâilin istidlâl eylemesi, vazîfe-i mu'allili iğtisâba mü'eddî olan gasb gayr-ı mesmû' olduğundan bi'l-âhare makâm-ı sâiliyeti ihrâz eden mu'allil-i evvelin vazîfesi şâhid-i nakzın men' ve reddine münhasır kalacağı tabî'idir.

Şâhid-i nakz-ı icmâlî dahi şâhid-i tahallüfle şâhid-i husûsî'l-fesâddan ibâret olmakla mu'allil-i evvelin şâhid-i nakz-ı men' ve nefyi, delîlin müdde'â-yı mütehallif-i âharde cereyânını veyâhud sâil tarafından delîlin müstelzim-i muhâl olduğu iddi'âsı üzerine [114] onunla istidlâl edilen delîlin mukaddeme-i suğrâsını men' ve redd ile husûle gelir.

Mukaddeme-i mezkûrenin sûret-i men'î, mu'allil delîl-i müdde'âsını i'tirâz-ı nâkız def' edecek yolda tahrîr ve tefsîr ile delîlin müstelzim-i muhâl olmadığını veyâhud delîlin müstelzim olduğu iddi'â edilen muhâl meselâ devr-i ma'î veya teselsül-i i'tibârî olduğu cihetle indet-tahkîk muhâliyeti müsellemler olmayıp umûrdan bulunduğunu beyân ve takrîr eylemekden ibârettir.

Bu bâbda beyne'l-münâzirîn vukû'u kesîr olan bir takrîr-i dilpezîr-i diğeri vardır. Şöyle ki; mu'allil-i mucîb bazen delîl-i nakzın mukaddeme-i suğrâsıyla mukaddeme-i kübrâsını ala-tarîki't-terdid men' ederek nakz-ı mezkûra müdâfa'âda bulunur. Meselâ sâil tarafından mu'allilin delîli devr-i teselsülü

müstelzim olduğunu bi'l-iddi'â nakz edildiği takdirde mu'allil-i mücîb tarafından sâil-i nâkız hitâben "Bu delîlin müstelzim-i devr ve teselsül olduğunu iddi'âdan maksadın muhâl olan devr ve teselsülü müstelzimdir." demek ise sugrâ-i delîlini ya'nî delîlin muhâl olan devr ve teselsülü müstelzim olduğunu teslim etmeyiz. Zîrâ delîlin müstelzim olduğu devr ve teselsül, inde't-tahkîk muhâl olmayan devr-i ma'î ve teselsül-i itibârîdir. Ve eğer iddi'â-yı mezkûrdan maksadın "Muhâliyeti meşrûat olmayan [115] devr ve teselsülü müstelzimdir." demek ise kübrâ-yı delîlini ya'nî her devr ve teselsülü müstelzim olan delîlin fâsid olduğunu teslim etmeyiz. Çünkü "Muhâl olmayan devr ve teselsülü müstelzim olan delîl, fâsid değildir." denilir. Lâkin takrîr-i mezkûr, nâkız tarafından dermeyân edilen şâhid-i husûsu'l-fesâdın inde't-tahkîk umûr-ı muhâliyyeden olmadığı sûrette câridir.

Mu'allil-i Mücîb Tarafından Delîlin Müdde'â-yı Müttehâlif-i Âharda Cereyânını Men' İle İcrâ-yı Müdâfa'aya Misâl

Meselâ mu'allil, "Derâhim ve denânîrde zekât vâcibdir, zîrâ derâhim ve denânîr nass olan (أَدِّ زَكَاةَ أَمْوَالِكُمْ) [Malınızın zekâtını verin] hadîs-i şerîfinin mütenâvil olduğu eşyâdandır, mütenâvil-i nass olan her şeyde zekât vâcibtir." dediği ve sâil-i nâkız da "Bu delîl müdde'â-yı müttehâlif-i âhar olan ya'nî mütenâvil-i nass iken onda zekât vâcib olmayan, cevâhir ve leâlîde [incide] câridir. Müdde'â-yı müttehâlif-i âharda cârî olan her delîl bi-temâmîhi fâsiddir, öyle ise bu delîl bi-temâmîhi fâsiddir." diye delîl-i mu'allilin nakz ve ibtâlîne şâhid-i tahallûfün beyânıyla istidlâl eylediği üzerine mu'allil-i mücîb "Delîlin cevâhir ve leâlîde cereyânını teslim etmeyiz, [116] nassın mütenâvil olduğu emvâlin nemâ ile mukayyed olması niçin câiz olmasın?" der ise şâhid-i nakz olan delîl-i sâilin mukaddeme-i suğrâsı bulunan delîlin cevâhir ve leâlîde cereyânını men' ile mukaddeme-i memnû'anın ahası nakîzini isbât eylemiş olur. Çünkü mukaddeme-i memnû'anın nakîzi, delîlin cevâhir ve leâlîde adem-i cereyanıdır ki emvâl-i mezkûrenin nemâ ile mukayyed olması, nakîz-i mezburdan ahasıdır. Zîrâ delîlin cevâhir ve leâlîde adem-i cereyanı mütenâvil-i nass olan emvâlin bir kayd ile meselâ nemâ ile mukayyed olması sûretiyle, cevâhir ve leâlînin hükm-i vücûb-ı zekâtтан nass-ı âharle müstesnâ bulunması sûretinin her ikisine sâdık ve şâmil olduğuna binâen bir mefhûm-ı e'amm ve

küllî ettiğinden emvâl-i mezkûrenin nemâ ile mukayyed olmak mefhûmu mefhûm-ı e‘amm-ı mezbûrdan ahass olacağı derkârdır.

Mu‘allil-i Mücîb Tarafından Delîl-i Nakzın Mukaddeme-i Sugrâsının Men‘iyle İcrâyı Müdâfa‘aya Misâl

Meselâ bir mu‘allil-i Eş‘arî, “Âlem hâdistir, zîrâ mümkün¹ dır. [117] Her mümkün bir mü‘essir-i müreccih tarafından vücûdunu ademî üzerine tercihten sonra mevcûd olabileceği cihetle hâdistir.” dediği ve bir nâkız-ı felsefeli de “Bu delîl fâsid ve bâtıldır. Zîrâ muhâlî müstelzimdir. Çünkü ber-fehvâ-yı delîl bir şeyin hüdüsu sıfat-ı imkâniyesiyle isbât ve ta‘lîl olunması, ezelen sıfat-ı imkâniyye ile muttasıf olan mümkün-i ma‘dûmun ezelde hudûsunun lüzûmu gibi bir emr-i muhâlî istilzâm eder, şe’nî böyle olan her delîl fâsid olduğundan bu delîl fâsid ve bâtıldır.” diye delîl-i mu‘allilin nakz ve ibtâlîne, şâhid-i husûsî’l-fesâdın beyânıyla istidlâl eylediği üzerine mu‘allil-i merkûm da “Delîlin müstelzim-i muhâl olduğunu teslim etmeyiz, nasıl teslim ederiz ki, bahs ve kelâmımız mümkün-i mevcûd hakkındadır.” der ise delîl-i müdde‘asını bi’t-tefsîr delîl-i nâkızın mukaddeme-i suğrâsı bulunan “Zîrâ bu delîl muhâlî müstelzimdir.” cümlesini men‘ ve redd ile mukaddeme-i memnû‘a-i mezkûrenin müsâvî-i nakîzini isbât ve serd eylemiş olur. Çünkü mukaddeme-i memnû‘anın nakîzi, “Bu delîl, müstelzim-i muhâl değildir.” cümlesidir ki bu cümlemin mefhûmu bahsin mümkün-i mevcûd hakkında olmasına lâzım ve müsâvîdir. Bu makâmda şu dekâik-i mühimmenin dahi silk-i muhâfazada intizâmı lâzımedendir.

Delîl-i mu‘allil, delîl-i aklî-i yakînî veyâhud kıyâs-ı şer‘î [118] olduğu sûretde sâil tarafından şâhid-i tahallüfün beyânıyla îrâd edilen nakz ve ibtâl üzerine mu‘allil-i mücîb tarafından delîl-i nakzın mukaddeme-i kübrâsını men‘ ile cevâb-ı reddi i‘tâsı, cümhûr-ı ulemâ-i ilm-i münâzara nezdinde mukârin-i cevâz olamayıp nakz-ı mezkûra müdâfa‘a olunması, delîl-i nakzın yalnız mukaddeme-i suğrâsı, suver-i muharrereye tevîkan men‘ edilmesine mütevakıftır. Zîrâ cumhûr-ı müşârûn ileyhim delîl-i aklî ile kıyâs-ı şer‘înin külliyyetini muhafaza için isticmâ‘-ı şerâitle irtifâ‘-ı mevânî’i eczâ-yı mütemmimelerinden add ve i‘tibâr eylemiş olduklarından

1 Mümkün, zâtına nisbeten vücûd ve ademi seyyân olan şeydir.

zikredilen delîl-i aklî ile kıyâs-ı şer'înin isticmâ'-ı şerâitle irtifâ'-ı mevânî'a mukârin olmayan mâdde-i uhrâda cereyânını kâil olmamışlardır. Velâkin şerâ'itin isticmâ'ıyla mevânî'in irtifâ'ını mezkûr delîl-i aklî ile kıyâs-ı şer'înin eczâ-yı mütemmimelerinden kılmayan bazı ulemâ delîl-i aklî ile kıyâs-ı şer'î irtifâ'-ı mevânî'a mukârin olmayan mâdde-i uhrâda cârî ise de bu mâddede hükmün onlardan tahallüfü li-mâni'in olduğu cihetle mezkûr delîl-i aklî ile kıyâs-ı şer'înin butlânı lâzım gelemeyeceğinden şâhid-i tahallüfün beyânıyla serd edilen nakz-ı icmâliye, delîl-i nakzın mukaddeme-i kübrâsını men' ile dahi müdâfa'a edilebilir demişlerdir. [119]

Temsîl ve Tatbîk

Meselâ bir mu'allil, "Şu ağaç parçası yanmıştır, zîrâ ateşe atılmıştır. Ateşe atılan her ağaç parçası yanmıştır." diye müdde'â-yı vakî'ini isbât için bu delîl-i aklî ile istidlâl eylediği takdîrde bir sâil tarafından mu'allile hitâben "Senin bu delîlin hilye-i sıhhaten ârîdir. Zîrâ talak-ı mahlûl¹ ile sıvanmış olan ve hükm-i delîlinden mütehallif bulunan odun parçasında da cârîdir. Mâdde-i mütehallife-i uhrâda cârî olan her delîl hilye-i sıhhaten ârîdir." denilmiş olsa sâil-i nâkız tarafından zikredilen delîl-i aklî üzerine şâhid-i tahallüfün beyânıyla serd edilen delîl-i nakzın mukaddeme-i kübrâsı cumhûr-ı ulemâya göre mu'allil-i mücîb tarafından men' edilemez ya'nî mâdde-i mütehallife-i uhrâda cârî olan her delîl hilye-i sıhhaten ârî olduğu müselleme değildir denilemez. Zîrâ ânîfü'l-beyân şerâitin ictimâ'ıyla mevânî'in irtifâ'ı delîl-i aklîde mu'teber ve mukadder olduğundan bilâ mâni' [120] kaydı delîl-i aklînin mukaddeme-i suğrâsıyla mukaddeme-i kübrâsı beyninde melhûz ve mükerredir. Ya'nî mezkûr delîl-i aklînin mantûku, "Zîrâ şu ağaç parçası mâni'-i ihtirâk olan bir şey ile mestûr olmaksızın ateşe atılmıştır, mâni'-i ihtirâk olan bir şey ile mestûr olmaksızın ateşe atılan her ağaç parçası yanmıştır." demek olduğu cihetle delîl-i aklî-i mezkûrun talak-ı mahlûl ile mestûr ve kendisinde mâni'-i ihtirâk mevcûd olan ağaç parçasında cereyânı nezd-i cumhûr-ı müşârun ileyhimde müselleme değildir.

Velâkin bazı ulemâ indinde delîl-i aklî-i mezkûr talak-ı mahlûl ile mestûr ağaç parçasında cârî ve mezkûr ağaç parçasının dahi muhtarik

1 Talk, bir nev'i hacedir ki hal edilerek üzerine sürülen şey yanmaz, ta'yin nev'iyle sûret-i hallini isteyenler kâmusun üçüncü cildinin on dördüncü sahifesine mürâca'at edebilirler.

olmasını muktazî ise de hükm-i ihtirâkın talak-ı mahlûl ile mestûr olan şeyde delîl-i mezkûrden tahallüfû, talak-ı mahlûl ile mestûriyet mâni'inden nâşî olduğundan delîl-i aklînin butlânı lâzım gelemeyeceğine binâen mu'allil tarafından mezkûr delîl-i nakzın mukaddeme-i kübrâsı men' edilerek mâdde-i mütehallife-i uhrâda cârî olan her delîl hilye-i sıhhatden hâlî olduğu müselleme değildir, denilebilir.

Ve dahi meselâ mu'allil "Bevlin hurûcu vudû'u nâkızdır. [121] Zîrâ bevlin hurûcu mezînin¹ hurûcu gibi hurûc-ı necâset kabîlindendir. Bu kabîlden olan her şey vudû'u nâkızdır." diye bu kıyâs-ı şer'î ile isbât-ı müdde'âya istidlâl eylediği sûretde taraf-ı sâilden "Bu kıyâs hilye-i sıhhatden ârîdir. Zîrâ tâife-i nisvândan alâ tarîki'l-istimrâr zuhûr eden ve hükm-i kıyâsdan mütehallif bulunan dem-i istihâzede² cârî ve dem-i istihâzenin hurûcu dahi vudû'u nâkız olmasını muktezîdir." denilse sâil-i nâkız tarafından "Zikr olunan kıyâs-ı şer'î üzerine şâhid-i tahallüfün beyânıyla dermeyân edilen delîl-i nakzın mukaddeme-i kübrâsının mu'allil-i mücib tarafından men' edilmesine ya'nî mâdde-i mütehallife-i uhrâda cârî olan her kıyâs-ı şer'î hilye-i sıhhatden ârî olduğu müselleme değildir." denilmesine cumhûr-ı ulemâ indinde mesâğ-ı kânûnu yoktur. Zîrâ şerâitin ictimâ'ıyla mevânî'in irtifâ'ı kıyâs-ı şer'îde dahi mu'teber olduğundan "bilâ mâni'" kaydı kıyâs-ı şer'înin dahi mukaddeme-i sigrâsıyla mukaddeme-i kübrâsı beyinde melhûz ve mütekerrerdur. [122] Ya'nî mezkûr kıyâs-ı şer'înin müeddâsı, zîrâ bu bevlin hurûcu e'zâr-ı şer'îyyeden ma'dûd olur derecede müstemirrû'l-cereyan olmayan mezînin hurûcu gibidir. E'zâr-ı şer'îyyeden ma'dûd olur derecede müstemirrû'l-cereyân olmayan mezînin hurûcu gibi hurûc eden her şey vuzû'u nâkızdır, demek olduğundan mezkûr kıyâs-ı şer'înin kendisinde mâni'-i istimrâr-ı cereyânı mevcûd olan dem-i istihâzede cereyân-ı nezd-i cumhûrda müselleme değildir. Fakat bazı ulemâyâ göre mezkûr kıyâs-ı şer'î dem-i istihâzede cârî ve dem-i istihâzenin dahi bevl gibi vuzû'u nâkız olmasını muktezî ise de hükm-i nakz-ı vuzû'un dem-i istihâzede kıyâs-ı mezkûrdan tahallüfû, istimrâr-ı cereyân mâni'îyle olduğu

1 Mezî, hîn-i galayân-ı şehvetde menîye müşâbih ve rekikû'l-kivâm olarak sebil-i ma'lûmundan çıkan ve vudû'u nâkız olub gasli mücib olmayan bir nev'-i beyâz mâddeye denir.

2 Dem-i istihâze, tâ'ife-i nisvândan hayız hâlinde üç günden ekall veyahut on günden ekser müddette ve nifâs vaktinde kırk günden ekser zamanda zuhûr eden demdir.

cihetle kıyâs-ı şer'înin butlânı lâzım gelemeyeceğinden mu'allil tarafından delîl-i nakzın mukaddeme-i kübrâsı men' edilmesine ya'nî "Mâdde-i mütehallife-i uhrâda câri olan her kıyâs-ı şer'înin hilye-i sıhhatden ârî olduğu müselleme değildir." denilmesine bazı ulemâca cevâz kânûnu vardır.

Velâkin delîl-i mu'allil emâre-i akliyye veyâhud delîl-i istikrâî¹ kabîlinden olur ise sâil tarafından şâhid-i tahallüfün beyânıyla sevk edilecek nakz-ı icmâlîyye mu'allil tarafından [123] delîl-i nakzın mukaddeme-i suğrâsıyla mukaddeme-i kübrâsından her ikisinin men'îyle müdâfa'a edilmesi bi'l-ittifâk câizdir.

Meselâ mu'allil, "Zeyd hamamdadır. Zîrâ Zeyd'in esbi hamâm kapısındadır, esbi hamâm kapısında olan her kimse hamamdadır." demiş. Ve bir sâil-i nâkız da "Bu delîl fâsiddir. Zîrâ esbi hamâm kapısında olup kendisi hamâmda olmayan Halid hakkında câridir. Mâdde-i mütehallife-i uhrâda câri olan her delîl fâsiddir." diye nakz-ı icmâlî bi-şahidi't-tahallüf sûretiyle sevk-i i'tirâz eylemiş olsa ve mu'allil-i merkûm da "Delîlin Halid hakkında cereyânı müselleme değildir." diye suğrâ-yı delîl-i nakzı veyâhud "Mâdde-i mütehallife-i uhrâda câri olan her delîlin fesâdı müselleme değildir." diye kübrâ-yı delîl-i mezkûru men' eylemiş olsa bi'l-ittifâk câiz ve makbûldür. Çünkü delîl-i emmâre-i akliyyeyi te'lifden maksad-ı aslî, netîce-i zanniyenin intâcı olduğundan delîl-i mezkûrun "esbi bâb-ı hamâmda olup kendisi hamâmda olmadığı" sûret-i sâire ile bilinen Halid hakkında cereyânı, Zeyd'in hamâmda olduğuna dâir netîce-i maksûde-i zanniyenin adem-i intâcını istilzâm etmeyeceğinden hükm-i vâki'in emmâre-i akliyye olan delîlden tahallüfû butlân-ı delîli müstelzim olmaz.

Fe-emmâ delîl-i mu'allil isterse delîl-i aklî veya kıyâs-ı şer'î ve isterse emmâre-i akliyye veya delîl-i istikrâî olsun sâil-i [124] nâkız tarafından şâhid-i husûsî'l-fesâdın beyânıyla îrâd edilecek nakz-ı icmâlîye, mu'allil-i mücîb tarafından delîl-i nakzın mukaddeme-i kübrâsını men' ile müdâfa'a edilmesi ya'nî "Müstelzim-i muhâl olan her delîl muhâl olduğu müselleme değildir." denilmesi mükârin-i sıhhat olamaz. Zîrâ müstelzim-i muhâl olan her delîlin muhâl olduğu bedîhiyyât-ı umûrdan bulunmakla men'-i mükâbere ve hilâf-ı kânûn-i münâzaradır.

1 Delîl-i istikrâî bir hükm-i ekserinin hükm-i küllî ... olduğu iddi'asını mütezammın olan delîldir.

Binâberin nakz-ı icmâlî bi-şâhid-i husûsî'l-fesâd sûretiyle serd edilen nakz-ı icmâlîye mu'allil-i mücib tarafından edilecek müdâfa'anın sıhhati, delil-i nakzın mukaddeme-i suğrâsının mütezammın olduğu istilzâm veya istihâleyi men'e ya'nî delilin müstelzim-i muhâl olduğunu veyâhud delilin istilzâm eylediği emrin umûr-ı müstehîleden bulunduğunu adem-i teslîme münhasır kalacağı tabî'dir. Meselâ delil-i mu'allilın istilzâm eylediği iddi'â olunan devr "devr-i ma'î" veyâhud tûselsül "umûr-ı mu'adde veya i'tibâriyyede teselsül-i i'tibârî" olduğu halde bu nev'î devr ve teselsül muhâl değildir denilmesi sahîh ve becâdır.

Devr ve teselsülün aksâm-ı adîdesinden hangisi muhâl olup hangisi olmadığına dâir tafsilâtın beyânı ilm-i kelâma âit mesâilden ise de burada yalnız îzâh-ı bahse medâr olacak mikdâr bir ifâdenin bi-tarîki'l-istitrâd terkîm ve îrâdına mecburiyet derkârdır. [125]

Devr iki nev'dir; nev-i evvel "devr-i tekaddümî", nev'-i sâni "devr-i ma'îdir."

Devr-i tekaddümî: Bir şeyin vücûd ve husûlü, husûl ve vücûdu, kendisine mütevakkıf olan diğer bir şeyin vücûd ve husûlüne mütevakkıf olmaktır. Bir mertebede mütevakkıf olur ise "devr-i müsarrâh", iki veyâhud daha ziyâde merâtibde mütevakkıf bulunur ise "devr-i muzmar" ıtlak edilir ki devr-i musarrâh ve muzmarın her ikisi de muhâl olduğu emr-i azhardır.

Devr-i ma'î: Bir şeyin vücûden ve ademen âhar şeyle berâber bulunmasından ibârettir. Mütezâyefândan übüvvet ile bünüvvet gibi zîrâ übüvvet, bir kimsenin nutfesinden diğeri mahlûk, bünüvvet bir şahsın diğeri nutfesinden mahlûk ve mevcûd olmasıdır ki übüvvet ile bünüvvetten her birerlerinin kuvve-i müfekkirede husûlü, âharın kuvve-i mezkûrede me'an ve bilâ takaddüm husûlünü ya'nî übüvvet diğeri şahsın kendisine bünüvveti bulunduğunu ve bünüvvet dahi şahs-ı âharın kendisine übüvveti olduğunu yek zamanda tasavvuru istilzâm edeceğinden nâşî devr-i ma'î muhâl değildir.

Kezâlik teselsül, merâtib-i a'dâdiyye gibi umur-ı i'tibâriyye veyâhud harekât-ı felekiyye misillü umûr-ı mu'addede olur ise [126] muhâl olmaz. Çünkü merâtib-i a'dâdın yekdiğere darb ile ilâ gayri'n-nihâye teselsül ve

zehâbı ve umûr-ı müctemî'a-i mürettebeden olmayan harekât-ı felekiyenin her cüz'-i sâbıkının zevalî cüz-i lâhikının husûlünü, i'dâd ve tehiyye ederek re'-yi hükemâca bila nihâye teselsül ve imtidâdı câiz ve vâki'dir.

Sâil tarafından nakz-i icmâlî sûretiyle îrâd olunan i'tirâzı def' için mu'allil-i mücib tarafından sülûk edilmesi lâzım gelen tarîk-i sâni, tarîk-i evvelde mübeyyen olan men' ve münâkaza sûretiyle icrâ-yı müdâfa'a mümkün olmadıgı takdîrde mu'allil-i merkûm, müdde'asını delil-i evvele mâddeten veya sûreten veya hem mâdde ve hem sûreten müğâyir olur delil-i âharle isbât eylemekden ibârettir.

Lâkin isbât-ı mezkûr, delil-i menkûzu tashîh edememiş olduğunu iş-râb edeceğine nazaran min vech-i ifhâm mu'allili muktazî ise de izhâr-ı savâb olduğu cihetle kânûn-ı münâzaraca müstahsen ve mer'îdir. Zikredilen tarîk-i sâni, bir tarîk-i vâzih olduğuna binâen ayrıca misâl ile îzâh ve beyândan müstağni görülmüştür. [127]

Maksad-ı Sâlis: Sâil Tarafından Bi-Tarîki'l-Mu'âraza İ'tirâz Vuku'unda Mu'allile Teveccüh Eden Vazîfeyi Mübîndir

Sâil tarafından bi-tarîki'l-mu'âraza i'tirâz vuku'unda mu'allile müteveccih olan vazîfe, vezâif-i selâse-i sâil olan münâkaza ve nakz-ı icmâlî ve mu'âraza sûretlerinden birisiyle delil-i sâil-i mu'ârız müdâfa'aya ta'arruz eylemekden ibârettir. Zîrâ i'tirâz-ı mezkûrun vukû'u hâlinde makâm-ı sâiliyet-i mu'allil müdâfi'a ve makâm-ı mücibiyet-i sâil mu'ârıza intikâl eder.

Temsîl ve Tatbîk

Meselâ mu'allil, "Âlem hâdistir, zîrâ mütegayyirdir, her mütegayyir hâdistir." dediğinde sâil-i mu'ârız, "Âlem kadîmdir, zîrâ mûcib bi'z-zâta müsteniddir. Mûcib bi'z-zâta müstenid olan her şey kadîmdir." diye delil-i mu'allile mu'ârıza bi'l-misl ile i'tirâzda bulunduğu takdîrde mu'allil-i merkûm kendisine müteveccih olan vezâif-i mezkûreyi ber-vech-i âtî icrâ ve isti'mâl ile suğrâyı ya'nî "âlemin mûcib bi'z-zâta müstenid olduğunı" veyâhud [128] kübrâyı ya'nî "Mûcib bi'z-zâta müstenid olan her şeyin kadîm bulunduğunu teslim etmeyiz." der ise delil-i mezkûr-i mu'ârıza, münâkaza sûretiyle müdâfa'ada.

Ve eğer “Senin bu delîlin fâsid ve bâtıldır, zîrâ mâdde-i mütehallife-i uhrâ olan havâdis-i yevmiyyede cârîdir.” diye şâhid-i tahallüfü veyehut “Havâdis-i yevmiyyenin kîdemî gibi bir mühâlî müstelzimdir.” diye şâhid-i hususî’l-fesâdı beyân eyler ise mu’arızın delîl-i mezkûreyne nakz-ı icmâlî sûretiyle i’tirâz ve mümâna’ada.

Ve eğer “Âlem hâdistir. Zîrâ âlemin vücûdu kasd ve ihtiyâr-ı Bârî ile mesbûkdur. Hâl ve şe’nî böyle olan her şey hâdistir.” der ise zikredilen delîl-i mu’arıza, mu’araza bi’l-misl ile mukâbeledede bulunmuş olur.

İ’tirâz ve Müdâfa’a

Misâl, ânifü’l-beyânın mütezammın olduğu sûret-i ahîrenin ya’nî delîl-i sâil-i mu’arıza, mu’araza tarîkiyle müdâfa’anın mu’araza-i sâili dâfi’ olması hakkında bazı füzela tarafından “Delîl-i sâil-i mu’arız, mu’allilin delîl-i evveline mu’arız olduğu gibi delîl-i sânisine dahi mu’arız olacağından da’vayı memnû’anın cânib-i mu’allil-i mücîbden mu’araza tarîkiyle isbât edilmesi, mu’araza-i [129] sâili def’ edemez.” diye i’tirâz edilmiş ise de i’tirâz-ı mezkûre men’ me’âs-sened sûretiyle şu yolda müdâfa’a olunur ki.

Delîl-i sâil-i mu’arız, mu’allilin delîl-i evveline mu’arız olduğu gibi delîl-i sânisine dahi mu’arız olacağı müselleme değildir. Zîrâ mu’allilin delîl-i sânisine delîl-i evveli ile birleştiği hâlde delîl-i münferid-i mu’arızdan akvâ olması câiz olacağı gibi delîl-i sâni-i mezbûr delîl-i mu’arızdan vech-i âharla dahi akvâ olması mümkün ve sahîh olacağından delîl-i sâil-i mu’arız, mu’allilin delîl-i evveli ile veyâhud vech-i âhar-i mezkûrla bi’l-ittihâd kesb-i kuvvet eden delîl-i sânisine mu’arız olamaz. Çünkü tafsîlât-ı kütüb-ı ilm-i usûlde mestûr olduğu üzere delîlin medlûlü istilzâmı ya kat’î veyâhud zannîdir. Eğer delîl-i müstelzim-i mezkûr, delîl-i kat’î olur ise medlûlü istilzâmı kat’î ve emmâre-i akliyye veya delîl-i istikrâa veya temsîl ve kıyas kabîlinden bulunur ise medlûlü istilzâmı zannîdir.

“Delîl-i kat’î” mukaddemât-ı yakîniyyeden mürekkeb olan delîle ıtlâk olunur. “Dört aded-i zevcdır. Zîrâ mütesâviyeyne münkasımdır. Mütesâviyeyne münkasım olan her şey zevcdır.” denilmesi gibi. [130]

Emmâre-i akliyye” mukaddemât-ı zanniyyeden te’lif edilen delîle denir. Yağmur yağacağına, havanın bulutlu olmasıyla istidlâl edilmesi gibi ki ufk-ı semânın mağmûm olmasının nüzul-ı bârân vukû’una delâleti zannîdir.

“Delîl-i istikrâî” bir küllî üzerine ekser-i cüz’iyâtında bulunan hükmün isbâtını mütezammın olan delîldir. Her cismin mütehayyiz ve mütemekkin olduğuna cismin cemâd ve nebât ve hayevânda inhisârıyla istidlâl olunarak hükm edilmesi gibi ki hükm-i mezkûr, cismin kâffe-i efrâdı tettebbu’ ve istikrâ edildiğinde mütemekkin olduğu görölmesine mebnîdir.

“Temsîl ve kıyâs” bir emr ve ma’nâda müsterek olan iki şeyin birinde bulunan hükmün âharde isbâtı üzerine kendisiyle istidlâl edilen delîldir. Meselâ, nebîzin¹ hürmetine, hamr gibi müskir olduğuyula istidlâl olunur ise sebep-i hürmet olan iskâr husûsunda müsterek oldukları cihetle hamra sâbit olan hükm-i hürmetin nebîze dahi sübûtuna istidlâl edilmiş ve bu yolda istidlâlî mütezammın olan şu delîl temsîl ve kıyâs kabîlinden bulunmuş olur.

“Delîl-i temsîliyye” ıstılâh-ı fukahâda “kıyâs” ve cüz’-i evveline [131] “fer” ve cüz’-i sânisine “asl” ve beynehümâda müsterek olan ma’nâya “illet” ve “câmî” tesmiye kılınır. Bu hâlde mecmû’-i edille: Delîl-i kar’î ve emmâre-i akliyye ile delîl-i temsîlî ve delîl-i istikrâî kısımlarında münhasırdır.

Binâenaleyh delîl-i kar’î, bakiyye-i edilleden akvâ olup bakiyye-i edille bi-hasebi’n-nev’ kuvvette mütesâviyetü’l-akdâm iseler de bunlardan bazıları ahyânen hususiyetleri i’tibârıyla âhardan akvâ olurlar. Meselâ emmâre-i akliyye, kesreti ve sıdk-ı mukaddemâtına galabe-i zannın husûlü nisbetinde emsâlinden akvâ ve delîl-i istikrâî dahi cüz’iyâtın tettebbü’ ve tâharrîsi nisbetinde kesb-i kuvvet ederek temsîl ve kıyâsdan akvâ ve i’timâda elyak ve ahrâ olabilirler. Ahvâl-i meşrûhaya binâen edille-i mezkûreden biri üzerine bi-tarîki’l-mu’âraza îrâd-ı i’tirâz edildiği takdîrde mu’allil-i mücîb, delîl-i mu’ârizdan bi-vechin mine’l-vücûh akvâ olan delîl-i âhari bi’l-ityân kendi delîlinin delîl-i mu’ârizdan akvâ ve ercah olduğunu ve bu cihetle delîl-i mu’ârizın tercîh-i mercûhdan mütevellid olan husûs-ı fesâdı müs-telzim bulunduğunu beyân ile mu’âraza-i vakı’aya müdâfa’ada bulunabilir.

1 [*) Nebîz, hoşâb edildikten sonra ekşitilen hurma suyuna denir.

İhtâr

Sâil-i mu'âriz tarafından mu'âraza bi'l-kalb sûretiyle serd-i [132] i'tirâz edildiği takdirde mu'allil-i mücîb tarafından münâkaza ve nakz-ı icmâlî sûretleriyle müdâfa'ada bulunmak te'mîn-i maksad edemez. Zîrâ bu hâlde sâil-i mu'ârizin delîli, delîl-i mu'allil-i mücîbin aynı olacağından delîleyn-i mezkûreynden birinin men' ve nakzı, diğèrinin men' ve nakzını iktizâ eder. Li-hazâ mu'âraza bi'l-kalbe yine mu'âraza tarîkiyle müdâfa'a edilmek lâzîmedendir.

MERSAD-I SÂLİS: ES'İLE VE ECVİBE-İ MAKBÛLE VE GAYR-I MAKBÛLEYİ MÛTEZAMMINDIR

“Suâl ve cevâbda her birerleri tahkîkî ve cedelî olmak üzere ikişer kısma münkasımdır.

“Suâl-i tahkîkî” sâil kendince müselleme's-sübût olan bir müdde'â üzerine binâ eylediği suâl ve i'tirâzdır. “Cevâb-ı tahkîkî” mu'allil kendince müselleme's-sübût olan bir müdde'â üzerine binâ eylediği cevâb ve müdâfa'adır. “Suâl-i cedelî” yalnız mu'allilce müselleme olan bir müdde'â veyâhud mugâlata üzerine binâ edilen suâldır. “Cevâb-ı cedelî” yalnız sâilce müselleme [133] olan bir müdde'â veyâhud mugâlata üzerine binâ edilen cevâbdır. Cevâb-ı cedelîden garaz, ilzâm-ı hasm ile iktisâb-ı şöhruttur.

Suâl ve cevâb-ı tahkîkîlerin makbûliyeti derkâr ise de maksad-ı münâzara ile mütenâsib olmayan suâl ve cevâb-ı cedelîye ibtidâr olunması lâyık ve sezâvâr değildir. Ancak hasmının kemâl-i kibr ve gururundan nâşî hak ve sevâbın yed-i âharde zuhûrunu kendisine şîn ve ârr i'tikâdıyla sebîl-i ta'annut ve tahcîle sülûk ettiğini anlayan bir münâzırın dahi tarîk-i cedeliye sülûk etmeğe hak ve salâhiyeti vardır. Zîrâ mütekebbirlere mukâbele bi'l-misl ile mu'âmele etmek sadaka-i hüsn-ı evsâf ve def'-i mazarrat yolunda fenn-i letâyifîl-hiyelin isti'mâlî meşrû' bilâ hilâfdır.

Fe-emma hak-cûyâne ve münsifâne icrâ-yı mübâhasada bulunan münâzıra mukâbil, tarîk-i hiyel ve cedele sülûk, muhibb-i hakk ve insâf olanlarca rehîn-i tecvîz ve kabûl olamaz. Şu kadar var ki mu'allil tarafın-

dan cevâb-ı cedelînin hîn-i i'tâsında sâil-i mu'teriz sâkit olur ise mülzem, ve sâil tarafından suâl-i cedelînin serd edildiğinde mu'allil ihtiyâr-ı sükût eyler ise müfhim sayılır. Çünkü beyâna lüzûm görünen makâmda sükût ihtiyâr edilmesi müdde'â-yı hasmı i'tirâf ve teslim emâresidir. Mâmâfih suâl ve cevâb-ı cedelî üzerine mu'allil [134] ve sâil dembeste-i i'tirâz olmayıp mukaddemen teslim kerdeleri olan umûru mu'ahharen men' ve inkâr ile icrâ-yı mübahaseye devâm ederler ise bu sûret-i mu'âmele, umur-ı memnû'a-i mezkûre bedhiyyât-ı celiyyeden olmamak şartıyla muvâfık-ı kânûn-ı münâzaradır. Zîrâ mu'allil vesâilden her birerleri, evvelen müsellemeleri olan umûr hakkında mü'ahharen bir sebep-i mûcibden nâşî şek ve tereddüd husûlünü iddi'â eylemeleri mümkün ve câizdir.

Bu nükteye mebnî, mâni' için bir tarîk-i mu'ayyen olmadığı cihetle men' ve müdâfa'a babında istediği mezhebe zehâb ve istihsâl maksadına müsâ'id olan usûl ve ahvâli intihâb eder. Me'âlini mütezammın bulunan "el-mâni'u lâ mezhebe lehu"¹ kaziyyesi, kâ'ide-i külliye hükmünü almıştır.

Tekmile

Bazen olur ki sâil, bir sebep-i husûsîden neş'et eden hükm-i vehmine ittibâ'an mu'allilce vücûdu münker olmayan bir şeyin da'vâ-yı mu'allile münâkız olan diğer bir şeyi istilzâm edeceğini zu'm ve zann ederek şey-i münâkızın lüzûmunu isbât [135] için şey-i mezkûr-ı gayr-ı münkerin sübûtunu da'vâ ile mu'allile mu'ârazada bulunur.

Mu'allilin, bu sûret-i mu'ârazaya müdâfa'a bâbında iki vazîfesi vardır.

Vazîfe-i ûlâ: Mu'âraza-i mezbûreye adem-i iltifât ile müdde'âsını delîl-i âharle isbât eylemektir.

Vazîfe-i sâniye: Mu'allil kendince münker olmayan şey-i mezbûrun vücûdunu teslim ve ikrâr velâkin bu şey-i müsellemin şey-i mezkûr-ı münâkızı müstelzim olduğunu men' ve inkâr eylemekden ibâret olan ve "irhâ-i inân"² ve "müsâhele me'a'l-hasm" dahi ıtlâk edilen "mücârâtü'l-hasm" kâ'idesidir ki hasmın tebkît ve ilzâmı emrinde vazîfe-i ûlâdan daha mü'essir ve mabûldür.

1 Men' de/itirazda bulunanın bir mezhebi/yolu yoktur.

2 Yuları gevşetmek anlamına gelmektedir.

Vazîfe-i ûlâ, tarîk-i zâhir olup müstağnî-i temsîl ve tasvîr bulunduğu cihetle vazîfe-i sâniyyeyi îzâh için misâl-i âtî bast ve terkîm edilmiştir.

Temsîl ve Tatbîk

Enbiyâ-yı izâm aleyhimü's-salât ve's-selâm hazerâtından [136] hikâ-yeten şeref-nâzil olan **﴿إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ﴾** âyet-i celîlesi¹ mücârâtü'l-hasım kabîlindendir. Tatbîkî şu ve-chledir ki; bir takım enâm-ı kâsirü'l-ifhâm, emr-i risâleti derece-i nihâyede isti'zâm hakkındaki hükm-i vehmlerine ittibâ'an rusûl-i izâm aleyhimü's-selâm hazerâtının sıfat-ı beşeriyetleri, da'vâ-yı risâletlerine münâkız olan adem-i risâletlerini istilzâm edeceğini ve bu cihetle Rusûl-i izâm münhasıran melâike-i kirâmdan olabileceğini zu'm ve zann edip güyâ adem-i risâletlerinin lüzûmunu isbâta vesile ittihâz için müşârün ileyhim hazerâtınca gayr-i münker olan beşeriyetlerinin sübûtunu bi'l-iddi'â da'vâ-yı risâlet husûsunda rusûl-i izâma mu'ârazaya kıyâm ile **﴿إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا﴾**² ya'nî "Siz hemen ancak bizim gibi beşersiniz." demişlerdir. Rusûl-i izâma (a.s.) hazerâtı da sahîfe-pîrâ-yı beyân olan âyet-i kerîmenin mefhûm-ı münîfince "Biz me'âşir-i enbiyâ, i'tikâd ve iddi'ânız vechle hemen ancak sizin gibi zümre-i beşerdeniz, velâkin Cenâb-ı Rabb-ı Men-nân kendi ibâdından hakkında meşiyet-i aliyye-i ilâhiyyesi ta'alluk ettiği kimseye, a'zam-ı ni'am-ı rabbâniyye olan ni'met-i nübüvvet ve risâleti ih-sân ile lütuf ve imtinân buyurmak kudret-i kâmile ve meşiyet-i samedâniyesine nisbeten emr-i eshel ve âsân olmağın câ-yı isti'zâm ve inkâr değildir." diye hükm-i cehâlete ittibâ' husûsunda [137] şiddet-i şekîmeleri müşâhade buyurulan bî-edebân mu'ârızını bi-tarîk-i irhâ'il-inân tebkît ve ilzâm için emr-i beşeriyetlerini teslim ve tasdîk ile berâber beşeriyetin münâkız-ı da'vâ-yı risâlet olan adem-i risâleti istilzâm edeceğini men' ve redd ederek risâletin münâfi-i beşeriyet olmadığını isbât ve i'lâm buyurmuşlardır.

1 Biz de ancak sizin gibi insânz ama Allah kullarından dilediğine lûtufta bulunur. (İbrahim, 14/11)

2 "Siz de ancak bizim gibi insânsınız." İbrâhim, 14/10.

Nükte

Bu âyet-i celilenin hasrı mütezammın olan zâhir-i meâl-i münîfî, da'vâ-yı mu'arizîn olan adem-i risâletin teslîmini ihâm edeceği nazra-i ûlâda te-bâdûr eder ise de hakikat-ı hasrın maksûd olmadığı zâhir olan bu gibi mahallerde cevâb ile suâl beyninde kâ'ide-i müşâkeleye ri'âyet edilmesi de'b-i dîrîn ve üslûb-ı bihîn-i münâzırîn bulunduğu mutâla'a olunur ise nazm-ı celilin bi-tarîki'l-hasr vürûdunda olan nükte-i latîfeye kesb-i vükûf edilir.

Kezâlik vezâif-i müvecceheden olarak örf-i münâzarada "teslîm" ile mü-sem mâ olan bir kâ'ide-i uhrâ yine vardır ki kâ'ide-i mezkûre sâil tarafından def'a-i ûlâda men' edilen bir mukaddemenin def'a-i sâniyede teslîmi farz ve takdîr edilmesinden ibârettir. Kâ'ide-i teslîm cânib-i sâilden mu'allile hitâben "Sugrâ-yı [138] delîli teslîm etmeyiz, suğrâyı teslîm etsek kübrâyı teslîm etmeyiz." demekle beyân ve takrîr edilir.

Kâ'ide-i teslîmin fâidesi, mu'allil mukaddeme-i sugrânın men'ine mü-dâfa'a ettiği hâlde mukaddeme-i kübrânın men'i mündefi' olacağını zan ve emel etmesin için mukaddeme-i kübrânın men'i mukaddeme-i suğrânın men'ine mütevakkıf bulunmadığını ve bu cihetle men'in hiçbir sûretle mündefi' olamayacağını iş'âr eylemektir.

Teznîb

İ'tirâzât-ı sâilin akvâsı, müdde'â-yı gayr-ı müdelleli ve ta'rîf ile taksîm ve ibâreyi, nakz ve tezyîf eylemektir. Zîrâ umûr-ı mezkûreyi nakz ve ibtâl, müdde'â-yı vâki'in aynı üzerine müteveccih ve vârid ve tamâm-ı maksadı müfid olduğu cihetle akvâ-yı i'tirâzât olacağı azâde-i kayd-ı işkâldir. Bakiyye-i i'tirâzât-ı sâilin akvâsı mu'araza-i tahkikiyye, sonra nakz-ı icmâlî sonra men' me'âs-senedi'l-kat'î sonra men' me'âs-senedi'l-cevâzî sonra men' bilâ senedir. Çünkü mu'araza-i tahkikiyye ârâ-yı ekser-i ulemâya nazaran ayn-ı müdde'â üzerine vürûdundan dolayı emsâlinden akvâ ve nakz-ı icmâlî, delîl-i tafsîliyi havî [139] olmak hasebiyle men' me'âs-senedi'l-kat'î-den evlâ ve sened-i kat'îyye makrûn olan men'in sened-i cevâziyye mukârin bulunan men'den ve mashûb-ı sened olan men'in men'-i mücerreden akvâ ve ahrâ olduğu zâhir ve hüveydâdır.

Lâkin eslem-i i'tirâzât-ı sâil, men'-i mutlak ya'nî men'-i müdde'â ve men'-i mukaddeme-i delîldir. Zîrâ men'-i mutlâk te'yîdi zımnında delîl ve senedin ityânı vâcib olmadığından i'tirâzât-ı sâire gibi münâkaşâtı câlib değildir.

Men'-i mutlak, eslem i'tirâzât olduğu misillü izhâr-ı hakk ve sevâb maksadını istihsâl husûsunda edhal i'tirâzât bulunmuştur. Çünkü men'-i mutlak sûretinde mu'allile yalnız müdde'â veya mukaddeme-i memnû'ayı isbât lâzım gelir ve inde'l-isbât hak ve savâb zâhir olur.

Lâhika

Kütüb-ı münâzarada zikr ve beyân edilmeyen velâkin a'âzım-ı ulemâ-i kelâmiyye beyninde bazı mesâil üzerine cereyan eden üslûb-ı mübâhasadan müstefâd olan bir kâ'ide-i mühimme olduğu üzere "Metâlib-i nazariyye veya bedîhiyyât-ı hafiyreden bir müdde'anın [140] isbâtı üzerine mu'allil tarafından delîl ikâme edildiği zaman cânib-i sâilden müdde'â-yı mezbûrun ol bâbda olan ve yekdiğere mübâyin ve münâkız bulunan iki mezhebin la-ale't-ta'yîn birinde dühûlünü iddi'âdan sonra zikredilen mezhebân-i mütenekizândan her biri beynlerinde bulunan kadr-i müstereki ya'nî birinde isbât ve diğesinde nefy edilen şeyi, nakz ve tezyîfe tevessül için mezheb-i âharın isbâtına sevk edilmiş olan delîl ile nakz ve ibtâl edilerek delîl-i mu'allilin, mezheb-i bâtılın isbâtı üzerine kâim olduğu beyânıyla butlânı lâzım geldiği üzerine istidlâl olunur."

Bu hâlde mümkün olur ise her iki mezhebin isbâtı üzerine îrâd edilen edillenin mecmû'unu redd ve ibtâl ve bu sûret mümkün olamaz ise mezheb-i za'îfin isbâtı için sevk olunan delîli nakz ve inkâr ile i'tirâz-ı mezkûre müdâfa'a edilir. Zîrâ ba'zen delîl-i tarafeynin her ikisi fâsid ve za'îf olacağından kâbil-i ibtâl ve tezyîf olur. Me'a-hazâ mezhebân-ı mütenâkizânın butlân-ı edillesinden butlân-ı aynları lâzım gelmeyeceği cihetle edille-i mezkûrenin ibtâli, irtifâ'-ı nakîzeyni müstelzim olamaz. Çünkü delîl, medlûlün melzûmu olduğundan melzûmun ibtâli lâzımın ibtâlîni iktizâ etmez. Meselâ, şemse harâret lâzım ve şems melzûmdur, melzûm [141] olan şemsin ma'dûm olmasından lâzım bulunan harâretin de mün'adim olması lâzım gelmez. Zîrâ şemsin in'idâmı hâlinde harâret-i lâzımın nâr veya diğeri bir cism-i hâr ile kâim ve mevcûd olması umûr-ı mümkünededir.

Temsil ve Tatbik

Meselâ bir mu'allil-i ma'ârif-i benâm, sâni'-i âlem Celle İsmihü'l-A'zâm Hazretlerinin isbât-ı vücûd ve vahdâniyetinin berâhin-i münticetü'l-yakîni cümlesinden olan şu burhân-ı hakîkatü'l-me'âni takrîr ve beyân ile.

“Her akıl ve şu'ûr sâhibinin şehâdet edeceği vechle, husûsiyât-ı mevcûdât ve ahvâlinde kat'an nazar-ı vâki' ve nefsü'l-emirde mevcûdun ya'nî eşyâyı muttasıfetün bi'l-vücûdun sübûtu bedihî ve azhardır. Bu hâlde eşyâ-yı bedihiyyetü'l-vücûd-ı mezkûrenin kâffesi umûr-ı mümkineden ibâret bulunmuş olsa asla bir şeyin mevcûd olmaması lâzım gelir idi. Zîrâ umûr-ı mümkünenin zâtına nazaran vücûd ve ademi müsâvî olmakla vücûd ile ittisâfında vücûdunu ademi üzerine tercih eden bir müraccih-i vâcibi'l-vücûda ihtiyacı zarûrî [142] olmasından nâşî umûr-ı mezkûre müstakillün bi'l-vücûd olamayacağı gibi mertebe-i îcâd mertebe-i vücûddan mü'ahhar olduğu cihetle şey'-i âhari îcâdda dahi müstakil ve mü'essir bulunamayacağı zâhir, ve vücûd ve îcâdı mütesavver olmadığı sûrette eşyâdan hiçbir şeyin ne kendilikle ve ne de şey'-i âhar sebebiyle mevcûd olmayacağı bedihi ve bâhirdir. Aslen bir şeyin mevcûd olmaması ise hükm-i bedâhetin hilâfı ve hâl ve şe'ni böyle olan her emrin fâsid ve bâtıl olduğu gayr-ı hafidir. Binâberin eşyâyı mevcûdenin umûr-ı mümkinde inhisârı fâsid ve bâtıl olmakla nefsü'l-emrde bir vâcibü'l-vücûdun vücûdu sâbit ve vâcib olur.” diye sıdk-ı müdde'âsını isbât ve i'lâm eylemesi üzerine bir sâil-i tâbi'ül-evhâm tarafından:

“Vâcibi'l-vücûd sâbit ve mevcûd olduğu takdîrde vücûdu zâtının aynı veyâhud zâtı üzerine zâid ve gayrı olur. Zâtının aynı olması mükârin-i cevâz olamaz. Zîrâ vücûd, mevcûdât-ı sâire beyninde müşterek ve zât-ı vâcib ise adîmu'l-iştirâktir. Kezâlik zâtı üzerine zâid olması dahi tecvîz edilemez. Zîrâ vücûd-ı mefrûzü'z-ziyâde-i mezkûr, gayra ma'lûl olması muhâl olduğu cihetle zât-ı vâcibin [143] ma'lûlü olacağından zât-ı vâcib, vücûdu üzerine vücûd ile takaddümü lâzım gelir ki bu takaddüm bir şeyin nefsi üzerine takaddümünü îcâb etmesi gibi bir muhâli müstelzimdir.” denir ise müdde'â-yı mu'allil olan vücûd-ı Bârî'nin sıfat-ı celîle-i mezkûrenin zât-ı akdesinin aynı veyâhud gayrı olduğuna dâir ulemâ-i kelâmiyyenin zâhib oldukları yekdiğere mübâyin iki mezhebin birinde duhulünü bi'l-iddiâ

her iki mezhebin isbâtı bâbında sevk edilen delîlinin herbiri âhariyle ibtâl edilerek mezheb-i mütekâbilân-ı mezkûrân beyninde mevrîd-i nefy ve isbât bulunan nefs-i vücûd-ı Bârî'nin adem-i lüzûmunu ve bu vâsıta ile müdde'â-yı mu'allilin fesâd ve butlânını iddi'âya kıyâm edilmiş olur.

Bu sûrette mu'allil-i müvahhid-i vücûd "Zât-ı vâcibin aynı olduğunu ihtiyâr velâkin bu vücûd-ı aynıyyede mevcûdat-ı sâirenin iştirâkini men' ve inkâr ederiz. Belki vücûd-ı müşterek, a'yânda kevn ma'nâsına ya'nî mevcûdat-ı hâriciyyeye ârız bulunan vücûdun mefhûmudur. Fe-emmâ vücûd-ı aynı-i vâcibin masadakında iştirâkin vücûdu muhâldir. Mâhiyet ile teşahhus gibi ki mâhiyet müşterek olduğu hâlde teşahhus gayr-ı müşterektir. Çünkü mâhiyet-i insân olan [144] hayevân-ı nâtık mefhûmu insânın kâffe-i efrâdı beyninde müşterek ise de her ferdin teşahhusu ya'nî şahsını eşhâs-ı sâireden temyîz eden evsâf-ı müşehhasası efrâd-ı merkûme meyânında müşterek değildir. Meselâ Zeyd'in evsâf-ı müşehhasası Amr ve sâir efrâd-ı beşer beyninde müşterek değildir. Ve illâ efrâd-ı merkûme yekdiğlerinin aynı olması lâzım gelir. Veyâhud vücûd-ı zât-ı Bârî zât-ı baht üzerine zâid ve ma'lûl-ı zât vâcib olduğunu ihtiyâr ederiz. Velâkin bu sûrette zât-ı vâcibin vücûd üzerine tekaddümü, takaddüm bi'l-vücûd olmayıp tekaddüm bi'z-zât olduğundan zât-ı vâcibin nefsi üzerine tekaddümünü mukatazî olacağını teslim ve ikrâr etmeyiz." diye zikredilen mezhebân-ı mutehalifânın isbâtı bâbında sevk edilmiş ve sâil-i mu'teriz tarafından ber-vechi mezkûr medâr-ı istidlâl kılınmış olan delîleynin mecmû'unu nakz ve ibtâl ile müdde'âsının nâ-kâbil-i i'tirâz ve eşkâl olduğunu isbât ve te'yîd eyler.

Ve eğer sâil-i mu'teriz tarafından mu'allilin zikredilen müdde'âyı bedâhet intimâsı üzerine vâcibi'l-vücûd sâbit ve mevcûd bulunduğu hâlde ya cüz'iyât-ı umûru âlem olur veyâhud olamaz. Cüz'iyât-ı umûru âlem olması mutasavver olamaz ve illâ [145] cüz'iyât-ı umûr, bir hâlden diğer hâle intikâl ve teğayyür edeceğinden zât-ı vâcibde teğayyürü müstelzim olur.

Kezâlik zât-ı vâcibin cüz'iyât-ı umûru âlim olmaması dahi mukârin-i cevâz ve imkân olamaz. Zira "cüz'iyat-ı umûrda meşhûd olan hüküm ve mesâlih-i lâ-tuhsânın fâil-i adîmül-ilme müstenid olamayacağı rehîn-i rûtbe-i zuhûrdur." diye i'tirâz olunur ise müdde'â-yı mu'allil olan vücûd-ı

Bârî'nin sıfat-ı celîle-i ilm-i İlâhî'nin cüz'ıyyât-ı umûr-ı müteğayyireye müte'allik olup olmadığına dâir ulemâ-yı mütekellimîn ile felâsife-i mütekad-dimînin sâlik oldukları iki mezheb-i mütenâkızın lâ-ale't-ta'yîn birinde dü-hûlünü lede'l-iddi'â her iki mezhebin isbâtı zımında sevk edilen delîlinin herbirini âhariyla bi'l-ibtâl mezhebân-ı mezkûrân meyânında kadr-i müş-terek ve mevrîd-i nefy ve isbât bulunan cüz'ıyyât-ı umûr-ı müteğayyireye müte'allik olan ilm-i Bârî'nin muntefi olacağı ve bu vâsıta ile müdde'â-yı mu'allilin nakz ve nefyi lâzım geleceği üzerine istidlâl edilmiş olur.

Bu takdîrde mu'allil tarafından "Cenâb-ı âlimüs-sırri ve'l-ihfâ Hazretle-rinin cüz'ıyyât-ı umûr-ı müteğayyireye âlim olduğunu ihtiyâr ederiz. Velâ-kin bu sûretde sıfat-ı hakîkiyye-i ilm-i Bârî'de tağayyürü müdde'â bihin lüzûmu müselleml olmayıp tağayyür-ı mezkûr mahzâ izâfât ve te'allükât-ı ilme müte'allik ve mahsûr olur. Zirâ elvân-ı [146] gûnagûn ile mülevven elbise ile âyîneye arz-ı endâm eden kimsenin ihtilâf-ı elvân elbisesinden âyînenin rengi tağyîr etmeksizin kendisine mukâbil olan elvân-ı mütehâlîfi evsâf-ı mahsûsasıyla görüneceği misillü ilm-i Bârî dahi zât-ı akdesiyle kâim olan sıfat-ı vâhide-i hakîkiyye ve kâffe-i ma'lûmât-ı külliye ve cüz'ıyyeyi muhîttadır ki husûsiyât-ı ahvâl ve umûr tağayyür ettiği zaman sıfat-ı celîle-i ilm-i Bârî, şâibe-i tağayyürden münezzeh ve berî olup belki sıfat-ı celîle-i ilm-i Bârî'nin umûr-ı müteğayyire-i mezbûreye olan te'allükât ve izâfât-ı mahsûsası müteğayyir olarak tağayyür umûr-ı i'tibâriyyeye münhasır kalır. Binâberin sıfat-ı celîle-i ilm-i Bârî'nin te'allükât ve izâfatında teğayyürün cevâzı hiçbir gûna muhâlî müstelzim olamaz." cevâb-ı bâ-savâbı i'tâ edi-lerek sâbikü'l-beyân mezheb-i mütekâbilândan taraf-ı za'îf olan mezheb-i felâsifeyi ya'nî ilm-i Bârî'nin cüz'ıyyât-ı umûra gayr-ı müte'allik olduğu müdde'âsını isbât için getirilen delili ibtâl ve tezyîf ile i'tirâz-ı nâ-hemvâr-ı mebhûsa müdâfa'â edilir. [147]

MERSAD-I RÂBÎ: MÜREKKEB-İ TÂMM-I İHBÂRÎNİN TA'RÎF KISMINDA CEREYÂN EDEN VEZÂİFİ VE BU VEZÂİFE MÜTE'ALLİK MEBÂHİSİ HÂVÎ OLUP MAKÂSİD-I SELÂSE ÜZERİNE MÜRETTEBDİR

Maksad-ı Evvel: Aksâm-ı Ta'rîfi Mütezammındır

Usûl-i ta'rîfât: ta'rîf-i lafzî, ta'rîf-i tenbîhî, ta'rîf-i hakîkî, ta'rîf-i ismî ünvânlarıyla dört kısma münkasimdir.

Ta'rîf-i Lafzî: Ma'nâ-yı vaz'ıyyesine delâleti sâmi'a nisbetle vâzıh olmayan bir lafzı ma'nâ-yı müzkûre delâleti vâzıh ve lafz-ı mezbûre mürâdif veya ondan e'amm veya ahass olan lafz-ı âharle tefsîr etmekden ibârettir. Meselâ lafz-ı "gazanfer", lafz-ı "esed"le tefsîr edilmiş olsa esed ve gazanfer lafızlarının her ikisi arslan ma'nâsına mevzû' olmakda yekdiğere mürâdif ve müsâvî ise de sâmi'a nisbetle lafz-ı esedin arslan ma'nâsına delâleti, bu ma'nâda isti'mâli kalîl ve nâdir olan gazanfer lafzının delâletinden [148] vâzihter olmakla ta'rîf-i mezkûr lafz-ı mürâdifle ta'rîf-i lafzî kabîlinden.

Ve kezâlik "sa'dân" lafzı, "nebât" ile tefsîr edilse ya'nî "sa'dân, nebât-ıdır" denilse tefsîr-i mezkûr lafz-ı e'amm ile tefsîr-i lafzî kısmından olur. Zîrâ "sa'dân" her tarafı dikenli bir nev'-i nebât olup "nebât" ise sa'dân ve emsâli nebâtâta şâmil ve nev'-i mutlâk üzerine delâleti cihetinden sâmi'a nisbetle sa'dân lafzından daha vâzıh bulunduğundan sa'dân lafzının ma'nâ-yı vaz'isini ya'nî cins-i nebâta mevzû' olduğunu ta'yîn ile me'ânî-i sâireden fi'l-cümle temyîz eder. Velâkin lafz-ı mürâdifle ta'rîf-i lafzî gibi tamamıyla temyîz edemez.

Ve kezâlik lafz-ı "lehv", "la'ib" ile ta'rîf olursa ta'rîf-i mezbûr lafz-ı ahass ile ta'rîf-i lafzî kabîlinden bulunur. Zîrâ lehv yalnız kendisinde değerli bir fâide olmayan şey ma'nâsına mevzû' velâkin la'ib lafzının vaz'ı kendisinde değerli bir fâide olmamasıyla beraber lezzet ve halâvet bulunan şeye mahsûs idüğünden la'ib, lehvden ahassdır. Fakat fâide-i makbûleyi müfid olmayan şey ma'nâsında isti'mâli, lafz-ı lehvin ma'nâ-yı mezkûrede isti'mâlinden ekser olduğu cihetle min haysü'l-ma'nâ lehv lafzından daha vâzıh ve azhardır.

Ta'rif-i Tenbîhî: Bir lafzın mevzû' olduğu ma'nânın sâmi'in hazîne-i zihninde mahfûz iken gaflet eylediği [149] anlaşılan sûret-i mahzûnesini bi'l-ihdâr gaflet-i sâmi'i izâle ve ihtârdan ibârettir.

Ta'rif-i tenbîhî gibi ta'rif-i lafzîde dahi sûret-i mahzûnenin ihdârı mevcûd olduğu cihetle beynlerinde olan fark ve temâyüz, sûret-i mahzûnenin ihdârı, ta'rif-i lafzîde ma'nâ-yı lafzın ta'yîni ve ta'rif-i tenbîhîde gaflet-i sâilin izâlesi maksadına mübtênî olduğuna atf-ı nazar-ı dikkatle zâhir ve bâriz olur. Meselâ bir kâil, "Helânın [kainattaki boşluk] vücûdu mühâldir "demesi ve bir sâil "helâ, nedir?" diye tefsîrini taleb etmesi üzerine kâil-i merkûm, "Helâ, hiç bir şey ile meşgul olmadığı farz edilen bir mekânda tevehhüm olunan bu'd ve boşluktur." diye helâyı ta'rif eder. Ve ta'rif-i mezkûrdan maksadı gaflet-i sâmi'i izâle için ma'nâ-yı mezkûrun sûret-i hâsıla-i mahzûnesini nazar-ı sâmi'de ihdâr ve zâten ma'lûmu olan bir ma'nâ idüğünü tenbîh ve ihtâr olur ise ta'rif-i mezbûr *ta'rif-i tenbîhî* ve eğer yalnız ma'nâ-yı lafzî ta'yîn ve tizkâr ise ta'rif-i mezbûr *ta'rif-i lafzî* kabilinden olur.

Ta'rif-i Hakîkî: Bir şeyi tafsîl ve zihn-i sâmi'de hâsıl olmayan tasavvûrunu tahsîl için evvelen cüz'-i âmmı sâniyen cüz'-i hâssı zıkr ile edilen ta'rifdir.[150] Cüz'-i âmm cins-i karîb ile cüz'-i hâss fasl-ı karîbden terkîb edilen ta'rifte *hadd-ı tâmm* tesmiye edilir. İnsanı hayevân-ı nâtıkla ta'rif gibi.

Cüz'-i âmm cins-i ba'îd ile cüz'-i hass fasl-ı karîbden te'lîf olunan ta'rifte, *hadd-i nâkıs* ıtlâk olunur. İnsanı cism-i nâtıkla ta'rif misillü.

Cüz'-i âmm cins-i karîb ile cüz'-i hass hasa-i lâzimededen mürekkeb bulunan ta'rifte *resm-i tâmm* denir. İnsanı hayevân-ı dâhikle ta'rif gibi.

Cüz'-i âmm cins-i ba'îd ile cüz'-i hâss hâssa-i lâzimededen veyâhud hey'et-i mecmû'ası i'tibâriyle hakikat-ı vâhideye mahsûs araziyyâtan mü'ellef olan ta'rifte *resm-i nâkıs* nâmı verilir. İnsanı cism-i dâhikle veyâhud iki kademi üzerine mâî, müstakîmü'l-kâme, mu'tedilü'l-mizâc ve dahhâk bi't-tab'dır, ibâresiyle ta'rif misillü. Zîrâ iki ayak üzerine meşy ve hareket ve i'tidâl-i mizâc ile istikâmet-i kadd ve bi't-tab' dâhikiyyet araziyyât kabilinden olup hey'et-i mecmû'ası i'tibâriyle hakikat-ı vâhide-i insâniyyeye mahsûs olduğu azâde-i îzâhdır. [151]

İstidrâd

Cins mâhiyet ve hakikatleri yekdiğere muğâyir olan eşyâ üzerine bi-hasebi'l-iştirâk ıtlâk edilen lafz-ı küllîdir. Hayevân lafzı gibi ki nev'-i beşer ve feres ve bakar gibi envâ'-ı muhtelifetü'l-hakâikin cümlesine sâdık olur.

Tahtında cins-i âhar olmayan cinse *cins-i karîb*, tahtında cins-i âhar olan cinse *cins-i ba'îd* denilir.

Fasl bir şeyi müşârekât-ı cinsiyyeden temyîz eden şeye denir. Nâtik gibi ki insânı hayevânât-ı sâirden temyîz eder.

Müşârekât-ı cins-i karîbden temyîz eder ise *fasl-ı karîb*, müşârekât-ı cins-i baiddeden temyîz ederse *fasl-ı ba'îd* tesmiye kılınır.

Hassa hakikat-ı vâhideye mahsûs olan şeye denir. Hakikat-ı mezkûreden infikâkı muhâl olur ise *hassa-i lâzime*, muhâl olmaz ise *hassa-i gayr-ı lâzime* ıtlâk edilir. Hassa-i lâzime, bi'l-kuvve dâhikiyet gibi ki hakikat-ı vâhide-i insâniyyeye muhtas ve kâffe-i efrâd-ı insâniyyeden gayr-ı münfektir. Hassa-i gayr-ı lâzime, bi'l-fiil dâhikiyyet gibi ki hakikat-ı [152] vâhide-i insâniyyeye ihtisâsıyla berâber bazı efrâd-ı insâniyyeden ahyânen infikâk eder.

Araziyyât hakâik-i mutelifeye şâmil olan umûr-ı ârizâyâ denir. Umûr-ı ârıza-i mezkûre hakâik-i ma'rûzasından infikâk etmez ise *a'râz-ı lâzime*, infikâk eder ise *a'râz-ı müfârıka* ıtlâk olunur. A'râz-ı lâzime, teneffüs bi'l-kuvve gibi. Zîrâ teneffüs bi'l-kuvve hakikat-ı hayevâniyyeden infikâk etmez. A'râz-ı müfârıka teneffüs bi'l-fiil gibi. Çünkü teneffüs bi'l-fiil, bir gûna ârizâdan nâşi bir aralık teneffüsü münkati' olan bazı hayevândan infikâk ve iftirâk eder.

Ta'rîfin zikredilen aksâm-ı erba'asından her biri de ya hakâik-i mevcûdeyi ta'rîfe veyâhud mâhiyyât-ı ma'dûmeyi tefsîr ve tavsîfe âittir.

Hakâik-i mevcûdeyi ta'rîf eden aksâma *ta'rîfât-ı hakîkiyye*, mâhiyyât-ı ma'dûmeyi tasvîr ve tavsîf eden aksama *ta'rîfât-ı ismiyye* tesmiyye olunur. Ancak ma'dûmâtın hakâiki olmadığından ta'rîfât-ı ismiyye, mefhûmât-ı ma'dûmâta vaz' edilen elfâzın medlûlâtını tefsîr ve tafsilden ibâret kalır.

Binâenaleyh ıstılâh-ı fenn-i münâzaraca ta'rîfin aksâmı, aksâm-ı aşereye bâliğ olur ki aksâm-ı semâniye ta'rîf-i hakîkî ile [153] ta'rîf-i ismîden hâsıl ve iki kısım dahi ta'rîf-i lafzî ile ta'rîf-i tenbîhîden mütehassıldır.

Maksad-ı Sâni: Şerâit-i Ta'rîfi Mübîndir

Şerâit-i ta'rîf, şerâit-i hüsn-ı ta'rîf ve şerâit-i sıhhat-ı ta'rîf ünvânlarıyla iki kısma münkasimdir.

Şerâit-i hüsn-i ta'rîf: Ta'rîfin elfâz-ı ğarîbe ve elfâz-ı müştereke ve elfâz-ı mecâziyye ve elfâz-ı mübhemetü'l-me'âniden hâlî olmasıdır. Elfâz-ı ğarîbe ind-i sâmi'de zâhîretü'l-meâl ve me'nûsetü'l-isti'mâl olmayan elfâzdır. Elfâz-ı müştereke ve elfâz-ı mecâziyye ve elfâz-ı mübhemetü'l-me'âniden maksûd, ma'nâ-yı murâdî ta'yîn eder karîneye mukârin bulunmayan elfâz-ı müştereke ve me'ânî-i mecâziyyeyi mu'ayyen karîneye makrûn olmayan elfâz-ı mecâziyye ve me'ânî-i maksûdaya delâleti delâlet-i iltizâmiyye kabîlinden olmasıyla berâber maksûd olan me'ânî-i lâzimeyi me'ânî-i sâirenden temyîz eder karîneye makrûn olmayan elfâz-ı meçhûletü'l-me'ânîdir. Me'a hazâ zikredilen dört nev' elfâzın eczâ-yı ta'rîfe [154] ihtilâtı ta'rîf-i hakîkinin yalnız hüsnünü ta'rîf-i lafzînin sıhhatini dahi ihlâl eyler.

Şerâit-i sıhhat-i ta'rîf: Şerâit-i selâseden ibâret olup ta'rîf-i hakîkiyye mahsûsdur.

Şart-ı evvel, ta'rîfin mu'arrefe müsâvâtı ya'nî ittirâd ve in'ikâsın vücûdudur. "İttirâd" ta'rîfin sâdık olduğu şey üzerine mu'arrefin dahi sâdık olmasıdır. "In'ikâs" mu'arrefin sâdık olduğu şey üzerine ta'rîfin de sâdık bulunmasıdır ki müsâvât-ı meşrûta-i mezkûre, ta'rîfin efradını câmi' ağıyârını mâni' olmasını muktezîdir.

Lâkin ale'l-umûm ta'rîf-i hakîkinin sıhhati müsâvât ile müşrût olması, ulemâ-yı ilm-i münâzaradan müte'ahhirînin mezhebine mebnîdir. Ammâ kudemâ-yı muhakkıkîn hadd-ı tâmm ile resm-i tâmda müsâvâtın iştirâtı üzerine ittifâk etmekle berâber hadd-i nâkıs ile resm-i nâkısda ta'rîfin mu'arrefden e'amm ve gerek ahass olmasını tecvîz eylemişlerdir.

Kudemâyı müşârûn ileyhimin mesleğine binâen e‘amm ile ta‘rîfin cevâzı, mu‘arrefin bazı eşyâyı mültebis-i behâdan temyîzi maksûd olan mevâdda mahsûsdur. Meselâ, “Şekl-i müselles ind-i sâmi‘de şekl-i dâireye iltibâs [145] hâsıl ederek şekl-i müsellesin yalnız şekl-i dâireden fark ve temyîzi taleb edildiğinde müselles, şekl-i mudla’dır.” diye ta‘rîf-i e‘amm ile ta‘rîf olunarak şekl-i müselles yalnız şekl-i dâireden tefrîk edilir. Zîrâ mudalla’, hutût-ı mütemâyizeden mürekkeb olan murabba’ ve muhammes ve müseddes ve emsâli eşkâle ıtlâk edildiğinden hutût-ı gayr-ı mütemayizeden mürekkeb bulunan şekl-i dâire, eşkâl-i mudalla’a dâiresinden hâric kalır.

Kezâlik insân hayevân-ı ebyaz ile ta‘rîf olunduğu zaman ebyâz hayevândan e‘amm min vech ile e‘amm olduğundan fi’l-cümle temyîzi maksûd olan insân-ı ebyâz yalnız hayevân-ı esved ve asferden temyîz olunur.

Ahass ile ta‘rîfin cevâzı, mu‘arrefin yalnız efrâd-ı meşhûresinin beyânı maksûd olan mevâdda mahsûsdur. Meselâ hayevân, “Çiğnendiği zaman alt çenesini tahrîk eden şeydir.” denilir ise bu ta‘rîf, ahass-ı mutlak ile ta‘rîf olup hayevânın efrâd-ı meşhûresini ferd-i gayr-ı meşhûr olan ve inde’l-maddê üst çenesini tahrîk eden timsah nâm hayevândan temyîz eder.

Kezâlik âlim, “İmâme-i azîmi ve cübbe-i vâsi‘ü’l-kümme olan kimsedir.” diye ta‘rîf edilir ise âlim ve âlimin gayrı kimselerde dahi bulunan cübbe ve imâme ile âlim beyninde husûsiyet min [156] vech olduğundan bu ta‘rîf ulemânın yalnız imâme-i azîmi ve cübbe-i vâsi‘ü’l-kümme olan efrâd-ı meşhûresine sâdık olup bunların gayrı nice füzelâ hâric ve me‘a-hazâ pek çok cühelâ dâhil-i ta‘rîf olur.

Ta‘rîfin şerâit-i sıhhatinden **şart-ı sâni**, ta‘rîfin devr ve teselsül ve nakîzinin ictimâ’ ve irtifâ’ı ve hamlü’n-nakîzi ale’n-nakîz ve bir şeyi nefsidan selb ile tercîh-i bila müreccah gibi muhâlâtı müstelzim olmamasıdır.

Şerâit-i mezkûreden **şart-ı sâlis**, mefhûm-ı ta‘rîfin mu‘arrefden eclâ ve azhar olmasıdır.

Maksad-ı Sâlis: Ta'rifât Üzerine Vârid Olan Es'ile Ve Ecvibe-i Makbûleyi Mübîndir

Mu'arrif bir şeyi ta'rif ettiği zaman sâilin zikrolunan şerâit-i sıhhat-ı ta'rife atf-ı nazar-ı mülâhaza ile ta'rîfin efrâd-ı mu'arrefi câmi' veyâhud ağyârını mâni' veya mu'arrefden daha vâzıh olmadığını veya umûr-ı muhâliyyeden bir emr-i muhâli müstelzim bulunduğunu bi'l-iddi'â ta'rif-i mezkûru nakz ve ibtâlê selâhiyet-i kânûniyyesi vardır. [157] Ta'rîfin adem-i câmi'iyyetiyle ibtâlinin sebebi, emsile-i sâbıkada gösterildiği üzere ta'rîfin mu'arrefden ahass-ı mutlak ile ahass olmasıdır. Adem-i mâni'iyyetle ibtâlinin sebebi, ta'rîfin mu'arrefden e'amm-ı mutlak ile e'amm bulunmasıdır.

Teznîb

Bir şeyi e'amm min vech ile ta'rif mâddesinde olduğu gibi ta'rîfin ba'zen şart-ı câmi'iyyetiyle şart-ı mâni'iyyetinin ikisi birden mefkûd olur. Meselâ "İnsân şey-i ebyazdır." denilir ise bu ta'rif efrâd-ı insândan olan insân-ı Habeşîyi câmi' ve efrâd-ı insâniyyeden olmayan şeyi meselâ feres-i ebyazi mâni' olamaz.

Sâil tarafından ta'rif-i lafzî üzerine şart-ı câmi'iyyet veya şart-ı mâni'iyyetin mefkûd olduğuna binâen i'tirâz edilir ise mu'arrif tarafından ta'rif-i lafzînin mu'arrefe müsâvâtı meşrût olmayıp ma'nâ-yı maksûda delaletçe daha vâzıh olan lafz-ı e'amm ve ahass ile dahi ta'rif-i lafzî câiz olduğunu beyân, ve eğer ta'rif-i hakikî üzerine şurût-ı mezkûreden birinin mefkûdiyyetiyle i'tirâz olunur ve ta'rif-i [158] mezbûr had-i nâkıs veya resm-i nâkıs bulunur ise sâhib-i ta'rif tarafından mu'arrefin bazı eşyâdan temyîzi matlûb olan mâddelerde ta'rif-i hakikînin lafz-ı e'amm ve gerek lafz-ı ahass ile beyânı kudemâ-yı muhakkikîne göre câiz bulunduğunu dermeyân ile i'tirâz-ı vâkı'a müdâfa'ada bulunulur. Ve eğer sâil tarafından ta'rîfin müstelzim-i muhâl olduğu iddi'âsına binâen i'tirâz edilir ise sâhib-i ta'rif tarafından mecmû'-ı ta'rîfden veya bazı mukaddemâtından maksûd olan ma'nâyı tefsîr veya ta'rîfi tağyîr veyâhud ta'rîfin istilzâm ettiği emrin meselâ devr-i ma'î veya teselsül-i i'tibârî kabilinden olmakla umûr-ı muhâliyyeden bulunmadığını beyân ve takrîr ile i'tirâz-ı mezkûr men' ve def' edilir. Ve eğer ta'rif-i hakikî üzerine şart-ı sâlis sıhhatinin mefkûdiyetine mebnî i'tirâz olunur meselâ bir mu'arrif-i nâri "Heyûlâ,

mevâlid-i selâseden bir şeydir.” diye ta’rîf etmesi üzerine mu’teriz tarafından, “Bu ta’rîf bâtıldır, zîrâ ma-bihî’t-ta’rîf olan heyûlânın mefhûmu mu’arref olan nârın mefhûmundan daha vâzih ve azhar değildir.” denilir ise sâhib-i ta’rîf tarafından mu’arrefin mu’arrefden azhar olduğu zâhir olur. Yolda ta’rîfi veya mu’arrefi tefsîr ve tavzih ile i’tirâz-ı mezkûr def’ ve tezyîf kılınır. [159]

MERSAD-I HÂMÎS: MÜREKKEB-İ TÂMM-I İHBÂRÎNİN TAKSÎM KISMINDA CEREYÂN EDEN VEZÂİFİ VE ONA MÜTE‘ALLİK MEBÂHİSİ MÜBÎN OLUP MAKÂSID-I HAMSEYİ MÜTEZAMMINDIR

Maksad-ı Evvel: Taksîmin Envâ‘ Ve Teferru‘âtını Hâvîdir

Taksîm esâsen iki nev’dir. Nev-i evvel külliye cüz’iyâtına tevzî‘ ve tafsîl, nev’-i sâni küllü eczâsına tefrîk ve tahlildir. “Küllî” nefis-i mefhûm-i mütesavveri eşyâ-yı kesîre beyninde iştirâkine mâni‘ olmayan lafızdır. Lafz-ı insân gibi ki mefhûm-i lafz-ı insân olan hayevân-ı nâtık tasavvur olunduğu zaman mefhûm-ı mütesavver-i mezkûrun nefis ve zâtı lafz-ı insânın efrâd-ı kesîresi beyninde iştirâkine mâni‘ olmayıp kâffe-i efrâd-ı insâniyeye şâmil olur.

“Cüz’î” nefis-i mefhûm-i mütesavveri eşyâ-yı kesîre beyninde iştirâkine mâni‘ olan lafızdır. Lafz-ı Zeyd gibi zîrâ lafz-ı Zeyd’in mefhûmu olan zât me‘at-teşehhüs tasavvur [160] edildiğinde mefhûm-ı mütesavver-i mezkûrun nefsi şirket-i vukû‘una mâni‘ olur. Ya’nî zihnimizde bir sûret-i mahsûsa-i insâniyye hâsıl olur ki Zeyd ile müsemmâ olan şahsın gayr-ı efrâd-ı insâniyyeden hiçbir ferd üzerine sâdık ve mütâbık olmaz.

“Küll”, eczâ-yı mütehâlifetü’l-mâhiyetten mürekkebe olan şeye ıtlâk olunur.

“Cüz” küllün kendisinden mürekkebe olduğu şeye denir.

Küllînin cüz’iyâtından her bir cüz’ü üzerine hamli sahîh olup meselâ yalnız “Zeyd” ve “Bekr” ve “beşer”e insân denir. Fakat küllün, mütehâlifetü’l-mâhiyet olan eczâsından her bir cüz’ üzerine hamli sahîh olmayıp meselâ yalnız halle veyâhud şûnîz ve asele sikencübün¹ denilemez.

1 Sikencübün, sirke ve bal ile şûnîzden terkib edilen bir ma‘cûn-ı kesîrî’l-menâfi’dır. Şûnîz [çöreoğlu], bir nev’i beyâz habbedir.

Suâl: “Zeyd ya câlis veya kâimdir.” dediğimizde bu kelâm taksimin hangi nev‘inde dâhil olur?

Cevâb: Bu kelâm, Zeyd’in hâl-i cülûs ve kıyâmından her ikisinin vukû‘unda şekk ve tereddüdün vücudunu i‘lâm maksadıyla söylendiği hâlde taksîm kabîlinden olmaz ve eğer [161] Zeyd’in hâli, cülûs ve kıyâmdan hâlî olmadığını beyân ve ifhâm niyetiyle denildiği sûrette küllîyi cüz‘iyâtına taksîm nev‘inde dâhil olur.

Küllîyi cüz‘iyâtına taksîm ile küllü eczâsına taksîm kısımlarında zikredilecek küllî ile küll, lafızlarına “mukassem ve mevrîd-i kismet” ve cüz‘iyât ve eczâlarına “aksâm” ve aksâmdan her bir kısma kısım-ı âhare nisbet ve mukâbele i‘tibâriyle “kasîm” ıtlâk edildiği gibi mukassemde dâhil olup taksîmde zikredilmeyen kısma dahi “vâsîta beynel-aksam” tesmiye olunur. Meselâ, “Hayevân ya insân ya feres ya bakardır.” cümlesi küllîyi cüz‘iyâtına ve “Sikencübin hall ve şûnîz ve aseldir.” cümlesi dahi küllü eczâsına taksîmi mütezammın olduklarından cümle-i ûlâda lafz-ı küllî olan hayevân lafzı ile cümle-i sâniyede lafz-ı küll bulunan sikencübin lafzı mukassem ve mevrîd-i kismet, ve insân ve feres ve bakar ve kezâlık hall ve şûnîz ve asel aksâm, ve insân ve feres ve bakardan ve dahi hall ve şûnîz ve aselden her birerleri kasîm ünvânlarıyla benâm olacağı misillü. “İnsân ya recul veya ünsâdır.” denildiği sûrette “hunsâ” [162] mukassem olan insânda dâhil olduğu halde taksîmde zikredilmediğinden vâsîta beyne’l-aksâm kabîlinden olur.

Maksad-ı Sâni: Küllîyi Cüz‘iyâtına Taksîmin Şerâit-i Sıhhatini Mübîndir

Şerâit-i mezkûre şurût-ı erba‘adan ibârettir. **Şart-ı evvel**, taksîmin câmi‘ ve hâsır olması ya‘nî mukassemde dâhil olan bazı kısmın taksîmde zikri terk edilmemesidir.

Şart-ı sâni, taksîmin ağyâr-ı mukassemi mâni‘ bulunması, ya‘nî mukassemde dâhil bulunmayan bazı kısmın taksîmde zikrolunmamasıdır.

Şart-ı sâlis, aksâmın yekdigere mübâyin veya birbirinden mütemâyiz bulunmasıdır.

Şart-ı râbî', kısmın mukasseminden ahass olmasıdır.

Maksad-ı Sâlis: Külliye Cüz'iyâtına Taksîmin Ta'rîf ve Ahkâm ve Envâ'ını Mütezammındır

Külliye cüz'iyâtına taksîmin ma'nâsı "aksâm-ı mütebâyineyi [163] tah-sîl için mukassama kuyûd-ı mütebâyinenin zamm ve ilâvesidir. Kuyûd-ı mütebâyineden maksûd, yekdiğere hakikat ve mâhiyetle mütegâyir olan cüz'iyât-ı mukassamadır.

Mugâyeret-i mezkûre umûr-ı zâtiyye ile olur ise cüz'iyât-ı mezbûreye "envâ'", umûr-ı araziyye ile olur ise "esnâf" tesmiyye olunur.

Binâberin mukassem ba'zen aksâm-ı taksîmden her bir kısımda sarâhaten zikr olunur. "İnsân ya insân-ı ebyaz ya insân-ı esveddir." ibâresinde olduğu gibi. Ve ahyânen aksâmdan her birinde sarâhaten mezkûr olmayıp ancak mefhûmât-ı aksâmda dâhil bulunur. "Kelime ya isimdir ya fiildir ya harfdır." ibâresinde olduğu misillü. Zirâ bu taksîmde mukassem olan kelime, isim ve gerek fiil ve harfin ta'rîflerinde me'hûz olmakla mefhûmlarında dahi dâhil ve melhûzdur.

Mukassem, ba'zen dahi aksâm-ı taksîmden her bir kısımdan hazf edilir ise de mefhûmen maksûd ve mukadder olur. Meselâ "İnsân, ebyaz veya esveddir." denildikde "Ya insân-ı ebyaz veya insân-ı esveddir." mefhûmu maksûd olup mukassem olan lafz-ı insân, her iki kısmı bulunan ebyaz ve esved lafızlarının sadrında melhûz ve mukadderdir. [164]

Küllînin cüz'iyâtına taksîmi iki nev'dir. Nev'-i evvel taksîm-i aklî, nev'-i sâni taksîm-i istikrâidir.

Taksîm-i aklî, akıl kendinde kısm-ı âharın vücudunu tecvîz etmeyen ve bununla berâber aksâmı beyne'n-nefy ve isbât terdîd tarîkiyle zikredilen taksîmdir. Lâkin terdîd-i mezkûr bazen sarîhî ve ba'zen zımnî olur. Meselâ insân "Ya insân zencidir veya insân zenci değildir." ve dahi "Aded ya zevç veya ferddir." diye taksîm edildiğinde evvelki taksîmin aksâmı beyne'n-nefy ve isbât sarâhaten ve ikinci taksîmin aksâmı zımnî ve mefhûmen terdîd edilmiş olur. Çünkü ferdiyetle adem-i zevciyyet yekdiğere lâzım ve melzûm kabilinden oldukları cihetle "ya ferddir" demek "zevç değildir" demek kuvvesindedir.

Taksîm-i istikrâî, akıl onda kısm-ı âharın vücûdunu tecvîz eylediği ve mahza tettebu'ât ve taharriyât-ı vakı'aya nazaran vücûdu ma'lûm olan aksâmın zikredildiği taksîmdir. Meselâ unsur¹ “Ya mâ ve hava veya nâr ve turâbdır.” diye aksâm-ı erba'aya taksîm edildiği sûrette cins-i unsurun aksâm-ı mezbûrede inhisârı ile edilen hükm, mücerred taharriyât-ı vâkı'a neticesi olup akıl ise kısm-ı âharın vücûdunu mücevvizdir, taksîm-i istikrâî aksamının beyne'n-nefy ve isbât [165] terdîd edilmeksizin zikr ve beyânı her ne kadar kâ'ide-i asliyye ve ekseriyye ise de aksâm-ı mezbûre ba'zen taksîm-i aklî sûretinde olarak beyne'n-nefy ve isbât zikr ve beyân edilip bu halde bazı kısm, kısm-ı mürsel olur.

Mürselin ma'nâsı mezkûr bazı kısmın mefhûmu kendisinin mâsadaka aleyhi cümlesinden bulunup bi'l-istikrâ ma'lûm olan kısmın mefhûmundan e'amm bulunmaktan ibârettir. Meselâ unsur, “Ya turâb ya turâbın gayrıdır”, turâbın gayrı olan şey de “ya sudur veyâhud suyun gayrıdır”, suyun gayrı olan şey de “ya havâdır ya havânın gayrıdır”, havânın gayrı olan şey de “nârdır” denildiği takdîrde bu taksîm-i istikrâî, taksîm-i aklî sûreti üzerine beyne'n-nefy ve'l-isbât zikrolunduğu ve mââmâfîh kısm-ı ahar olan havânın gayrı şeyin mefhûmu, kendisinin mâsadaka aleyhi cümlesinde olup bi'l-istikrâ ma'lûm olan unsur-ı nârın mefhûmundan e'amm düşdüğü cihetle havânın gayrı olan şey, kısm-ı mürsel olur. [166]

Maksad-ı Râbî: Küllîyi Cüz'îyyâtına Taksîmi Bâbında Cereyân Eden İ'tirâzât ve Müdâfa'ât-ı Makbûleyi Mübîndir

Küllînin cüz'îyyâtına taksîmi, taksîm-i aklî veya taksîm-i istikrâî olduğu ve me'a hâzâ bu taksîmlerde taksîmin şerâit-i mezkûre-i sıhhatinden bir şartın mefkûd bulunduğu hâlde mu'teriz tarafından emsile-i âtiyede gösterilen usule tevfikân i'tirâz edilir. Şöyleki taksîm-i aklîde aklen ve taksîm-i istikrâîde hâricen bir kısm-ı âhar-i gayr-ı mezkûrun bulunduğu takdîrde taksîm-i mezkûrların şart-ı câmi'iyet va hâsıriyetleri mevcûd olmayacağından mu'teriz tarafından adem-i sıhhatlerini bi'l-iddi'â nakz ve ibtâl edilmeleri makbûl ve becâdır.

1 Unsur, mevâlid-i selâsenin mâdde ve hayûlâsı ma'nâsıdır.

Mu‘teriz tarafından taksîm-i aklî ile taksîm-i istikrâî ber-vech-i mezkûr nakz ve ibtâl edildiğinde mukassim tarafından zikredilen taksîmlerin mukassemelerinden vâsıtaya şâmil olmayan bir ma’nâ kasd ve ihtiyâr ile mukassemde dâhil ve taksîmde gayr-ı mezkûr olan kısım-ı âharin aklen veya hâricen vücûdu redd ve inkâr olunarak i‘tirâz-ı mezkûre müdâfa‘a edilir. [167]

Şart-ı Câmi‘iyyetin İntifâsına Binâen İbtâl-ı Taksîme Misâl

Meselâ mukassim, “Ma‘lûmiyet şânından olan şey ya mevcûd veyâhud ma‘dûmdur.” der ve bir mu‘teriz de “Bu taksîm, ma‘lûm ve dâhil-i mukassem bulunduğu hâlde ne mevcûd ve ne de ma‘dûm olan hâle¹ şâmil ve bu cihetle aksâmını hâsır olmadığından fâsid ve bâtıldır.” diye i‘tirâz eyler ise sâhib-i taksîm tarafından delîl-i mu‘terizin mukaddeme-i suğrâsını men‘ ile “Bu taksîmde dâhil-i mukassem olup ne mevcûd ve ne ma‘dûm olan kısım-ı âharin vücûdunu teslîm etmeyiz. Zîrâ mukassem olan ma‘lûmdan maksûd, hâle şâmil olmayan ma‘lûmdur. Hâlin mukassemde duhulü müsellemler olsa dahi aksâmda adem-i dühûlü müsellemler olamaz. Çünkü ma‘dûm veya mevcûddan hâle şâmil olan ma’nâ maksûd olması neden câiz olmasın?” diye i‘tirâz-ı mezkûre müdâfa‘a olunur. Taksîm-i aklî için tasvîr edilen şu misâle kıyâsen taksîm-i istikrâîye dahi misâl-ı münâsib tertîb ve takrîr edilir. [168]

Şart-ı Mâni‘iyyetin İntifâsına Binâen İbtâl-ı Taksîme Misâl

Meselâ “İnsân ya feres veyâhud zencidir.” denilmiş olsa insân ile feres, hayevân-ı e‘ammın aksâmından olup yekdiğere kasîm ve mübâyin oldukları hâlde taksîm-i mezkûrda feres insândan bir kısmı kılınmış olacağından bir şeyin kasîmi kendüye kısım olması lâzım geleceğine binâen taksîm-i mezkûr şart-ı mâni‘iyyeti mefkûd olacağı beyânıyla mu‘teriz tarafından nakz ve ibtâl edilir.

Sâhib-i taksîm tarafından dahi takyîd ve ıtlâk alâkasıyla ahassın e‘amm üzerine ıtlâkı kabîlinden mecâz-ı mürsel olarak insândan hayevân ve zenciden insân maksûd olduğunu dermeyân ile i‘tirâz-ı mezkûre müdâfa‘a olunabilir.

1 Hâl, hakâik-i mevcûdâtâ zevât ve sıfâtı i‘tibârıyla sâbit olan mefhûmât-ı mütesavvereden ibâretir. Cevheriyyet ve kâdiriyyet gibi.

Şart-ı Tebâyün-ı Aksâmın İntifâsına Binâen İbtâl-i Taksîme Misâl

Küllînin cüz'iyâtına taksîminde ahyânen vukû' bulacağı gibi [169] bazı kısım kısım-ı âharden e'amm-ı mutlak ile e'amm düştüğü takdîrde sâil tarafından taksîm-i mezkûr, bir şeyin kısmı ol şeye kasîm olmasını müstelzim olduğunu bi'l-iddi'a şurût-ı sıhhat-i ta'rîfden olan tebâyün-i aksâmın intifâsına binâen nakz ve ibtâl edilir. Meselâ sâhib-i taksîm, "Cisim ya hayevândır ya nâmîdir." dediğinde nemâ ile muttasıf ma'nâsına olan nâmî, nebâtâta dahi iştimalî hasebiyle hayevândan e'amm-ı mutlak ile e'amm ve hayevân hâric de nâmîden bir kısım-ı ahass olduğu hâlde hayevân taksîm-i mezkûrda nâmî-i e'amma kasîm kılındığı ve ahassın bulunduğu yerde e'ammın dahi bulunacağı cihetle mezkûr kısımlar beyrinde şart-ı tebâyün mefkûd olacağına mebnî taksîm-i mezkûr ibtâl edilir. Bu sûretde sâhib-i taksîm tarafından taksîm-i mezbûr, bir şeyin kısmı o şeye kasîm olmasını müstelzim olmadığı zâhir olur. Yolda kısım-ı e'amm-ı mezkûr tahrîr ve tefsîr ya'nî nâmî ile yalnız cism-i nebâtı maksûd olduğunu beyân ve tavzîh edilerek i'tirâz-ı mezkûr men' ve tezyîf olunur.

Ve ba'zen dahi taksîmde mezkûr olan aksâmın küllîsi veyâhud bazısı beyrinde umûm ve husûs min-vech olduğundan tesâduk-ı aksâm mevcûd ya'nî aksâmın şey'-i vâhid üzerine sâdık olacağı cihetle kezâlik şart-ı tebâyün-ı aksâm [170] mefkûd bulunacağına binâen taksîm-i mezkûr nakz ve ibtâl edilir. Meselâ mukassem, "Hayevân ya insân ya hayevân-ı ebyazdır." dediği zaman sâil tarafından, bu taksîmde hayevâna aksâm kılınan insân ile hayevân-ı ebyaz beyrinde umûm ve husûs min vech mevcûd ve bu cihetle aksâm beyrinde tesâduğun vücûdundan nâşî şart-ı tebâyün-ı aksâm mefkûd olduğunu bi'l-iddi'a taksîm-i mezbûr nakz ve ibtâl olunur. Bu sûretde sâhib-i taksîm tarafından taksîm-i mezkûr, kendisinde aksâmın yalnız bi-hasebi'l-mefhûm yekdiğerinden temâyüzü kâfi olup tesâduk-ı aksâmın zararı olmayan taksîm-i i'tibârî kabîlinden bulunduğunu bi'l-beyân i'tirâz-ı mezkûre müdâfa'ada bulunulur. Zîrâ tesâduk-i aksâmı müstelzim olduğuna binâen medhûl ve menkûz olmak, yalnız taksîm-i hakîkiyye ya'nî cüz'iyât ve eczâsı vâki' ve nefsü'l-emrde birbirine mübâyin olan taksîm-i küllî ile'l-cüz'iyât ile taksîm-i küllî ile'l-eczâya mahsûsdur. Yoksa bir emr-i küllîyi her ne kadar hâricde şey'-i vâhid üzerine mutesâdik iseler de aklen mütebâyin ve mütemâyiz olan

cüz'iyât-ı mefhûmâta taksîm ile mu'arref bulunan taksîm-i i'tibârî üzerine tesâduk-ı aksâmı istilzâma binâen i'tirâz edilmesi kânûn-ı münâzaraca makbûl ve mer'î değildir. Çünkü şey'-i vâhid mefhûmat-ı mütehâlîfe ile irtisâfı [171] i'tibârîyle eşyâ-yı müre'addide sayılıp dâhil-i aksâm-ı adide olur. Nitekim ehl-i mantık küllîyi, her çend mülevvende mutesâdık ise de mefhûmâtı yekdiğerinden aklen mütemâyiz ve mütefârik olan ve cins ve nev' ve fasl ve hassa ve araz-ı âmm ile müsemmâ bulunan aksâm-ı hamseye taksîm ve taksîm-i mezkûru taksîm-i i'tibârî olmak üzere telakkî bi'l-kabûl eylemişlerdir.

Aksâm-ı hamse-i mezkûrenin mülevvende mutesâdık olması şu vech iledir ki; mülevven, zî-levn olan kâffe-i eşyâya şümûlû cihetle elvândan bir levn-i mahsûs ile mülevven olan şeye cins olduğu gibi mükeyyefe dahi nev'dir. Zîrâ mükeyyef, mülevven ve hâr ve bârid gibi eşyâ-yı mükeyyefeye müştemil olduğundan mülevven eşyâyı mükeyyefe-i mezkûreden bir nev'-i mahsûs olmuş olur.

Kezâlik mülevven, cism-i mülevven ile mu'arref olan kesîfe fasl iken cism-i mutlaka nazaran hassadır. Çünkü cism olmayan şey mülevven olması mümkün olamayacağından mülevvenlik cismin hâssa-i lâzimesidir. Şu kadar varki mülevvenlik hassa-i cism olmasından kâffe-i efrâd-ı cismiyyenin levn ile muttasıf olması lâzım gelmez. Zîrâ hava cisimdir, me'a-hâzâ mülevven değildir. [172] Kezâlik mülevven, hayevân-ı mutlaka-ı araz-ı âmmıdır. Zîrâ mülevvenlik hayevâna ârız olduğu gibi hayevânın gayrı olan hacir ve şecer misillü eşyâya dahi ârız ve târîdir.

Kısm-ı Mukassemden Ahass Olmak Şartının Mefkûd Olmasına Mebnî İbtâl-i Taksîme Misâl

Meselâ insân, ebyaz ile esvede taksîm edilir ise ebyaz ile esved mefhûmları mefhûm-ı insândan e'amm oldukları hâlde insândan birer kısım kılınmış olacağından taksîm-i mezkûr, şart-ı ahassiyet-i aksâmı mefkûd olduğuna binâen mu'teriz tarafından nakz ve ibtâl edilir. Bu sûrette sâhib-i taksîm tarafından mukassemın aksâmda mu'teber ya'nî mü'eddâ-yı taksîm-i mezkûr, "İnsân ya insân-ı ebyaz ya insân-ı esveddir." demek olup mukassem olan lafz-ı insân ebyaz ve esved kısımlarının sadrında melhûz ve mukadder olduğunu beyân ile i'tirâz-ı mezkûre müdâfa'ada bulunulur. [173]

Maksad-ı Hâmis: Küllü Eczâsına Taksîmin Ta'rîf ve Şerâitini Mütezammındır

Küllü eczâsına taksîm, mukassem olan küllün cemî'-i eczâsını zikr ile mukassem-i mezkûrun tafsîl-i mâhiyetinden ibârettir. "Sikencübin, hall ve şûnîz ve aseldir." demek gibi ki eczâ-yı selâse-i mezkûrenin cemî'ini zikr ile mâhiyet-i sikencübin tafsîl ve tebyîn edilmiş olur.

Binâberin küllü eczâsına taksîmde, küllînin cüz'iyâtına taksîminde olduğu gibi mukaseme kuyûd-ı mütebâyinenin zamm ve ilâvesi ve mukasem üzerine harf-ı terdîdin idhâli câiz olamaz. Ya'nî "sikencübin ya sikencübin hall ya sikencübin şûnîz veya sikencübin aseldir." denilemez. Zîrâ küllü eczâyâ taksîmde zikredilen eczâ-yı hâriciyye ve gerek zihniyyenin hakâiki, zevâtına nazaran hakikat-i mukaseme mübâyin olduğundan mukassem, hakikat-ı eczâsında dâhil olamayacağı hasebiyle eczâ-yı mezkûreden her bir kısmın mukassem üzerine hamlî sahîh olamaz.

Küllü eczâsına taksîmin sıhhati, şurût-ı selâse ile [174] meşrût olup **şart-ı evvel**, câmi'iyet ve hâsırıyyettir. Ya'nî mâhiyet-ı mukassemi muhasal olan mecmû'-ı eczâyı zikredir.

Şart-ı sâni, tebâyün-i aksâmdır, ya'nî aksâmın hâricde yekdiğere mübâyin ve gayr-ı mütesâdık olmasıdır. Yekdiğere mübâyin ve gayr-ı mütesâdık olmasıdır.

Şart-ı sâlis, mâni'iyettir, ya'nî mukasseminden cüz'ü olmayan bir şeyin aksâmda zikr ve ta'dâd olunmamasıdır.

Binâberin taksîm-i mezkûr, mukassemde dâhil olduğu hâlde aksâm-dan hâric kalan kısm-ı âharin vücuduna mükârin bulunduğu sûrette şart-ı evvel câmi'iyetin, ve hâricen yekdiğerine gayr-ı mübâyin ve şey-i vâhid üzerine mütesâdık olan aksâmı mütezammın idiğü takdîrde şart-ı sâni-i tebâyünün, ve mukasseminden cüz'ü olmayan bir şey aksâmda zikredildiği hâlde şart-ı sâlis-i mâni'iyetin mefkûd olacağına binâen mu'teriz tarafından intifâ-yı şart-ı sıhhati iddi'â edilerek nakz ve ibtâl olunur. Bu halde mukassem-i mücib tarafından sülûk edilecek turuk-ı müdâfa'a, külliyyi cüz'iyâtına taksîm bahsinde sebk eden tafsîlât sırasında gösterildiği cihetle tekrâra hâcet görülemedi. [175]

MERSAD-I SÂDİS: NAKL VE RİVÂYET ÜZERİNE CÂRÎ OLAN USÛL-I MÜNÂZARAYI HÂVÎDİR

Bir nâkil ve râvî, emr-i menkûl ve mervînin sıhhatini iltizâm etmedikçe üzerine hiçbir gûna i'tirâz vârid ve müteveccih olamaz. Zîrâ medâr-ı i'tirâz bir ma'nânın sıhhatini iltizâmıdır. Binâberin ma'nâ-yı menkûl hadd-i zâtında sıhhati mültezim olmayan bir emr-i mahkiyyeden ibâret olduğu cihetle cây-ı i'tirâz olamaz ise de ma'nâyı mezkûr, sıhhati üzerine hükmedildiği veyâhud bir müdde'ânın te'yîd ve takviyesi zımında nakl ve îrâd olunduğu takdîrde sıhhati iltizâm edilmiş olacağına mebnî mürekkeb-i tâmm-ı ihbârînin tasdik ve ta'rif ve taksîmden herhangi kısmına âit ise o kısım üzerine vârid olan es'ile ve ecvibe-i sâbikatü'l-beyânın mevrîd-i cereyânı olur. Velâkin nakl ve rivâyetin müstenid-i sıhhat olduğu tabî'î iltizâm edilmiş olacağından rivâyet-i mezkûrenin sıhhati sâilce müsellemler olan umûrdan olamaz ise isbâtı taleb edilir.

Bu sûretde nâkil tarafından kitâb-ı menkûlün anı ihzâr veyâhud ondan nakl ve rivâyet ettiği zâtı işhâd gibi bir [176] sened-i sahîhi ibrâz ve izhâr ile rivâyet-i vâkı'a isbât olunur.

MERSAD-I SÂBÎ: NETİCE-İ MÜNÂZARAYI MÜBÎNDİR

Mu'allil ile sâil beyninde cereyân eden bahs ve münâzara, ya mu'allilin i'tirâz-ı sâile müdâfa'adan veyâhud sâilin cevâb-ı mu'allil üzerine tekrîr-i i'tirâz ve mu'ârazadan acz ve sükûtüyle netîce-pezîr olur ki kâlâ-yı gâlibiyete, delîl-i mukaddeme-i zarûriyyeti'l-kabûle müntehî olan taraf-ı mâlik bulunur. Zîrâ sâil ile mu'allil meyânında ilâ gayri'n-nihâye bahsin cereyânını mukârin-i imkân olamayacağı müstağnî-i îzâh ve beyândır. Binâberin mu'allilin ol vechle acz ve sükûtuna "ifhâm", sâilin acz ve sükûtuna "ilzâm" tesmiye olunur.

MERSAD-I SÂMİN: ÂDÂB-I MÜNÂZARAYI MÜTEZAMMINDIR

Âdâb-ı münâzara umur-ı tis'adan ibârettir. Umûr-ı mezkûrenin **birincisi**, maksûd ve merâmın suhûlet-i infihâmını [177] adem-i ihlâl için tarafeynden sevk edilen kelâmda icâz ve ihtisârdan ihtirâz olunmaktadır. “İcâz” ehl-i lisân beyninde müsta'mel ve müte'ârif olan ibâre-i mahsûsadan ekall ile edâ-yı merâm etmektir.

İkincisi, mûcib-i melâl olmasının için kelâm-ı mezkûrede itnâb ve tatvilden dahi ictinâb edilmektir. “İtnâb” erbâb-ı lisân meyânında müte'âref ve mütedâvel bulunan ibâre-i mahsûsadan ekser ile edâ-yı maksadla müfesserdir.

Üçüncüsü, su'ûbet-i fehmi müstelzim olmasının için esnâ-yı bahsde, zâhîretü'l-ma'nâ ve me'nûsetü'l-isti'mâl olmayan elfâz-ı garibeyi isti'mâl etmekden mücânebettir.

Dördüncüsü, esnâ-yı mübâhasede lafz-ı mücmelin zikr ve isti'mâlin-den ihtirâzdır. “Lafz-ı mücmel” me'ânî-i müte'addideye vaz' edilen lafz-ı müsterek veyâhud kâili tarafıdan ma'nâ-yı ba'id-i gayr-ı zâhirde isti'mâl edilmek hasebiyle ma'nâ-yı maksûdu münfehim olmayan lafz-ı mübhemdir. Şu kadar var ki lafz-ı mezkûr ma'nâ-yı maksûdu ta'yin eder bir kayd ve karîneye mükârin bulunmaz ise [178] *(ما يوجد فيه الاستبهام حسن فيه)*¹ *(المستفهام)* misdakınca ne ma'nâda isti'mâl edildiği kâilinden istizâh edilir.

Beşincisi, hasmın merâmını kemâ yenbagî tahkîk ve fehmden evvel kelâmına dahl ve i'tirâzdan ihtirâz edilmektir. Zîrâ hasmın kelâmını tamamıyla fehmden evvel i'tirâza mübâderet, saded-i bahsden mübâ'adetele maksad-ı münâzaranın fevt ve ziyâ'ına sebebiyet verir. Fakat tahkîk-i merâm için ihtiyâc görüldüğü hâlde hasmeynden biri diğerinden tekrâr kelâmını mütâlebede be's yoktur. Çünkü fehmi merâmdan evvel i'tirâza mübâderetin sebebiyet vereceği beyân edilen mahzûr, tekrâr-ı kelâmı talebin işrâb edeceği noksanı-i fetanerden daha büyük kusurdur.

1 “Kendisinde ibhâm bulunan bir kelâmın istizâhı müstahsendir.” ma'nâsına olan şu terkîbde, istifhâma müşâkelelen ibhâm üzerine sîn-i istifâl ziyâde olunmuş veyahut sîn-i istifâlden i'tikâd ma'nâsı kasd ve irâde edilmiştir.

Altıncısı, istihsâl-ı maksad-ı münâzarada dahli ve mevzû'-i bahsde dü-hûlû olmayan bir ma'nâya ta'arruzdan ictinâb etmektir. Zîrâ bu dakîkaya adem-i i'tinâ, intişâr-ı kelâma bâdî olarak mübâ'adet anî'l-merâmı iktizâ eder. Hâlbuki münâzaradan merâm yek meclisde istihsâl-ı netîce ile mü-bâhasaya hitâm verilmektedir. [179]

Yedincisi, esnâ-yı mübâhasada dihk ve tebessüm ve ref'-i sadâdan ve tahrîk-i yed ve hiddet ve gadab gibi hiffet-i akla delâlet eden ve sitre-i cehâlet ittihâz edilen etvâr-ı nâ-sezâdan ihtirâz ve ittikâ eylemektir.

Sekizincisi, menâsib ve mehâbet ve ihtîşâm ve azamet ashâbıyla bahs ve münâzaradan mücânebettir. Zîrâ gözü hasmın celâlet-i kadr ve mehâbet-i eseriyle mümtelî olan bir münâzır, kalbi dahi bi't-tab' müte'essir ve bu ci-hetle hiddet-i zihni ve dikkat-ı fikri zâil ve müteğayyir olarak izhâr-ı hakk ve savâba muktedir olamayacağı muktezâsıyla münâzaranın semere-i mat-lûbesini iktitâf edemez.

Dokuzuncusu, hasm-ı münâzırı hakîr ve nâçiz zann eylemekden muhteriz olmaktır. Çünkü hasma hakâretle nazar, ekseriyen kelâm-ı sahîfin sudûruna sebebiyet vererek hasm-ı za'ife mağlûbiyeti iktizâ eder. Bu hâl-de münâzır-ı müstahkir, hasmını iskât sadedinde iken bi'l-aks kendisinin ihtiyâr-ı sükûta mecbûriyeti gibi bir eser-i hiffetini isbât eylemiş olacağından bu sûrele husûle gelecek mağlûbiyet, vücûh-ı ifhâm ve ilzâmın eşnâ'i olduğu cihetle nazar-ı hakâretin âdâb-ı münâzaraya mügâyereti ve belki umûmiyet üzere mezmûmiyeti ve rehîn-i rûtbe-i bedâhettir. [180] Şu ebyât-ı belâğat intimâ-i icmâl-i âdâb-ı münâzarayı hâvî ve sühûlet-i zabt ve muhâfazayı muktezâdır.

من أمور تسعة خذها تصب	ينبغي للباحث أن يجتنب
المقال المجمل المفوضى الخلل	انها الإيجاز والإطناب بل
ثم دخلا قبل تحقيق المرام	وحذرن لفظا غريبا فى الكلام
لاتحقر قط فردا من امم	لاتباحث بالمهيب المحتشم
قط دهرا لم يجوزه الرجال	رفع صوت مثل ضحك فى المقال

[Araştırmacının dokuz şeyden kaçınması gerekir

Bu dokuz şeyi alırsa doğruya ulaşır

Sözü kısa ve uzun olmamalı

Bilinmeyen sözde karışıklığa yol açar

Konuşmada yabancı lafızları kullanmaktan sakın

Meramına ulaşmadan önce bir şeye girişme

Bunlardan biri sözü kısa ve uzun

Görkemli muhteşem insânlarla tartışma

Kesinlikle bir ulus üyesini asla küçümseme

Konuşmasında kahrkaha atan gibi sesini yükseltme

Hiçbir zaman kimse onu uygun görmez]

HÂTİME: ÜSLÛB-I MÛTÂLA‘AYI MUHTEVÎDİR

Evvelen, bir kitâbın hâvî olduğu mebâhisden pîş-i nazar-ı mûtâla‘aya alınan bahsin, meâl-i zâhîrisi zihinde müntekiş olur. Yolda ibtidâsından intihâsına kadar icmâlen mülâhaza edilmesi lâzimedendir.

Sâniyen, me‘ânî’-i maksûdesi mülâhaza edilen elfâzın âit olduğu lisânın kavâ‘id-i lûgat ve sarf ve nahiv ve belâgatına atf-ı nazar-ı dikkatle hangi bâb ve kâ‘ideye mûtâbık ve me‘ânî-i [181] lûğaviyye ve örfiyye ve hakîkiyye ve mecâziyyeden hangisine müvâfık oldukları tedkîk ve tefekkür ve kezâlik el-fâz-ı mezkûrenin takdîm ve te’hîrinde ne vecih ve nûkte ve beynlerinde ne gibi cihet-i râbıta ve her lafzın zikrinde ne fâide melhûz, ve elfâz-ı mezbûre şerh ve tefsîre dâir ise şârih tarafından bast ve beyân edilen me‘ânî hangi ibâre-i metinden me’hûz bulunduğu te’emmül ve tedebbür olunmalıdır.

Bu usûle ri‘âyetle istinbât edilecek me‘ânî üzerine kânûn-ı münâzaraca bir gûna i‘tirâzın vürûduna tesâdüf olunur ve me‘a-hâzâ sûret-i def‘ ve tez-yîfi bulunur ise fe-ni‘me’l-merâm bulunmaz ise takrîb-i tâmm ve müdde‘â müsellemler olamaz. Ve şayet i‘tirâzı mûcib olur bir cihet görülemediği takdirde bu metânet, me‘ânî-i mezkûreyi edâ eden elfâz-ı eser-i hâmesi olan zâtın kemâl-i fazl ve fetânetine delâlet edeceği cihetle misdâk-ı kelâmını hüsnü-i telakkiden başka bir şey lâzım gelmeyeceği derkâr ise de mûtâlâ

eden zâtın noksân-ı dikkat ve fetânetinden neş'et edeceğine de ihtimâli bâkî kalacağına binâen bu ihtimâlin ref'ini te'mîn ile tahsîl-i ilm-i yakîn edinceye değin tedkîkât-ı meşrûhaya devâm ve mebâhis-i müte'âkibenin mütâlâ'asına hîn-i mübâşeretde dahi ber minvâl-i muharrer harekât-ı basî-retkârâne iltizâm edilir.

LÂHİKA: HÂŞİYE-İ SAHİFE¹

BURHÂN-I TATBİK

Umûr-ı gayr-ı mütenâhiye bulunmuş olsa âhâd-ı kesîreden mürek-keb olan ve biri mebd'e-i vâhid-i mu'ayyenden bed' ve hurûc ile ilâ gayri'n-nihâye zehâb ve imtidâd eden ve diğeri mebd'e-i mu'ayyen-i mezkûr-dan bir mertebe ileri ve ön olan bir mebd'e-i mahsûsdan bi'l-ibtidâ kezâlik ilâ gayri'n-nihâye zâhib ve mümted bulunan iki cümle-i mümkinetü'l-vü-cûdu farz ve takdîr ederiz. Bu sûretde cümle-i ûlâ bir mertebe-i evvel imti-dâda başlamış olacağından cümle-i sâniyeden zâide ve cümle-i sâniye bi'l-aks nâkisa olmuş olur. Ba'dehu cümle-i sâniyenin [51] cüz-i evveli cümle-i ûlânın cüz-i evveline cüz-i sânisî cüz-i sânisine ve helûmme cerâ cümle-i sâniye-i nâkisanın eczâ-i mevcûdesinden her bir cüz'ü cümle-i ûlâyı zâide-nin eczâ-ı mevcûdesinden herbir cüz'üne tertîb-i mezkûr ile mukâbil ve muhâzî olmak üzere cümle-i sâniye-i nâkısayı cümle-i ulâ-yı zâide üzerine tatbîk ve icrâ ederiz. Bu halde her iki cümle ya ilâ gayri'n-nihâye müterâbık ve mütevâzî ve eczâ-yı mevcûdeleri ale't-tertîb yekdiğere mütekâbil ve mü-tehâzî olarak imtidâd ederler veyâhud cümle-i sâniye-i nâkisa-i münkâtî'a ve mütenâhiye olur. Şikk-ı evvel ya'nî cümlelerin ber minvâl-i mübeyyen ilâ gayri'n-nihâye müterâbık ve mümted olmaları mümkün olamaz. Zirâ mümkün olmuş olsa cümle-i zâide, aded-i âhadde cümle-i nâkisa gibi olur. Ya'nî her iki [52] cümle-i mütesâviyetü'l-âhad ve eczâ bulunur. Hâlbuki cümlelerin biri zâid ve diğeri nâkıs farz edilmiş idi. Ziyâde ve noksâniyet ise eczânın kesret ve killetine tâbî' idüğü umûr-ı müsellemedendir. Bu cihetle cümle-i ûlâ-yı zâidenin cümle-i sâniye-i nâkisa ile mütesâviyetü'l-âhad ol-ması hilâf-ı mefrûz olduğundan câiz olamaz. Bu sûretde cümle-i sâniye-i

1 Kitâbın hâşiyesine yazılan bu kısımlar konunun bütünlüğünü bozması adına ve müellifin de fihriste belirttiği üzere kitâbın en sonuna alınmıştır.

nâkısanın inkitâ'ı lâzım gelir. Cümle-i sâniye-i nâkisa münkati'a olunca mütenâhiye ve cümle-i ûlâda cümle-i mütenâhiye-i mezkûre üzerine bir mikdâr mütenâhi ile zâid olur ki bu mikdâr mütenâhi cümle-i ûlâya mebde'-i vâhid-i mu'ayyen i'tibâr edilen cüz'den ibârettir. Binâberin bir şeyi mütenâhi üzerine mikdâr-ı mütenâhi ile zâid olan şeyin mütenâhi olması vâcib [53] ittiğinden mezkûr her iki cümlelerin cihet-i imtidâd ve intibâkiyelerinde mütenâhi olmaları lâzım gelir. Mütenâhi olmaları hilâf-ı mefrûz olduğundan burhân-ı tatbîk, eşyâ-yı müctemi'a-i gayr-ı mütenâhiyenin vücûdu muhâl olduğunu göstererek eşyâ-yı mezkûrenin bir mü'essir-i kadîme-i vücûb intihâsını isbât ve tahkîk eyler.

Temsîl ve Tatbîk

Meselâ nev'-i beşerin silsile-i tenâsülü bir mebde'-i mu'ayyene muntehî olmayıp ilâ gayri'n-nihâye imtidâd eylemiş olsa bu silsileyi, ahâd-ı kesîreden mürekkeb [54] olan iki cümle farz ile yekdiğere tatbîk ederiz. Şöyle ki Selîme Safiyye'yi ve Safiyye Zekiyye'yi Zekiyye Edîbe'yi tevlîd eylediğini ve hakeza silsile-i tenâsül ilâ gayri'n-nihâye yürüyüb gittiğini farz ederek her illete mükâbil bir ma'lûlün ve her ma'lûle muhâzî bir illetin vücûdunu tasavvur ve takdîr eyleriz. Binâenaleyh Selîme Safiyye'ye bilâ vâsâtin ve Safiyye'nin evlâd-ı mütenâsile-i müteselsilesine bi'l-vâsâit illet olacağı misillü Safiyye dahi Zekiyye'ye bilâ vâsâta ve Zekiyye'nin evlâd-ı mütenâsile-i müteselsilesine bi'l-vâsâit illet olacağından Safiyye'den bir mertebe mukaddem olan Selîme'nin bulunduğu silsile silsile-i zâide, Safiyye'nin bulunduğu silsile silsile-i nâkisa olur. Bu sûrette Selîme'nin bi'z-zât ve bi'l-vâsâta illet olduğu kâffe-i evlâda Safiyye [55] dahi bi'z-zât ve bi'l-vâsâta illet olmuş ve her iki silsile ilâ gayri'n-nihâye imtidâd eylemiş olsa silsile-i Selîme'de munderic olan illel ve ma'lûlât silsile-i Safiyye'de munderic olan illel ve ma'lûlât ile hem aded ve müsâvî olmak lâzım gelir. Hâlbuki silsile-i Selîme zâide ve silsile-i Safiyye nâkisa olduğu mefrûz olup müsâvât-ı mezkûre hilâf-ı mefrûz olduğu gibi Safiyye'nin kendi nefesine illet olması lüzûmu misillü bir muhâlî dahi müstelzim olmasından dolayı bâtıldır.

Ve eğer zikredilen her iki silsile ilâ gayri'n-nihâye teselsül etmeyüp silsile-i nâkisa-i Safiyye mütenâhiye olur ise silsile-i zâide-i Selîme'nin de mü-

tenâhî olmasını icâb eder. Zîrâ silsile-i Selîme “yalnız Safiyye [56] ve Safiyye'nin evlâdına illet olup diğer bir şeye ma'lûl olmadığı farz edilen” Selîme üzerine şâmil bulunduğu cihetle silsile-i Safiyye üzerine zâid olmuş idi. Me'a-hâzâ Selîme bir şey'-i mütenâhiyi'l-mikdâr olduğundan mütenâhî üzerine mikdâr-ı mütenâhî ile zâid olan şeyin mütenâhî olacağı derkârdır.

İhtâr

Hükemâ-yı felâsife “Burhân-ı tatbîk, yalnız birbirine illiyyet ve ma'lûliyyet gibi beynlerinde terettüb-ı tabî'î bulunan eşyâ-yı gayr-ı mütenâhiyenin vücûd-ı [57] hâricide teşkîl-i silsile-i ictimâ' eylemesi muhâl olduğunu isbât eyler yoksa hâricide müctemî' ve müterettib olmayan eşyanın adem-i tenâhîsinin beyânı bâbında burhân-ı tatbîkin cereyânı yoktur. Zîrâ hadd-i zâtında hâlet-i mevcûde-i müstemirre ve bilâ bidâyetin teceddüdât-ı intikâliyye-i vaz'ıyyeyi müstelzim olan ve âsâr-ı âlem-i kıdemî âlem-i hudûsa îsâle vâsıta bulunan herekât-ı felekiyyenin eczâsı beyinde her ne kadar terettüb-ı tabî'î var ise de eczâ-yı mezkûrenin vücûd-ı hâricî ve gerek zihnîde ictimâ' ve nüfûs-ı nâtıkanın âhâd her çend hâricen mevcûd ve müctemî' ise de beynlerinde terettüb-ı tabî'î olmadığından burhân-ı tatbîkin harekât ve nüfûs-ı mezkûre hakkında tatbîk ve icrâsı mukârin-ı sıhhat değildir.” demişlerdir. Velâkin ulemâ-yı kelâmiyye [58] “Farz ve tatbîk edilecek olan cümle-i nâkisa ile cümle-i zâidenin âhâd ve eczâları beyinde her ne kadar terettüb-ı tabî'î veyâhud ictimâ'-ı hâricî olmaz ise de cümle-i nâkisanın hâricen ictimâ'ı mefrûz olan âhâdından her biri cümle-i zâidenin âhâd-ı mefrûzatü'l-ictimâ'ından her birinin eczâsında vukû'u umûr-ı mümkineden olduğu hasebiyle akl, bu umûr-ı mümkineyi vâkî' ve mevcûd farz ile cümle-i nâkisa ile cümle-i zâide-i mütenâhiye oluncaya kadar kâide-i meşrûha-i tatbîki icrâ eyler. Akıl bu vechle icrâ-yı tatbîkî babında âhâd-ı cümleleri tafsîlen mülâhazaya muhtâc olmayıp belki âhâd-ı mezkûrenin icmâlen farz ve mülâhazası kifâyet eder. Binâberin ibtâl-i teselsül bâbında umde-i berâhîn olan burhân-ı tatbîk [59] umûr-ı gayr-ı mütenâhiye, eczâsı beyinde terettüb-ı tabî'î veyâhud ictimâ'-ı hâricî olsun ve gerek olmasının her halde mümteni'atü'l-vücûd olduğunu isbât ve tahkik eyler.” buyurmuşlardır. Ulemâ-yı müşârûn ileyhim hazerâtının şu beyân-ı dekâik-sencânîleri misdakınca burhân-ı tatbîkin nüfûs-ı nâtıka ile harekât-ı felekiyyenin

kadîm ve nâ-mütenâhî olmalarının ibtâlî hakkında dahi sıhhat-ı cereyânı sâbit olur.

Tenvîr-i Sened

Burhân-ı tatbîk ile berâhîn-i âtiyyetü'l-beyân vehle-i ûlâda [60] umûr-ı mevhûme libâsında nümâyan olur ise de fenn-i hikmette müsbit olduğu üzere kâffe-i ecsâm-ı sûtûhdan, sûtûh-ı hutût-ı mutekâta'adan hutût dahi nukâtdan mürekkeb olduğu ve külü mecmû'unun vücûdu ancak vücûd-ı eczâsıyla mümkün ve mütesavver bulunduğu îcâbıyla her cisim ve cevherde ve belki kendisinde eb'âd ve imtidâd bulunan her şeyde mevcûd olan hutût-ı cevheriyyenin birçok ahvâl-i tabî'ası vardır ki ahvâl-i mezkûrenin muktezâsı üzerine binâ edilen berâhîn-i mezbûre, tahayyûlât-ı sahîha ve tasavvurât-ı sâdikadan olmakla eşyâ-yı mevcûdenin ilâ gayri'n-nihâye tescülü güncâyış-pezîr sâhha-i imkân olamayacağını intâc ile bir Vâcib-i Kadîm'e intihâsı lüzûmunu isbât eyler. Çünkü ecsâm ve cevâhirin ahvâl-i [61] tabî'yesi ahvâl-i nisbiyye-i sığar ve kiberiyle kâbil-i tefâvüt ve tağayyür olmayıp illet-i müştereke-i cismiyyet ve mâhiyyet icâbınca bir hardal dânesinde cereyân eden ahkâm-ı tabî'iyyenin hey'et-i mecmû'a-i âlemde dahi cereyân edeceği umûr-ı zarûriyyedendir.

ŞEKL-İ BURHÂN-I TATBÎK

BURHÂN-I SÜLLEMÎ

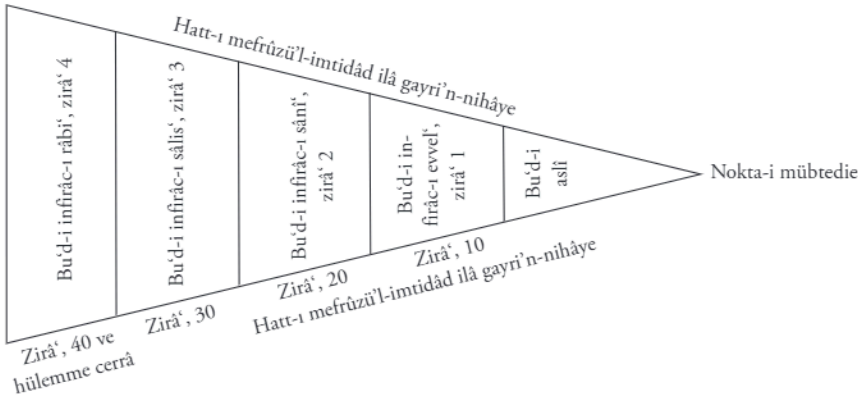
Şekl-i müsellesin iki sâkı gibi iki hattın keyfemâ ittefaka ya'nî beynlerinde olan mikdâr-ı infirâcının mikdâr-ı imtidâdlarına müsâvât ve adem-i müsâvatı gayr-ı meşrût olarak bir noktadan hurûc ve imtidâdını farz ederiz. Bu sûrette sâkeyn-i mezkûreynin beynlerinde hâsıl olacak infirâcın sâkeyne bir nisbet-i mahsûsa-i mahfûzası bulunur ki bu nisbet-i mahsûsa, ne kadar terakkî ederse etsin her hâlde bulunacağı derecât [65] mazbûtada mahfûza kalır. Zîrâ sâkeyn-i mezkûreyn hattân-ı müstekîmân olduğundan birbirinden tebâ'udü ancak nesâk-ı vâhid ve bir nizâm-ı münferid üzerine cereyân eder. Meselâ sâkeyn-i mezkûreyn on zirâ' mikdârı imtidâd ettiklerinde beynlerinde olan infirâc bir zirâ' mikdârı ise yirmi zirâ' mikdârı imtidâd eylediklerinde infirâc-ı mezkûr iki zirâ' olmuş olur. Kezâlik otuz zirâ' mikdârı imtidâd eylemiş olsalar infirâc-ı mezbûrda üç zirâ' terakkî etmiş bulunur ve kıss ala hazâ.

İşte mikdâr-ı infirâcın sâkeyn-i mümtebine nisbet-i mevcûde-i mahfûzası bundan ibârettir. Bu halde imtidâd-ı evvelin imtidâd-ı sâniye ya'nî zikredilen on zirâ'ın [66] yirmi zirâ'a nisbeti, infirâc-ı evvelin infirâc-ı sâniye ya'nî zikr olunan bir zirâ'ın iki zirâ'a nisbeti gibidir. Velhâsıl sâkeynin imtidâdı ne kadar tezâyüd ederse beynlerinden olan infirâcın da o nisbetde tezâyüd edeceği ve faraza derecât-ı imtidâdiye birbirinin az'af-ı muzâ'affı olur ise derecât-ı mezkûre ile mütenâsib olan derecât-ı infirâciye de yekdiğerinin ez'af-ı muzâ'affı olacağı tabî'idir. Binâenaleyh sâkeyn-i mezkûreynin ilâ gayri'n-nihâye imtidâdı farz edilen mahalde bir imtidâd-ı gayr-ı mütenâhî tasavvur edilir ki bu imtidâd-ı gayr-ı mütenâhî imtidâd-ı evvelin kât ender kâtı olur. Zîrâ derecât-ı imtidâdiye yekdiğerinin az'af-ı müzâ'affı olmakda derecât-ı infirâciye ile mütenâsib olduğu farz edilmiş idi. Hâlbuki derecât-ı infirâciye [67] ânifü'l-beyân nisbet-i mahfûzadan ibâret olup mütenâhiye olduğu cihetle derecât-ı infirâciyenin birbirine nisbeti cüz'iyet-i mu'ayyene iledir. Binâberin derecât-ı infirâciye ile mütenâsiben tezâyüd ve terakkî eden derecât-ı imtidâdiyenin de yekdiğerine nisbeti, cüz'iyet-i mu'ayyene olması lâzım gelir. Bu emr-i lâzım ise mütenâhî olan imtidâd-ı evvel ile imtidâd-ı gayr-ı mütenâhî beyninde cüz'iyet-i mu'ayyene ile nisbetin vukû'unu ve bi'l-âhare gayr-ı mütenâhînin mütenâhî olmasını

müstelzim olur. Gayr-ı mütenâhînin mütenâhî olması hilâf-ı mefrûzumuz olduğu cihetle gayr-ı câiz ve bâtıldır.

Binâberin burhân-ı süllemî dahi ilâ gayri'n-nihâye imtidâdı mefrûz olan sâkeyn-i mezkûreynin bi'l-âhare lüzûm-ı tenâhîsini isbât eylediğinden eş-yâ-yı mevcûde-i müteselsilenin ilâ gayri'n-nihâye imtidâdı muhâldir. [68]

ŞEKL-İ BURHÂN-I SÜLLEMÎ

Mülâhhas-ı Burhân-ı Süllemî

Şekl-i müsellesin iki sâkı gibi mütesaviyü'l-edlâ' olarak bir noktadan bed' ile münfericen imtidâd eden ve beynlerinde bulunacak bu'd-ı infirâci ile sakeynin bu'd-ı imtidâdileri hem-mikdârı bulunan iki hatt-ı mümkünü'l-vücûdu farz ederiz. Bu sûretde hattı mezkûrlar ilâ gayri'n-nihâye zehâb ve imtidâd ederler ise beynlerinde bulunacak bu'd-ı infirâcî bu'd-ı imtidâdileri gibi gayr-ı mütenâhî olmak lâzım gelir. Bu emr-i lâzım ise muhâl ve mümteni'dir. Zîrâ bu'd-ı infirâcî-i mezkûr-i hâsireyn olan bu'd-ı imtidâdiler beynde mahsûr bulunmuş olur. Gayr-ı mütenâhî olan şey hiçbir şeyle mahsûriyyet kabûl etmeyeceğine [70] binâen hâsireyn beynde mahsûr kalân bu'd-ı infirâcînin mütenâhî olduğu tebeyyün eder. Binâberin mezkûr hattân-ı mefrûzânın ilâ gayri'n-nihâye imtidâdı hâsireyn beynde mahsûr ve mütenâhî olan bu'd-ı infirâcî-i mezkûrun gayr-ı mütenâhî olması gibi bir muhâlî müstelzim olacağından fâsid ve bâtıldır.

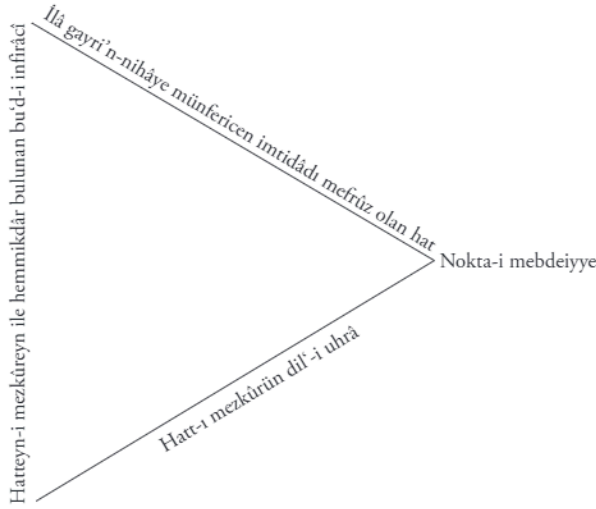
İhtâr

Mûlahhas burhân-ı süllemî, eb'âdın cemî'-i cihâtdan adem-i tenâhîsi bâtil idüğünü isbât eder ise de eb'âdın yalnız bir cihetden adem-i tenâhîsi muhâl olduğuna delâlet etmez. Zîrâ yalnız bir bu'd-i gayr-ı mütenâhî bulunmuş olsa bu'd-ı infirâcîyi teşkil eden diğer hat-ı münferic bulunamayacağından [71] mikdâr sâkayne müsâvî olur. Bu'd-ı infirâcının farz edilmesi mümkün olmayacağı cihetle orada mûlahhas-ı burhân-ı süllemî mümkün'l-cereyân olamaz. Binâenaleyh eğer bir mücevviz yalnız cihet-i tûlda gayr-ı mütenâhî bir istivânenin vücudunu tecvîz eylemiş bulunsa mûlahhas-ı burhân-ı süllemî, istivâne-i mücevvizetü'l-vücûd-ı mezkûrenin butlânını tamamıyla isbât ve irâ'e etmez. Ve birde mikdâr-ı bu'd-ı infirâcının mikdâr-ı sâkeyne müsâvâtı mûlahhas-ı burhân-ı süllemîde meşrût olup burhân-ı süllemîde meşrût olmaması hasebiyle mûlahhas-ı burhân-ı süllemî ile burhân-ı süllemî beyninde fark ve temâyüzün vücûdu derkârdır.

Suâl ve Cevâb

“Burhân-ı süllemî ve gerek mûlahhas-ı burhân-ı süllemîde münfericen imtidâdı farz edilen hatlar, gayr-ı mütenâhî olduğu mefrûz olan eşyânın dâhilinde farz edilirler ise hâricde kalan eşyâ-yı gayr-ı mütenâhîyeyi hâsır olamazlar. Kezâlik gayr-ı mütenâhî bulunan eşyâ için hudûd-ı hâriciye mümkün ve melhûz olmayacağından zikr olunan hatların eşyâ-yı mezbûrenin hâricinde farz edilmeleri mümkün olamaz. Daha bu iki nev' burhân, eşyâ-yı gayr-ı mütenâhiyenin lüzûm-i tenâhîsini isbât husûsunda ne sûretle [73] müsellemlü'l-cereyân olurlar?” diye suâl edilir ise “Burhân-ı tatbîkin bahsini tezyilen terkîm edildiği üzere kâffe-i ecsâm hutût-ı mütekâta'adan müteşekkil olmakla berâber gayr-ı mütenâhî farz edilen ecsâm ve eşyâ için hudûd-ı dâhiliyye ve hâriciyye mütesavver olmadığından eşyâ-yı mezkûrenin eczâsı olan hutût-ı mezbûre için de dâhilî veya hâricî bir mahallin ta'yîni mümkün'ut-tasavvur olamayıp ecsâm ve eşyâ-yı mezkûrenin mütesavver olduğu her yerde hutût-ı mezbûrenin dahi tasavvuru mukarrer bulunduğu cihetle burhân-ı süllemî ile mûlahhas-ı burhân-ı süllemî ber-minvâl-i sâbık beyân ve takrîr edildiklerinde adem-i tenâhîsi mefrûz olan eşyânın nef-sü'l-emrde mütenâhî olduğunu isbât ederler.” cevâbı verilir. [74]

ŞEKL-İ MÜLAHHAS-I BURHÂN-I SÜLLEMÎ

BURHÂN-I TÜRS¹

Dâire hey'eti üzerine olan bir cismi aksâm-ı sitte-i mütesâviyeye taksîm ederiz. Misâlimiz bu burhân-ı aklîye burhân-ı türs ile tesmiyenin vechini müş'ir olsun için cism-i mezkûrun türs olduğunu farz ve tasvîr edelim. Şöyle ki türsün muhit-i dâiresini kıt'ât-ı sitte-i mütesâviyeye taksîm ettikten sonra muhit-i dâirede bulunacak nukât-ı sitte-i mütekâbile beynini türsün merkezi üzerinde yekdiğerini kar' ile mürûr eden hutût-ı selâse ile fasl ve tefrik ederiz. Bu sûrette türsün sathı, aksâm-ı sitte-i mütesâviyeye münkasim ve aksâm-ı sitte-i mezkûreden her bir kısım iki dıl'ın taht-ı [76] ihâtasında münhasır olur. Ba'dehü edlâ'-ı mezkûrenin bi-esrihâ ilâ gayri'n-nihâye imtidâdı farz ve takdîr edilir ki bu halde bütün âlemin füs-hat ve vüs'ati, aksâm-ı sitte-i mezkûreye münkasim bulunur. Ba'de-ezin aksâm-ı mezkûrenin her bir kısmına nazaran bi-tarîki't-terdîd deriz ki; şu kısım yâ gayr-ı mütenâhî veyâhud mütenâhîdir. Eğer gayr-ı mütenâhî olduğu ihtiyâr olunur ise gayr-ı mütenâhî denilecek bir şeyin dıl'an-ı hâsırân beyninde mahsûr olması lâzım gelir. Hâlbuki gayr-ı mütenâhî olan bir şeyin hiçbir şeyle mahsûriyet kabûl edemeyeceğinden mahsûriyet-i vâkı'a,

1 Türs; âlât-ı atika-i harbiyyeden kalkan denilen âlettir.

adem-i tenâhîsi mefrûz olan kısım-ı mahsûs-ı mezkûrun mütenâhî olmasını mûcib ve müstelzim olur. [77] Kısım-ı mezkûrun eğer mütenâhî bulunduğu karar verilir ise aksâm-ı sitte-i mezbûrenin küllîsi de onun gibi mütenâhî olması tabî'idir. Çünkü aksâm-ı sitte-i mezkûrenin mecmû'u, mütenâhî olduğuna karar verilen kısım-ı mezbûrun merâtib-i mütenâhî ile az'af-ı müzâ'ffdır. Ve bir şey-i mütenâhî üzerine merâtib-i mütenâhiye ile mütezâ'af ve mütezâyid olan şeyin dahi mütenâhî olacağı emr-i gayr-i hafidir. Binâberin terdid-i mezkûrdan her iki şıkda zikredilen aksâm-ı sitte-i mefrûzanın mütenâhiye olmasını iktizâ edeceğinden burhân-ı türs ile benâm olan işbu burhân-ı mühtasarü'l-beyânında teselsül ibtâliyle tenâhî-i eb'âdın lüzûmuna delâleti zâhir ve nümâyan bulunmuştur. [78]

ŞEKL-İ BURHÂN-I TÛRS

Bu burhân ber-vech-i müressem kalkan şeklinde olduğundan "türs" ile tesmiye edilmiştir.

MUKADDİME-İ İLM-İ MÜNÂZARA

(AHMED HAMDÎ ŞİRVÂNÎ)

[1] **Münâzara**, izhâr-ı savâb için sâil ile mucîb beyinde cereyân eden suâl ve cevâba derler.

Hafî olmaya ki kelâm için isbât ve kabûl cihetleri mütekellimin kelâmında birinci mülâhaza edeceği keyfîyetten olmakla cânib-i hasm veya muhâtaba ilkâ olunan kelâm, evvel emirde edille-i kâtı‘a ve berâhîn-i kavîyyeye mukârin olarak ibrâz olunmalı. Ve ayrı ayrı tavzîh ve tevsî‘ kılınmalıdır. Ta ki hasm için o kelâma mecâl-i i‘tirâz mefkûd ola. Bu cihetle ıstılâh-ı münâzirinde delîl ve ta‘lîl, kelâm sâhibinin vazîfesi olmakla ona **mu‘allil** ve mu‘terize **mâni‘** ve **sâil** denilir.

Bu sebepten nâşî’ ulemâ-i münâzara bi’l-cümle i‘tirâzâtı hakikat-ı kelâm-ı müdellil üzerine te‘şîs ederek demişlerdir ki “ne vakit müdde‘âya îrâd ve ikâme olunan delîl nazar-ı muhâtabda zayıf görünür ise delîl-i mezkûre muhâtab tarafından işbu âti’z-zikr vucûh-i selâsenin biriyle i‘tirâza mesâğ vardır.

Fasl: [Men‘]

Birinci, her delîlin mukaddimleri gerek mezkûr ve gerek matvî olsun iki suğrâ ve kübrâ mukaddimelerinden müretteb ve müşekkel olduğundan mu‘teriz o mukaddimelerden birini men‘ ve redle müdde‘âyı isbât için diğerk bir delîl talep etmesidir ki [2] buna ıstılâh-ı münâzirinde **men‘**, bununla beraber getirilen delîle **sened** derler.

İkinci, bu delîlin mukaddimesini mu‘allil isbât ettikten sonra mu‘teriz ya müdde‘â-yı müdellelin veya mukaddime-i delili isbât için getirmiş olduğu delîlin hilâfını delîl-i diğerk ile isbât etmesidir ki, bu evvelkine ıstılâh-ı münâzirinde **mu‘âraza fi’l-müdde‘â**, ikinciye **mu‘âraza fi’l-mukaddime** ve bu mu‘âraza ile beraber îrâd olunan delîle **şâhid** derler.

Üçüncü, mu‘teriz gerek müdde‘âyı ve gerekse mukaddime-i delili isbât için îrâd ettiği delîlin hakikaten veya hükmen ibtâlîni iddi‘â etmektir. Şöyle ki bu delîlin isbâtı için îrâd etmiş olduğun delîl, müdde‘ândan tehallûf et-

mekle beraber müdde'â-i âharda dahî cârî olabilir. Hâlbuki müdde'â delilin lâzımı olmakla âtîde ilm-i cedelde beyân olunacağı üzere melzûm lâzımdan tehalluf etmediği ya'nî ayrılmadığı gibi delîl-i sahîh dahî müdde'âdan ayrıl-mamalıydı. Öyle ise bu delîl bâtıldır. Nitekim misâlleri gelecektir. Bu misil-lü i'tirâza **nakz** veyâhûd **nakz-ı icmâlî** denir. İşbu i'tirâzât-ı selâseden mâ'adâ **nakz-ı tafsîlî** ve münâkaza denilen i'tirâz için iki tarîk daha vardır. Her ne kadar beyne'l-münâzirîn başka başka esâmîyle tesmiye olunmuşlar ise de lâkin hakîkatinde bunlar men' sûretinde vârid olan i'tirâzın sınıfları addolunabil-diğinden bunları birer kısım i'tibârla turuk-i i'tirâzı beş adede iblâğ etmedik.

Münâkaza, müdde'â veya mukaddime-i delîle delîl taleb etmektir. Nakz-ı tafsîlî, istidlâl tarîkiyle bi-aynihi ya müdde'â-yı müdelleli veyâhûd bi-aynihi mukaddime-i delili men' ve nakzdan ibâret olup ya'nî bunların isbâtı mu'allilden taleb ve arzu olunur demektir.

Nakz-ı tafsîlî, nakz-ı icmâlî mukâbili olup nakz-ı icmâlîde mankûz mücmel, bunda mankûz mufassal ve mu'ayyen olur.

[3] Men'in hakîkat-i örfiyyesi, kelâm sâhibinin müdellel olan kelâmı-nın mukaddimesini isbâta delîl taleb etmekten ibârettir. Bazen bu ma'nâda isti'mâl olunmayarak mücerred def' ve redd ma'nâsına isti'mâl olundukta eğer def'-i taleb, delille beraber olursa münâkazaya ve eğer ibtâl ve istidlâl ile olursa nakz-ı tafsîlîye şâmil olur.

Demek oldu ki nakz-ı tafsîlî ile münâkaza hakîkatte men' demektir. Hangi bir kelâm olursa olsun delîlinin mukaddimesi senedle ve senedsiz men' olunabilir. Senedsiz men'e, men'-i mücerred denir ve senedle men'e, men' me'âs-sened denir.

Sened ihtimâl-i aklî ile beş kısımdır. 1- Nakîz-i memnû'a müsâvî sened-dir. 2- Nakîz-i memnû'dan mutlak e'amm, 3- Mutlak ehass olan senedir. 4- Nakîz-i memnû'dan e'amm min vechin olan, 5- Nakîzi memnû'a mü-bâyin olan senedir. Çünkü iki şey' beyinde nisbet, dört vecihle tasavvur olunur. 1- Tesâvî 2- Tebâyün 3- Umûm husûs mutlak 4- Umûm ve husûs min vecihdir.

Bu senedlerin aksâmını bir misâl ile izâh edelim. Meselâ, bir kimse ile diğeri uzaktan görünen karaltı insân mıdır değil midir diye beyinlerinde

bahs olundukta şöyle ki biri demiş olsa ki “Bu görünen insân değildir, başka bir şey’dir.” O sözü kabûl etmeyerek yanındaki kimse “Niçin insân olmasın burada adam da olabilir.” der ise bu nakîz-i memnû’â ya’nî insâna müsâvî bir sened olur ve eğer “olabilir ki hayevân olsun.” der ise nakîz-i memnû’dan mutlak e’amm bir sened olur. Eğer “bu kırlarda birçok zenciler vardır, olabilir ki zenci olsun.” der ise nakîz-i memnû’dan ehass bir sened olur. Ve eğer ihtimâl ki “insân [4] olmasın da siyah bir şey’ olsun” der ise e’amm min vechin ve eğer “ihtimâl ki taş olsun” der ise mübâyin bir sened olur.

Sened sûret-i kat’iyyede sûret-i cevâz-ı akliyye ile dahî olabilir. Şöyle ki meselâ, kâil “Falan zât îrâdını mesârifine uydurduğu için haylice servet peydâ etmiştir.” diyerek iddi’â eyledikte mâni’ cevâz-ı aklî yolunda “o zâtın îrâdını mesârifine uydurduğundan ma’lûmdur” demekle men’ cevâz-ı akliyye ile îrâd olunan senede mukârin olmuş olur. Ve eğer “nasıl îrâdını mesârifine uydurmuştur ki borçludur?” der ise sened sûret-i kat’iyyede îrâd olunmuş olur.

Veyâhûd yine kat’î sûrette “vâkı’an buyurduğunuz ol zamân sahîh olur ki o zâtın her ay mesârifine îrâdî galebe ede idi. Hâlbuki böyle değildir, belki her ay mesârifî îrâdına galebe etmekle borcu bile vardır” der ise sened-i kat’înin bu sûrette îrâd olunmasına **hall** ya’nî beyân-ı menşe-i galat denir ki bu hallin ekser-i vukû’u nakz-ı icmâlinden sonradır. İmdi burada mu’allilin menşe-i galatı o zâtı îrâdını mesârifine uydurmuş bir kimse olmasını zannetmesidir ki keennehu mâni’ diyor ki “onun hakkında servet peydâ etmiştir, demenizde yanlışınız vardır, bu yanlışınız da siz o zâtı îrâdını mesârifine uydurmuş bir zât zannetmenizden neş’et etmiştir.” Ârîde nakzın tasvîrinde beyân olunacağı üzere nakz-ı icmâlîde bu hâllin vukû’u şol vecihledir ki meselâ, bir kimse bir delîli nakz ettiği vakitte diyecektir ki “ben bu delîlin cereyânıyla hükmünün tehallûfünü kabûl etmem.” Zîrâ bu cereyân veya tehallûf ol zamân tahakkuk eder idi ki bu mukaddime ile o mukaddimenin beyninde fark olmayaydı. Hâlbuki fark vardır. Burada nâkız müstedillin ma’nen menşe-i galatını beyân ediyor ki bu da mukaddimeyi diğerinden fark etmemesinden neş’et eder bir şey’dir.

Mâru'z-zikr aksâm-ı senedden nakîz-i memnû'a mübâyin veya ondan e'amm min vecih [5] senedlerle istidlâl olunamaz. Nakîz-i memnû'a müsâvî veya ondan ehass senedlerle istidlâl câizdir. Lâkin sened-i müsâvîyi mu'allil ibtâl etmelidir.

Sened-i ehass ve e'amm-ı mutlak ile istidlâl câ'iz değilse de sâil istidlâl ederse mu'allil ibtâl etmelidir. Tâ ki müdde'âsını isbât etmiş ola. Çünkü sâil mu'allilin müdde'âsını veya mukaddime-i delîlini men' ettikte mu'allil, o memnû'u ya delil ile veyâhûd sened-i e'ammın veya müsâvînin ibtâliyle isbât etmiş olur. Zîrâ nakîz-i memnû'a müsâvî veya ondan e'amm senedin butlânıyla nakîz-i memnû' bâtil olunca irtifâ'-ı nakîzayn muhâl olmakla ayn-ı memnû' sâbit olur.

Fasl: [İtiraz Mahalleri]

Mahall-i i'tirâz beştir. Bunlardan biri mukaddime-i delîldir. Ve diğeri müdellel ve gayr-ı müdellel müdde'âdır ki men' tarîkiyle i'tirâz vârid olur. Üçüncü, taksîm; dördüncü, ta'rîf; beşinci, ibâredir. Müdde'â ve mukaddime-i delîle olan i'tirâz icmâl-i sâbıktan sonra mufassalan âtîde dahî beyân olunacağından buracıkta bir mikdâr aksâm-ı sâireye olan i'tirâzın tarîkini beyân edelim.

Taksîm ya aklî olur veya hasrî olur. Aklîde sâil, aksâm-ı mezkûreden mâ'adâ aklın tecvîz ettiği bir âhar kısmın bulunmasını tecvîzle hasrî nakzedebileceği gibi hasr-i istikrâide vâkı'da muhakkak bir diğer kısmın bulunmasıyla nakzeder. Veya ba'zı kısmın âhardan e'amm mutlak olmasıyla bu taksîmde aksâmın kısmı kendisine kasîmdir. Ve e'amm min vecih oldukta bu taksîmde tesâduk aksâmı vardır diyerek nakzeder.

Ta'rîfe i'tirâz, butlânını da'vâ ile istidlâl tarîkiyle olur. [6] Ve bundan cevâb, delîlin mukaddimâtını men'le olur. Meselâ, sâil "bu ta'rîfte adem-i cem' ve adem-i men' veya muhâli istilzâm vardır." diyerek ta'rîfi iptâl eder. Sâhib-i ta'rîf dahî "bu ta'rîften murâdım ta'rîf-i lafzîdir" veyâhûd "e'amm veya ehass ile ta'rîfi tecvîz edenlerin mezhebi üzere etmiş olduğumdan bunda mua'rrefi ba'zı eşyâdan temyîz kifâyet eder." diyerek cevâb verir.

Ba'zı kerre münâzara kaziyenin kaydı olan lafz-ı müfredde vâki' olur. Meselâ, "Bu ibâre belîğ bir ibâredir." denildikte mu'teriz kayd-ı belâğatı nakz ve ibtâl eder. Eğer mukâbilinde kelâm sâhibi belâğatını isbâta kalkışırsa sâil, mukaddime-i delilini men' ve nakz eder. Yoksa "yalnız müfredât-ı kelimât, şîve-i ifâdeye muhâlifdir" derse kâ'ideten onda münâzara vâki' olmaz. Bir mu'allil, sâilin indinde müsellemler olup vâkı'a mutâbık olmayan veyâhûd ilm-i cedelde olduğu gibi vâkı'a mutâbık olduğu muhakkak bilinmeyen mukaddimâtla cevâb verdikte o cevâb, ilzâmî ve cedelî olup izhâr-ı hak için olmaz. Ve kezâlik cevâbın muğâlata olduğunu bildiği hâlde onun üzerine ısrâr etmesi dahî muğalatadandır. Gerek delil ve gerek gayrı bir şey' olsun "Bir ibâreye bu ifâde ettiğin mâtdeyi uzattın veya bu ibâren güzel değildir ve hafidir, vâzıh değildir." diyerek nakz olunamaz. Lâkin ta'rîf ibâresi olursa "bu ta'rîf mua'rrefden hafidir" diyerek nakzolunabilir.

Ve kezâ ibâre şîve-i ifâde ve kâ'ide-i nahve mutâbık olmaz ise nakz vârid olur ve cevâbında "Bu ibâreyi falan kâ'ideye muvâfık götürdüm." diye cevâb verilir.

Ve kezâ ebyât ve eş'ârın kâfiye ve evzânına ve teşbîhât ve isti'âresine [7] nakz teveccüh eder. Şöyle ki "Bu beyitte uyûb-i seb'a-i kavâfiden falan ayb mevcûddur." Veya "Bu şî'irin vezni yüz kadar veya bu teşbîh garaz-ı teşbîhi ifâdeye vâfi olmamakla merdûddur." denilir. Bu takdîrde mucîb bunların böyle olmadığını isbât etmesi lâzım gelir.

Ba'zı kerre nâkız: "Bu delil bâtıldır. Zirâ devr ve teselsülü müstelzimdir. Ve her devr ve teselsülü müstelzim olan şey' de muhâldir. Ve müstelzim-i muhâl de bâtıldır." diye nakz eder. Mu'allil, bunun cevâbında kübrâyı ya'nî devr ve teselsülü müstelzim olan şey'in butlânını men' edemez. Belki istilzâmı men' eder. Veya "bu devr, devr-i ma'idir" veya "burada teselsül umûr-ı itibâriyyededir" diyerek bunların müstelzim-i muhâl olmamasıyla cevâb verebilir.

Ba'zı kerre mutlak nakzdan müdde'âyı delil-i âharla isbât ederek cevâb verilir de o cevâb bir nev' ifhâmdır. Bu dahî hafî kalmaya ki mu'âriz veya nâkızın bedîhi olmayan müdde'âya delil îrâd ettiği vakitte butlânı da'vâ etmeleri istimâ' olunmaz.

Fasl: [Gasb]

Ehl-i kelâm indinde kelâmın dâima müdellel olmasına bir derecelerde lüzûm görülmüş ki mu‘terizin mütekellim kelâmına delîl götürmezden evvel o kelâmı veyâhûd gayr-ı müdellel olan bir mukaddime-i delîli tenbîh veya delîl ile ibtâl etmesine muhakkikîn ulemâ-i münâzara, gasb tesmiye ederek, “mu‘allil tarafından bu misillü i‘tirâza cevâb iktizâ etmez” demişlerdir. Çünkü istidlâl evvel emrde mu‘allilin vazîfesi iken sâil gasbetmiş demek olur.

Fakat mârru’z-zikr men‘in mecâzen müdde‘â-yı gayr-ı müdellele delîl istemek murâdıyla tecvîhi tecvîz olduğundan [8] bazı ulemâ, “Eğer sâil, ‘bu i‘tirâzından senedle beraber men‘i ya‘nî mu‘allilin müdde‘âsına delîl talebini murâd ettim’ derse ol vakitte i‘tirâz sahîh olur ve mu‘allilden cevâb iktizâ eder.” demişlerdir. Meselâ, bir kimse “Falan zât âlim-i bî-nazîrdır.” deyip daha bu zâtın âlim olduğunu isbât eder bir delîl îrâd etmeden mu‘teriz, “O zât hiç mekteb görmemiş câhildir.” der ise i‘tirâz, bu sûrette zâhirde gasb tarîkiyle olmuş olursa da lâkin mu‘allil, “Bu benim vazîfemi gasbdır, buna cevâb iktizâ etmez.” diyerek cevâbdan istinkâf edince sâil, “Yok, ben bu i‘tirâzımda senin müdde‘ânı senedle men‘ ettim.” ya‘nî, “müdde‘âna delîl getirmenizi murâd ettim” derse, ol zamân i‘tirâz, men‘ demek olmasıyla mu‘allilden cevâb iktizâ eder. Ya‘nî o zâtın âlim olmasını isbât etmelidir. Çünkü mukaddime-i mu‘ayyeneyi veya müdde‘â-i gayr-i müdelleli men‘e münâkaza ve nakz-ı tafsîli derler ki sâil, “Bu müdde‘ânız mankûzdur veya memnû‘dur, ya‘nî bu müdde‘ânın hakikatini beyân etmeniz matlûbdur.” demiş gibi olur ki ol zamân gasb, münâkaza sûretine girmiş olur. Kaldı ki ulemâ-i münâzara her ne kadar bu gasb tarîkiyle olan i‘tirâzı hâric-i vazîfe olmakla tecvîz etmemişler ise de lâkin kuvvetce i‘tirâzât-ı selâse-i mârrenin birincisi addetmişlerdir. Bu cihetle demek olur ki kelâm sâhibi gurûrundan her hâlde müdde‘âsı kabûl olunacağı za‘mıyla îrâd-ı delîle i‘tinâ etmemesi mülâhazasından nâşî ulemâ gasbı akvâ-i i‘tirâz addederek demişler ki “i‘tirâzâtın en kavîsi müdde‘â-yı gayr-ı müdelleli ibtâldir. Eğerce buna gasb denirse de ve eslem ve ezhar savâbda dahli men‘ tarîkiyle olan i‘tirâzdır. Zîrâ bu men‘, sened ve delîlsiz de olabilir.

İmdi mu‘terizin mukaddime-i delîli veya müdde‘âyı men‘i hengâmında mu‘allilin vazîfesi dâima isbât-ı mukaddime veya müdde‘â olacağından eğer isbât-ı müdde‘â ve mukaddimeden âciz olup da sâilin men‘ini men‘e kalkışırsa bir fâideyi müfid olamaz. Meselâ, şöyle demekle ki: “Bu men‘in sıhhat-i vürûdunu teslim etmem. Zîrâ olabilir ki [9] bu men‘ ettiğin şey’ bedîhî ola ve senin indinde ve mezhebinde dahî müsellemler bir mâtde ola.”

Ve kezâlik kat‘î ve belki tecvîz sûretinde zikrolunmuş olan senedi men‘ etmek dahî bir fâideyi müfid olamaz. Ve senedin nakîz-i memnû‘dan e‘amm olmakla sened olmaya salâhiyyetini men‘ ve ibtâl etmek dahî fâide vermez. Ve yine mâni‘in ibâresi şîve-i ifâdeye muhâlifdir diyerek kelâmını ibtâl dahî menfa‘at vermez.

Eğer mu‘allil bu yolda i‘tirâzâta kalkışırsa bahs-ı âhara intikâl etmiş olduğundan sâil, onu def‘ etmelidir. Lâkin mu‘allil, sâilin men‘ ettiği şey’in isbâtını bırakıp bu misillü i‘tirâzâtla uğraştıkça ona muham nazarıyla bakılır. Fakat mu‘allil men‘ olunan şey’in bedâhetini veya mâni‘in indinde müsellemler bir mâtde olduğunu istidlâlle men‘i ibtâl ederse mu‘allil ondan fâidemend olur. Zîrâ bu ibtâl ma‘nen memnû‘u isbât demektir. Lâkin bu yolda cevâb ilzâmî ve cedelî sayılır. Çünkü sâil dahî memnû‘-i bedîhî olmadığı hâlde indinde müsellemlerinden olduğunu inkâr edebilir.

Sâil, kelâm sâhibinin mukaddime-i delîlini men‘ ettikte mu‘allile o men‘den halâs için bir vazîfe daha vardır. Ol dahî delîl-i memnû‘u bırakıp müdde‘âyı bir diğer delîl ile isbât etmektir. Fakat mu‘allil, delîl-i memnû‘un isbâtına muktedir olup ancak hafâ ve tatvîl-i kelâm gibi bir garazdan nâşî delîl-i memnû‘u bırakıp diğer bir muhtasar ve vâzih delîl ile müdde‘âsını isbât etmek istemiş ise bu sûrette bir delîlden delîl-i âhara intikâlde be’s yoktur. Lâkin evvelki delîlin isbâtına muktedir olmadığından delîl-i diğere intikâl etmiş ise bu mu‘allil için bir nev‘ ifhâmdır.

Fasl: [Takrîb]

[10] Hafî olmaya ki **takrîb** ki ıstılâh-ı ashâb-ı münâzarada, müdde'âyı müstelzim olacak sûrette delîli sevk ve îrâd etmeye derler. Sâil, ba'zı kerre delîlin takrîbini men' eder. Ya'nî "bu delîlin, müdde'ânın müstelzim olmasını teslîm etmem" veyâhûd "bu delîllin takrîbi memnû'dur" der. Çünkü takrîb ol vakitte tamam olur ki delîl, müdde'ânın aynını veya müsâvisini veya müdde'âdan ehass olan nesneyi müntic ola. Eğer müdde'âdan e'amm olan şey'i müntic olursa takrîb tamam olmaz. Meselâ, müdde'â, mûcibe-i külliyye olup da delîl, mûcibe-i cüz'iyeyi netîce vermek gibi. Bunu bir misâl ile izâh edelim. Meselâ, bir kimse: "Falan zât âlimdir, zîrâ o zât me'zûndur. Ve her me'zûn olanlar da âlimdir. Bu sûrette o zât âlimdir." diye istidlâl eyledikte bu delîlin takrîbi tamam olmaz. Çünkü müdde'â o zâtın âlim olmasıdır. Âlim olan zât da ulûm ve funûnu bilmelidir. Bir adam me'zûn olmakla ancak mürettebâtı okumuş olur. Hâtta ba'zı kerre okuduğunu anlamaz da âlim olamaz. İmdi burada müdde'â ehassdır. Bu takdîrde takrîb-i delîl tamam değildir.

Gelelim men' tarîkiyle olan i'tirâzın tarîk-i teveccühü şöyle olur ki bir kimse bir kelâmı söyledikte o kelâm herkesin bildiği bedihî veya muhâtabın zarûriyyât-ı mezhebiyyesinden olan bir şey' olmadığı hâlde eğer bir kitâbdan nakil tarîkiyle söylenmiş ise ona suâl olundukta ancak ihdâr-ı kitâbla emrolunur. Ve eğer rivâyet tarîkiyle değilse ona mu'teriz, delîl taleb edebilir. Ve eğer müdellel söylenmiş ise mukaddime-i delîline men'-i mez-bûr teveccüh eder.

İmdi bu men'den sonra kelâm sâhibi müdde'âsını veya mukaddime-i memnû'asını [11] bir âhar delîl ile veyâhûd memnû'un nakîzine müsâvî veya e'ammıla olan senedini ibtâl ile isbât ettikte sâil, kelâm sâhibinin mukaddimât-ı delîlinden bedihî-yi celî olmayan bir mukaddimeyi yine men' eder ise yine tafsîl-i sâbık rücû' eder. Ya'nî bu ikinci men'de dahî kelâm sâhibi ya men' olunan mukaddimeyi isbât veyâhûd o delîlden delîl-i âhara intikâl eder. Ve hâkezâ tâ ki kelâm sâhibi ile sâilden biri ilzâm olmakla mübâhese nihâyet bulur. Nitekim inşâallah ilm-i cedelde görülecektir.

Kaldı ki kelâm sâhibi senedi ibtâl ile isbât-ı müdde‘â eyledikte şöy-
le ki “Bu sened bâtıldır. Sened bâtıl olmakla nakîz-i memnû‘ da bâtıl
olur. Nakîz-i memnû‘ bâtıl olmakla müdde‘â sâbit olur.” dedikte sâil,
“Bu sened nakîz-i memnû‘a müsâvî degildir. Belki nakîz-i memnû‘dan
e‘ammdır. Bunu ibtâlden nakîz-i memnû‘un ibtâli lâzım gelmez.” der ise
kelâm sâhibi suğrâyı ya‘nî senedin ibtâli ile nakîz-i memnû‘ olan müd-
de‘ânın ibtâlini isbât etmelidir. Veyâhûd senedin ibtâliyle müdde‘ânın
ibtâlini isbât etmelidir.

Lâkin sâil için burada bir âhar vazîfe daha vardır. O da “bu suâl, senede
teveccüh ettiği için müfid degildir” diyerek delîl ile suâlin gayr-ı müfid
olduğunu isbât eder. Bu takdîrde mu‘allil ya delîl-i âharla kelâmını isbât
eder. Veyâhûd senedin men‘e lüzûmunu isbât eder.

Ba‘zı kerre de sâilin men‘i mu‘allile zarar vermez. Şöyle ki mâni‘ men‘ine
bir sened zikreder ki zımnen o senedde mu‘allilin müdde‘âsını i‘tirâf eder.
Nitekim bir kimse, “Âlem hâdisdir, zîrâ müteğayyirdir ve her müteğayyir
hâdisdir, bu sûrette âlem dahî hâdisdir.” dedikte suğrâyı ya‘nî “teğayyür-i
âlem sükûn ve hareketten hâlî olmaz, ve her bir sükûn ve hareketten hâlî
olmayan şey’ dahî müteğayyirdir. Âlem de müteğayyirdir.” diyerek bu yol-
da bir delîl ile isbât etse feylosof “âlemin sükûn ve hareketden hâlî olma-
masını teslîm etmem câ‘izdir ki âlem ân-ı hudûsunda ya‘nî yeni vücûda
geldiği anda bunlardan hâlî olmasın” derse bu sened de [12] hudûs-ı âleme
i‘tirâf etmiş olduğu için mu‘allile zarar vermez. Belki müdde‘âsını isbât
eder. Hareket, cismin iki anda iki mekânda olmasına derler ki bu sıfatlar,
dâima müteğayyir olan şey’lerde olur.

Vekezâlik mu‘allile zarar vermeyen men‘in senedlerindendir ki meselâ,
bir kimse, “Kalem görmeyen adam kâtib olamaz.” diye iddi‘â eyledikte bir
diğeri, bu kavle mu‘âraza tarîkiyle i‘tirâz ederek “Falan zât kalem görmediği
hâlde iyi kâtibdir.” der ise, sonra müdde‘â, “Hayır o adam hâriciyye kale-
minde bulunmuştur.” diye isbât-ı müdde‘â eyledikte sâil, bunun suğrâ-i
matviyyesini “zîrâ mâliyye kaleminde bulundu” diyerek bu misillü senedle
men‘ etmek emeliyle der ise ki “o zâtın hâriciyye kaleminde bulunduğu
memnû‘dur, zîrâ o zât mâliyye kaleminde bulunmuştur.” Ol zamân bu
senedde mu‘allilin müdde‘âsını zımnen i‘tirâf olur.

[Fasl: Mu‘âraza]

Mu‘âraza ki mu‘allilin iddi‘â ve istidlâl ettiği nesnenin nakîzini veya nakîzine müsâvî veya ehass olan şey’e sâilin isbât etmesine derler. Meselâ bir kimse, “Falan zât mahkûm olduğu cezâ-i nakdiyyeyi veremez, zîrâ fakîr ve bî-nevâyedir.” dediğinde sâil, bu kimseye mu‘ârız olarak o zâtın üzerine hükmolunan cezâ-i nakdiyyeyi vermeye iktidârını veyâhûd kefil irâe edebileceğini veyâhûd ehl-i san‘at olmakla fakîr olmaması ya’nî sûret-i evvelde nakîz-i müdde‘âyı ve sâinde nakz-i müdde‘ânın müsâvîsini ve sâlisde nakz-i müdde‘âdan ehass olan şey’i isbâta kalkışır ise mu‘allile lâzım olan cevâbında demelidir ki “senin delîlin her ne kadar müdde‘âna delâlet eder ise de lâkin benim indimde bu iddi‘â ettiğin şey’i nefyeder bir delîl vardır ki senin müdde‘ânın hilâfını netîce verir. Ya’nî nakîzini veya nakîze müsâvîsini veyâhûd nakîzinden ehassını netîce verir.”

İmdi mu‘allilin bu mu‘ârazayı def‘i ya mu‘ârızın delîlinin ba‘zı mukaddimâtını [13] men‘le olur. Veyâhûd mu‘allil mu‘ârızın delîlinin fesâdını isbâtla olur ki bu isbâta nakz-ı icmâlî derler ki beyânı aşağıda gelecektir. Veyâhûd mu‘allil bu da‘vâyı delîl-i âhar ile isbât etmekle olur ki buna mu‘âraza-i sâile mu‘âraza denir. Lâkin mu‘allilin bu mu‘ârazası mu‘âraza-i sâile def‘ etmesinde bahs vardır. Zikri murûr ettiği üzere mu‘âraza ya müdde‘âda olur ki mu‘allil müdde‘âsını isbât ettikten sonra sâil, mu‘allilin hilâf-ı müdde‘âsını delîl-i âhar ile isbât etmektedir. Buna mu‘âraza ale’l-müdde‘â denir.

Veyâhûd mu‘âraza mukaddimedede olur ki o da mu‘allil, mukaddime-i delîli isbât ettikten sonra sâil, o mukkadimenin delîlinin hilâfını isbât etmektedir. Bunlardan her biri üç kısıma münkasimdir. Şöyle ki mu‘ârızın delîli sûreten ve mâddeten mu‘allilin delîlinin aynı olursa buna mu‘âraza bi’l-kalb derler. Zîrâ mu‘ârız, o delîli mu‘allille kalbeder. Meselâ, sûrette kem ve keyf ve cihet-i cihetten birinin fesâdıyla şurût-i münticeyi hâvî olmayan kıyâs ile veyâhûd mâddeten ba‘zı mukaddimâtı, sâdıkâ şebîh olan kâzib edillelerle veya ba‘zı mukaddimâtı, lafzen ve ma‘nen müttetik ve şey’-i vahid olan kıyâsât veya muğâlatât-ı âmmu’l-vurûd ile istidlâl ve mu‘âraza olundukta olduğu gibi. Meselâ, bir kimse: “Âlem hâdisdir. Zîrâ eser-i kadîmdir ve her eser-i kadîm de hâdisdir.

Bu sûrette âlem de hâdisdir.” dedikte felsefinin buna mu‘âraza-i kalbî tarîkiyle i‘tirâz ederek, yine şekl-i evvelden ve mâddeten yine delil-i mu‘allel ile müttetik olan işbu kıyâsla mu‘allilin müdde‘âsının nakîzini istidlâl etmesi gibi. Meselâ, “Âlem kadîmdir ve her kadîm dahî eser-i kadîmdir. Bu sûrette âlem kadîmdir.” Zîrâ burada fesâd-ı kübrâdadır ki birinde kadîm-i muhtâr ve diğerinde kadîm-i mûcibdir. Ve bu mu‘âraza-i kalbî mantıkîdir.

Mu‘âraza-ı kalbîye usûlünün misâli, İmâm Ebû Hanîfe rahimehullahın işbu âtî delil ile müdde‘âsına istidlâline İmâm Şâfi‘î tarafından mu‘âraza-i kalbî tarîkiyle istidlâl [14] olunmak gibi. Meselâ, İmâm Ebû Hanîfe hazretleri diyor ki: “Kulleteyne bâliğ olan su, mülâkât-ı necis sebebiyle ol dahî necis olur. Zîrâ Hazret-i Peygamber aleyhissalâtu vesselâm buyurmuştur (إذا بلغ الماء القلتين لم يتحمل الخبث) ya’nî su iki kulleteyn denilen mikdâra bâliğ olsa da içine necis düştüğünde necis olmamakla mütehammil değildir. Belki o su necis olur.”

İmâm Şâfi‘î der ki: “Kulleteyne bâliğ olan su, mülâkât-ı necis sebebiyle necis olmaz. Zîrâ Hazret-i Peygamber (إذا بلغ الماء القلتين لم يتحمل الخبث) buyurmuştur. Ya’nî “su, kulleteyn denilen mikdâra bâliğ oldukça mülâkât-ı necisle necis olmaz.” demesi gibi.

Ve eğer delil-i mu‘ârızın mâddeten mu‘allilin delilinin gayrı ve sûreten aynı olursa ona mu‘âraza bi’l-misil derler. Meselâ, feylesûf şekl-i evvelden olarak: “Âlem kadîmdir. Ve her bir eser-i kadîm kadîmdir. Bu sûrette âlem de kadîmdir.” diyerek kîdem-ı âlemi istidlâl eyledikte muvahhid buna mu‘âraza ederek yine şekl-i evvelden: “Âlem hâdisdir, zîrâ müteğayyirdir. Ve her bir müteğayyir hâdisdir. Âlem dahî hâdisdir.” demek gibi.

Eğer mu‘ârızın delîli, mu‘allilin delilinin sûreten gayrı olursa ona mu‘âraza bi’l-gayr denir. Meselâ, muvahhidin delîli şekl-i evvelin kısm-ı sâni-sinden olarak: “Âlem kadîm değildir. Zîrâ eser-i fâ‘il-i muhtârdır. Ve her bir eser-i fâ‘il-i muhtâr dahî kadîm değildir. Bu sûrette âlem de kadîm değildir.” demesi gibi.

Fasl: [Nakz]

Sâbıkta beyân olunduğu üzere nakz-ı icmâlî hakikaten ve hükmen mu'allilin delilinin butlânını iddi'â etmeye derler. Şöyle ki, "Bu delilin müdde'adan tehallûf etmekle beraber müdde'â-yı âharda dahî cârîdir. Her delil ki hâl ve şe'ni [15] böyle ola bâtıldır. Senin delilin dahî bâtıldır. Çünkü delil-i sahîhden müdde'â tehallûf etmez. Burada tehallûf etti." İşbu nakz-ı icmâlînin şîve-i lisânımızda cereyânı şöyledir ki bir kimse "Falan zât câhil olduğundan, şâyân-ı istihdâm değildir." denildiğinde, diğer bir kimse "Öyleyse niçin falan kimse câhil olduğu hâlde istihdâm olunur." demesi gibi. Buna ıstılâh-ı münâzirinde, nakz-ı icmâlî tarikiyle i'tirâz derler. Nitekim kıdem-i âlemi isbât zımında: "Âlem eser-i kadîmdir ve her bir eser-i kadîm de kadîmdir. Bu sûrette âlem de kadîmdir." diyerek istidlâl eden feylesûfa dediğimiz gibi ki bu delilin havâdis-i yevmiyyede dahî cârîdir. Me'a hâzâ ki havâdis-i yevmiyye bi'l-bedâhe hâdisdir. Cumhûr-i ulemâ-i münâzirîn, vücûd-i şurût ve irtifâ'-ı mevânî'i delilin mütemmiminden addetmekle bu nakzdan kübrânın men'îyle cevâb verilemez. Belki suğrânın men'î ile cevâb verilir. Burada suğrâ cereyân ve tehallûfden ibâret olan iki mukaddimeyi havî olmakla, bir kerre bu delilin müdde'âyı mu'allilden tehallûf ve bir kerre cereyânı men' olunur. Kübrânın men' olunamamasına gelince, çünkü bu kelâmın kâili felsefidir. Felsefiye göre kadîm gayr-i muhtâr olması şartıyladır. Ya'nî âlem fâ'il-i mûcibin eseridir ki bu da külliyyet üzere her eser-i fâ'il-i kadîm mûcib-i kadîmdir. Suğrânın men'î ise tahrîr ve tefsîr ile ya'nî te'vîl-i merâmla olur.

Lâkin vücûd-i şurût ve irtifâ'-ı mevânî'i mütemmimât-ı delilden addetmeyen münâzirîn indinde, bu misillü yerlerde zâhir kelâmı üzere kübrâ dahî men' olunabilir. Meselâ, her şey' ateşe atıldıkta yandığı, cümlemin müsellemin olmakla yanmasına talk nâm ilâc bir şey' sürüldükte harâret-i nâr ona te'sîr etmediği dahî bi't-tecrûbe ma'lûm olduğundan eğer bir kimse, "Bu şey' mahrûktur, zîrâ ateşe ilkâ olunmuştur. Ve her şey' ki ateşe ilkâ oluna mahrûktur. Bu sûrette bu şey' dahî mahrûktur." diyerek o şey'in mahrûk olmasını istidlâlde irtifâ'-ı mevânî'i şart eden cumhûr-i ulemâ-ya [16] göre bu delilin kübrâsı men' olunamaz. Eğerçi bu delil irtifâ'-ı mevânî'den sâlim değilse de lâkin sâirleri, "talk sürülmüş şey' yanmaz" diye

sened ibrâz ederek kübrâyı men‘ eder. Ve kezâlik delîl-i şer‘î de böyledir. Fakîh olan kimsenin istidlâli gibi. Meselâ, a‘zâdan hurûc eden dem nâkız-ı vuzû’dur. Zîrâ hurûc-i dem, bevl gibi o da a‘zâdan çıkan necâsettir. Ve her bir a‘zâdan çıkan necâset, nâkız-ı vuzû’dur. Bu sûrette hurûc-i dem dahî nâkız-ı vuzû’dur. Bu delîl-i şer‘îdir. Cumhûr indinde bu delîl, dem-i istihâzâda cârî olamaz. Çünkü dem-i istihâzâda istimrâr mâni‘i vardır. Lâkin sâir ulemâ indinde cârî olur. Nitekim bu misâlin tafsîlâtı usûl-i fıkıhta murûr eyledi.

Ammâ delîl, emâre-i akliyye olur ise meselâ, “Nâzır Paşanın arabası işte konağın havlîsindedir, her arabası havlîde duran zât konağında bulunur, bu sûrette Nâzır Paşa da konağındadır.” Bu emâre-i akliyye olan delillerde dâima kübrânın men‘iyle cevâb verilir. Ya‘nî her arabası havlîde olan kimse konakta olmak lâzım gelmez.

Ma‘lûm ola ki cereyân ıstılâhda delîl bir mâddede hükmü iktizâ etmeye derler ve tehallûf-i delîl, bir hükmü iktizâ etmekle beraber o hükmün vâkı‘ada intifâsına derler. Delîlin müdde‘âda cereyânı üç türlüdür. Biri, bir müdde‘âda cereyân eden delîl bi-aynihî diğerk müdde‘âda cârî olmaktır. Meselâ, misâl-i sâbıkta âlemin kıdemine cârî olan delîl-i aynla havâdis-i yevmiyyede cârî olmak gibi.

İkinci, bir müdde‘âda cârî olan delîl bi-aynihî diğerk müdde‘âda cârî olmayıp belki o delîlin hülâsası müdde‘â-yı diğerkde cârî olabilir ki bu hülâsanın cereyânı dahî iki kısımdır. Biri [17] o delîl bi-aynihî cârî olacağı hâlde ba‘zı ibâresini tebdîl ederek hülâsasını cârî etmek. Meselâ, delîl-i sâbıkta âlemin kıdemini isbâtta “âlem kadîme müsteniddir” deyip de havâdis-i yevmiyyede eser-i kadîm denilmek gibi. Ve diğerk aynı ile delîli icrâ etmek mümkün olmayıp ba‘zı tebdîlât ve tağyîrâtla hülâsa delîli icrâ etmektir. Bu kısım-ı sâni, delîl-i cereyândan bir illette, delîl müdde‘âdan bir mukaddime ile delîl-i cereyândan bir mukaddime-i müşterek bulundukta olabilir ki nakz bu sûrette illet-i mezkûreye teveccüh eder. Meselâ, “Hiss-i müşterek mâ bihi‘l-idrâkdır. Ve her bir mâ bihi‘l-idrâk müdrekdir. Bu sûrette hiss-i müşterek dahî müdrekdir.” Bu istidlâl olundukta bunun hülâsası: “Kalem kâtibdir. Zîrâ mâ bihi‘l-kitâbetdir. Ve her mâ bihi‘l-kitâbet kâtibdir. Bu sûrette kalem de kâtibdir.”

İmdi burada illet-i müştereke, “her bir mâ bihi’l-fi’l fâ’ildir” mukaddimesidir ki buna bir mülâzeme zammıyla delil müdde’ânın kübrâsında ve mülâzeme-i uhrâ zammıyla delil-i cereyânın kübrâsında cârî olur ki nakz burada delil-i kübrâya râci’ olur. Bunlara nakz-ı icmâlî mecazî denilir.

Üçüncü, nakz-ı meksûr tarîkiyle olandır. Bu da nâkız mu’allilin delilini müdde’â-yı âharda icrâ ettiği vakitte delilin ba’zı evsâfını illiyyette veya istilzâmda medhali yoktur diye nakz-ı icmâlî tarîkiyle nakzeder. Bu sûrette mu’allile lâzım gelen, vasf-ı mezbûrun illiyyette medhali olmadığını iddi’âya istinâden cereyânı men’ etmektir. Nitekim delil-i usûlîde nakz bu tarikle olur.

Ve ba’zı kerre “vasf-ı mezbûrun illiyyetinde medhali yoktur” diyerek bu senedi sâil de iptâl eder. Meselâ, İmâm Şâfi’î rahimehullah “gâib mebi’ mechûlû’s-sıfat olduğu için gâibin bey’i sahîh olmaz” dedikte biz bu delilin imra’e-i gâibenin tezvîcinde dahî cârî olur. Zîrâ ol dahî mechûlû’s-sıfattır. Hâlbuki bu bi’l-ittifâk sahîhdır. Burada “hüküm ondan tehallûf etti” deriz. Lâkin burada biz İmâm Şâfi’î’nin kavlini nakzettığımız vakitte “illiyyette [18] medhali yoktur” diyerek mebi’ kaydını hazfettik. Sonra mer’e-yi gâibede icrâ ettik. Lâkin İmâm Şâfi’î tarafından mebi’ kaydının illiyyette medhali var diye sened îrâdla imra’e-i gâibede cereyânı men’ edebilirse biz sened-i mezbûru bir âhar tarikle yine ibtâl ederiz.

DİZİN

A

- Abdülaziz Âsım Efendi 27
Abdülhamid Hamdî 27, 28, 61, 73, 82,
135, 137, 141
Abdülkerim Efendi 27, 155
Abdünnâfi Efendi 7, 17, 18, 19, 20, 22,
23, 25, 26, 27, 41, 159
Âdâb 1, 2, 3, 7, 15, 16, 17, 19, 21, 22,
26, 27, 30, 40, 42, 48, 49, 51, 85,
154, 159, 166, 254
Âdâbü'l-Münâzara 15
Aks 9, 151
Ali Rızâ Ardahânî 2, 7, 15, 28, 29, 30,
33, 34, 35, 36, 40, 42, 161
Araziyyât 241

B

- Bağdat 5
Bediyyât 9, 149
beyân 269, 271, 272, 274, 280
Burhân 10, 12, 18, 20, 21, 36, 42, 47,
56, 163, 166, 193, 259, 260, 262,
263, 265
Burhân-ı Bedî' 10, 193
Burhân-ı Süllemî 12, 36, 262
Burhân-ı tatbîk 166, 259, 260
Burhân-ı Türs 264

C

- Cedel 7, 38, 48, 173
Cürcânî 19, 129

D

- Delîl 7, 8, 10, 11, 52, 55, 57, 58, 59,
60, 66, 79, 83, 92, 115, 116, 163,
189, 190, 191, 199, 202, 209, 210,
211, 212, 213, 217, 223, 226, 229,
230, 269, 270, 272, 273, 274, 275,
276, 277, 278, 279, 280, 281, 282
Devr 9, 68, 81, 148, 227

E

- Ebû Hanîfe 279
evveliyât 149, 176, 179

F

- Fahreddîn er-Râzî 7, 57, 59, 60

G

- Gasb 9, 13, 167, 187, 274
Gelenbevi 1, 2, 3, 7, 15, 17, 18, 19,
20, 21, 22, 26, 27, 30, 40, 41, 42,
46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 57,
58, 59, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 68,
69, 70, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 79,
80, 83, 84, 86, 88, 89, 90, 91, 92,
93, 95, 97, 99, 100, 102, 104, 105,
106, 107, 108, 110, 112, 113, 115,
116, 117, 118, 119, 121, 122, 123,
125, 126, 127, 129, 131, 133, 134,
154, 155, 156, 159
Gürci Şerif Efendi 27, 154

H

- Hacı Muhammed Fevzî 27, 157
Hads 177
Haftî 269, 276
Hall 167
Haneftî 194, 209
Haşiye-i Sugrâ 141
Haşiye-i Şerh-i Celâl 82, 104, 122
Hicâbî 61, 126
Hikmetü'l-Ayn 183
hitâbet 151, 214
Horasan 5

İ

- ilim 5
İmâm Eş'arî 7, 57
istidlâl 270, 271, 272, 274, 276, 278,
279, 280, 281
istikrâî 24, 25, 33, 122, 125, 127, 128,
129, 130, 132, 197, 226, 229, 230,
248, 249

K

Kalb 10, 203, 204, 209, 211
 Kıyâs 8, 10, 18, 143, 145, 202, 203,
 204, 209, 210
 Kıyâs-ı istisnâî 143, 202, 204
 Külli 245

L

Lübâb 207

M

mebî‘ 282
 Medine 5
 Medrese 15
 mefkûd 269
 Men‘ 8, 9, 11, 12, 24, 50, 70, 73, 93,
 99, 104, 107, 121, 134, 163, 167,
 168, 181, 182, 188, 196, 215, 217,
 220, 222, 232, 235, 269
 Meşşâî 22
 Mir Ebü'l-Feth 125
Mi‘yârü'l-Münâzara 1, 2, 3, 7, 9, 15, 16,
 28, 29, 30, 36, 40, 41, 42, 163, 171
 Mîzân 18, 20, 21, 47
 mu‘allil 24, 64, 75, 76, 81, 82, 84, 85,
 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100,
 101, 102, 103, 104, 105, 107, 110,
 111, 114, 115, 135, 167, 168, 173,
 174, 175, 179, 180, 181, 182, 183,
 184, 185, 186, 187, 190, 191, 194,
 198, 199, 200, 203, 204, 205, 209,
 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217,
 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224,
 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231,
 232, 234, 235, 236, 237, 238, 253,
 269, 272, 273, 274, 275, 277, 278
 Mu‘âraza 8, 10, 11, 13, 25, 68, 84, 85,
 88, 104, 113, 122, 164, 168, 196,
 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204,
 209, 210, 211, 212, 213, 214, 228,
 232, 278, 279
 Mu‘âraza bi'l-kalb 202, 210
 mu‘âraza fi'l-mukaddime 269
 Mu‘âraza fi'l-müdde‘â 200, 201, 269
 Mu‘arrif 7, 63, 197, 244

Mugâlata 164, 214
 Muhammed b. Habîb 2
 Muhammed Şerîf Şerefi el-Ahîşavî 155
 Muhyiddin Efendi 27, 154
 mukaddime 269, 270, 271, 272, 273,
 274, 275, 276, 278, 281
 Mukassim 7, 8, 63, 123
 Mu‘tezile 22, 57, 59
 Mu‘tezilî 203, 204, 210, 211
 Mutlak 270
 Mücerrebât 177
 mücib 82, 94, 95, 164, 165, 173, 187,
 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226,
 227, 228, 230, 231, 252
 mücmel 270
 Müdâfa‘a 7, 11, 48, 229
 müdde‘â 269, 270, 274, 275, 276, 277,
 278, 280, 281, 282
 Müdde‘î 7, 8, 63, 65, 66, 70, 105, 173,
 197
 Müftizâde Mehmed Emin Efendi 17
 mükâbere 77, 104, 175, 188, 216, 226
 Münâkaza 270
 Münâzara 1, 2, 3, 7, 9, 15, 16, 23, 27,
 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36,
 37, 38, 39, 40, 41, 42, 47, 48, 159,
 163, 171, 172, 269
 Müşâhedât 176
 Mütâla‘a 12
 Mütevâtirât 177

N

Nâkil 7, 63, 197
 Nakz 8, 10, 11, 13, 24, 67, 68, 78, 100,
 104, 110, 121, 135, 163, 167, 168,
 189, 190, 191, 194, 195, 196, 198,
 221, 270, 280
 Nakz-ı İcmâlî 10, 11, 190, 191, 195,
 221
 nakz-ı şebihî 23, 24, 66, 68, 69, 70,
 100, 196
 nakz-ı tafsîlî 24, 39, 71, 78, 167, 188,
 270
 nakz-ı tahkîkî 23, 68
 nev‘ 273, 275

S-Ş

- Sâil 9, 10, 11, 31, 32, 67, 68, 118, 131, 164, 165, 167, 168, 179, 181, 186, 188, 199, 215, 221, 228, 231, 244, 275, 276
 Sened 24, 72, 167, 180, 182, 220, 260, 270, 271, 272, 277
 şâhid 24, 50, 77, 78, 101, 133, 134, 163, 167, 181, 182, 188, 194, 199, 200, 205, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 269
 Şam 5
 Şerh-i Mevâkıf 148, 149, 171, 207

T

- Takrib 7, 13, 60, 61, 276
 Tahrîr-i Kavânin 71, 96, 101, 118, 132
 Taksîm 8, 9, 122, 123, 125, 126, 164, 176, 197, 245, 247, 248, 249, 272
 ta'îl 269
 Ta'rif 7, 8, 9, 10, 12, 49, 117, 122, 138, 140, 148, 163, 164, 173, 174, 176, 181, 197, 199, 239, 240, 247, 252, 272, 273

- Tasavvur 8, 138
 Tasdik 8, 138, 175
 Tatbik 9, 11, 12, 36, 186, 217, 220, 224, 228, 233, 236, 258
 Teftâzânî 18, 21, 120, 129
 Temsil 9, 11, 164, 165, 186, 217, 220, 224, 228, 230, 233, 236, 258
 Tenâkuz 9, 151
 Teselsül 9, 80, 148

U

- Umûm husûs mutlak 270

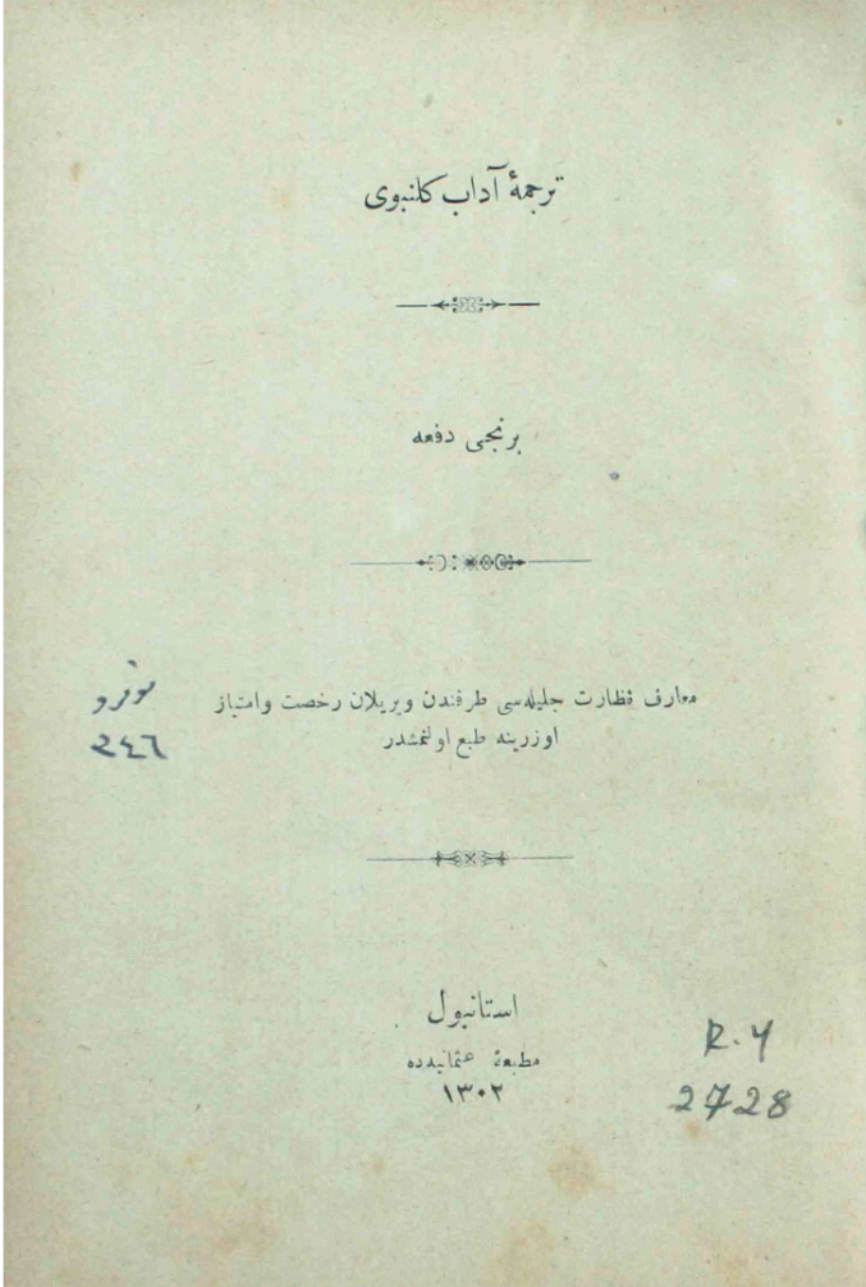
V

- Vasfi Efendi 27, 157
 Vehmiyyât 178

Y

- yakiniyyât 150

EKLER

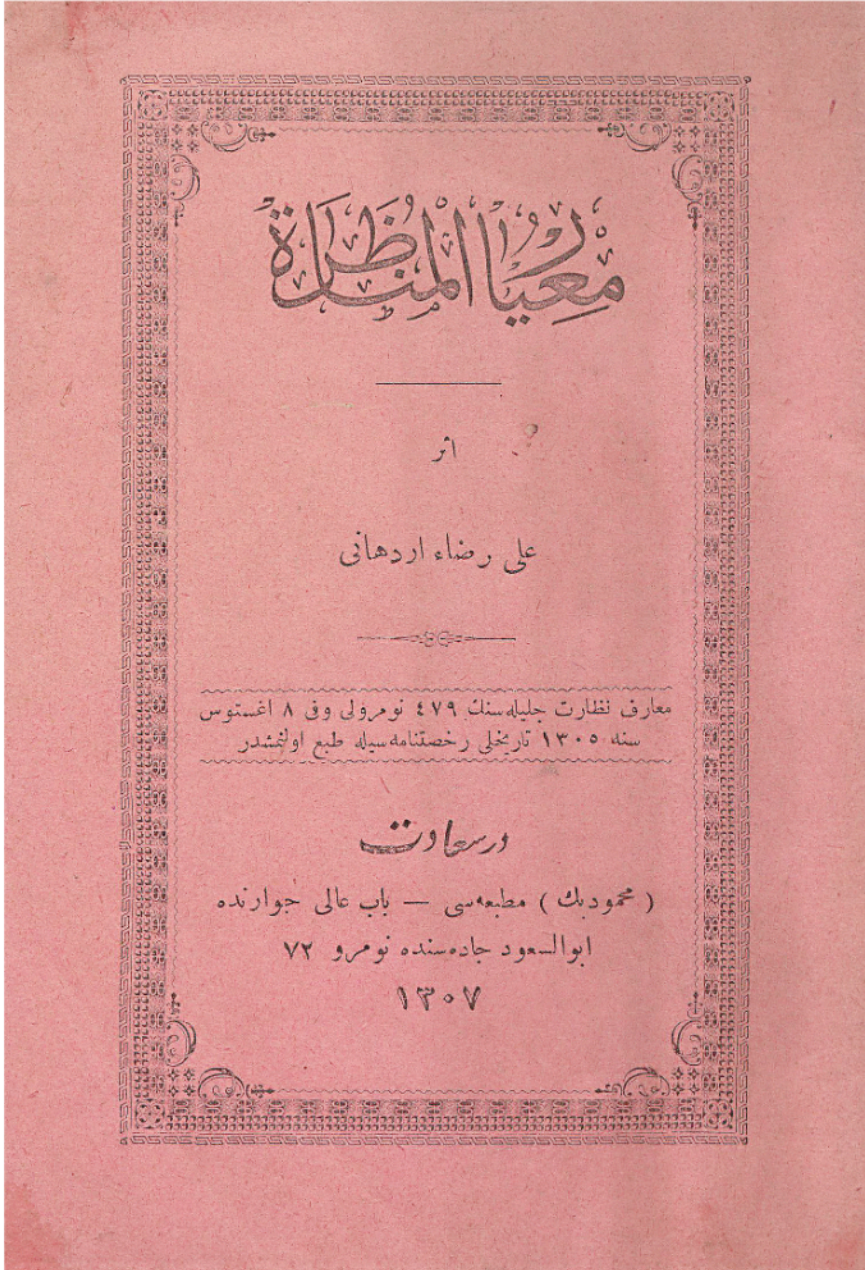

EK 1: Abdünnâfi İffet Efendi'nin *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî*'nin 1302/1885 tarihli İstanbul Matbaa-i Osmâniyye baskısından görüntüler.

ترجمہ آداب کتبوی

بسم الله الرحمن الرحيم

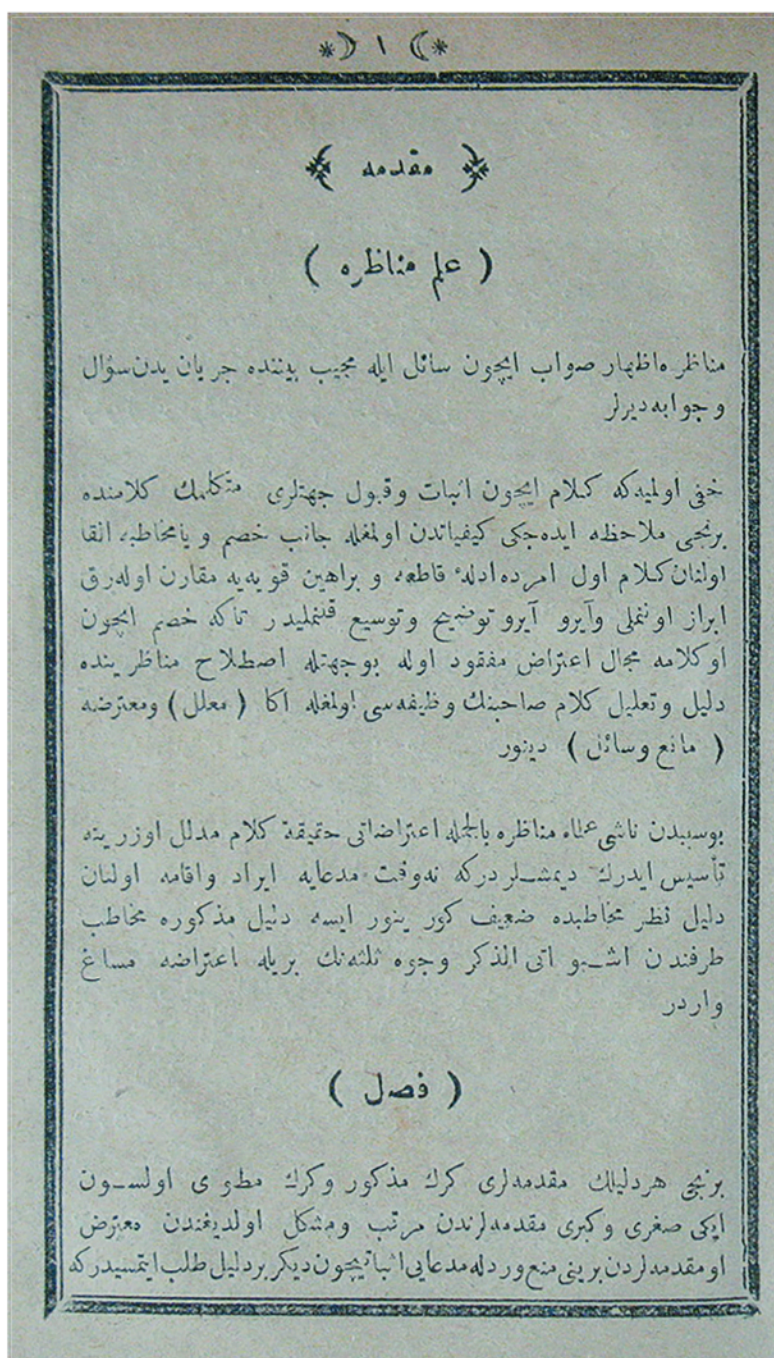
سبحان من افحمت دلائل بدياته مناظرة المعاندين والزمت جلائل آياته
مكابرة المتحادين منعت جزالة بيانه نقض المعترضين وابطلت جلالة
برهانه اعترض المعارضين دل بانوار اهتدائه على مطالب اسرار
جبروته وارشد بافتدائه شرايعه الى طريق الصواب في مكاسب آثار
ملكوته صل اللهم على نبيك المجتبا ورسولك المصطفى الذي دلنا
على احسن مناهج الاداب في الدين وعلى آله واصحابه الذين حازوا
بمراقى متابعتهم وانتصار شريعتهم اعلى مقامات اهل اليقين وقدمه
اللهم اسرار مشايختنا واساتيدنا الاخيار خصوصاً منهم من قدمه
على رقاب الابرار اعني به الغوث الرباني والقطب الصمداني سيدي
عبد القادر الجيلاني وايد اللهم خليفتك الاعظم مالك رقاب الامم
الذي مننت عليه بالسلطنة العظمى والخلافة الكبرى وخصصته
بفضل عظيم وخلق عظيم وشيد ملكه بحسن توفيقه على حاسسته
وحراسته ودوام عمره وشمول عدالته وانصره على اعدائه
اعداء الدين واحفظه من مكائد المفسدين واحرسه بجنود لاقبل لها

EK 3: Mi'yârü'l-Münâzara'nın 1307/1890 tarihli Dersââdet Mahmud Bey Matbaası baskısından görüntüler.

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد و ثنای لایحصى اراده ازلیه و احکام لم یزلیه الهیه سی
مناقضه و نقض و معارضه دن مبرا اولان خالق بیچون و چرا
حضرتلرینک بارگاه مجد و کبریاسنه تقدیمه سزادرکه کنتجا
یشپذیر کان امکان اولان بتون جواهر کونیه و اعراض
آفاقیه و انفسیه نک السنه حدوث و امکانیه لری براهین
وجوب و جودینی و شمولی فیض و جودینی بیان و تفسیر
و سر حلقه بدایتی دستکاه ضعیف بدیعنده رابطه بند حصول
اولیان سلسله ممکنات امکان ازلینک فقدان ابدیسیله
عقد پیوند اقتراان ایده جکنی ایدان و تقریر ایدر لر .
افضل صلوات و تحایا و اکمل تسلیات و هدایا اول سید
انیا و سند اصفا افندمن حضرتلرینک روضه انورلرینه
عرضه احرا در که جهانی قدمسائی تشریف سعادت الیف
رسالتناهی لری غبطه فرمای جنان ایلمز دن اول صیت

EK 5: *Mukaddeme-i İlmi-i Münâzara*'nın *Levâmi'ü'd-Dekâik*'le birlikte 1293/1877 el-Hâc Mustafa Efendi Matbaası baskısından görüntüler.